

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

М.ӨТЕМІСОВ АТЫНДАҒЫ
БАТЫС ҚАЗАҚСТАН
МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІ

ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКИЙ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ
им. М. УТЕМИСОВА

БҚМУ ХАБАРШЫСЫ

Жылына 4 рет шығады

№ 3 (71) - 2018

ВЕСТНИК ЗКГУ

Выходит 4 раза в год

Орал-Уральск

Педагогика, филология, тарих,
биология және экология, Жер туралы ғылымдар/
Педагогика, филология, история,
биология и экология, науки о Земле

Бас редактор – Главный редактор:
Н.Х.СЕРҒАЛИЕВ

биология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор/
кандидат биологиялық ғылымдар, ассоциированный профессор

Бас редакторының орынбасары – Заместитель главного редактора
А.С.ҚЫДЫРШАЕВ

педагогика ғылымдарының докторы, профессор/доктор педагогических наук, профессор

Редакция алқасы – Редакционная коллегия:

Т. Вюнш –	философия докторы (PhD), профессор, доктор философии (PhD), профессор, Пассау университеті (Германия, Пассау қ.)	доктор философии (PhD), профессор, Университет Пассау (Германия, г. Пассау)
П.М. Кольцов -	т.ғ.д., профессор, Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей, Элиста қ.)	д.и.н., профессор, Калмыцкий государственный университет (Россия, г. Элиста)
А.С. Тасмағамбетов -	т.ғ.д., доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.и.н., доцент, ЗКТУ им. М.Утемисова
Т.З. Рысбеков -	т.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.и.н., профессор, ЗКТУ им. М.Утемисова
А.С. Турчин -	психол.ғ.д., доцент, Иванов мемлекеттік университеті (Ресей, Иванов қ.)	д.психол.н., доцент, Ивановский государственный университет (Россия, г. Иванов)
В.Ю.Салов -	п.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.п.н., профессор, ЗКТУ им. М.Утемисова
Г.И.Имашев -	п.ғ.д., профессор, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті	д.п.н., профессор, Атырауский государственный университет им. Х.Досмұхамедова
А.В. Скали –	п.ғ.к., доцент, Экономика университеті (Польша, Быдгощ қ.)	д.п.н., доцент, Университет экономики (Польша, г. Быдгощ)
К. Кайнер -	ф.ғ.д., профессор, Йоханнес Гутенберг атындағы университет (Германия, Майнц қ.)	д.ф.н., профессор, Университет им. Йоханнеса Гутенберга (Германия, г. Майнц)
А.Р. Габидуллина -	ф.ғ.д., профессор, Донбасс мемлекеттік педагогикалық университеті (Украина, Горловка қ.)	д.ф.н., профессор, Донбасский государственный педагогический университет (Украина, г. Горловка)
Г.К. Хасанов -	ф.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.ф.н., профессор, ЗКТУ им. М.Утемисова
А.Г. Абуханова -	ф.ғ.к., доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	к.ф.н., доцент, ЗКТУ им. М.Утемисова
М. К.Сапанов -	б.ғ.д., профессор, Ресей ғылым академиясының Ормантану институты (Мәскеу қ, РФ)	д.б.н., профессор, Институт лесоведения, Российская академия наук (г.Москва, РФ)
Е. Е.Андронов -	б.ғ.к., доцент, Ресей ауыл шаруашылық ғылым академиясының Бүкілресейлік ауылшаруашылық микробиология ФЗИ (Санкт-Петербург қ., РФ)	к.б.н., доцент, Всероссийский научно-исследовательский институт сельскохозяйственной микробиологии (г. Санкт-Петербург, РФ)
А. Г.Бакиев -	б.ғ.к., доцент, Ресей ғылым академиясының Еділ бассейнінің экологиясы институты (Тольятти қ., РФ)	к.б.н., доцент, Институт экологии Волжского бассейна Российской академии наук (г.Тольятти, РФ)
А. А.Иманбаева -	б.ғ.к., Маңғышлақ эксперименталдық ботаникалық бағы ҚР БҒМ ҒК (Ақтау қ., ҚР)	к.б.н., РГП «Мангышлакский экспериментальный ботанический сад» КН МОН РК (г.Ақтау, РК)
Т. Е.Дарбаева -	б.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.б.н., профессор, ЗКТУ им.М.Утемисова
Р. Г.Сафиуллин -	г.ғ.д., профессор, Башқұрт мемлекеттік университеті (Уфа қ., РФ)	д.г.н., профессор, Башкирский государственный университет (г.Уфа, РФ)
В. П.Петрищев -	г.ғ.д., доцент, Орынбор мемлекеттік университеті (Орынбор қ., РФ)	д.г.н., доцент, Оренбургский государственный университет (г.Оренбург, РФ)
О. Б.Мазбаев -	г.ғ.д., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана қ., ҚР)	д.г.н., профессор, Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева (г.Астана, РК)
А. Д.Маусымбаева -	т.ғ.к., Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті (Қарағанды қ., ҚР)	к.т.н., Карагандинский государственный технический университет (г.Караганда, ҚР)
К. М.Ахмеденов -	г.ғ.к., қауымдастырылған профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	к.г.н., ассоциированный профессор, ЗКТУ им.М.Утемисова

2000 жылдан бастап шығарылады. Жылына 4 рет шығады.

Жинақ ҚР Қоғамдық келісім және ақпарат, мәдениет министрлігінің келісімімен 07.12.1999ж. тіркеліп, №971 – Ж күйі берілген.

Жинақ ҚР Қоғамдық келісім және ақпарат, мәдениет министрлігінің келісімімен 09.08.2000ж. қайта тіркеліп, №1432 – Ж күйі берілген.

ҚР Байланыс және ақпарат министрлігі Ақпарат және мұрағат комитетінің келісімімен мерзімді баспасөз басылымдарын және (немесе) ақпарат агенттіктерін 26.01.2011ж. есепке алу туралы №11389-Ж күйі берілген.

Жинақ филология, тарих және педагогика ғылымдары бойынша диссертациясының негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасының Білім және ғылым саласындағы Бақылау комитеті бекіткен ғылыми басылым тізіміне енді.

Издаётся с 2000 года. Выходит 4 раза в год.

Свидетельство о регистрации издания № 971-Ж от 07.12.1999г. выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия РК.

Свидетельство о перерегистрации №1432-Ж от 09.08.2000г. выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия РК.

Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и (или) информационного агентства №11389-Ж от 26.01.2011г. выдано Комитетом информации и архивов Министерства связи и информации РК.

Журнал включен в Перечень научных изданий Комитета по контролю в сфере образования и науки Республики Казахстан, рекомендованных для публикации основных результатов диссертаций по филологическим, историческим и педагогическим наукам.

ISSN 1680-0761

© М.Өтемісов атындағы БҚМУ, 2018.
ТІРКЕУ НӘМІРІ 1432-Ж

УДК 373.24

Калкеева К.Р. – доктор педагогических наук, профессор,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

E-mail: kalkeevatamara@mail.ru

Атаева Г.Н. – магистрант Евразийского национального университета
им. Л.Н. Гумилева

E-mail: gulnara_zko@mail.ru

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ДИАГНОСТИЧЕСКОГО ИНСТРУМЕНТАРИЯ В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ ЦЕЛОСТНОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

***Аннотация.** В данной статье рассматривается актуальный вопрос психологических особенностей формирования целостной личности в дошкольном возрасте в условиях современного казахстанского общества. Актуализируется использование диагностических инструментов как определитель формирования целостного развития дошкольника. Предлагается использование диагностических инструментов согласно тарифно-квалификационным характеристикам.*

***Ключевые слова:** дошкольник, целостная личность, целостное развитие, диагностический инструментарий, индикаторы.*

Современную ситуацию социально-общественного развития можно охарактеризовать как период постоянных изменений. Изменения происходят как на общемировом уровне, так и на уровне государства.

Общественный строй изменился от традиционного к модернистского, а затем в постмодернистского. Сегодня наше общество находится на этапе развития социума, которое можно назвать информационным. Изменения на уровне общества производят изменения в социальных институтах, таких как университеты, школы, семьи. Это в свою очередь создает необходимость для изменений в мировоззрении каждой отдельной личности. Мировоззрение казахстанского общества также претерпело значительное изменение за последнее столетие. Такая ситуация социального развития обуславливает необходимость для разработки новых психолого-педагогических технологий, целью которых было бы целостное формирование, соответствующих социальной ситуации развития, психических новообразований личности. Таким образом, данная ситуация ставит задачу перед психолого-педагогической наукой теоретического обоснования и исследования психологических особенностей концептуализации жизненного пути и ее влияния на формирование целостной личности в целом, в детском возрасте, в частности [1, с. 68].

Развитие и воспитание дошкольника во все времена было и остается весьма важной и актуальной проблемой. Каково развитие и воспитание подрастающего поколения – таково и общество, в котором они живут. Изменяющийся социум предъявляет качественно новые требования к самосознанию растущего человека. Поэтому к системе дошкольного образования возлагается решение в полной мере развитие и самоизменение детей дошкольного развития.

В этом плане были сделаны огромные шаги в науке. Изучение личностных особенностей дошкольников связано с именами К.Д. Ушинского, П.Ф. Каптерева, П.Ф. Лесгафта, С.Т. Шацкого, Е.А. Аркина, М.Х. Свентицкой, Е.И. Тихеевой и др.

Вопросы развития личности исследовались различными психологическими школами. По нашему мнению, наиболее актуальной парадигмой для современной социальной ситуации развития общества является гуманистическая парадигма. Гуманистическая психология сформировалась в 50-х годах XX в. как противопоставление редукционистского и механистическим течениям психоанализа и бихевиоризма. Основными представителями направления можно назвать Г.Олпорта, А.Маслоу, Р.Мэя, Э.Фромма, К.Роджерса, Д.Леонтьева и других. Важным вопросом развития личности является формирование целостной личности [1, с. 32].

Гуманистическая психология сформировалась в 50-х годах XX в. как противопоставление редукционистского и механистическим течениям психоанализа и бихевиоризма. В последующие десятилетия гуманистическая психология переживала бурный расцвет и заняла своё место в системе психологического знания. В гуманистической психологии человек рассматривается с точки зрения её ценностей и возможностей, её субъектности и осознанности. В этой парадигме движущий центр личности находится не в бессознательных мотивах, и не в стимулах окружающей среды, а в целостности человеческого существа и способности к осуществлению свободного выбора [1, с. 45].

Экзистенциальная психология также является частью гуманистической парадигмы, она во многом основывается на идеях экзистенциальной философии, выведенных С.Кьеркегора, М.Хайдеггером, Э.Гуссерлем, К.Ясперс, Ж.-П. Сартром, М.Бубером и другими.

Среди представителей экзистенциального подхода в психологии можно перечислить таких психологов, как Р.Мэй, Э.Фромм, В.Франкл, А.Ленгле, Р.Кочюнас, Д.Леонтьев [2, с. 53].

Целостность является единство частей, их общая синтетическая качество, части же, взятые в отдельности, представляют собой разрозненные носители элементов этого качества, выступающего как потенция. Согласно Д.В. Пивоварову, определения типа всякой целостности возможно на основе характера связи и степени слитности её частей. Существует три заметно отличающихся друг от друга вариантов связи целого и его частей, их взаимного влияния свидетельствует о целесообразности выделения трёх основных типов целостности: тоталитарной, партитивной и гармоничной.

Гармоничная целостность человека представляет собой подлинное единство, завершённую согласованность, сонастроенности всех природных, социальных и духовных составляющих её сущности. Носитель гармоничной целостности вполне последовательно ведёт здоровый образ жизни, проявляет душевную склонность и любовь к людям, творчески осуществляет освоение доступных фрагментов действительности. Что же касается выделения модификаций человеческой целостности, то в данном случае оно вряд ли приведёт исследователя к лучшему пониманию реального положения вещей. Таким образом, целостная личность — это личность, компоненты которой согласованы, духовное, естественное и социальное находится в единстве.

Важной характеристикой гармонично целостной личности является высокий уровень субъективного благополучия. Большинство работ, посвящённых психологическим вопросам качества жизни, содержат описание тех сфер жизнедеятельности, на которые обычно направлено внимание исследователей. Целостно этот конструкт предполагает физический,

психологический и социальный измерения жизни человека. Соматическое измерение качества жизни включает в себя побочные эффекты поддержания здоровья путём лечения или физкультуры, занятий спортом. Психологическое измерение отображает степень благополучия человека, понятен в терминах дискомфорта и дистресса. А психосоциальный концентрируется на исследовании социальных стрессоров, к которым относятся как серьёзные, драматические (потеря работы, развод, смерть близкого человека), так и повседневные стрессовые ситуации, и события (они описываются как «схватки» - hassles - раздражающие, фрустрирующие требования окружающей среды, характеризующих повседневные взаимодействия с ними). Согласимся, что в такой клинической исследовательской модели качества жизни субъективное благополучие, как синоним счастья можно понимать разве что, как отсутствие в индивидуальной жизни человека перечисленных факторов, что делает этот подход достаточно дефицитным относительно целостной наполненности предмета обсуждения.

Проблема воспитания цельной личности хорошо известна в общей педагогике. Важный вклад в понимание ее внес А.С. Макаренко, ратовавший за такое воспитание, которое ориентируется не на элементы и частности, а на формирование целостной личности.

В настоящее время проблема личностного становления дошкольников изучается в нескольких направлениях: морфофункциональное созревание детского организма (Е.М. Мастюкова, Т.Н. Осипенко); интеллектуальные особенности (Л.А. Венгер, Н.С. Пангина, Н.Н. Подцзяков, У.В. Ульenkova); коммуникативные качества (А.Г. Арушанова, Я.Л. Коломинский, Г.Г. Кравцов, Е.Е. Кравцова, Н.Б. Крылова, Т.А. Репина, Л.И. Рузская, Р.Б. Стеркина); социально-психологические характеристики (Т.И. Бабаева, Р.С. Буре, Т.Н. Доронова, С.А. Козлова, Т.С. Комарова, В.Т. Кудрявцев, Н.Ф. Радионова и др.).

Проявляя глубокий интерес и уважение к развивающейся личности воспитанника, они выстраивали его образование через формирование психических, духовных, мыслительных актов, определяющих способ человеческого бытия. Соответственно достижения педагогов-гуманистов являются для нас базовыми при формулировании концептуальных положений данного понятия. Гуманистическая парадигма в образовании актуализирует интерес к проблеме развития детской личности. Так как педагогическая наука рассматривает дошкольный возраст как период целенаправленного развития базовых качеств личности. Перечисленные аспекты свидетельствуют о чрезвычайной сложности и многогранности личностного развития в дошкольном детстве, ценность которого состоит в том, что заложенный в этот сравнительно короткий период жизни фундамент имеет непреходящее значение для всего последующего развития ребенка. Именно в этот период формируются качества, необходимые для понимания себя, осмысления новых социальных связей, поэтому уже в дошкольных организациях необходимо направленно развивать системные качества личности [2, с. 112].

Однако, в современной отечественной научно-педагогической литературе недостаточно исследований, систематизирующих представления о личности дошкольника как развивающемся феномене, с учетом национальных особенностей и менталитета. Мало изучены условия и факторы формирования рефлексивных способностей ребенка в дошкольном образовании в условиях казахстанской реалии [3, с. 184].

Аналитическая работа позволила выявить реальные потребности и тенденции развития современного дошкольного образования и актуализирует проблему личностного развития дошкольников в условиях детского сада.

Резервы дошкольного образования во влиянии на личностное развитие воспитанников значительны, поэтому необходимо специальное педагогическое обеспечение их реализации.

Обучение и воспитание в дошкольном возрасте носит целостный характер и может быть распределено в образовательном процессе по предметным областям (математические представления, развитие речи, изобразительная и музыкальная деятельность и т. п.) лишь условно. Образовательные программы для детей дошкольного возраста, в отличие от школьных программ, обычно не только включают в себя содержание, связанное с обучением, но и достаточно подробно расписывают всю жизнь ребенка в детском саду. Именно поэтому диагностика в дошкольном возрасте не может в полной мере опираться на выявление знаний, умений и навыков. Для ребенка этого возраста в первую очередь важно не столько каким объемом предметных знаний определенной образовательной области он владеет, сколько то, каким способом эти знания были ребенком освоены. Таким образом, определенный набор знаний, которым обладает дошкольник, далеко не всегда указывает на реальные результаты его образования, не говоря уже о том, что уравнивает всех детей в их пути развития. Это еще усложняет методы диагностики, соответствующей именно этому возрасту, поскольку для определения реального уровня развития ребенка требуются не простые «экзаменационные» вопросы, а очень тонкий, специальный психологический инструментарий [4, с. 97].

В последнее время в системе дошкольного образования Казахстана все большее распространение получает практика проведения психолого-педагогической диагностики, в том числе тестирования, детей дошкольного возраста. Само по себе использование диагностики является позитивным моментом образовательного процесса. Тарифно-квалификационные характеристики (требования) предполагают, что воспитатель обязан «на основе изучения индивидуальных особенностей, рекомендаций психолога планировать и проводить с воспитанниками коррекционно-развивающую работу», «изучать индивидуальные особенности, интересы и склонности детей». Однако, зачастую используются технологически не проработанные, не апробированные, имеющие не достаточную научную и практическую ценность методы диагностики. Результаты такой диагностики не отражают реальной картины развития ребенка и, следовательно, не могут повысить эффективность образовательного процесса. В процесс диагностирования вовлекаются специалисты, не имеющие соответствующей квалификации. Это приводит к некомпетентной интерпретации диагностических данных, ошибкам в определении уровня развития ребенка, что может дезориентировать педагогов и родителей при взаимодействии с детьми.

Таким образом, главной стратегией достижения качества дошкольного образования является адекватная диагностика резервов развития ребенка и определение их ценностей. В «Государственной программе развития образования и науки Республики Казахстан на 2016-2019 г.», утвержденной Указом президента Республики Казахстан от 1 марта 2016 года, за № 205 описаны существующие проблемы дошкольного образования. Пункт №7 указывает на то, что «На современном этапе не выработаны единые подходы к проведению мониторинга достижений детей дошкольных организаций».

Любое достижение ребенка дошкольного возраста на каждом этапе его развития является промежуточным и служит лишь основанием для выбора педагогом методов и технологий для индивидуальной работы. Нельзя допустить, чтобы данные тестирования были основанием для навешивания на ребенка «ярлыка». Особенно тяжелые последствия могут иметь недостоверные результаты тестирования. Они могут оказать негативное влияние как на развитие

личности, так и на дальнейшую образовательную траекторию ребенка. Однако, в руках квалифицированного психолога эти методики являются инструментом получения информации.

Проведение любой диагностики всегда связано с вопросами: с какой целью она проводится? как будут использованы ее результаты? Данные диагностики позволяют педагогам и родителям следить за ходом развития ребенка и осуществлять индивидуальный подход. В этом заключается позитивная роль диагностики в системе дошкольного образования. Диагностика развития детей дошкольного возраста, будучи включена в дошкольное образование, призвана помогать педагогам и родителям ребенка правильно строить с ним педагогическое общение. Следующее преимущество состоит в том, что после диагностики дошкольника педагоги-психологи могут определять какие из 5 областей («Познание», «Коммуникация», «Творчество», «Здоровье», «Социум») нуждаются в развитии, чтобы получить целостно развитую личность как продукт их деятельности [5, с. 176].

Система же образования должна предоставить ребёнку наиболее благоприятные условия для развития. Именно поэтому предметом комплексной экспертизы деятельности дошкольного образовательного учреждения в процессе его аттестации выступают психолого-педагогические условия воспитания и обучения – содержание и методы, характер взаимодействия педагогов с детьми и построение развивающей среды [6, с. 78].

Вместе с тем в вышеуказанном документе Министерство образования и науки Республики Казахстан отмечает, что возможность использования психолого-педагогической диагностики на основе наблюдения за динамикой психического и физического развития ребенка с целью осуществления индивидуального подхода в образовательном процессе не вызывает сомнения. Результаты такого диагностирования должны использоваться педагогом в ходе планирования его деятельности, при постановке и реализации педагогических задач. Однако в условиях вариативности программно-методического обеспечения современной системы дошкольного образования психологическая или педагогическая диагностика ребенка может выступать только в качестве контроля за эффективностью конкретной образовательной программы, реализуемой детским садом. В этом случае диагностические методики применяются для того, чтобы проследить за динамикой продвижения ребенка в освоении данной программы, ее влияния на развитие ребенка, а также за эффективностью результатов педагога по данной программе [7, с. 64].

Таким образом, если выявить научные основы измерения целостного развития дошкольника, то диагностические инструменты измерения будут способствовать получению адекватных результатов содержания целостного развития дошкольника, так как существующие на современном этапе проблемы дошкольного образования будут решены выработкой единых подходов к проведению мониторинга достижений детей дошкольных организаций [8, с. 128].

Подводя итог, необходимо отметить следующее: для формирования целостного развития личности дошкольника необходимы единая система измерения их уровня развития в дошкольных образовательных учреждениях, которое будет использовать систему диагностических инструментов измерения целостного развития дошкольников.

Литература:

1. Богданова Т.Г., Коришлова Т.В. *Диагностика познавательной сферы ребенка*. – М.: Роспедагенство, 1994. – 68 с.
2. Веракса Н.Е., Веракса А.Н. *Проектная деятельность дошкольников: пособие для педагогов дошкольных учреждений*. – М.: Мозаика-Синтез, 2008. – 112 с.

3. Гуткина Н. И. Психологическая готовность к школе. 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Академический Проект, 2000. – 184 с.
4. Каблукова И.Г., Котлярова Е.А. Характеристика проектных умений детей старшего дошкольного возраста // Международная научно-практическая конференция «Фундаментальные и прикладные научные исследования: общественные, гуманитарные, естественные и технические науки» (г.Москва, 30 апреля 2014 г.). – М.: АНО Изд. дом «Научное обозрение», 2014. – С.97-108.
5. Марцинковская Т.Д. Диагностика психического развития детей: пособие по практической психологии. – М.: ЛИНКА-ПРЕСС, 1998. – 176 с.
6. Петерсон Л.Г., Абдулина Л.Э. Формирование у дошкольников предпосылок универсальных учебных действий при организации образовательного процесса на основе системно-деятельностного подхода. – <http://www.sch2000.ru/library/detail.php>. Дата обращения: 27.10.2017 г.
7. Теплюк С.Н., Лямина Г.М., Зацепина М.Б. Педагогическая диагностика компетентностей дошкольников. Для работы с детьми 5-7 лет. – М.: Мозаика-Синтез, 2008. – 64 с.
8. Цветкова Л.С. Методика нейропсихологической диагностики детей. – М.: Педагогическое общество России, 2000. – 128 с.

**Калкеева К.Р., Атаева Г.Н.
МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ ЖАСАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ БІРТҮТАС
ДАМУЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ КЕЗІНДЕ
ДИАГНОСТИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАРДЫ ПАЙДАЛАНУ**

Бұл мақалада қазіргі заманғы қазақстандық қоғам жағдайында мектепке дейінгі жастағы балалардың тұтас дамуының психологиялық ерекшеліктері туралы мәселе қаралады. Диагностикалық құралдарды мектеп жасына дейінгі баланың қалыптасуының детерминанты ретінде пайдаланудың өзектілігі айқындалды. Тарифтік-біліктілік сипаттамаларына сәйкес диагностикалық құралдарды пайдалану ұсынылған.

Тірек сөздер: мектепке дейінгі жастағы бала, интегралды тұлға, тұтас даму, диагностикалық құралдар, индикаторлар.

**Kalkeeva K.R., Atayeva G.N.
THE USE OF DIAGNOSTIC TOOLS IN THE PROCESS OF
FORMATION OF HOLISTIC DEVELOPMENT
OF PRESCHOOL AGE CHILDREN**

This paper deals with the urgent issue of Psychological features of formation of an integral personality in the preschool age in the context of modern society of Kazakhstan. The use of diagnostic tools as a determinant of the formation of a holistic development of a preschool child is actualized. The use of diagnostic tools according to the tariff-qualification characteristics is suggested.

Keywords: preschooler, integrated personality, integral development, diagnostic tools, indicators.

ӘОЖ 377.5

Ахметов М.Г. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті
Нуржанов А.И. – Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық
университетінің магистранты
E-mail: abat-0908@mail.ru

ПОЛИТЕХНИКАЛЫҚ КОЛЛЕДЖ ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КРЕАТИВТІ ОЙЛАУЫН ДИАГНОСТИКАЛАУ ЖӘНЕ ДАМУЫ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа. Мақалада креативтіліктің дивергентті ойлау процесімен байланысы. 14-16 жас аралығындағы оқушылардың креативтілік ойлауын дамыту, политехникалық колледж оқушыларының креативті ойлауын диагностикалау, арнайы психологиялық техникалар арқылы дамытудың эксперимент нәтижелері қарастырылады. Оқушылар арасындағы креативтіліктің дамыту мәселесі бойынша өткізілген кешенді теориялық талдау теориялық модель құруға мүмкіндік берді

Тірек сөздер: креативтілік, дивергентті ойлау, политехникалық колледж оқушылары, креативтілікті диагностикалау, колледж оқушыларында креативті ойлауды дамыту.

Креативтілік ортақ біртұтас жүйе ретінде қызмет істейді. Креативтіліктің дамуы әлеуметтік (макро, мезо, микро), нақты объективті факторлармен (типі, түрі, шығармашылық саласы), сонымен қатар, жеке құрылымның/креативтіліктің ерекшеліктерімен де, соның ішінде, саналық (релексивті) және бейсаналық (интуитивті) үрдістер ара-қатынасымен қамтамасыз етіледі.

Ақпаратты талдау негізінде, креативтіліктің психологиялық құрылымы креативті параметрлер жүйесін қосады деп жорамалдауға болады. Жеке нұсқаларда, креативтілік құрылымы уәждік, аффективті, интеллектуалдық, эстетикалық, экзистенциалды, коммуникативтік қасиеттердің бірегей және керемет үйлесімін көрсетеді [1, 92 б.].

Т.А. Барышева пен Ю.А. Жигалов креативтіліктің теориялық нұсқасының құрылымын жүйелік (көп деңгейлі және көп өлшемді) психикалық білім ретінде елестетеді. Креативтілік жеті кешеннен тұрады: уәждік, эмоционалды, интеллектуалдық, эстетикалық, экзистенциалды, коммуникативтік, біліктілік. Осы кешендердің әрқайсысы креативтіліктің астыңғы жүйесі болып саналады және бірқатар психологиялық параметрлерден (субэлементтерден) тұрады [1, 89 б.].

Креативтілік феноменің көптеген зерттеулері, зерттелетін құбылыстардың әр түрлілігімен және көп аспектілігімен ерекшеленеді.

Креативтілікпен көптеген психологиялық құрылымдар салыстырылды, олардың ішінде жеке және интеллектуалды қасиеттер де бар. Креативтілікті интеллектуалды сипаттамалармен бірге зерттеу Дж.Гилфордқа тиесілі. Қазіргі таңда, зерттеушілердің дивергенция мен креативтілік ара қатынасы төңірегіндегі ойлары сәйкес келмейді. Д.Б. Богоявленская дивергентті ойлауды «жан-жақты ойлау мүмкіндігі» деп анықтайды, яғни, объекттің басқа атрибуттарын байқау мүмкіндігі [2, 50-52 б.].

М.А. Холодная креативтілікті дивергентті ойлау ретінде қабылдайды. Оның басты сипаттамасы болып, бір объектке байланысты бірнеше дұрыс ойлар айту дайындығы табылады. С. Медникке сәйкес, шығармашылық үрдісте конвергентті және дивергентті құрамдастар бар, олардың синтезі қауымдастықтар ендігін қамтамасыз етеді [3, 28-37 б.].

Креативтілік дәрежесі, А.Н. Воронина ойынша, «мәселе элементтерін жаңа комбинацияларға айналдыру үрдісі» болып келеді. Берілген әдіс зерттеліп жатқандардың жасырын креативті қабілеттерін тауып, бағалауға мүмкіндік береді. Бәсекелестік факторын алып тастау арқылы тестілеуді қолдану барысында, М.Воллах интеллектуалды сынақтар креативті жетістіктермен аз байланыстырылғанын, ал жоғары көрсеткіштерде тіптен байланысты еместігін дәлелдеген.

Осылайша, дивергентті ойлау креативті үрдістің барлық ерекшеліктерін көрсетпейді және онымен сәйкес келмейді деген қорытынды жасалынды. Шығармашылыққа деген кейбір арнайы қасиеттерді анықтау қажеттілігі пайда болды [4, 75-87 б.].

С.С. Савенышева зерттеулерінде, 14 пен 16 жас аралығындағы дарынды жасөспірімдер арасында, интеллект пен креативтілік динамикасын анықтау ұсынылды [5]. 14-16 жас жасөспірімдердің интеллектуалды көрсеткіштерінің жастық динамикасының анализі жалпы, вербалды және вербалды емес интеллектуалды көрсеткіштердің прогрессивті дамуын көрсетті. 14 және 16 жастағы топтар үшін ортақ болып вербалд интеллектті вербалды емес интеллекттен басымдығы табылады. Барлық топтардың даму деңгейінің ең жоғары көрсеткіші - есте сақтау қабілетінде, ал ең төмен көрсеткіші - жалпылау деңгейі мен математикалық интеллект. 15 және 16 жаста аналогия көрсеткішінің жоғары деңгейі байқалады. Жастық динамика екпіні осыдан бұрынғы кезеңдермен салыстырғанда төмендейді. 14-тен 15 жасқа дейінгі уақытта, максималды өсу жалпылау көрсеткіші бойынша (34%-ға) орын алады, минималдысы - классификациясы бойынша (2,5 %). 15 және 16 жас аралығында, максималды өсу математикалық ойлау (11%) көрсеткіші бойынша, ал минималдысы - классификациясы бойынша (1,1%-ға) байқалады, сонымен қатар, есте сақтау қабілеті 3,6%-ға кемиді [6, 77 б.].

Оқушылар арасындағы креативтіліктің дамыту мәселелесі бойынша өткізілген кешенді теориялық талдау теориялық модель құруға мүмкіндік берді (сурет 1).

Қойылған зерттеушілік тапсырмаларын шешу және тұжырымдаманы растау үшін, біз тәжірибелік- эксперименттік жұмыс жүргіздік.

Эксперименттік жұмысқа «Орал политехникалық колледжі» МКҚК, Мамандығы: 140300 - Ішкі санитарлық-техникалық құралдарды, желдеткіштерді және инженерлік жүйелерді монтаждау және пайдалану (түрлері бойынша) Біліктілігі: 1403082 - «Электргаз дәнекерлеуші» біліктіліктерін алудағы 1 курс 12 топтың 25 оқушысы қатысты.

Эксперимент 4 кезеңмен өткізілді:

1 кезең - констатациялық кезең - 1 курс колледж оқушыларында креативтілік дамуы деңгейінің бірінші диагностикасы өткізілді;

2 кезең - қалыптастырушы кезең - эксперименттік топ оқушыларының ойлау креативтілігі көрсеткіштерін жоғарылатуға бағытталған психологиялық дамытатын жаттығулар кешенін жүргізу;

3 кезең - бақылау кезеңі - екінші диагностика мен психологиялық жұмыстардан соң, ойлау креативтілігі дамуы көрсеткіштерінің салыстырмалы талдауы өткізілді;

4 кезең - әдістемелік кезең - эксперименттің қорытындылары жасақталып, колледждің 1 курс оқушыларына ойлау креативтілігін дамытуға арналған ұсыныстар дайындалды.

Эксперименттің констатациялық кезеңінде арнайы әдістемелер ретінде 4 валидті әдістеме таңдап алынды. Олар – С.Медниктің «Вербалды креативтілік тестісі» (RAT) (А.Н. Воронинаның бейімдеуімен), «Суретті аяқта» атты Е. Торранстың креативтілік тестісі, Дж.Брунердің «Ойлау түрін мен креативтілік деңгейін анықтау тестісі», Ф. Вильямстың «Дивергентті (шығармашылық) ойлаудың тестісі» (Е.Е. Туниктың бейімдеуімен).

Эксперименттің қалыптасу кезеңінде, біз анықталған кезеңнің диагностикасы нәтижелерін есепке ала отырып, политехникалық колледждің 1 курс оқушыларының ойлау креативтілігінің дамуына бағытталған психологиялық тренингтер бағдарламасы құрылып, жүзеге асырылған болатын. Дамыту заттары ретінде жаттығулар, тренингтер, өзін-өзі таныстыру, әңгімелесу, сұхбат әдісі қолданылды.

Сурет 1 – Колледж оқушыларының креативті ойлауын дамытудың теориялық моделі

Бағдарламаның мақсаты - өз бойындағы креативтілікті ұғыну, қатысушылардың жаңа, стандартты емес (креативті) тапсырма шешімдерін табу қабілеттерін дамыту және топ ішінде коммуникативті байланыстарын қалыптастыру.

Бағдарлама міндеттері:

- ерекшелікті, икемділікті және ойлау тездігін дамыту;
- пайда болған ойларды дамытуды үйрету;
- вербалды креативтілікті дамыту;
- жетістіктерге деген мотивацияны жоғарылату.

Бағдарламаны жүзеге асыру барысында, келесі қағидалар қолданылды:

1. Белсенділік қағидасы. Тренингтік топ қатысушыларының белсенділігі ерекше сипатқа ие. Тренинг барысында, қатысушылар арнайы құрылған әрекеттерге тартылады. Тренинг мақсаттарына сананың, әдістерді апробациялау мен жетілдіруде, мінез-құлық ерекшеліктерінің, жүргізуші ұсынған ойлардың ерекше тиімділігі болып барлық топ мүшелерінің белсенді қатысуына мүмкіндік береді.

2. Зерттеушілік (шығармашылық) позициясының қағидасы. Бұл қағиданың түпкі мағынасы - тренинг барысында, топ мүшелері ойлар мен заңдылықтарды ұғынып, анықтап, ашады, сонымен қатар, өзінің жеке ресурстарын, мүмкіндіктері мен ерекшеліктерін. Тренингтік топта креативті орта қалыптасады, оның негізгі сипаттамалары болып қиындық, анықсыздық, қабылдау, бағаламаушылық табылады.

3. Тұрақты кері байланыс қағидасы. Топта тиімді тұрақты кері байланыс орнату үшін арнайы шарттар қалыптастыру қажет. Жүргізуші құратын және ұстап тұратын топтағы кері байланыс - тосыннан, өздігінен.

4. Серіктестік қарым-қатынас (субъект-субъектті) қағидасы. Бұл қағиданың жүзеге асырылуы, топ ішінде қатысушылардың қателіктерден қорықпай, тәжірибе жасауға мүмкіндік беретін, қауіпсіздік, сенімділік, ашықтық ауасын қалыптастырады.

5. Ерікті қатысу қағидасы. Әр қатысушы өзінің бтолықтай тренингке немесе оның бөлек жаттығуларына қатысу жөнінде дербес шешім қабылдайды.

Топтың жұмыс жасау ережелері орнатылады:

- бір-бірден сөйлеу;
- сөйлеп жатқан адамның сөзін бөлмеу;
- басқаларға қарсы басқыншылықты қолданбау;
- ешкімді ренжітпеу, мазақ қылмау және т.б.

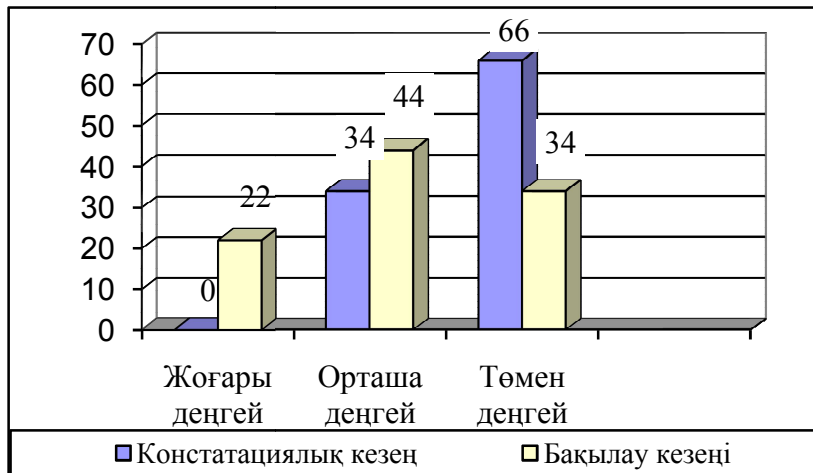
Креативтілікті дамыту тренингтік бағдарламасы аяқталғаннан соң, біз эксперименттің келесі қорытындылық кезеңіне көшеміз. Берілген кезеңнің мақсаты - екіншілік диагностика өткізу мен политехникалық колледждің 1 курс студенттерінің креативтілік ойлаудың дамуының зерттеліп жатқан көрсеткіштерінің салыстырмалы анализін өткізу.

Екіншілік диагностика нәтижесінде, біз креативтілік ойлау деңгейінің динамикасы туралы мәліметтер алдық. Содан соң, эксперименттің қорытындылық кезеңінің нәтижелері талданады.

Кесте 1 – С.Медниктің «Вербалды креативтілік тестісі» (RAT) негізінде политехникалық колледждің 1 курс оқушыларының екінші диагностикасының нәтижелері (эксперименттің бақылау кезеңі)

Вербалды креативтіліктің көрсеткіштері	Деңгейлер бойынша оқушылар саны (%)		
	Жоғары	Орташа	Төмен
Жауаптардың ерекше айырмашылығы	24	40	36
Қайталанбас мазмұны	20	48	32
Орташа көрсеткіш	22	44	34

Вербалды креативтілік диагностикасының екінші нәтижелерінің көрсетуі бойынша, оқушылардың жауаптардың ерекшелігі мен қызықтылығы көрсеткіштері бойынша вербалды креативтілік даму деңгейі жоғары және 22% құрады. Сұралғандардың 44%-ында орташа деңгей, ал 34%-ында вербалды креативтіліктің төмен деңгейі анықталды.

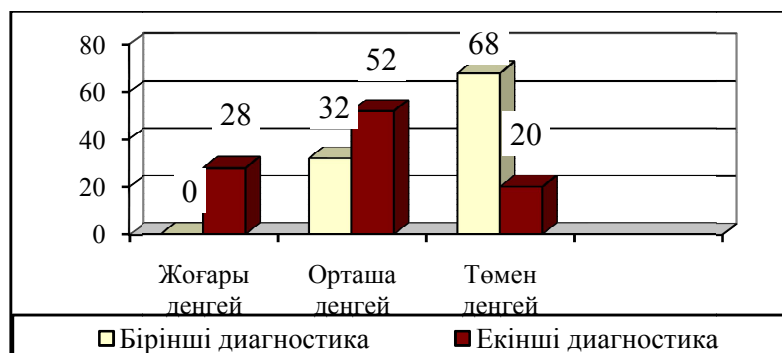
Сурет 2 – С.Медниктің «Вербалды креативтілік тестісі» (RAT) негізінде политехникалық колледждің 1 курс оқушыларының бірінші және екінші диагностикасының нәтижелері (эксперименттің бақылау кезеңі)

Кесте 2 – Е.Торранстың «Суретті аяқта» креативтілік тестісінің негізінде политехникалық колледждің 1 курс оқушыларының екінші диагностикасының нәтижелері (эксперименттің бақылау кезеңі)

№	Креативтіліктің көрсеткіштері	Деңгейлер бойынша оқушылар саны (%)		
		Жоғары	Орташа	Төмен
1	Сурет салу жылдамдығы мен нәтижелігі	32	56	12
2	Сурет салуда идеялардың әр түрлігі	24	48	28
3	Сурет салуда қайталанбас ерекшелігі	24	48	28
4	Суреттегі элементтердің нақтылануы	32	56	12
Орташа көрсеткіш		28	52	20

Е.Торранстың «Суретті аяқта» креативтілік тестісіне сәйкес, екінші диагностика нәтижесінде келесі мәліметтер алынды:

- креативтілік дамуының жоғары деңгейі, диагностикадан өткендердің 28%-ында анықталды;
- креативтілік дамуының орташа деңгейі 1 курс оқушыларының 52%-ында байқалды;
- креативтілік даму деңгейі төмендеді және зерттелушілердің жалпы санының 20%-ын құрайды.

Сурет 3 – Е.Торранстың «Суретті аяқта» креативтілік тестісінің негізінде политехникалық колледждің 1 курс оқушыларының бірінші және екінші диагностикасының нәтижелері (эксперименттің бақылау кезеңі)

3-ші сурет мәліметтерінен көріп тұрғандай, эксперименталды топ ішінде креативтілік көрсеткіші біршама өскен. Бұл, эксперименталдық топ оқушыларын басым бөлігін:

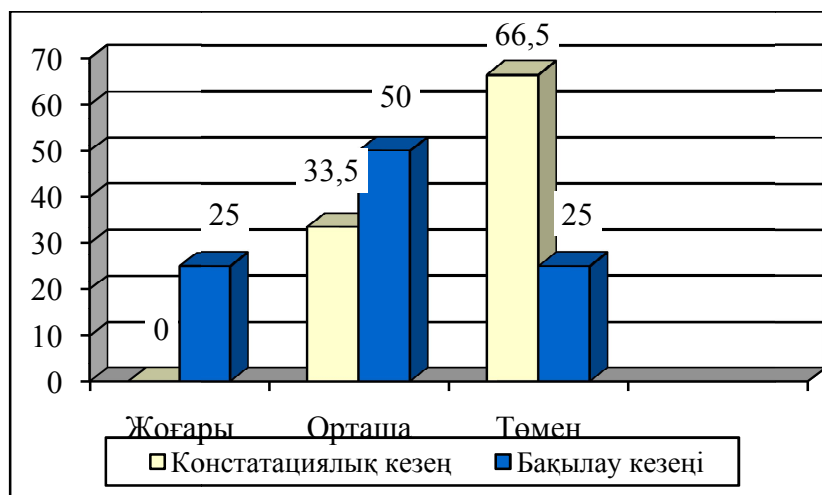
- ойлау икемділігі жеткілікті деңгейге жеткен (пластикалық, акпараттанудың жеткілікті деңгейі, интеллектуалды әлеуеттің жаңа даму мүмкіндіктері, мотивацияның қалыптасуы);
- ойлау икемділігі жоғарлаған (жоғары интеллектуалды белсенділік, толғанулардағы тәуелсіздік, ерекше, шығармашылық және қызықты жауаптарға деген талпыныс);
- суреттің ұйымдастырылуы жеткілікті деңгейде жоғарылады және көрсеткіштері орташадан жоғары (шығармашылық және құрастырмалық қызметтің бастапқы негіздемелерінің жүзеге асырылды, іс-әрекеттердің тәртіптілігі мен ойластырушылығы пайда болды) деп сипаттауға болады.

Кесте 3 – Дж.Брунердің «Ойлау түрін мен креативтілік (шығармашылық қабілеттері) деңгейін анықтау тестісі» негізінде политехникалық колледждің 1 курс оқушыларының екінші диагностикалау нәтижелері (эксперименттің бақылау кезеңі)

№	Ойлау түрі	Деңгейлер бойынша оқушылар саны (%)		
		Жоғары 10-15 ұпай	Орташа 6-9 ұпай	Төмен 0-5 ұпай
1	Пәндік ойлау	32	52	18
2	Символдық ойлау	28	52	20
3	Белгілік ойлау	20	48	32
4	Бейнелі ойлау	20	48	32
Орташа көрсеткіш		25	50	25

Дж.Брунер сұхбатнамасының екіншілік мәліметтері бойынша, мынадай қорытындылар жасауға болады:

- дамудың жоғары деңгейі зерттелушілердің 25%-ында анықталды. Сонымен қатар, ойлаудың пәндік және белгілік көрсеткіштері, белгілік және бейнелік ойлау көрсеткіштерімен салыстырғанда шамамен бірдей;
- креативтілік ойлау дамуының орташа деңгейі зерттелушілердің 50%-ында диагностикаланған;
- креативті ойлау дамуының төменгі деңгейі 25%-ға дейін төмендеді.

Сурет 4 – Дж.Брунердің «Ойлау түрін мен креативтілік (шығармашылық қабілеттері) деңгейін анықтау тестісі» негізінде политехникалық колледждің 1 курс оқушыларының бірінші және екінші диагностикалаудың нәтижелері (эксперименттің бақылау кезеңі)

4-ші суретке сәйкес көретініміз, бірінші диагностика кезінде 1 курс оқушыларында ойлаудың пәндік және белгілік типтерінің жиірек кездесуі, эксперименттің бақылау кезеңінде онша айқын емес. Сонымен қатар, белгілік және бейнелік ойлау қабілеттері деңгейі жоғары оқушылар пайда болды. Креативті ойлау дамуының төменгі деңгейі 66,5%-дан 25%-ға дейін төмендеді.

Эксперименттің бақылау кезеңінде, эксперименталды топ оқушылары қабылданған ақпаратты түрлендіру үрдісін тек заттық іс-әрекеттер, кезекпен орындалған операциялар, жаңа құрылымдар түрінде ұсынылған ережелер көмегімен емес, сонымен қатар, ақпараттарды ойланып-толғану нәтижесінде келген ойлар, заттан кеңістікте және уақыт аралығында жеңіл алыстатылатын жаңа ойлар мен идеяларды құрастыру, жаңа бейнелерді өмірге келтіру жолымен де жүзеге асырады. Бұл, эксперименталды топ оқушыларының 75%-ында, ойлау креативтілігінің жалпы деңгейінің жоғарылау көрсеткіші болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Барышева Т.А., Жигалова Ю.А. Психолого-педагогические основы развития креативности. – СПб., 2006. – 217 с.
2. Богоявленская Д.Б. Парадоксы современной психологии творчества // Материалы Международного конгресса по креативности и психологии искусства. – М., 2005. – С. 50-52.

3. Холодная М.А. Перспективы исследований в области психологии способностей // Психологический журнал. – 2007. – №1. – С. 28-37.
4. Воронин А.Н. Диагностика невербальной креативности (краткий вариант теста Торренса) // Психологическое обозрение. – 1995. – №1. – С. 31-33.
5. Савеныхина С.С. Индивидуальные особенности интеллекта одаренных подростков // Международная межвузовская научно-практическая конференция студентов и аспирантов «Психология XXI века». – СПб, 2001. – С. 95-96.
6. Балакина Ж.А., Фор М.В. Возрастная изменчивость интеллекта и креативности от подросткового периода до взрослости // Вестник Санкт-Петербургского университета. – Сер. 12. – 2008. – Вып. 4. – С. 75-80.

Ахметов М.Г., Нуржанов А.И.
ДИАГНОСТИКА И ПУТИ РАЗВИТИЯ КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ У
УЧАЩИХСЯ ПОЛИТЕХНИЧЕСКОГО КОЛЛЕДЖА

В данной статье рассматриваются взаимосвязь креативности и дивергентного мышления, развитие креативного мышления у учащихся 14-16 лет. Результаты диагностики креативного мышления у учащихся политехнического колледжа, результаты эксперимента по развитию посредством специальных психологических техник. Комплексный теоретический анализ, проведенный по проблеме развития креативности среди учащихся, предоставил возможность для составления теоретической модели.

Ключевые слова: креативность, дивергентное мышление, учащиеся политехнического колледжа, диагностика креативности, развитие креативного мышления у учащихся колледжа.

Akhmetov M.G., Nurzhanov A.I.
DIAGNOSTICS AND WAYS OF DEVELOPMENT OF THE
POLYTECHNIC COLLEGE STUDENTS' CREATIVITY THINKING.

This article examines the relationship between creativity and divergent thinking, the development of creative thinking among students aged 14-16, the results of the diagnosis of creative thinking among students of the Polytechnic College, and the results of the development experiment through special psychological techniques. A comprehensive theoretical analysis, conducted on the problem of developing creativity among students, provided an opportunity to compile a theoretical model.

Keywords: creativity, divergence thinking, polytechnic college students, diagnostics of creativity, development of the college students' creativity thinking.

УДК 37.08

Измуханбетова С.С. – кандидат педагогических наук, доцент,
Филиал АО «Национальный центр повышения квалификации «Өрлеу»
Институт повышения квалификации педагогических работников
по Западно-Казахстанской области
Жумагалиева Д.Ш. – магистр, Филиал АО «Национальный центр
повышения квалификации «Өрлеу» Институт повышения квалификации
педагогических работников по Западно-Казахстанской области
E-mail: zko@orleu-edu.kz

ИССЛЕДОВАНИЕ УРОВНЯ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация. В статье описывается исследование по вопросам повышения квалификации педагогов в условиях обновления содержания среднего образования Республики Казахстан. Обосновано проведение социологического опроса проведенное исследование способствовало выявлению положительных тенденций профессионального роста педагогов, выявлены проблемы методического характера и даны рекомендации по решению выявленных проблем. Цифровые данные по исследованию отражены в диаграммах с текстовыми пояснениями.

Ключевые слова: педагогические кадры, повышение квалификации, содержание образования, педагогические подходы.

В среднем образовании Республики Казахстан с 2016 года начат поэтапный переход на обучение по новым образовательным программам. Президент Республики Казахстан Н.Назарбаев в своем Послании народу Казахстана «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции» от 10 января 2018 года, ставит задачу о повышении квалификации педагогических кадров: «В среднем образовании начат переход на обновленное содержание, который будет завершен в 2021 году. Это абсолютно новые программы, учебники, стандарты и кадры. Потребуется пересмотреть подходы к обучению и росту квалификации педагогов» [1].

Преобразования в системе повышения квалификации педагогических кадров связаны с ключевыми задачами Главы государства, указанных в Стратегии «Казахстан-2050» и конкретизированных в программной статье «Социальная модернизация: Двадцать шагов к Обществу Всеобщего труда» [2]. Структурированная целенаправленная деятельность АО «Национальный центр повышения квалификации «Өрлеу» (Центр) реализует стратегию развития системы повышения квалификации. За пятилетний опыт деятельности Центра можно наблюдать успешную адаптацию системы повышения квалификации к новой социально-экономической среде, основанной на новом централизованном корпоративном управлении, внедрении методологии и трансляция мирового и казахстанского опыта:

- повышение квалификации и развитие профессионального уровня профессорско-преподавательского состава филиалов Центра в ведущих зарубежных институтах образования, таких государств как Австралия, Великобритания, Республика Корея, Сингапур, Франция;
- обучение профессорско-преподавательского состава филиалов Центра на курсах повышения квалификации у педагогов международного класса для внедрения новых программ ПК и внедрение нового статуса педагога – «тренер»;

- внедрение нового формата курсов повышения квалификации по программе уровневых курсов, включающих обучение в аудитории «face-to-face» и внеаудитории «online»;
- разработка и внедрение по республике единых программ повышения квалификации, утвержденных Министерством образования и науки РК;
- реализация программ повышения квалификации педагогических кадров по новым учебным предметам, соответствующих обновленному содержанию образования в Республике Казахстан;
- успешная реализация ИКТ-политики через автоматизацию работы сайтов филиалов Центра с целью быстрого обмена информацией, оперативного и качественного ведения профессиональной деятельности;
- внедрение Национального портала системы повышения квалификации – первого образовательного проекта для педагогов республики через обучение в формате «Blended learning», состоящий из «Distance learning» – обучения на расстоянии, «Face-to-face Learning» – обучения в аудитории, «Online learning» – обучения через интернет.
- в организации курсовых и межкурсовых мероприятий используются ИКТ-технологии посредством смарт техники и Интернета для ведения образовательной деятельности на основе облачных сервисов и инновационных решений, например, разработка интерактивных программ и сборников конференций; использование QR-кода – двухмерного штрих-кода, предоставляющего информацию для быстрого её распознавания.
- установление обратной связи со слушателями с целью посткурсовой поддержки через создание сетевого сообщества педагогов для решения профессиональных проблем, обмена опытом, продуктивного сотрудничества; онлайн-консультация; организация и проведение конференций, семинаров и мастер-классов, посещение уроков и методическая помощь;
- разработка базы методических пособий и рекомендаций по актуальным темам повышения квалификации в помощь учителям;
- мониторинговая служба филиалов Центра проводит исследование оценивания прогресса учителей в курсовой период для определения последующих шагов их развития в посткурсовой период.

По мнению многих исследователей, невозможно обеспечить высокий уровень образования без изменения традиционной системы обучения, как в системе общего образования, так и в системе профессионального образования. (Avalos B., Ewing R., Hattie J., Hayes D., Schlager M.S. & Fusco J., Schleiche R.A.) [3; 4]. В настоящее время процессы реформирования касаются и содержательной стороны образования и технологий осуществления обучения. Современные подходы к образованию в целом определили востребованность в учителе, владеющем методологической культурой, умеющем прогнозировать результат, проектировать свою деятельность по достижению этого результата. Исходя из этого, возросло и стало необходимым высокое качество подготовки педагогических кадров. Появились работы, направленные на исследование специфики подготовки педагогических кадров на современном этапе развития страны, теоретико-методологического аспекта этого социального процесса (Г.А. Уманов, Н.Д. Хмель, Т.С. Садыков, Г.К. Ахметова, Г.З. Адильгазинов, Т.М. Баймолдаев, Ж.Р. Баширова, С.Т. Каргин) [5].

Одним из основополагающих факторов развития системы образования является изменение роли учителя в современном обществе. Как известно, результаты образовательно-воспитательной деятельности напрямую зависят от профессионализма и общей культуры педагогов. Поэтому современное казахстанское общество и школа сегодня нуждаются в педагогических работниках,

способных качественно решать новые задачи образования, эффективно и творчески работать в новых условиях современной педагогической действительности (Г.К. Ахметова, А.А. Бейсенбаева, К.К. Жампеисова, У.Б. Жексенбаева, Ж.А. Караев, Ж.У. Кобдикова, К.Ж. Кожахметова, С.С. Мирсеитова, Б.И. Муканова, А.М. Муханбетжанова, К.Б. Сейталиев, Г.А. Уманов, Н.Д. Хмель и др.).

В данной статье мы рассмотрим исследование оценивания прогресса учителей в курсовой период для определения последующих шагов их развития в посткурсовой период. Приведем данные по оценке качества профессиональной деятельности учителей общеобразовательных школ, сертифицированных по программе повышения квалификации в рамках обновления содержания среднего образования Республики Казахстан, на основе разработанного АО НЦПК «Өрлеу» механизма отслеживания результатов.

Обучение учителей по программе повышения квалификации в рамках обновления содержания среднего образования Республики Казахстан началось с 2016 года. В течение 2016 года в филиале АО НЦПК «Өрлеу» ИПКПР ЗКО было обучено и сертифицировано 1959 учителей. Это учителя следующих категорий: учитель начальных классов, учитель музыки, учитель художественного труда, учитель казахского, русского и английского языков. Программа курса ориентирована на совершенствование педагогического мастерства учителей в контексте обновления образовательной программы и внедрения системы критериального оценивания. На курсах учителя освоили содержание обновленной образовательной программы и сущность критериального оценивания; научились использовать педагогические подходы и учебные материалы в соответствии с обновленной образовательной программой. По окончании обучения тренерами курсов оценивался прогресс учителей по аспектам: навыки обучения; образ мышления; понимание новой образовательной программы; планирование; применение активного обучения; предметные педагогические знания; реакция на потребности учащихся; критериальное оценивание. Деятельность учителя в рамках курса повышения квалификации тренерами оценивается с использованием четырехуровневой шкалы характеризующей уровень развития учителей, как показано в критериях оценивания выше: репродуктивный уровень, адаптивный уровень, моделирующий уровень, системный уровень. По каждому аспекту тренеры ведут наблюдение за учебной деятельностью слушателей в течение всего курса согласно графика определения степени достижения ожидаемых результатов. Так, например, навыки планирования урока тренер учителей начальных классов наблюдает в течение 6 занятий: в 4 день на 3 занятии при организации группового обсуждения учителями области применения и особенности каждого этапа долго-, средне- и краткосрочного планирования; в 8 день на 2-4 занятиях, когда учителя разрабатывают план урока по предмету «Математика», основываясь на целях обучения, указанных в учебном плане; в 12 и 13 день на занятиях, когда учителя планируют урок по предмету «Естествознание», используя учебный план и предоставляя друг другу конструктивную обратную связь по планированию. Продолжительность обучения на курсах в зависимости от категории слушателей составляет от 1 до 4 недель: для учителей музыки и художественного труда – 1-недельные, для учителей начальных классов – 3-недельные, для учителей языковых предметов – 4-недельные курсы.

На рисунке 1 представлены уровни сформированности (в количественном соотношении) у учителей навыков по вышерассмотренным аспектам на момент завершения курса.

По рисунку 1 видно, что из 1959 учителей: 13 (0,6%) учителей имеют *навыки обучения* на репродуктивном уровне; 152 (7,8%) – на адаптивном уровне;

1148 (58,6%) – на моделирующем уровне; 646 (33%) – имеют системный уровень. *Образ мышления* 7 (0,3%) учителей на репродуктивном уровне; 79 (4,1%) – на адаптивном уровне; 1122 (57,3%) – на моделирующем уровне; 751 (38,3%) – имеют системный уровень. *Понимание обновленной образовательной программы* у 108 (38,3%) учителей на адаптивном уровне; 1015 (57,3%) – на моделирующем уровне; 836 (38,3%) – на системном уровне. По *планированию на основе нового формата* у 109 (5,6%) учителей наблюдается адаптивный уровень; 1179 (60,2%) – моделирующий уровень; 671 (34,2%) – системный уровень. *Применение активного обучения* у 101 (5,2%) учителей на адаптивном уровне; 918 (46,9%) – на моделирующем уровне; 940 (47,9%) – на системном уровне. *Предметные педагогические знания* у 7 (0,3%) учителей на репродуктивном уровне; 90 (4,6%) – на адаптивном уровне; 997 (50,9%) – на моделирующем уровне; 865 (44,2%) – имеют системный уровень. *Умение использовать приемы реакции на потребности учащихся* 109 (5,6%) учителей освоили на адаптивном уровне; 1084 (55,3%) – на моделирующем уровне; 766 (39,1%) имеют системный уровень. *Освоение системы критериального оценивания* у 127 (6,5%) – на адаптивном уровне; 1164 (59,5%) – на моделирующем уровне; 668 (34%) – имеют системный уровень.

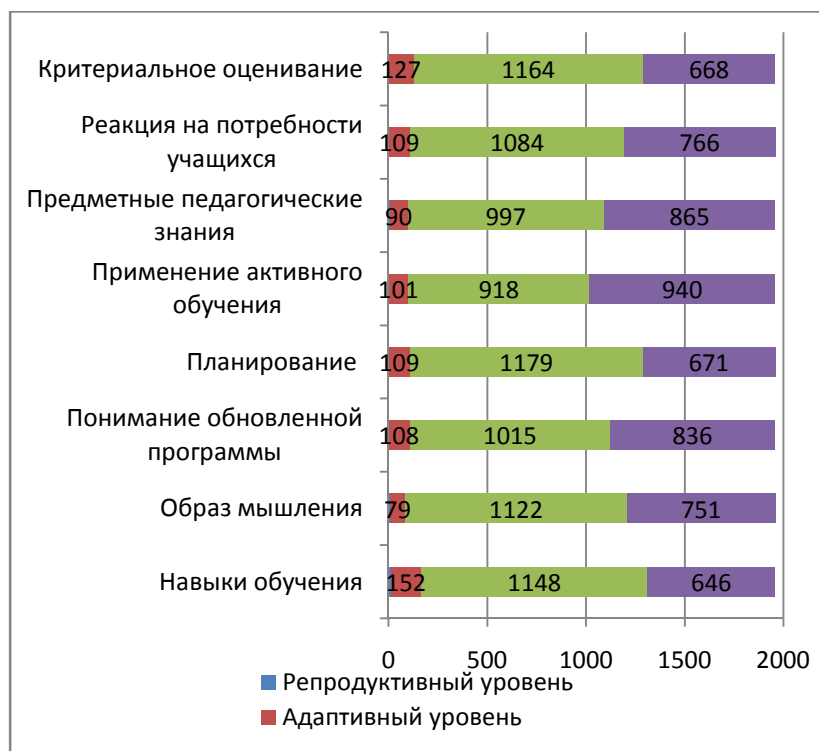

Рисунок 1 – Уровни сформированности (в количественном соотношении) у учителей навыков на момент завершения курса

Проведенное исследование дает основание сделать выводы о том, что учителя по окончании курса на хорошем уровне освоили программный материал: в среднем лишь 3% учителей проявили репродуктивный уровень (здесь имеет место отметить, что курсы проходили учителя всех квалификационных категорий и стажа работы от 1 года и выше), 5 % - адаптивный уровень, значительная часть учителей 55% - моделирующий уровень и 37% - на

системном уровне. После прохождения курсов повышения квалификации в рамках обновленной образовательной программы, учителям необходимо интегрировать теоретический материал, полученный по программе курса с реальной педагогической практикой.

В течение 2016-2017 учебного года учителя, прошедшие подготовку на курсах внедряли новую образовательную программу в 1 классах. По завершении первого учебного года по внедрению обновления содержания среднего образования было проведено анкетирование учителей. В социологическом опросе участвовало 1306 учителей. Опрос проведен с целью выявить позитивные тенденции в применении полученных знаний и умений, трудности и определить пути решения возникающих проблем. Этому способствовало содержательная сторона вопросов и открытость, дающая возможность для конкретизации ответа через выражение собственного мнения учителя.

Статистические данные по определению качества методики преподавания по обновленным программам представлены на диаграмме (рис. 2).

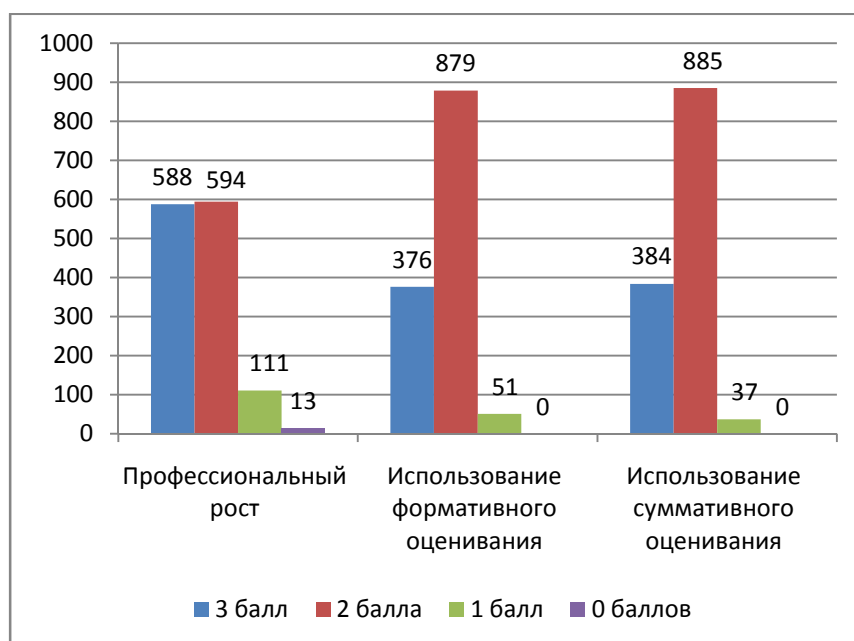

Рисунок 2 – Исследование качества методики преподавания по обновленным программам

По рисунку 2 видно:

1) Работая по обновленным образовательным программам 13 (0,9%) учителей отмечают, что им изменить в своей педагогической деятельности что-либо сложно; 111 (8,4%) учителей – наблюдают незначительные изменения в своей преподавательской деятельности; 596 (45,4%) учителей – отмечают изменения в методике преподавания, но пока она не упорядочена; 588 (45,3%) учителей – указывают на системность методики преподавания.

2) При проведении оценивания учебных достижений обучающихся 51 (3,9%) учитель оценивает качество использования заданий для формативного оценивания как низкий уровень; 879 (67,3%) учителей – как средний уровень; 376 (28,8%) учителей – как высокий уровень.

3) При проведении оценивания учебных достижений обучающихся 37 (2,8%) учитель оценивает качество использования заданий для суммативного оценивания как низкий уровень; 885 (67,8%) учителей – как средний уровень; 384 (29,4%) учителей – как высокий уровень.

Учителя, работающие по обновленным программам, осуществляют иное планирование, они руководствуются долгосрочным планом для разработки среднесрочного и краткосрочного планов. Краткосрочный план – план-конспект урока, имеющий определенную структуру, отвечающий следующим основным требованиям: цели урока согласованы с программными целями обучения, цели сформулированы в формате SMART с учётом потребностей обучающихся; методы способствуют достижению целей обучения и направлены на вовлечение обучающихся в процесс обучения; задания дифференцируются с учётом потребностей обучающихся; оценивание соответствует целям обучения, формативное оценивание поддерживает обучение, используются критерии оценивания.

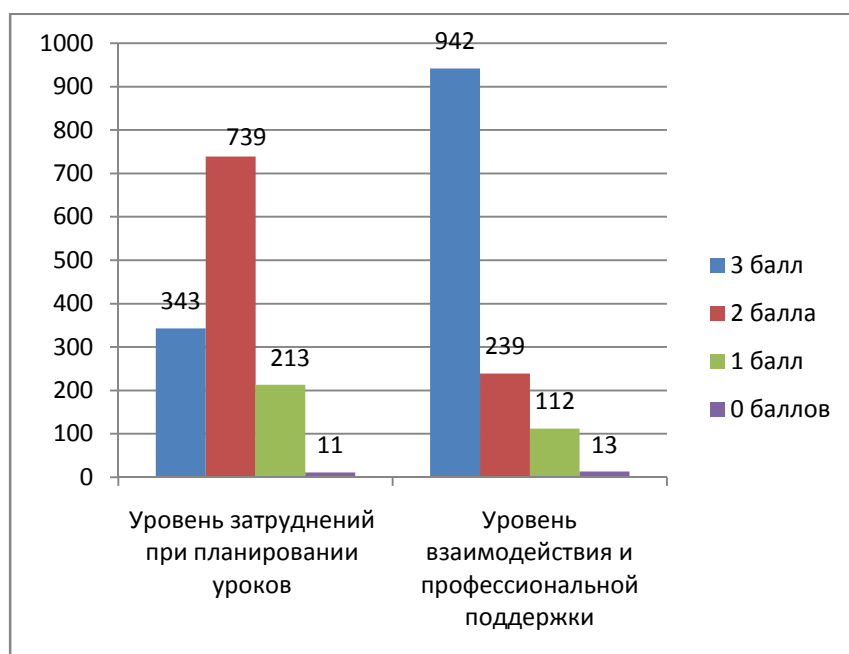

Рисунок 3 – Исследование уровней затруднений по различным аспектам внедрения обновленных программ

Работая по обновленным образовательным программам (рис. 3) 11 (0,8%) учителей испытывают значительные трудности в планировании урока в условиях обновления содержания образования; 213 (16,3%) учителей – испытывают затруднения, для решения которых требуются консультации; 739 (56,6%) учителей – испытывают незначительные затруднения, с которыми справляются самостоятельно; 343 (26,3%) учителя – указывают на системность методики преподавания.

В течение учебного года школьный коллектив выступил для учителей средой взаимодействия и профессиональной поддержки, между учителями, прошедшими курсы по обновлению содержания образования, с одной стороны и посткурсовая поддержка тренеров, с другой стороны. При оценке уровня взаимодействия и профессиональной поддержки со стороны коллег 13 (0,9%)

учителей отмечают отсутствие взаимодействия; 112 (8,6%) учителей – отмечают, что взаимодействие разовое, только в своём кругу; 239 (18,3%) учителей – не систематическое взаимодействие; 942 (72,2%) учителя – взаимодействие регулярное, плановое и систематическое. Вместе с тем учителя указывают на трудности методического характера, возникающие при организации образовательного процесса:

- недостаточная поддержка администрации школы – 3,7% учителей;
- неэффективное действие (бездействие) нормативно-правовых основ программы по обновлению содержания образования – 5,9% учителей;
- недостаточность материально-технического оснащения – 51% учителей;
- проблемы по составлению краткосрочного плана – 18,3% учителей;
- проблемы с дифференциацией учебных заданий – 19,8% учителей;
- проблемы с разработкой заданий для формативного оценивания – 13,4% учителей;
- проблемы с разработкой заданий для суммативного оценивания по технической спецификации – 19,2% учителей;
- проблемы с разработкой критериев и дескрипторов к заданиям – 22% учителей.

Учитывая результаты проведенного исследования, можно сделать вывод о том, что учителям крайне необходима посткурсовая поддержка по совершенствованию своего педагогического потенциала, моделированию, проектированию, конструированию, прогнозированию и внедрению педагогически полезного дидактического обеспечения процесса обучения в образовательную практику.

С целью совершенствования педагогического мастерства за 2016-2017 гг. в филиале АО «НЦПК «Өрлеу» ИПКПР по Западно-Казахстанской области Республики Казахстан было проведено 46 межкурсовых мероприятий, таких как конференции, семинары, вебинары, конкурсы; 25 научно-методических; методических и учебных 1-3-дневных семинаров. Кроме этого учителя области принимают участие на выше рассмотренных мероприятиях республиканского и международного уровня, проводимых другими филиалами АО «НЦПК «Өрлеу» и высшими учебными заведениями.

Учителя области имеют возможность организовать самообразование посредством сайта филиала zkoipk.kz. Зона обслуживания сайта охватывает курсовые и межкурсовые мероприятия. В разделе «курсовые мероприятия» расположена ссылка на планы курсов разного формата. Размещение материалов курсов дает возможность для успешной организации учебной деятельности слушателей. До начала курсов учитель имеет возможность ознакомиться с расписанием занятий, ресурсами курса. Ознакомившись с тематикой и формой проведения курса, учитель прибывает на курсы, обеспечив себя необходимыми материалами, что, в свою очередь, определяет успешность прохождения слушателем курса. Учебный процесс, позволяющий педагогам ознакомиться с данными документами по интернету до начала курса и использовать после курсов, ничем не уступает повышению знаний в иностранных школах по проекту «Flipped Classroom».

В разделе «межкурсовые мероприятия» размещены планы и информация о проводимых в филиале межкурсовых мероприятий. Через сайт филиала можно пройти онлайн курсы по повышению ИКТ-компетенций педагогов по таким темам как: возможности smart устройств, веб-сервис Prezi – инструмент для создания интерактивной презентации в режиме онлайн, языки HTML+CSS, электронные услуги и электронное правительство. Повышение квалификации педагогических работников организаций образования на онлайн курсах

осуществляется по инициативе организаций или по желанию педагогического работника [6]. Установление обратной связи со слушателями с целью посткурсовой поддержки осуществляется через единое сетевое сообщество доступное по адресу <http://orleu-edu.kz/>. Для решения профессиональных проблем, обмена опытом, продуктивного сотрудничества, получения оперативной онлайн-консультации между тренерами/кураторами курсов и слушателями используется мессенджер WhatsApp. В соответствии с тематическими планами ППС филиала издает учебно-методические материалы по актуальным темам в рамках обновления содержания среднего образования Республики Казахстан.

Таким образом, целенаправленная работа тренеров-преподавателей курса повышения квалификации по реализации идей программ обновленного содержания образования направлена на переосмысление профессиональной деятельности педагога: обеспечение понимания и формирования умений учителей использовать педагогические подходы и учебные материалы в соответствии с обновленной образовательной программой, учет международных тенденций и отечественного опыта в образовании, интеграция теории и методики обучения по обновленной образовательной программе.

Литература:

1. *Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции» от 10 января 2018 г.* – <http://adilet.zan.kz>. Дата обращения: 17.01.2018 г.
2. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің қапарттық-құқықтық жүйесі. – <http://adilet.zan.kz>. Дата обращения: 07.01.2018 г.
3. *Программа повышения квалификации учителей. Второе издание.* – Астана: Центр педагогического мастерства АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2015.
4. *Руководство для учителя. Второе издание.* – Астана: Центр педагогического мастерства АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2015.
5. *Ахметова Г.К., Мынбаева А.К., Маликова Н.А. Профессиональные деформации личности педагога: теоретические основы и профилактика.* – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 102 с.
6. *Филиал акционерного общества «Национальный центр повышения квалификации «Өрлеу» Институт повышения квалификации педагогических работников по Западно-Казахстанской области.* – <http://zkoipk.kz/>. Дата обращения: 03.01.2018 г.

Измұханбетова С.С., Жумағалиева Д.Ш.

МУҒАЛІМДЕРДІҢ КӘСІБИ ДАМУ ДЕҢГЕЙІН ЗЕРТТЕУ

Мақалада Қазақстан Республикасында орта білім беру мазмұнын жаңарту аясында педагог кадрлардың біліктіліктерін арттыру мәселелері бойынша зерттеу сипатталады. Әлеуметтік сауалнаманы өткізу негізделген, жүргізілген зерттеу жұмысы педагогтардың кәсіби өсуін анықтауға ықпал етті, әдістемелік сипаттағы мәселелер анықталды және анықталған мәселелерді шешу бойынша ұсыныстар берілді. Зерттеу бойынша сандық мәліметтер мәтіндік түсініктемелері бар диаграммаларда көрініс тапқан.

Тірек сөздер: Педагогикалық кадрлар, біліктілікті арттыру, білім беру мазмұны, педагогикалық тәсілдер.

Izmukhanbetova S.S., Zhumagaliyeva D.Sh.

STUDY OF LEVEL OF TRAINING OF TEACHERS QUALIFICATION

The article describes the research on the issues of professional development of training teachers in the context of updating the content of secondary education in the Republic of Kazakhstan. A sociological survey is substantiated, the conducted research has helped to reveal positive tendencies of professional growth of teachers, the problems of methodological issues are revealed and recommendations for solving identified issues are given. The digital data on the research are reflected in the diagrams with the textual explanations.

Keywords: Pedagogical staff, professional development, educational content, pedagogical approaches.

ӘОЖ 373.51

Медешова А.Б. – педагогика ғылымдарының кандидаты,
доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ

E-mail: medeshovaa@mail.ru

Джумагазиева А.К. – магистр, М.Өтемісов атындағы БҚМУ

E-mail: Dasel_84@mail.ru

ФИЗИКА САБАҒЫНДА АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУ

«Қазіргі заманда жастарға ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет...»

Н.Ә. Назарбаев

Аңдатпа. Мақалада физика сабақтарын интернет – ресурстары арқылы өткізу мәселелері қарастырылады. Ғылыми-әдістемелік көзқарастар талданады. Интернет-ресурстарды қолдану жағдайлары физиканы оқытудағы нақты мысалдар арқылы сипатталады.

Тірек сөздер: ақпараттық – коммуникациялық технология, пәндік білім, интернет-ресурс, білім сапасы, қашықтан оқыту.

«Қазіргі заманда жастарға ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай жаңа білім беру өте қажет» деп, ел Президенті атап көрсеткендей, ақпараттық технологияларды оқытуда тиімді пайдалану – жаңа білім берудің бірден – бір шарты. Аталған жолдауында Елбасы: «Біз бүкіл еліміз бойынша әлемдік стандарттар деңгейінде сапалы білім беру қызметін көрсетуге қол жеткізуіміз керек», - деген еді. Ақпараттық технологиялар мен ақпаратты таратудың жаңа нысандарына бағытталған мамандандырылған білім беру бағыттарын құру міндеті мен онлайн тәсілінде оқыту тәжірибесін дамытып, елімізде оқу теледидарын құру қажет екендігі де осынау мелекеттік құжаттан орын тапқан. Себебі, халықты ақпараттық-коммуникациялық технологиялармен толық жарақтандырып, оны жеткілікті деңгейде меңгерту үшін бірінші кезекте білім беруді тиянақтап, саланы игерген сапалы мамандар жасақталуы ләзім. Осыған орай, бүгінгі күні білім беру жүйесі жаңа педагогикалық технологияға негізделуін және ақпараттық құралдардың кеңінен қолданылуын қажет етеді. Мамандардың пікіріне жүгінсек, оқу-тәрбие үрдісінде жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану заман талабынан туындап отыр [1].

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 11 – бабының 9 тармағында оқытудың жаңа технологияларын, оның ішінде кәсіптік білім беру бағдарламаларының қоғам мен еңбек нарығының өзгеріп отыратын қажеттеріне тез бейімделуіне ықпал ететін кредиттік, қашықтан оқыту, ақпараттық – коммуникациялық технологияларды енгізу және тиімді пайдалану міндеті деп қойылған [2]. Бұл міндеттерді шешу үшін, нәтижеге бағытталған білім берудің жаңа жүйесіне көшу үшін, әдістемелік жұмыстың жүйелі түрде ұйымдастырылуы қажет.

Осындай сұраныстарға орай оқытудың әртүрлі технологиялары жасалып, мектеп тәжірибесіне енгізілуде. Мәселен, академик В.И. Монаховтың технологиясы, В.К. Дьяченконың ұжымдық оқыту әдісі, М.М. Жанпейсованың оқытудың модульді технологиясы және Ж.А. Қараевтың білім беру жүйесін ақпараттандырумен қатар оқушылардың өскелең оқу тәрбие үрдісін түгелдей терең дараландырып жаңаша білім алуына, өздігінен іздену сезімін ояту, дарындылық пен талапқа жол ашуға бағытталған технологияларын атап көрсетуге болады.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану негізінде білім беруді жетілдіруге педагогика саласы ғалымдарының А.А. Кузнецов, И.Н. Антипов, И.Е. Вострокнутов, В.В. Лукин, И.А. Трубина, И.А. Румянцева, Ю.А. Первин, М.П. Лапчик, А.Г. Кушниренко, А.Г. Гейн және т.б. еңбектері арналған.

Олардың біреуіне тоқталсақ: И.Роберттің айтуынша ақпараттық-коммуникациялық технология негізінде қызмет ететін бағдарламалық құрылғылар, ақпаратты таратуды, өндеп, сақтауды, жинақтауды қамтамасыз ететін құралдар болып табылады [3].

Б.Я. Советов ақпараттық үдерістердің өзара әрекеттесуі негізінде іске асырылады және оларды ұйымдастырудың мына түрін қарастыруы тиіс, яғни олар автоматтандырылған, жасау объектісі ретінде қарастырылуы мүмкін. Бір мезгілде ол жаңа жүйелерді құру және жобалау туралы бола алады. Бұл кезде ақпараттың жоғары қолданушы деңгейі көрініс береді [4].

АКТ қолдану заттар туралы толық түсініктің қалыптасуына ықпал етпегеннің өзінде, қазіргі заманғы ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, алуан түрлі түсінік қалыптастыруды және осы түсініктерді басқарудағы ауқымды икемділікті қамтамасыз ете алады.

Пәндік білімдер дегеніміз – оқытылатын пәннің өзекті білімдері. Физика пәнінің мазмұнын жан-жақты білу мұғалімнің біліктілігіне және оқушылардың оқу нәтижелілігіне кепілдік береді.

Қазіргі заман талабы бойынша мұғалімдер өз сабақтарында ақпараттық – коммуникативтік оқыту технологиясын қолдана білуі тиіс. Оқушы физика пәніне қызыққан сайын, ізденпаздығы артып, шығармашылық дербес ойлау, өз ойын жүйелі тұжырымдай білу қабілеттері қалыптасады. Бұл қабілеттерін қалыптасудағы шешу жолдарының бірі бағдарлы деңгейде физиканы оқытуға арналған интернет- ресурстарды қолдану. Атап айтқанда:

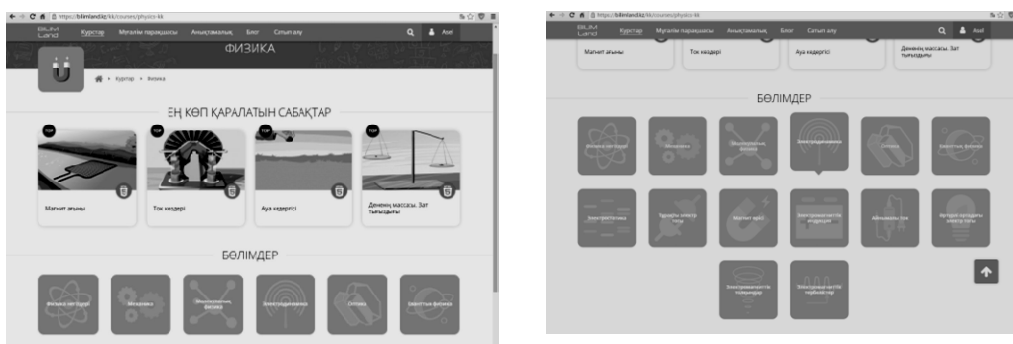
- физика: коллекция опытов. <http://experiment.edu.ru>
- современная физика в задачах. [http:// www. nsu. ru/materials/ssl/text/metodics/ivanov.html](http://www.nsu.ru/materials/ssl/text/metodics/ivanov.html)
- лабораторные работы по физике. <http://phdep.ifmo.ru/labor/common/>
- ашық физика <http://www.scph.mipt.ru/>
- сборник материалов по физике и астрономии <http://astronom-htl.narod.ru>
- бесплатные обучающие программы по физике <http://www.history.ru/freeph.htm>
- открытый колледж: Физика <http://www.college.ru/physics/index.php>

- анимация физических процессов <http://physics.nad.ru/>
- кабинет физики <http://www.edu.delfa.net>.
- <https://bilimland.kz/kk/courses/physics-kk>

Физика сабағында интернет-ресурстарды қолдануда бірнеше бағыттарды қарастыруға болады.

1. Теориялық материалды модуль ретінде микромодульдерге бөліп оқыту, яғни, оқу материалын оқушының еркін, әрі қызығушылықпен меңгеруін ұйымдастыру.

Теориялық білімдердің жетекші рөлі қағидасы бойынша аумақты оқу материалын (электрондық оқу құралында оны блок, бөлшектерін модуль, микромодуль, гипермәтіндеп атаймыз) бөлшектей отырып, әуелі, тақырыптың тұтастай алғандағы теориялық мазмұны туралы жалпы түсінік беріледі, содан кейін аралық кезеңдерде оның әрбір бөлігінің мазмұны жекелей меңгеріледі, соңғы қорытындылау кезеңінде тақырыптың бүкіл мазмұны бойынша тақырыпқа сай білім, икемділік және дағды қалыптасады.

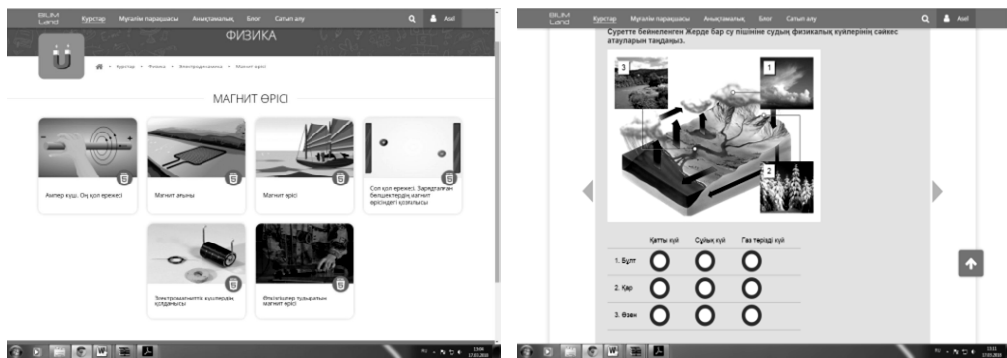

Сурет 1 – Модуль мен микромодуль бөлімдері

Оқушыларды оқуға ынталандыру қағидасы жемісті оқу іс-әрекеті мен оған қызығуды тудыру арасындағы заңды байланысты бейнелейді. Білім берудің сәтті жүруі мұндай байланыстың үнемі қажеттігін көрсетеді. Бастауыш сынып оқушыларының оқу икемділігін дамыту үшін ынтаны арттырып, пәнге қызығуды туғызу маңызды. Жеке тұлғаның танымдық іс-әрекетіне бағдарланған білім беру қағидасы оқушының дамуын, ерекшеліктерін (психологиялық, физиологиялық) анықтауға бағытталады. Оқушы қабілеті, қызығуы анықталғаннан кейін мұғалім ол оқушының сол қызығатын бағытында дамуын ұйымдастырады және қабілетіне қарай оқу материалдарын береді. Ақпараттық технология арқылы оқушы өзіндік оқу икемділіктерін көрсете алады. Бұл оқушылардың тұлғалық қасиеттерінің артуына жағдай туғызады, олардың оқу-танымдық даму траекториясын анықтауға жол ашады.

2. Оқу материалын бекіту үшін оқушылардың жұптық жұмыстануын жүзеге асыру.

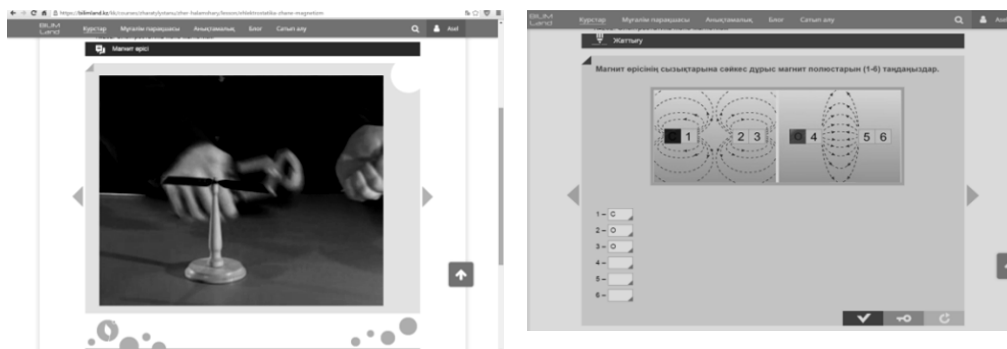
Білім мазмұны мен дидактикалық жүйенің сәйкестік қағидасы мұғалім мен оқушы қызметінің оқу-ғылыми жағдайларына қойылатын талаптарды білдіреді. Білім мазмұны мен дидактикалық үрдіс сипаты бастауыш мектептер екшеліктері мен сәйкес қарастырылады. Бұл қағида электрондық оқу құралын құрастыруда және оны білім беру үрдісінде тиімді қолдануда басшылыққа алынады.

Сурет 2 – Бекіту тапсырмалар

3. Оқушылардың өз бетімен білім алуға, білімін тереңдетуге, қайталауға мүмкіндік туғызу.

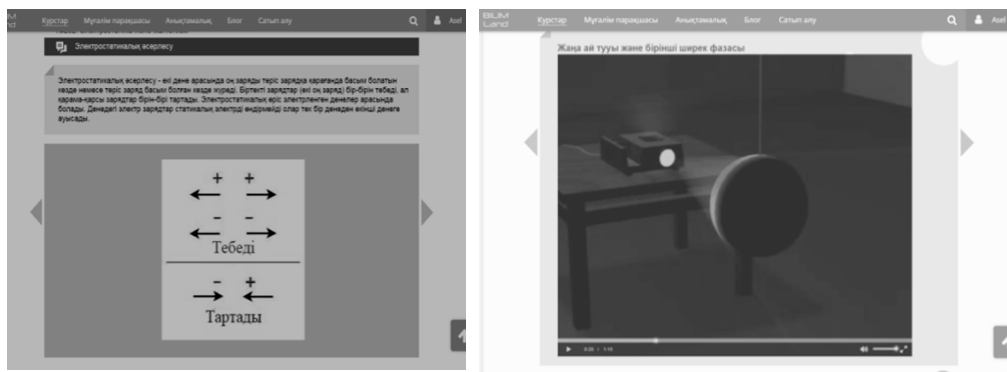
Проблемалық қағида білім берудегі шығармашылық іс-әрекет тәжірибесін дамытуға қатысты заңдылықтарды бейнелейді. Оқушының оқу материалын меңгеру барысында шығармашылық жұмыспен шұғылданыуына мүмкіндік беретін проблемалық жағдаяттарды туғыза білу керектігін көрсетеді. Абстрактылы ойлауды көрнекілікпен ұштастыру қағидасы оқу ақпаратын сезім мүшелері (есту, көру) арқылы қабылдау мен оларды түсіну, есте сақтау, тасымалдау, қолдану арасындағы заңды байланысты бейнелейді. Плакаттан немесе кітаптан көрсетілген сызба, суреттерден гөрі компьютердегі динамикалық бейнелер, модельдер, дыбыстық қоштауы бар кестелер, айрықшаланған объектілер оқушылардың абстрактылы ойлау икемділігін дамытады.

Сурет 3 – Қосымша ақпараттар

4.Зерттеу жұмыстарын оздыруға арналған арнай ортаны пайдалану.

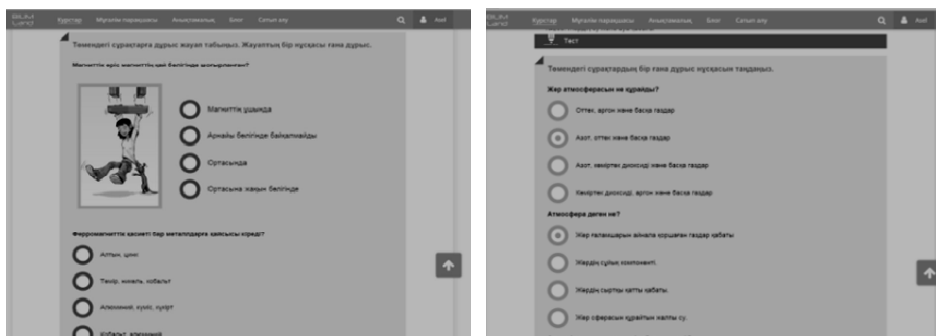
Кері байланыс қағидасы “оқушы-ақпараттық технология-мұғалім” өзара қарым-қатынасын тереңдете түседі, мұнда оқушы оқу материалын меңгеру дәрежесін өз бетімен бақылай алады, мұғалімнің көмегімен түзете алады. Кері байланыс оқушының көңіл-күйіне қарамай дәл жауап береді, сол сияқты көтермелеу, асыра мақтау дегендер атымен болмайды.

Сурет 4 – Бейнежазбалар

5. Білімді меңгеру деңгейін анықтау немесе тақырыптық ақпаратты игеру көлемін анықтау.

Ақпараттық технологияны қолданудың жоғарыда аталған қағидаларын жалпы педагогикалық саналылық пен белсенділік, жүйелілік пен бірізділік, ғылымилық, түсініктілік қағидаларынан бөліп оқшауламай, керісінше, оларды толықтыра отырып қарастырған дұрыс. Тіпті, ақпараттық технология жабдығын жобалағанда оқу материалының түсінікті әрі ғылыми негізделуі, жүйелі түрде берілуі, бірінші қадаммен екіншісінің үндесуі, теориялық материалдардың практикалық жұмыспен байланысты болуы, кейбір оқу материалдарының практикалық жұмысының негізі теорияға сәйкес келуі үнемі ескеріледі.

Сурет 5 – Бақылау жұмыстары

Аталған мүмкіндіктердің барлығын жоғарыда көрсеткен сайттар арқылы іске асыруға болады. Біз өз мысалдарымызды Bilim media group (<https://bilimland.kz/kk/courses/physics-kk>) ресурсын басшылыққа ала көрсеттік. Алайда, бұған қоса www.e.edu.kz, www.smk.edu.kz, www.umci.kz, т.с.с. материалдары қоса қолданса, одан білім сапасы кемімейді.

Сонымен қатар, www.youtube.com сайтын пайдаланып, түрлі физика сабақтарының үзінділерін көрсетуге болады. Мысалы, іштен жану двигателі туралы түсінік қалыптастыруда төмендегідей бейнекөрсетілім дыбыссыз жүргізіледі.

Сурет 6 – Іштен жану двигателін оқыту

Оқушыларға ағылшын тіліндегі түйінді сөздер беріледі. Оқушылар сөздікпен жұмыс жасайды. Содан кейін бейнекөрсетілім дыбыспен қоштала қайталанады. Оқушылар топшалар құрып, іштен жану двигателінің жұмыс қағидаларын ағылшын тілінде баяндауға тырысады. Сөйтіп, физика сабағында ағылшын тілін үйретуге интернет-ресурстың бірі - бейнекөрсетілімді пайдалануға болады.

Қорыта келе, ақпараттық-коммуникациялық технологияны физиканы оқытуда қолдану тиімді екендігі айқын көрінеді. интернет-ресурстар ақпараттық-коммуникациялық технологияның құрамдас бөлігі ретінде қаралғандықтан, оны оқу үдерісінің қай кезеңінде қолдану мұғалімнің шеберлігінен тәуелді.

Демек, физика пәнін оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологиялық әдіс-тәсілдерді пайдалану - білім сапасын арттырудың бірден – бір жолы. Сондықтан, ізденген ұстаздан ғана, шығармашылық шабытын шыңдаған, құзыретті, ғылыми көзқарасын қалыптастырған, еңбек нарығында бәсекеге қабілетті маман даярлауда қоғамның даму жолдарын анықтайтын, дарынды шәкірттің шығары анық.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаев білім мен ғылым қызметкерлерінің III съезіндегі оқылған мақала (14.12.2012 ж.). – http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakhstan-respublikasynyn-prezidenti-nenazarbaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy. Пайдаланған уақыты: 25.05.2017 ж.
2. Советов Б.Я. Информационная технология: учеб. для вузов – М.: Высшая школа, 1994. – 368 с.
3. Роберт И.В. Современные информационные технологии в образовании: дидактические проблемы, перспективы использования: монография. – М.: Школа-Пресс, 1994. – 140 с.
4. Михеева Е.В. Информационные технологии в профессиональной деятельности: учеб. пособие. – М.: Изд. центр «Академия», 2004. – 368 с.

Медешова А.Б., Джумагазиева А.К.

ПРИМЕНЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ ФИЗИКИ

В статье рассматриваются вопросы преподавания физики с применением интернет-ресурсов и анализируются научно-методические взгляды ученых. Раскрываются ключевые моменты применения интернет-ресурсов в обучении физике в средней школе.

Ключевые слова: информационно-коммуникационная технология, предметное образование, интернет-ресурс, качество образования, дистанционное образование.

Medeshova A.B., Dzhumagazieva A.K.

THE APPLICATION OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGY IN THE LESSONS OF PHYSICS

The article deals with the teaching of physics with the use of Internet resources and analyzes the scientific and methodological views of scientists. Key points of application of Internet resources in physics teaching in school are revealed

Keywords: information and communication technologies, subject knowledge, internet resources, quality of education, distance learning.

УДК 373.3.004:37.0

Туребаева К.Ж. – доктор педагогических наук, профессор, Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова
E-mail: Turebaeva_KJ@mail.ru

Саутенкова М.Ю. – кандидат психологических наук, доцент, Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова
E-mail: m.marisabela@gmail.com

Кусаметова Г.К. – кандидат педагогических наук, доцент, Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова
E-mail: kusametova_gulsum@mail.ru

ТЕХНОЛОГИЯ ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ

Аннотация. Проблемное обучение – организация учебных занятий, которая предполагает создание под руководством преподавателя проблемных ситуаций и активную самостоятельную деятельность студентов по их разрешению, в результате чего и происходит творческое овладение профессиональными знаниями, навыками, умениями и развитие мыслительных способностей.

Ключевые слова: проблемное обучение, технология обучения, проблемная ситуация, познавательные проблемы, эвристический метод, исследовательский метод.

В настоящее время в процессе обучения студентов, активно применяется технология проблемного обучения. Преподаватель должен обладать компетенциями для проведения данных занятий. Предназначение технологий проблемного обучения – стимулирование поисковой самостоятельной деятельности субъектов учебного процесса. Психологической основой организации проблемного обучения является противоречие, возникающее в сознании учащегося, между тем, что он знает, и тем, что необходимо знать, чтобы решить поставленную педагогом проблему, выполнить проблемное задание или решить проблемную ситуацию.

Потенциал технологий проблемного обучения обеспечивает следующее [1]:

- побуждает к самостоятельной учебной деятельности и активному поиску;
- стимулирует проявление активности, инициативы, самостоятельности и творчества;

- развивает интуицию и мышление;
- учит искусству решения различных научных и практических проблем, опыту творческого решения теоретических и практических задач;
- обеспечивает развитие критического и теоретического мышления, основных интеллектуальных умений – обобщения, систематизации, анализа, синтеза, дедукции и индукции;
- вызывает познавательный интерес к содержанию и методам учебного предмета;
- приобщает к пониманию и поиску нового научного знания и способам получения;
- создает условия для творческой самореализации в учебном процессе.

Структурными единицами проблемного обучения являются проблемная ситуация и процесс ее разрешения, проблемный вопрос и проблемная задача.

Этапы организации проблемного обучения [2]:

1. Обнаружения противоречий, неизвестных моментов в подлежащем изучению учебном материале, осознание их как трудностей, возникновение стремления к их преодолению (осознание проблемной ситуации и формулировка проблемной задачи);
2. Анализ условий проблемной задачи, установление зависимостей между данными, между известным и неизвестным;
3. Разбивка основной проблемы на подпроблемы и составление плана, программы решения;
4. Актуализации знаний и способов деятельности или приобретение недостающих знаний и соотнесений их с условием решаемой задачи;
5. Выдвижение гипотезы (или гипотез), поиск идей решения;
6. Выбор и осуществление системы действий и операций по обнаружению искомого (собственное решение);
7. Проверка решения;
8. Конкретизация полученных результатов, а также установление связи полученных выводов с известными ранее теоретическими положениями, законами, зависимостями и формулировка возможных следствий, вытекающих из полученных результатов, выявление новых проблем, подлежащих решению.

Согласно общему пониманию, проблема – это осознание субъектом невозможности разрешить сложившееся противоречие, возникшее в той или иной ситуации, средствами наличного знания или опыта.

«Принято считать, что между двумя крайними точками зрения лежит истина, ничего подобного – там лежит проблема», - писал Гете.

В любой проблемы присутствует объективный момент – исходные данные, создающие проблему и позволяющие ее решить; и субъективный момент – готовность студента принять эту проблему на уровне его развития. Важно помнить, что познавательная проблема выступает как явление двойственное по своей природе [3]:

- его внешняя (объективная) сторона порождается действительностью (или специально конструируется в учебном процессе в дидактических целях);
- внутренняя отражает то состояние напряжения человек, которое возникает в момент столкновения с теми или иными противоречиями.

Выделяется несколько оснований для построения *типологии познавательных проблем*. В целом их можно разделить на группы в соответствии с объектом неопределенности. В целом проблемы можно разделить на группы в соответствии с объектом неопределенности. Принято считать, что содержание образования включает в себя четыре основных компонента: 1) систему знаний; 2) систему общих интеллектуальных и практических умений; 3) опыт

творческой деятельности, выступающей основной для дальнейшего развития культуры; 4) опыт эмоционально-волевого отношения к миру и себе.

Следовательно, можно выстроить четыре группы познавательных проблем, результатом решения которых будет: новое знание; новое умение; опыт творчества; ценностно-эмоциональное отношение [4].

Проблемы первой группы будут создаваться на основе необходимости в открытии неизвестных ранее фактов, понятий, законов, теорий, знаний о способах деятельности, оценочных знаний. Проблемы второй группы связаны с условием овладения логическими, предметно-типовыми, научно-предметными умениями. Третья группа проблем выступит катализатором процесса освоения опыта творческой деятельности, четвертая - опыта формирования оценочных суждений.

Другая типология познавательных проблем может быть выстроена по признаку *функций* в образовательном процессе. Познавательные проблемы могут создавать условия:

Выделяют и другую разновидность проблем:

- сквозная - стержневая для всего курса;
- комплексная – охватывает несколько тем;
- тематическая – охватывает круг вопросов, которые разбираются при изучении учебной темы;
- ситуационная – связана с конкретными фактами и ситуациями на том или ином учебном занятии.

Представляет особый интерес и типология, основанием для которой является *степень самостоятельности* студента при разрешении проблемы. В этом ряду выделяю проблемное изложение, частично- поисковый и исследовательский методы.

На занятиях мы используем следующие методы проблемного обучения [5]:

- *Проблемное изложение* – преподаватель ставит вопрос или формулирует проблемную задачу и показывает варианты ответов или способы решения, а ученики или студенты наблюдают за поиском и определяют к этому свое отношение;

- *Частично-поисковый (эвристический) метод* предполагает активное вовлечение субъектов в процесс обсуждения и решения проблемы, разбитой на подпроблемы, задачи и вопросы. Процесс поисковой деятельности направляется и контролируется педагогом;

- *Исследовательский метод* предполагает включение субъектов в процесс формулировки научной проблемы, отбора предмета и методов исследования, составление его программы, отбора базы и участников эксперимента, учение в нем, отборку и анализ полученных результатов.

Суть проблемного изложения в том, что педагог (или учебное пособие) сам ставит и сам решает проблему, но при этом показывает путь решения в его подлинных, но адаптированных для понимания школьника или студента противоречиях, субъект же лишь «наблюдает» за ходом решения, сопереживая (или не сопереживая) последнему. Назначение этого метода в том, чтобы показать образцы решения; субъекты образовательного процесса получают возможность анализировать убедительность аргументов, осваивать алгоритмы разрешения проблемных ситуаций.

Частично-поисковый метод направлен на постепенное освоение субъектами образовательного процесса сложных действий по самостоятельному решению познавательных, научных или профессиональных проблем. Реализация этого метода предполагает постановку таких проблем, при решении которых

школьникам или студентам предлагается самостоятельно выполнить один из поисковых шагов:

- увидеть, в чем состоит сущность проблемы;
- сформулировать гипотезу;
- предложить путь решения;
- построить доказательство;
- сделать выводы из полученных фактов и т.д.

По сути, проблема в данном случае делится на группу подпроблем, из которых выделяются те задачи, решение которых доступно студентам. Этот метод может применяться при анализе конкретных учебных, профессиональных и научно-поисковых ситуаций и разработке заданий для кейс-метода (от англ. Case- случай).

Исследовательский метод направлен на решение таких проблем, в которых студенты могут проявить полную самостоятельность: от постановки проблемы до ее разрешения; при этом они реализуют полный цикл шагов, необходимых для полноценного разрешения проблемной ситуации любого типа. Собственно полноценный анализ конкретной ситуации представляет собой классическое применение исследовательского метода, когда материалом для исследования выступает конкретная ситуация, взятого для проблемного анализа. Заметим, что конкретная ситуация как минимум трижды создает условия для применения исследовательского метода: при ее конструировании (описании, сборе материала); ее анализе; экспертном анализе полученных решений (материалов анализа).

Данное выше описание типологий закономерно приводит к необходимости предложения еще одного подхода к конструированию проблем. В этом подходе важно ответить на вопросы: Кто формулирует проблему? Что выступает источником проблем? Здесь можно выделить две большие группы познавательных проблем: в первой источником проблемы выступает учебное пособие со своим пониманием дидактических и содержательных противоречий; во втором – проблемы формулируются студентом, а источником их выступает его собственный опыт. Очевидно, что опора в обучении на эту группу проблем естественным образом создает личностно-значимые проблемные ситуации и, следовательно, гарантированно активизирует процесс обучения. В конечном итоге именно умение студентов конкретизировать и решать актуальные для собственного развития проблемы и выступает мерилем в качестве его образованности.

Что же может выступать источником проблемной ситуации? В таковой роли могут работать базовые дидактические противоречия [6; 7]:

- Между известным и неизвестным;
- Знаниями и умениями;
- Сложностью познавательной задачи и наличием способа ее решения;
- Познавательными потребностями и возможностями их реализации.

Проблемные ситуации возникают там, где имеется несоответствие между имеющейся системой знаний и новыми требованиями. Примером такого противоречия может служить открытие новых фактов, которые не вписываются в имеющиеся теории; еще более типичный случай этого противоречия – расхождение между житейскими представлениями и научными знаниями.

Другим основанием для создания проблемной ситуации может выступать необходимость выбора из совокупности имеющихся возможностей (пути решения, ответа, оценки) одной; такие ситуации усложняются условием аргументации причин выбора, определением критериев осуществления выбора.

Источники проблемных ситуаций:

- Задача поиска новых вариантов использования имеющихся знаний;
- Противоречие между очевидностью теоретической возможности решения и отсутствием способа решения;
- Сложность перевода модели (схемы, чертежа, алгоритма) в реальность;
- Противоречие между статикой и динамикой, тенденций и фактом;
- Противоречие на уровне объяснения расхождения предполагаемого и реального.

Вопросы и задания могут приобрести проблемный характер в следующих ситуациях:

- Если имеются те или иные противоречия, которые необходимо разрешить;
- Требуется установить сходства и различия;
- Важно установить причины – следственные связи;
- Нужно осуществить выбор на основании «взвешивания» вариантов;
- Необходимо обосновать выбор предпочтения;
- Требуется подтверждение закономерностей примерами из собственного опыта и теоретическими закономерностями;
- Стоит задача выявления достоинств и недостатков того или иного решения.

Выделены условия, необходимые для перевода «потенциальных» познавательных проблем в «актуальные», принимаемые лично-значимые, понимаемые по своей сути и значимости для своего образования, жизни или профессиональной подготовки. Они такие же, что и при решении задач формирования познавательного интереса:

- Эмоциональность и яркость изложения;
- Прагматическая направленность в область личных интересов;
- Возможность переноса знаний из одной сферы в другую;
- Предоставление широких возможностей для самоорганизации и самореализации;
- Использование различных приемов стимулирования поисковой активности, в том числе и традиционные рекламные ходы с опорой на побудительные мотивы: признание, самоуважения, новизны, разрушения скуки, занимательности, возможности самореализации.

Проблемная лекция – это основные формы реализации учебной программы в вузе через создание проблемной ситуации, формулировку проблемных вопросов или постановку проблемных задач, разбор и анализ разных способов их решения с опорой на результаты научных исследований и практический опыт.

Приемы построения проблемного учебного занятия:

- постановка проблемных вопросов в начале учебного занятия;
- ознакомление с историей развития проблемы и поиском путей ее разрешения в науке и на практике;
- ознакомление с методами науки и практическими способами решения проблемы;
- сопоставительный и сравнительный анализ путей и способов разрешения проблемы;
- постановка проблемно-риторических вопросов по ходу учебного занятия;
- привлечение студентов к участию в обсуждении, поиске или исследовании;
- стимулирование к самостоятельности и предоставление возможности субъектам учебного процесса выразить собственную позицию и свое отношение к способам решения обсуждаемой проблемы;
- привлечение их к изучению нового опыта решения проблемы.

Для преподавателя есть ограничения в применении технологий проблемного обучения:

- 1) Применимо не на всяком материале, а только на таком, который допускает неоднозначные, порой альтернативные подходы, оценки, толкования;
- 2) Оправдано только на материале высокого уровня значимости (методологического, общенаучного, тематического), чтобы не акцентировать внимание на второстепенном материале;
- 3) Ориентировано на «зону ближайшего развития» субъектов учебного процесса;
- 4) В реализации требует значительных затрат времени.

Далее в статье мы приводим тренинг, который проводим в рамках проблемного обучения [8].

Тренинг «Эффективность проблемного обучения»

Цель:

- Знакомство с основными понятиями проблемного обучения;
- Способность описать основные понятия и специфику проблемного обучения;
- Успешное применение основных понятий проблемного обучения на практике;
- Помощь другим в закреплении и освоении полученных знаний и умений.

Задачи:

1. Формирование у студентов целостного представления о проблемном обучении и его эффективности;
2. Формирование навыка работы в группах.

Этапы проведения занятия:

1. Вводное слово. Введение в цель и задачи занятия. Создание благоприятной атмосферы. Игра «Сосчитай до...».
2. Определение понятия **«проблемное обучение»**. Техника «Послушать – сговориться – обсудить». Дискуссия о специфике проблемного обучения.
3. Работа в малых группах.
4. Работа в малых группах. «Дерево причин»
5. Рефлексия.

Описание методики.

1. *Создание благоприятной атмосферы.* Игра «Сосчитай до...».

Группа стоит в кругу. Задание – громко сосчитать до 20. Кто-то произносит «один», другой продолжает – «два», третий – «три» и т.д. Если какое-то число произносит двое и более человек, все начинается сначала.

Вопросы:

Насколько эффективно и как быстро группа справилась с решением поставленной проблемы?

Что для этого потребовалось?

2. *Определение понятия «проблемное обучение».* Техника «Послушать – сговориться-обсудить».

Тренер задает вопрос: «Что вы понимаете под проблемным обучением?» и предлагает продумать и записать для себя ответ (запись ответа до его проговаривания усиливает эффект), сказать соседу (например, справа) и после согласования с ним высказать общее мнение для обсуждения всей группой. Предложенные варианты записываются на доске (листах и пр.) и затем обсуждаются всеми участниками.

Вопросы к обсуждению (дискуссии).

Какое из определений наиболее правильное? Почему?

Эффективность как качественная характеристика проблемного обучения – это...

3. *Работа в малых группах.* Группы выполняют два вида заданий параллельно.

1) Первая группа обсуждает вопрос «Эффективность – это количественный показатель или качественный?».

2) Вторая группа анализирует определение эффективности и соотносит их с определениями проблемного обучения.

Последовательная презентация результатов работы групп. Обсуждение.

4. *Работа в малых группах.* «Дерево причин»: «Почему проблемное обучение эффективно?». Презентация. Обсуждение.

Тренер дели всех участников на пять подгрупп, используя игру «Поиск общего». Группа делится по двое в произвольном порядке. Каждая пара участников находит друг у друга определенное количество общих признаков. Затем тренер предлагает паре найти другую пару, с которой у них наибольшее число общих признаков. Таким образом, пары объединяются в четверки. Если число человек позволяет, то четверки, повторяя то же действие, объединяются в восьмерки. Игра длится до тех пор, пока не будет сформировано пять подгрупп с равным числом человек.

Тренеру для проведения игры «Дерево причин» потребуется пять листов ватмана, маркеры пяти цветов.

Описание игры.

В течении 5 мин каждая подгруппа должна обсудить вопрос «Почему проблемное обучение эффективно?». Для этого необходимо в центре листа ватмана нарисовать овал и в него вписать название этой проблемы. Каждый игрок должен выбрать и записать основную, на его взгляд, причину эффективности проблемного обучения в виде ветки дерева, исходящей из овала с проблемой. На эту работу отводится 5 мин. Через 5 мин подгруппы должны поменяться своими рисунками для того, чтобы в течение следующих 2 мин другая подгруппа дописала к каждой причине фактор, способствующий ее возникновению.

После того как рисунок «Дерево причин» пройдет через все подгруппы и вернется к началу, каждый игрок на рисунке своей подгруппы должен отметить знаком «+» те десять причин, которые он считает главными. Подгруппа, посчитав плюсы, выписывает и представляет пять причин эффективности проблемного обучения, которые набрали максимальное количество «плюсов».

5. *Рефлексия.* Итогом тренинга является рефлексия – активное обсуждение игры всеми участниками, сидящими кругом. Разрешается говорить тому, у кого в руках находится мяч (или другой небольшой предмет). Ведущий бросает мяч, и тот, к кому он попадает, в течении одной минуты отвечает на два вопроса: «Что мне понравилось в сегодняшней работе?» и «Что я узнал нового?». Ведущий подводит общий итог.

Табл. – 1 Карточка с определениями

1	<i>Эффективность</i> – достижение формальной цели, минимальное расхождение между поставленными целями и достигнутыми результатами в конкретно установленные сроки
2	<i>Эффективность</i> – выражение того, каким образом степень, в которой цели можно считать достигнутыми, соответствует степени, в которой произведенные затраты можно считать приемлемыми

Литература:

1. Современные образовательные технологии: учебное пособие / Под ред. Н.В. Бордовской. – 3-изд., стер. – М.: КНОРУС, 2013. – 432 с.
2. Буланова-Топоркова М.В. и др. Педагогические технологии: учеб. пособие для студентов пед. вузов. – Ростов н/Д, 2006. – 432 с.
3. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения : учеб. пособие для вузов. – М., 2004. – 210 с.
4. Хмель Н.Д. Теория и технология реализации целостного педагогического процесса: учебное пособие. – Алматы: АГУ им. Абая, 2008. – 176 с.
5. Ковалевская Е.В. Проблемное обучение: Подход, метод, тип, система (на материале обучения иностранным языкам). В 2 кн. – М., 2010. – 543 с.
6. Коржуев А.В., Попков В.А. Традиции и инновации в высшем профессиональном образовании. – М., 2013. – 178 с.
7. Леончиков В.Е. Проблемное обучение в вузе как фактор формирования информационного мировоззрения // Материалы межд. науч. конференции «Парадигмы XXI века: мировоззрение, информационная культура». – Краснодар, 2002. – С. 339-401.
8. Мухина С.А. Современные инновационные технологии обучения. – М., 2008. – 169 с.

**Туребаева К.Ж., Саутенкова М.Ю., Кусаметова Г.К.
ЖОО ПРОБЛЕМАЛЫҚ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ**

Проблемалық оқыту – бұл оқытушының жетекшілігімен проблемалық ситуацияларды шешуде және шешу жолдары арқылы студенттердің өз бетінше белсенді іс-әрекетін оқу сабақтарында ұйымдастыру нәтижесінде студенттерде шығармашылық, кәсіби білімін, іскерлігін, біліктілігін және ойлауын дамыту.

Тірек сөздер: Проблемалық оқыту, оқыту технологиясы, проблемалық жағдаят, танымдық проблемалар, эвристикалық әдістер, зерттеушілік әдіс.

**Turebayeva K. Zh., Sautenkova M.Yu., Kussametova G. K.
TECHNOLOGY OF PROBLEMATIC EDUCATION IN THE
UNIVERSITY**

Problem training is the organization of classroom teaching, which offers the management of teaching activities the creation of problem situations and the active independent activity of students in their resolution, as a result of which creative mastery of professional knowledge, skills, abilities and development of thinking abilities takes place.

Keywords: Problem training, learning technology, problem situation, cognitive problems, research method, problem study.

UDC 37.01:159.922-057.875(043)

Nurgaliyeva S.A. – candidate of pedagogical sciences, associated professor,
S.Amanzholov East Kazakhstan State University

E-mail: sanianur@mail.ru

Tulekova G.M. – PhD, associate professor of S.Toraighyrov Pavlodar State University

E-mail: cessen@mail.ru

Khaimuldina A.Yu. – master of education, assistance lecturer of
S.Toraighyrov Pavlodar State University

E-mail: anara.haymuldina@mail.ru

TO THE ISSUE OF ORGANIZATION OF STUDENTS' INDIVIDUAL WORK

Annotation. *The article assesses the role of students' individual work in the formation of cognitive, search-creative, educational and professional, organizational activity from the position of personal capacity approach. Considers the types and forms of students' individual work applied in the university, ways of the activation of future specialists' creative individual work.*

Meeting new challenges calls for new priorities in education. It means an interactive style and education based on individual needs and abilities that should provide a completely new dimension of gaining knowledge and make learning a more convenient process.

The results of this work allowed to conclude that the introduction of productive and creative students' individual work actualizes the formation of students' subjective activity by means of realization of self-training complex, which includes basic forms of self-education.

Keywords: *students' individual work, activation of individual work, competency-based approach, self-training.*

A good education system gives students the freedom to recognize their capabilities and individual potentials. In this context, the ongoing reform of higher education is related inherently to the transition from the learning paradigm to the education paradigm. In the new educational paradigm a student from a passive consumer of knowledge must become an active subject who can correctly formulate the problem, analyze possible solutions, find the optimal result and prove its correctness. In this perspective, students' individual work becomes not just an important form of the education process, it becomes its basis [1, p. 10].

Education should encourage students to work collaboratively and ask questions creatively about ideas and issues across a range of disciplines. As creative thinkers, they try to imagine and explore alternatives, and to think in a different manner. Such an approach is required for a solid academic foundation and for enhancing their intelligence, including “soft skills” such as understanding, empathy and communication skills. The use of different learning materials and various resources allows students with various principal learning styles to understand information in the most effective way. Learning is fostered by multidimensional interactions between students and teachers. To learn on their own, youth need unlimited time to play, explore, become bored, overcome boredom, discover their own interests, and pursue those interests. It helps students develop their analytical and critical reasoning skills with particular emphasis on exploring and evaluating competing claims and different perspectives. Education leads to greater personal freedom through greater competence, if it becomes organized to consider diverse perspectives.

A new education strategy which encourages interaction between teachers and learners needs different learning styles. Primarily, this means fostering creativity, which requires an active mode of learning, and consequently a new teaching format, where the teacher is a coach. Creative teachers are willing to change and welcome new experiences; they are not afraid to go off the main track or step into the unknown. Namely, the teachers are key figures to implement change, but they need support to understand and accept creativity in their practices. Creative teaching may be defined in two ways: firstly, teaching creatively and secondly, teaching for creativity. Teaching creatively might be described as teachers using approaches to make learning more interesting, engaging, exciting and effective. Teachers have to attract students' interest and attention in a new way, and as a result the development of creative approaches is called for. Simplicio adds that teachers must make an effort to better understand their students and their educational needs. On the other side, learners are empowered to take ownership of their own learning processes, and to feel that they can influence their educational contents. As some authors pointed out, "these aspects point towards a learner-centered pedagogy, where personalisation and individualisation of learning have a growing role, and where pupils have a say in the fashioning of tasks". In addition, some researchers agree that in creativity, there is always some new, critical and useful idea, understanding, information, approach or solution to a challenge that emerges at different (i.e. individual, group, organization, or even social community) levels, which could lead to better innovative performance of learners. Considering the advantages of creativity for different people at different levels, expecting widespread use of creative practices in education is a normal expectation. The creative practices in education should help learners to work on building their knowledge through defining things, which are especially important in their eyes, and in the process, strengthen their sense of self and individuality. They also involve developing students' personal qualities, including a strong sense of responsibility in self and others.

It happens very often that the student's independent activity boils down either to study topics that are not considered at the lectures (study manual is given by teacher) or study the proposed additional literature, do homework, tests, prepare abstracts, reports and speeches at seminars, and to do course works and diploma papers.

Midterm and final assessments encourage student to master the proposed system of knowledge, skills, forming a temporary acquisition of large scope of new information, an algorithm for performing assignments and executive discipline.

However, this principle practically excludes independence, student's individual characteristics, creative approach and unconventional solutions. The student does not need to master independently professional competencies, knowledge, technologies. In this learning model the informational richness of the modern educational space, the orientation toward the student's personal qualities, the research and design orientation, the problem-oriented nature, the orientation towards the demands of employers in the new educational realities remain absolutely unaccounted which contradicts «new» guidelines for reforming the education system. If a student is ready for an independent solution of professional problems and tasks, consequently, similar tasks should also be set before him [2, p. 25].

The realities of modern life are such that a higher school graduate in any field of training should be ready for regular independent professional education activity. Dynamic changes in the labor market, the emergence of new information technologies, the accumulation of huge databases require not only knowledge, but the abilities to respond to newly emerging professional risks, to operate large amounts of information, to «go» to related industries, etc. In addition, a modern professional should be able to work in temporary project teams, collectives, professional discussion and solving complex problems and tasks [1, p. 12].

There are different definitions of the content of «students' individual work» concept.

By the definition of B.Esipov, «individual work is a work that is performed without teacher's direct participation, but according to his instructions and in a specially provided time for this» [3, p. 15].

«Students' individual work – individual or collective activity carried out without teacher's direct guidance» [4, p. 308].

In general, this is any activity related to the upbringing of the future professional's thinking. In a broad sense, individual work should be understood as the conjunction of all students' individual activity both in the classroom and outside it, in contact with the teacher and in his absence [5, p. 45].

One of the conditions for the formation of self-education activity is the organization of students' individual work, in which necessary skills for training and professional activities are acquired. In addition, the leading means of organizing the education process is a system of study assignments performed by students during extracurricular time. The success of such work is determined by the professionalism of the teacher, who is able to meet the challenges of modern time.

One of the effective indicators of successful self-educational activity is the development of subjective activity.

Such activity is a core property in the education process assuming the development and formation of personality and subject [6, p. 48; 7, p. 65; 8, p. 54; 9, p. 36].

According to I.Zimnyaya, from the position of the activity subject, «individual work can be defined as a purposeful, internally motivated, structured by the subject in the conjunction of performed actions and corrected by activity's process and result» [10, p. 225].

Students' research in different universities showed that the number of people with a well-defined independence is 20-30 %, about 15 % of students are not capable of individual work, while the rest (55-65%) are characterized by an average degree of independence. In this regard, the proportionality between classroom and extracurricular activities has attracted close attention to the problem of organization of students' individual work (SIW) [11, p. 45].

Generally, two main directions of construction of the learning process are possible on the basis of students' individual work.

The first is to increase the role of individual work in the course of classroom activities. Implementation of this path requires teachers to develop methods and forms of organization of classroom activities that can provide a high level of student independence and improve the quality of training.

The second is to increase students' activity in all areas of individual work during the extracurricular time [12, p. 58].

Effectiveness of students' creative activity depends on the organization of classes and the teacher's influence nature [13, p. 65; 14, p. 59].

In the pedagogical literature, various methods of activating students' individual work are described and used in practice.

Here are the most effective of them. A convincing demonstration of the need to master the proposed training material for the forthcoming educational and professional activities in introductory lectures, guidelines and teaching aids.

Applying of operational formulations of laws and definitions in order to establish an unambiguous connection between theory and practice. Using active learning methods (case-study, discussions, teamwork and paired activity, collective discussion of difficult issues, professional simulation).

Development of comprehensive study letters for individual work, combining theoretical material, methodological guidelines and tasks for solving.

Advancement questions to the lecture cohort after each lecture. Worldwide time ratio devoted to classroom and individual work is 1: 3.5. This proportion is based on the enormous didactic potential of this type of student learning activity.

In recent years, new methods are widely introduced along with traditional forms of control: colloquiums, tests, exams.

First of all, it is important to note the rating control system applied in many universities [14, p. 65; 15, p. 63].

Using the rating system allows achieving more rhythmic work of the student during the semester, and also activates students' cognitive activity by stimulating their creative capacity.

It can be very effective to use test control of students' knowledge and skills, which is objective, saves the teacher's time, considerably relieves him of routine work and allows focus on the creative part of teaching in a greater degree, has a high degree of differentiation of examinees by levels of knowledge and skills, and very effective in the implementation of rating systems, makes it possible to significantly individualize the learning process by selecting individual assignments for practical studies, individual and independent work, allows to predict the pace and effectiveness of learning of each student [16, p. 38].

Effectiveness of individual work of the students depends on leading of the teacher. The teacher finds out a goal of individual work and teach students to grasp thought work, observes the process of class's individual work and help students not to make mistakes. To choose effective ways of goals' decisions, to make considering conversion of teaching, to select how to organize equipment and suitable methods of studying and system individual work in accordance with peculiarity of subjects depends of teacher's skills.

It is necessary to develop knowledge activity of individual students' work in the hole lesson process. During making works from book, solving problems, writing essays, doing laboratory and manual tasks consider with individual work. In didactic way individual work divides in preparation of new knowledge, making tasks, repetition and observation. The aim of using preparation is to master new theme, develop new skills, repeat past material. Solving problems, doing tasks and choosing study equipments concerns with this.

To master new knowledge often used for elder students. With the help of individual works we develop knowledge and skills, fix causes. All these need to contain individual repeating of the lesson's theme and program unit. It distinguishes with writing works varieties and test works.

The main goal of individual students work is to do task without teacher's help. For getting good results doing tasks is to observe students' knowledge, thoughts, skills and ways of solving problems themselves. If we do one or more mistakes doing tasks, we will get wrong results. Must the teacher stop students and correct mistakes if they have wrong results of task? Must direct right way of students' thinking to destroy difficulties? Or teacher must give a chance to understand that it's wrong answer and let students to find out and correct mistakes themselves? Such questions faced with every teacher who organizes the methods of individual working.

We have to take into special consideration all ways of learning of individual work. But we must to order questions for students to find out the main rules and observing ways themselves. For students is very important to make conclusions themselves. That's way if we minus one of additions we will get second addition. As the result we can check plus through minus. It needs to make evidences, open the main functions of last lesson, making conclusion for examples for right ordering. Individual works used for common math's operations and orders. But such way of individual work is realized with the teacher's writing at the board. In this situation we can't say

that material was treated fully. Only students' individual work can have such conclusion. Every lesson has the same individual works' skills.

Finding out the theme and the goals of the lesson comes to completing new material with new tasks. When we plan the lesson we also must find out exercises' tasks. There we have to reveal types of tasks in explanation-demonstration aim, types of board writing and individual working. The skill goal of individual work is after giving the program knowledge to treat that knowledge in full. During making tasks it's very needed teacher's help for students which can't do it at once. It's right to check lesson's tasks at the end of individual work. Because it gives a chance to students to correct mistakes themselves. There are two types of checking works. Control and self checking works. Control works helps to make conclusion about last units' assimilation. According to this conclusion we can observe students' knowledge quality, masters and skills. Control works carry out with work plan. In control works last materials have variants or tables and are given for every student individual. This work needs 20-25 minutes. The sum mark is written into class journal. Self checking works are given to conclude program's themes or to concrete knowledge about program questions. The goal of such teaching is to observe results of one or more lessons. If we have little time for checking individual work, we can do it in the next lesson. Checking works contents must support only repeated, last and concluded material. The conclusion shows new knowledge and pedagogic master results. Organizing individual work we must take into consideration students' peculiarities and we can have such results:

- Every student makes future work plan with the help of the teacher.
- Setting aims comes true with teacher help, but student makes work plan himself.
- According to teacher's tasks student plans future work's goals.
- Work is done by student's wish and he finds out the content, plan and do it without teacher's help.

So, it's right to connect learning, mastering and checking with individual work. Students' individual work influence to their forming knowledge and skills, ordering, the lesson's quality and usefulness are changed.

As a result, for the organization of students' individual work it is necessary to form a sufficient degree of their preparedness for independent work, a certain level of self-discipline; to develop a special courseware on the taught subject.

It is necessary to strengthen the consultative and methodological role of the teacher; the possibility of free communication between students, between students and the teacher; the restructuring of traditional forms of training sessions, the use of new teaching technologies.

References:

1. Семенова В.Г. Самостоятельная работа студентов как важнейшая форма организации учебного процесса в рамках компетентностной модели образования // «Организация самостоятельной работы студентов»: материалы докладов II Всероссийской научно-практической интернет-конференции. – Саратов: Новый Проект, 2013. – С. 10–15.
2. Третьякова Е.М., Одарич И.Н. Формирование мотивации студентов вуза к самостоятельной работе как основа развития профессиональных компетенций // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Педагогика, психология. – 2015. – №4 (23). – <http://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-motivatsii-studentov-vuza-k-samostoyatelnoy-rabote-osnova-razvitiya-professionalnyh-kompetentsiy>. Дата обращения: 04.12.2017 г.

3. Есипов Б.П. Самостоятельная работа учащихся на уроках. – М.: Учпедгиз, 1961. – 126 с.
4. Российская педагогическая энциклопедия. В 2-х т. Т. 2 / Гл. ред. В.В. Давыдов. – М.: Большая российская энциклопедия, 1993. – 968 с.
5. Рекомендации по организации самостоятельной работы студентов. – www.isuct.ru/umo/orgproc10.html. Дата обращения: 04.12.2017 г.
6. Антонюк А.В., Колосов К.А., Якунин С.В. Субъектная активность как ведущий фактор формирования профессиональных качеств студентов // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. – 2010. – № 3. – С. 309–314.
7. Брушлинский А.В. Психология субъекта: индивида и группы // Психологический журнал. – 2002. – Т. 23. – № 1. – С. 71–80.
8. Колосов К.А., Якунин В.Е., Антонюк А.В. Условия формирования субъектной активности в процессе учебно-профессиональной деятельности // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. – 2010. – № 4. – С. 299–302.
9. Осницкий А.К. Психология самостоятельности. Методы исследования и диагностики. – М.: ЭЛЬ-ФА, 1996. – 126 с.
10. Зимняя И.А. Педагогическая психология. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 398 с.
11. Технология организации самостоятельной работы студента в вузе. – lib.nspu.ru/umtk/76a88f34d1eb6f7e/t4/ch1.html. Дата обращения: 04.12.2017 г.
12. Рекомендации по организации самостоятельной работы студентов. – www.isuct.ru/umo/orgproc10.html. Дата обращения: 04.12.2017 г.
13. Дубровина И.В. Уровни самообразовательной деятельности учителей музыки в системе последилового образования // Азимут научных исследований: педагогика и психология. – 2014. – № 2. – С. 32–34.
14. Коновальчук В.И. К вопросу творческого развития личности // Балтийский гуманитарный журнал. – 2013. – № 4. – С. 20–23.
15. Морозова И.М. Педагогическое обеспечение развития творчества студентов в системе вуза // XXI век: итоги прошлого и проблемы настоящего плюс. – 2014. – № 4. – С. 216–221.
16. Рекомендации по организации самостоятельной работы студентов. – www.isuct.ru/umo/orgproc10.html. Дата обращения: 04.12.2017 г.

Нурғалиева С.А., Тулекова Г. М., Хаймулдина А. Ю.
СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ
ТУРАЛЫ

Мақалада тұлғалық-белсенділік көзқарасы тұрғысынан студенттердің өзіндік жұмысының когнитивтік, іздеу-шығармашылық, білім беру-кәсіптік, ұйымдастырушылық қызметін қалыптастырудағы рөлі бағаланады. Университетте қолданылатын студенттердің өзіндік жұмысының түрлері мен формалары, болашақ мамандардың шығармашылық жұмыстарын белсендіру жолдары қарастырылады.

Осы жұмыстың нәтижесі студенттердің өнімді және шығармашылық өзіндік жұмысын енгізу өзін-өзі тәрбиелеудің негізгі нысандарын қамтитын өзін-өзі тану кешенін енгізу арқылы студенттердің пәндік белсенділігін қалыптастыруды өзектілігін дәлелдейді деп қорытынды жасауға мүмкіндік берді.

Тірек сөздер: студенттердің өзіндік жұмысы, өздігінен жұмысқа белсендіру, құзыреттілік, өзін-өзі тану.

**Нурғалиева С.А., Тулекова Г.М., Хаймудина А.Ю.
К ВОПРОСУ ОБ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ
СТУДЕНТОВ**

В статье с позиции личностно-деятельностного подхода оценивается роль самостоятельной работы студентов в формировании познавательной, поисково-творческой, учебно-профессиональной, организационной активности. Рассматриваются виды и формы самостоятельной работы студентов, применяемые в вузе, пути активизации творческой самостоятельной работы будущих специалистов.

Результаты проведенной работы позволили сделать вывод о том, что введение продуктивно-творческой самостоятельной работы студентов актуализирует формирование субъектной активности обучающихся за счет реализации самообразовательного комплекса, включающего основные формы самообразования.

Ключевые слова: самостоятельная работа студентов, активизация самостоятельной работы, компетентностный подход, самообразование.

ӘОЖ 272.851

Құрманалина Ш.Х. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор,
Ж.Досмұхамедов атындағы педагогикалық колледж
Даулетова А.Т. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: asseldauletova94@gmail.com

**ҮШ ТІЛДІ МЕНГЕРГЕН БОЛАШАҚ МҒАЛІМДЕРДІҢ КӘСІБИ
ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

Мақалада мұғалімдердің кәсіби деңгейін арттыру, жаңартылған білім беру мазмұны бойынша үш тілді білім беруге көшудің маңызы көрсетілген. Сонымен қатар, мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігінің мәні мен үш тілді білім берудің ерекшеліктері туралы айтылған. Студенттердің мамандығын ағылшын тілінде меңгерудің ұйымдастыру жолдары қарастырылған.

Тірек сөздер: құзыреттілік, кәсіби құзыреттілік, көптілді оқыту, көптілді топтар, академиялық ұтқырлық, шет тілі сабағы, өзіндік жұмыс.

Қазіргі таңдағы мұғалімнен үздіксіз кәсіби тұрғыда даму талап етіледі. Оған мысал ретінде, Қазақстан Республикасының 2019 жылға дейінгі білімді дамыту бағдарламасында педагогтердің кәсіби деңгейін арттыру, жаңа форматты педагогикалық құрамын қалыптастыру міндетіне баса назар аударылған [1].

Алайда, бүгінгі мектептегі жаңартылған білім беру мазмұны, латын қаріпіне көшу, үш тілді білім беру және т.б. тәжірибелерді енгізулерден пайда болған әлеуметтік-мәдени ортада педагогтің кәсіби дамуы сан алуан сипатқа ие екендігі байқалады. Осы орайда, «құзыреттілік» ұғымын зерттеу мәселесі туындап отыр.

Біздің зерттеу жұмысымыздың тақырыбы «Үш тілді меңгерген болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру» болғандықтан, «кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру», «үш тілді білім беру» сияқты қазіргі таңда өзекті болып отырған мәселелерді де тереңірек қарастыратын боламыз.

Осы «құзыреттілік», «үштілділік» ұғымдарын зерттеген ғылыми еңбектерге шолу жасау кәсіби құзыреттіліктің мәнін, үш тілді білім берудің ерекшелігін айқындауға мүмкіндік берді.

Құзыреттілік мәселесін зерттеуге зор үлесін қосқан ғалымдар: Д.И.Ушаков, С.Ожегов және т.б.

«Кәсіби құзыреттілік» ұғымын педагогикалық қызметті жүзеге асыруға теориялық және практикалық жағынан дайындығы мен кәсіби шеберлігінің бірлігі ретінде В.А. Сластенин, И.Ф. Исаев, Л.И. Мищенко өз еңбектерінде қарастырды.

«Кәсіби құзыреттілік» ұғымын «педагогикалық кәсібилік» және «кәсіби қызметке даярлық» ұғымдарымен теңестіріп В.А. Сластенин, Н.Н. Лобанова және т.б. ғалымдар қарастырған болатын..

Мұғалімнің кәсіби сапаларын зерттеумен Ю.К. Бабанский, Э.А. Гришин айналысқан.

«Құзыреттілік» ұғымы, құзыреттілік тұрғысынан оқыту 1960-1970 жылдары батыс әдебиеттерінде, 1980 жылдардың отандық әдебиеттерде пайда бола бастады. АҚШ-та педагогтарды құзыреттілік тұрғысынан даярлау концепциясын дайындауға үлкен көңіл бөлінді.

Д.И. Ушаков авторлығымен жарық көрген түсіндірме сөздікте “құзыреттілік” және “құзырет” түсініктері арасындағы айырмашылықты атап, түсініктеме беруге тырысқан.

Құзырет – алдына қойған мақсатқа жету жолында субъектінің ішкі және сыртқы қорларды тиімді пайдалануға дайындығы.

Құзыреттілік – білім алушылардың айқын, әлеуметтік талап етілген қызмет тәсілдерінің жиынтығын меңгерудегі білім берудің нәтижесі.

Құзыреттілік – хабардарлық, беделділік: құзырет – адамның беделділігі, танымдылығы, тәжірибесі арқылы бейнеленген сұрақтар, құбылыстардың тобы.

Құзыреттілік – тұлғалық мінездеме, құзырет – нақты кәсіби немесе қызметтік сипаттамалардың жиынтығы.

Білім беру талаптарына «құзыреттілік» ұғымы енгізілгеннен бері, оның мазмұны психологиялық ғылымда бірнеше нұсқада қарастырылды. Психологиялық-педагогикалық әдебиеттердегі ғалымдардың зерттеулеріне қарағанда кәсіби шеберліктің қалыптасуы мен даму үдерісінде екі ұғым: құзыреттілік және құзырет ұғымдары пайланылып келеді. Біріншісі, С.Ожегов сөздігіндегі белгілі бір кәсіби қызметке байланысты, «қандай да болмасын мәселеден хабардарлық, беделділік», екіншісі, «қандай да бір істі жүргізетін жеке адамның, мекеменің мәселелерді шешуге, іс-әрекет етуге, бір нәрсені істеуге құқықтылық шеңбері».

«Құзыреттілік» термині әдетте белгілі бір әлеуметтік кәсіби статус иесіне байланысты қолданылады. Және оның сол істі атқарудағы түсінігі, білімі, білігінің орындалуға тиіс мәселенің нақты өз деңгейінде шешілуімен сәйкестілігі арқылы сипатталады.

«Методикалық терминдер сөздігінде» «Құзыреттілік (латынның competence – бейім сөзінен) – қандай да бір оқу пәнін оқыту үдерісінде қалыптасатын білім, білік, дағдылар жиынтығы, сонымен қатар, қандай да бір қызметті орындай алу қабілеттілігі», - делінген.

Орыс тілінің сөздігінде «құзыреттілік» термині «әлдекімнің жақсы хабардар болуы мәселесі төңірегінде» берілген.

Латынның «comprete» деген термині «білу», «жасай алу», «дегеніне жету» деген мағыналарды береді. Бұл жалпы алғанда құзыреттіліктің мәнін анықтайды. Кәсіби құзыреттілік категориясын айқындау үшін оларды әр түрге айналдыру, нақтылау және жалпы логикалық ұғымға біріктіруді жүзеге асыру керек [2].

Қай салада болмасын маманның кәсібилігінің құрамдас бөлігі – **кәсіби құзыреттілік** болып табылады.

«Кәсіби құзыреттілік» түсінігінің мәні туралы мәселе педагогикадағы көптеген зерттеушілердің назарын аударды.

Маманның кәсіби құзыреттілігі – күрделі және көпқырлы категория болып табылады. «Кәсіби құзыреттілік» философия, педагогика, психология, әлеуметтану, акмеология және т.б. гуманитарлық ғылымдарда жан-жақты қарастырылып зерттелінуде.

Бұл ұғымның түсіндірмелері әр түрлі болып келеді. Мысалы, шетел әдебиеттерінде «кәсіби құзыреттілік» дегеніміз – терең білім, тапсырманы барабар, сәйкесінше орындау күйі, қызметті сапалы орындау қабілеттері» деп көрсетіледі.

Педагогикалық сөздікте «мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі» терминіне мынадай анықтама беріледі: белгілі бір құндылығы, идеалдары және педагогикалық түсінігі бар оның педагогикалық қызметінің, педагогикалық қарым-қатынастың және маман тұлғасын анықтайтын мұғалімге қажетті білім, білік, дағдыларға ие болуы.

Педагогикада бұл ұғым «маманның білімділік деңгейі» ретінде қарастырылады.

«Кәсіби құзыреттілік» - кәсібиліктің жоғары деңгейінің көрсеткіші, оның маңызды құраушысы болып табылады.

Кәсіби құзыреттіліктің келесідей түрлері бар:

1. Арнайы немесе қызметтік кәсіби құзыреттілік – бұл жоғары кәсіби деңгейде қызметті меңгеру және тек арнайы білімді игеріп қана қоймай, сондай-ақ оны тәжірибеде қолдана алу;

2. Әлеуметтік кәсіби құзыреттілік – бұл кәсіби қоғамдастықта қабылданған кәсіби қарым-қатынас тәсілдерін, біріккен кәсіби қызмет және серіктестік әдістерін игеру;

3. Жеке кәсіби құзыреттілік – өзін-өзі көрсету, өзін-өзі дамыту әдістері.

Мұғалімнің педагогикалық ойлай білудегі (ішкі ойлау әрекетері) жалпылама біліктілігі кезінде көрінетін теориялық дайындығының мазмұны мұғалім бойындағы аналитикалық, болжамдық, жобалау және рефлексивтік біліктіліктерінің болуымен сипатталады. Практикалық дайындығының мазмұны мұғалімдердің әр түрлі біліктіліктерінің (сыртқы, тәжірибелік) қалыптасуымен анықталады.

Ғалым Д.М. Фесслердің пікірі бойынша, қазіргі заманда адамның кәсіби түрде өсуі көбіне оның қызмет ету ортасына байланысты дей келе, бір-бірімен өзара әрекет ететін үш ортаны бөліп көрсетеді:

- жеке қоршаған орта;

- ұйымдастыру ортасы;

- мансап ортасы, яғни білім беру, мамандыққа кіріспе, құзыреттіліктің өсуі.

«Кәсіби құзыреттілікті» ғалым, психолог В.Р. Веснин «психофизиологиялық іс-әрекеттерді жүзеге асыру үшін қажетті адамның психофизиологиялық және психофизиологиялық ерекшеліктерінің жиынтығы» ретінде көрсетіп, оның төрт түрін ажыратып көрсетеді:

1. Функционалдылық кәсіби құзыреттілік – кәсіби білім мен іскерліктерді сипаттап, оларды жүзеге асырады;

2. Интеллектуалдық кәсіби құзыреттілік – талдап ойлау қабілеттілігінде көрінеді және өзінің міндетін кешенді түрде жүзеге асырады;

3. Жағдаяттық кәсіби құзыреттілік – сәйкес жағдаяттарда әрекет етуге мүмкіндік береді;

4. Әлеуметтік кәсіби құзыреттілік – коммуникативті және интегративті қабілеттердің бар болуын болжайды.

Ғалым А.К. Маркова кәсіби құзыреттілік белгілі еңбек функцияларын орындаудағы өзінің жауапкершілігі, адамның қабілеті мен біліктілігі, психологиялық сапалары, психологиялық жағдайының сабақтастығы деп түсіндіреді. Осыдан шыға келе, автор алдымен құзыреттілік, содан кейін кәсібилік деген тұжырымға келеді. А.К. Маркова «құзыреттілік – адамның кәсіби талаптарына сай жеке сипат дәрежесі, яғни адамның кәсіби қызметіндегі, кәсіби қарым-қатынасындағы көрегендігі, оның даралығы мен тұлғалық кәсіби бейнесінің тұрақтануы», - деп көрсетеді. Сол секілді маманның кәсіби көрегендігіне байланысты кәсіби құзыреттіліктің 4 түрін бөліп көрсетеді:

1) өзінің кәсіби дамуын жобалау қабілетіне және кәсіби қызметті жоғары дәрежеде меңгеруіне байланысты арнайы құзыреттілік;

2) субъект-субъектілік біріккен қызметті ұйымдастыру біліктілігін меңгерумен байланысты әлеуметтік құзыреттілік;

3) тұлғалық өзін-өзі дамыту, өзін-өзі көрсету тәсілдерін меңгерген, т.с.с. тұлғаның кәсіби деформациялануына қарсы келе алатын тұлғалық құзыреттілік;

4) өзін-өзі жүзеге асыру, өзін-өзі ұйымдастыру, өз кәсібі аясында даралығын дамыту, тұлғалық кәсіби өсу дайындығын меңгерген индивидуалды құзыреттілік;

Автор қорытындылай келе, мұғалімнің кәсіби құзыреттілік құрылымы келесідей:

- кәсіби педагогикалық және психологиялық білім;
- кәсіби педагогикалық іскерлік;
- мамандық талап ететін педагогтың нұсқауы, кәсіби психологиялық ұстанымы;
- мұғалімнің білім мен іскерлікті меңгеруін қамтамасыз ететін – тұлғалық ерекшеліктері – деп анықтаған.

Г.А. Ларионова кәсіби құзыреттілікті зерттей келе, негізгі құзыретке «мәдениетаралық және салааралық білім, дағды, мүмкіндіктер табысты қызметке әр түрлі кәсіби қауымдастықтар үшін қажет», - деп айтқан болатын.

Д.М. Гришиннің басшылығымен «кәсіби құзыреттілік» ұғымы болашақ мұғалімдердің біліктілік сипаттамасының негізгі ұғымы ретінде енгізілді. Автордың пікірінше, кәсіби құзыреттілік дегеніміз – мұғалімдердің коммуникативті, конструктивті және ұйымдастыру қабілеттерінің жиынтығы болып табылады. Педагогикалық қызметтің субъектісі – мұғалім осы қабілеттерді педагогикалық қызметте тәжірибе жүзінде қолдана алу мүмкіндігіне ие болады. Аталған автордың пікіріне қосыла отырып, осы қабілеттерді мұғалімдердің кәсіби қалыптастыруда қажет екеніне көңіл бөлеміз.

Ғалым Е.М. Павлютенко болашақ мұғалімдердің «кәсіби құзыреттілігі – оның өзінің қызметін орындау түрі», - деген анықтама бере отырып, кәсіби құзыретті болашақ мұғалімдердің төмендегідей сипаттамасын ұсынады:

- өзіне қатысты шешімді және өзін-өзі дамытуға байланысты шешімді қабылдай білу қабілеті;
- өзіне-өзі сенімсіздікті жеңе алу қабілеті;
- мақсатқа жетудің ең тиімді түрлерін көрсету;
- алған білім мен тәжірибе негізінде болып жатқан шарттарға байланысты қызметтің мазмұны мен сипатын анықтау қабілеті. Бұлар үш тілді меңгерген болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігінің құраушылары бола алады деп ойлаймыз.

Л.А. Ненашева студенттің болашақ мамандығына дайындығының 3 деңгейін бөліп көрсеткен:

- қызметтік-операциялық;
- белгілі бір іс-әрекеттерді саналы орындау қабілеті;
- кәсіби қызметтің қалыптасу деңгейінде топаралық, ұжымішілік қарым-қатынасқа түсе алу қабілеті, белгілі бір құндылық бағыты, мінез-құлқы бар жеке тұлғаның әлеуметтік-кәсіби түрі;

- кәсіби мотивациясы дамыған жеке тұлға.

Атақты педагог Ю.К. Бабанский мұғалімнің кәсіптік маңызды және жеке тұлғалық қасиеттерін үш топқа жіктеп қарастырады:

1) Жеке тұлғалық (балалармен жұмыс жасай алу қабілеті, саяси-идеялық және мәдени өрісі, жұмысқа табандылығы; педагогикалық такт, педагогикалық бағдары, жаңаны сезе алуы, оған ынтамен кірісуі; өзіне және өзгелерге талап қоя білуі);

2) Оқу іс-әрекетіне байланысты қасиеті (өзінің пәні бойынша білімі; білім, іскерлік және дағды сапасын бағалай алуы; қызметті жоспарлай алуы, ойды дамыта алуы, қызығушылықты қалыптастыру, жоспарды уақытында, сапалы орындау іскерлігі, интеграциялық байланысты орнату, балаға жеке ықпал етуі, әр баланың қабілетіне, жеке ерекшеліктеріне қарай қарым-қатынас жасай алуы, олардың оқу әрекетіне дағдысын қалыптастыру, оқытудың педагогикалық-психологиялық негізі туралы білімі);

3) Мұғалімнің тәрбие жұмысына байланысты сапасы (нәтижені бағалай алу іскерлігі, тәрбие жұмысын жоспарлау, тәрбие барысында жеке ықпал етуі, жоспарланған жұмыстарды тиімді ұйымдастыру, мұғалімдер мен оқушылардың ата-аналары арасындағы іс-әрекеттердің тұтастығы, тәрбие теориясының педагогикалық-психологиялық негізі бойынша білімі, пән бойынша сыныптан тыс жұмыстарды тиімді түрде ұйымдастыра алуы) [3].

Педагогтың кәсіби құзыреттілігіне ғалым А.В. Тутолмин мынадай анықтама береді: «Құзыретті педагог – бұл кәсіби қызметтің жаңа тәсілдерін, педагог процеске қатысушылар арасында қатынастардың жаңа рөлдік құрылымын, кең бейінді даярлығы бар, білім берудің жаңа технологияларын меңгерген маман».

О.Ю. Перцова педагогтың кәсіби құзыреттілігіне «Педагогтың кәсіби құзыреттілігі – бұл бір жағынан білім, іскерлік, дағдыларды, өмірлік және кәсіби тәжірибені, екінші жағынан тұлғалық-кәсіби қасиеттерді қолдану арқылы педагогикалық кәсіби қызметтің нақты жағдайларында пайда болатын, кәсіби өзекті мәселелерді және әдеттегі кәсіби тапсырмаларды мұғалімнің шешуге даярлығын және оның қабілетін анықтайтын, дамыған, маңызды, негізгі және арнайы құзыреттіліктерде көрініс табатын тұлғаның интегративті мінездемесі», - деп анықтама береді.

Көрнекті психолог Ж.Ы. Намазбаеваның пікірінше: «...педагог өзінің бойындағы бар қасиеттерді ғана шәкірттерінің тұлғасында дамыта алатын ересек, аталған мамандардың тұлғалық-кәсіби қасиеттерінің маңыздылығын айқындап, түзету мәселелерін зерттеу бүгінгі күннің өзекті мәселесіне айналып отыр».

«Кәсіби құзыреттілік» ұғымына ғалым Б.Т. Кенжебекова «кәсіби құзыреттілік – жеке тұлғаның кәсіби іс-әрекетті атқаруға теориялық және практикалық әзірлігі мен қабілеттілігінің бірлігі», - деп анықтама береді [4].

Көріп отырғанымыздай, «кәсіби құзыреттіліктің» әлі күнге дейін нақты бір шегі жоқ.

Ендігі кезекте, біздің зерттеу жұмысымыз «Үш тілді болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырумен» байланысты болғандықтан, біз үш тілді білім беру мәселесін қарастыратын боламыз.

Жалпы «үштілділік» терминіне Т.В. Жерибило [4], В.Ю. Михальченко [5], М.С. Филимонова мен Д.А. Крылов [7], Б.Хасанұлы [6] және т.б. ғалымдар өз еңбектерінде қарастырып, анықтама берген.

Ал, Қазақстанның тіл саясатын ғылыми тұрғыда келесідей ғалымдар өздерінің жұмыстарында Э.Д. Сулейменова, О.Б. Алтынбекова, М.М. Аренов, Г.А. Базарбаева, Л.А. Байдельдинов, А.И. Баскаков, Г.А. Досмухамбетова, С.З. Зиманов, Р.К. Кадыржанов, А.Т. Кайдаров, К.Е. Кушербаев, С.О. Оразалинов, Ж.С. Смагулова, М.С. Сужиков және т.б. қарастырды.

Лингвистикалық терминдер еңбегінде **Т.В. Жерибило «Үштілділік»** терминіне 1) «...— бұл территория (мемлекет, аймақ, қала, ауыл) шегінде үш тілдің қызмет етуі»; 2) ... — бұл индивидтің коммуникативті мүмкіншіліктері шегінде үш тілді меңгеруі» деген анықтама береді [4].

Ал, **В.Ю. Михальченко** өзінің социолингвистикалық терминдер сөздігінде жоғарыдағы анықтамаға ұқсас анықтама бере отырып, мысал келтірді: 1) «**Үштілділік** — территориялық қауымдастық (мемлекет, аймақ, қала, ауыл) ішінде үш тілдің қызмет етуі». Әдетте тілдің үшеуіде белгілі бір қатынас шеңберінде байланыстырылады. Мысалы, Гунзиб ауылында (Дагестан Республикасы) гунзиб, авар және орыс тілдері қызмет етеді. Гунзиб тілі дәстүрлі шаруашылық қызметте, тұрмыстық және отбасылық қатынаста, бастауыш білім беруде көмекші құрал ретінде қолданылады. Авар тілі бастауыш мектепте, ал орта мектепте орыс тілі оқыту құралы ретінде қолданылады. Сонымен қатар, орыс тілі ресми іс-қағаздар тілі болып табылады. Ал, ұлтаралық қатынас құралы коммуникативті әріптеске байланысты авар не орыс тілі болып келеді.

2) Үштілділік — индивидтің коммуникативті мүмкіншіліктері шегінде үш тілді меңгеруі» [5].

Б.Хасанұлы бойынша: «**Үштілділік** — бұл бір этнос өкілдерінің гетерогенді қоғамда үш тілді кезекпен кезек қолдануы» [6, 356 б.].

Біз **М.С.Филимонова және Д.А.Крыловтың** пікірін қолдаймыз: «**үштілділік** қазіргі әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде келесідей факторлардың әсерінен дамып отыр: социомәдени компонент рөлінің күшеюі; біріңғай білім беру кеңістігін құру; көптілді білім беруге қажеттілік; әлемдік ақпараттық кеңістіктің дамуы» [7].

Қазіргі Қазақстандық қоғам көпэтностық, көптілділік және көпмәдениеттілік жағдайда. Сондықтан осы қоғамға бейімделген көптілді меңгерген мәдениетті тұлға қалыптастыру — өзекті мәселелердің бірі.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев көптілді білімді дамытуға жіті назар аударып: «Еліміздің маңызды құндылықтарының бірі және басты артықшылығы — көпұлттылық пен көптілділік», - деп атап көрсеткені белгілі [8]. Қазақстан Республикасының Президенті жүктеген тапсырмаларға сәйкес, Тілдерді қолдану мен дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы [9] мен «Тілдердің үштұғырлығы» мәдени бағдарламасында, ал Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында 2020 жылға қарай «... барша қазақстандықтар қазақ, орыс тілін — 95% және 25% - ағылшын тілін меңгеруі тиіс» деген міндет қойылған [10].

Көптілді оқыту білім берудің қоршаған әлемде болып жатқан үдемелі өзгерістерге бейімделгіштігін күшейтетін лингвистикалық біліктілігі жоғары дамыған, бәсекеге қабілетті жастардың қалыптасуына септігін тигізетін тұжырымдамалық жаңа үлгісін құруды көздейді. Осы орайда үш тілде (қазақ, орыс, ағылшын) бірдей оқытуды білдіретін көптілді оқыту бағдарламасының бірегейлігін атап өту керек.

О.Б. Алтынбекова, М.М. Копыленко, Б.Х. Хасанов және тағы басқалардың еңбектеріне сүйене отырып «Көптілді білім беру» ұғымына мынадай анықтама береміз – бұл мақсатты бағытталған, ұйымдастырылған, нормаланған индивидті оқыту, тәрбиелеу және дамытуға бағытталған үшбірліктегі процесс, ол арқылы бірнеше тілді бірмезгілде меңгеру негізіне көптілді тұлғаны қалыптастыруды, сөйтіп тұлғада тілдік білімдерді, іскерліктерді, сөйлеу әрекетін меңгерген, тілдерге және мәдениеттерге эмоционалдық-құндылық қатынасты тұлға дамиды.

Көптілді білім берудің қажеттілігін түйсіну Еуроодақтың тіл саясатының қарым-қатынас дағдыларын қалыптастырып, болашақ кәсіби салада тиісті лингвистикалық біліктілікті қамтамасыз ету үшін жоғары оқу орындарында, ішінара шет тілінде оқуды қолдайтын қағидаларынан да көрініс тапты. Еурокомиссия Еуроодаққа мүше елдердің білім беру жүйелеріне «ана тілімен қоса екі шет тілі» қағидасының енгізілгенін жариялағаны белгілі. Осы орайда қазіргі таңда еліміздегі бірқатар жоғары оқу орындарында көп тілде білім беру мәселесі бойынша дөңгелек үстелдер, бейнеконференциялар өткізіліп, нәтижесінде көп тілде білім беру бағдарламалары жасақтала бастады. Көптілді білім берудің нормативті-құқықтық базасын қалыптастыру үшін университеттерде көптілді білім беруді дамытудың тұжырымдамасы жасалып, нақты іс-шаралар жоспары бекітілді. Сонымен қатар көптілді білім беруді үйлестіретін орталық құрылып, оның ережесі дайындалды.

Қазақстанның Болон үдерісіне қосылып, білім беру жүйесінде көп тілде оқытуға бағыт бұруы Қазақстан жоғары оқу орындарының студенттеріне төмендегідей жаңа межедегі мүмкіндіктер береді:

- оқытушылар мен студенттердің академиялық ұтқырлығын қамтамасыз етуге;
- Қазақстан жоғары оқу орындарының студенттеріне шетел университеттерінде кредиттерді қайта тапсыруға және керісінше;
- бірлескен білім беру бағдарламаларын таратуға;
- жоғары білім жөніндегі қазақстандық дипломдардың еуропалық аймақтарда жарамдылығын қамтамасыз етуге жағдай жасауға және кез-келген елде түлектердің жұмысқа орналасуына;
- үш деңгейлі білім беру бағдарламасының ғылыми компоненті ғылыми-зерттеу жұмыстарының халықаралық стандартқа сай жүргізілуіне, ғылыми жарияланымдарды, магистрлік, докторлық диссертацияларды жазуына.

Жоғары оқу орындарында білім алатындардың академиялық ұтқырлығы тұжырымдамасында аталып көрсетілгендей, бакалавр мамандардың, магистранттар мен докторанттардың көпшілігі шет тілін қажетті деңгейде меңгермеген, бұл мәселе олар үшін алдыңғы қатарлы ғылыми негіздерге қол жеткізуге кедергі жасайды, олардың халықаралық деңгейдегі тиімділігін төмендетеді [11, 2 б.]. Сол себепті қазіргі таңда шет тілін, соның ішінде ауызекі тілді емес, кәсіби шет тілін меңгеру және оны жоғары оқу орнында меңгерту мәселесі өзекті.

Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің жағдайында көп тілді білім беруді ұйымдастыруда мынадай құжаттар пакеті басшылыққа алынды: Қазақстан Республикасында көп тілді білім берудің тұжырымдамасы; Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде көп тілді білім беруді енгізудің бағдарламасы; университетте көп тілді білім беруді ұйымдастырудың ережесі; университетте көп тілді дамыту Орталығының әрекеті туралы ережесі; көп тілді білім алудың сапасын тексеріп бағалайтын бірыңғай механизмін қамтитын педагогикалық мониторинг.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде көптілді меңгерген маманды даярлау үшін тілдерді оқыту жүйесіне модернизация жүргізілуде. Ол үшін мынадай ұйымдастыру жұмыстары жүзеге асырылуда:

- көптілді білім беруді дамыту орталығы құрылды;
- көптілді білім беру аясында мультимедиялық орталықтардың мәлеметтер және ақпараттық ресурстарының банкін кеңейту;
- көптілді топтарға студенттерді қабылдау үшін тестілеуді ұйымдастыру және өткізу;
- көптілді топтарды құру;
- 1-2 курстарды шет тілін тереңдетіп оқытудың және 3-4 курстарда арнайы пәндерді қазақ, орыс және ағылшын тілінде оқыту үшін оқу жоспарын, оқу бағдарламаларын және оқулықтар мен оқу құралдарын даярлау;
- шет тілінде сабақ бекру үшін оқытушыларды даярлау;
- университеттің оқытушылары үшін ағылшын тілінің курстарын ұйымдастыру;
- көптілді білім беру сапасына педагогикалық мониторингті жүзеге асыру.

Шет тілін оқыту практикасы, оны дидактикалық құралдармен қамтамасыз ету қажеттігін көрсетіп отыр. Атап айтқанда, оқу-әдістемелік кешендер, оның құрамында мыналар баршылық: оқу бағдарламалары, оқулықтар, оқу құралдары, хрестоматиялар, үш тілдік терминологиялық сөздіктер, басқа да сөздіктер, тілдік пәндер бойынша жұмыс дәптерлері және мультимедиялық ресурстар (тілдік лоталықтар, интернет жаһандық торабы, спутниктік телевидение, электрондық кітапханалар).

Университетте көптілділікті енгізу жұмыстары 2012 жылы басталды, яғни оқу жоспарларына өзгерістер енгізіліп, тиісті материалдық-техникалық база жасақтала бастады, шетел тілінде сабақ беруге оқытушыларды даярлау қолға алынды. Студенттер үшін лингвистикалық үйермелер жүргізілуде, олимпиадалар, байқаулар өткізілуде, тілдік кафедраларда әртүрлі шаралар өткізілуде.

Көптілді білім беру бойынша пәндерді тіліне қарай (қазақша немесе орысша) оқыту 50% оқытылады, 20% екінші тілде (қазақша немесе орысша) және 30% ағылшын тілінде. Мысалы, студент оқу жылында 14 пән оқиды екен, онда 7 оқу тілінде, 3 екінші тілде және 4 ағылшын тілінде оқытылады.

Мамандықты шет тілде меңгеру үшін арнайы көп тілді топтар құрылды, қазір онда 500-ден астам студент бар.

Көптілді білім беруді ұйымдастыру үш кезеңнен тұрады: бірінші – студенттерді алдын ала таңдау, екінші – тілдік даярлық, яғни ағылшын тілін тереңдетіп оқиды, үшінші – негізгі кезең, яғни базалық және бейіндік пәндерді үш тілде оқиды. Оқуға жаңа түскен студенттерді ағылшын тілін қаншалықты меңгергендігін әртүрлі әдістермен анықтап, көп тілді топтар құрады. Олар бірінші курс бойы тілдік пәндерді тереңдетіп оқиды. Екінші курстан бастап студенттер негізгі арнайы пәндерді үш тілде меңгереді.

Көптілді білім беру үшін шет тілін жақсы меңгерген оқытушыларды даярлау қажет. Ол үшін жаңа тақырыптық курстар, жаңа оқыту бағдарламалары даярланып, олар мақсатты бағытталаған тілдік даярлықпен толықтырылады.

Шет тіл мамандарын мақсатты даярлаумен қатар, оларды қайта даярлауды, біліктілігін арттыру, өздігінен білім алуды белсендету қажеттігін практика көрсетіп отыр. 2014-2016 жылдар арасында арнайы бөлімнің 135 оқытушысы жоғары оқу орны ішіндегі біліктілікті арттыру курсынан өтті, 24 оқытушы «Өрлеу» республикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру институтында оқиды, 10 оқытушы алыс шет елдерде біліктілігін арттырды. 18

оқытушы «Шет тілі: екі шет тілі» бөлімінде қысқартылған білім беру бағдарламасы бойынша оқуда.

Жоғары оқу орнында үштілді оқытуды жүзеге асыруда ауыл мектептерінің оқушыларының ағылшын тілін жоғары деңгейде меңгермегендігінен қиындық туатынын атап өткіміз келеді. Оның объективті себептері Қазақстан Республикасының білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламада көрсетілген [12].

Елдің географиялық басымдығына байланысты ауылдағы мектептердің саны 3 есе көп. Шағын жинақты мектептер жалпы орта білім беру ұйымдарының жалпы санының 44%-ын құрайды. Ондағы 49% мектепте лингафон кабинеттері жоқ. Ағылшын тілін білетін пән мұғалімдеріне қажеттілік жоғары болып қалуда.

Үштілде білім беруді дамыту бойынша кең ауқымды іс-қимыл жүргізу үшін 2015-2020 жылдарға арналған жол картасы әзірленді. Айта кету керек, 2017-2018 оқу жылында 5-сыныптан бастап үш тілде білім беруді кезең-кезеңімен енгізу басталады.

Көптілде білім беру, білім беруді ұйымдастырушы-оқытушы мен білім алушы-студенттерден жаңашылдық, ізденімпаздық, шығармашылықты және де білім беру үрдісінде олардың өзіндік ынтасын күшейтуді талап етеді. Кредиттік оқыту жүйесінің Қазақстанға ендірудегі алғашқы тәжірибелер оқу үдерісінде студенттің өзіндік жұмысын белсендірудің қажет екендігін көрсетті. Аудиториялық сағаттардың қысқарып, енді білімді игертуде негізгі салмақтың өзіндік жұмысқа түсуі студенттерде өз бетімен білім алу, өзін-өзі дамыту қабілеттерін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Осыған орай, оқыту процесіне жаңа технологиялар, электрондық оқу жадығаттары, толықтай компьютерлендірілген арнайы лингафон аудиториялары, ағылшын тілінде оқу әдебиеті, бай электрондық кітапхана қолданылуда. Жинақталған жадығаттар университеттің сайтына орналастырылған, сабаққа даярланғанда, тапсырмаларды орындағанда, шығармалық жұмыстар жазғанда әрбір студент оларды пайдалана алады. Оқыту процесіне e-learning элементтерін енгізу оқытушы электрондық адреске тапсырма жіберуге, студенттің оны орындап, оқытушыға қайтаруға мүмкіндік пайда болды.

Университетте Outlook, e-mail жүйесін қолдануды енгізу оқытушының электрондық адресіне орындаған тапсырмаларды салуға мүмкіндік пайда болды, оқытушы оларды тексеріп, бағаны тек қана оқу журналына қоймай, сонымен бірге «Платонус» журналына да қояды. Оқыту процесінде TBL әдісін қолдану ақпараттық технологияларды кеңінен пайдалануға жағдай жасап, ағылшын тілін қарқынды меңгеруге мүмкіндік беріп отыр.

Университеттің кітапханасында жүйелі түрде көптілді топтардың оқытушыларына ағылшын тіліндегі ғылыми-әдістемелік әдебиеттермен таныстыру, оларға шолу жұмыстары өткізіліп отырылады.

Университеттің физика-математика және жаратылыстану-география факультетінде екі әдістемелік кабинет жасақталуда және оларға мамандық бойынша және мамандықты оқытудың әдістемесі бойынша ағылшын тілінде оқулықтар алынуда.

Болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігіне арналған жұмыстарды талдау, оның құрылымындағы келесі түйінді құзыреттіліктерді бөліп шығаруға мүмкіндік берді: коммуникативті (тілдік, әлеуметтік мәдени, лингвистикалық, әлеуметтік лингвистикалық, дискурсивтік құзыреттіліктер); дидактикалық (меңгерілген білімдердің, іскерліктердің және дағдылардың және әрекет тәсілдерінің синтезі) және тұлғалық (тұлғалық өсудің реттеушісі, әрекеттің нәтижесін талдауға, мүмкін болатын қатерді болжауға көмектеседі, рефлексия).

Көптілді білім беру кезінде студенттердің кәсіби құзыреттілігі жетілдірілуі керек. Жоғары мектепте көптеген пәндерден курстың немесе дәрістер кешенінің

негізгі терминдері бойынша глоссарий дайындалады. Ал қазіргі таңда көп тілді білім беру үрдісі барысында барлық пәндерден глоссарий жазу студент үшін міндетті компонентке айналып отыр. Білім алушы студент сабақтың қай формасына (дәріс, семинар, практикалық сабақ, СӨЖ, СОӨЖ) дайындалса да, алдын ала оқытушымен берілген тақырып бойынша глоссарий дайындауы тиіс. Студенттің материалды ұғынуына, терең меңгерілуіне пәндерде жиі кездесетін терминдер бойынша глоссарийді жазу, құрастыру үлкен көмегін береді. Егер көптілді білім беру бағдарламасы 1 курстардан бастап енгізілсе, онда алдымен қарапайым терминология, яғни терминдердің, қысқартулардың жазылуы мен оқылуы шет тіліндегі баламалары берілуі тиіс.

Сол сияқты курс жоғарылаған сайын глоссарийдің жазылу формасын, кестесін жетілдіру керек. Себебі 2-3 курстардан бастап студенттерде зерттеушілік бағытындағы талабы күшейе түседі. Осыған орай, осы студенттерімен дәрістің немесе берілетін материалдың тірек сөздері бойынша дайындалатын терминологиялық глоссарий мазмұнды болу керек.

Үштілді меңгерген болашақ мамандарда кәсіби құзыреттілік қалыптастырылса 2020 жылғы дейін еңбек нарығының қажеттілігін қанағаттандыратын, елдің индустриалды-инновациялық дамуын нығайтатын, білім саласындағы күшті әлемдік тәжірибелерге сәйкес келетін жоғары білім сапасының жоғары деңгейде болуына қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

1. *Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы / Қазақстан Республикасының Үкіметінің 2016 жылғы 27 ақпандағы №123 қаулысы. – Астана, 2016.*
2. *Құрманалина Ш.Х. Жаңа педагогикалық технологиялар бойынша оқытушылардың біліктілігін көтеру – маманның кәсіптік құзыреттілігін қалыптастыру жолы // Қазақстан жоғарғы мектебі. – 2001. – №3. – Б. 3-65.*
3. *Курманалина Ш.Х. «Оценка качества профессиональной компетентности учителя» Методическое пособие. – Алматы: Бәйтерек, – 2006. – 41 с.*
4. *Жеребило Т.В. Термины и понятия лингвистики Общее языкознание. Социолингвистика Словарь-справочник. – Назрань: ООО «Пилигрим», 2011. – 280 с.*
5. *Словарь социолингвистических терминов / Отв. ред. В.Ю. Михальченко. – М.: Институт языкознания РАН. – 312 с.*
6. *Хасанұлы, Б. Языки народов Казахстана: от стратегии молчания к стратегии развития (социопсихолингвистические аспекты). – Алматы: Арда, – 384 с.*
7. *Филимонова М.С., Крылов Д.А. Билингвизм как тенденция языкового развития современного общества // Современные проблемы науки и образования. – 2012. – №1. – С. 133-136.*
8. *Назарбаев Н.Ә. «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана, 2007.*
9. *Тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы туралы 2010 жылғы 19 наурыздағы №957 Жарлығы – Астана, 2010.*
10. *Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011 - 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы туралы 2011 жылғы 29 маусымдағы № 110 Жарлығы.*
11. *Жоғары оқу орнында білім алатындардың академиялық ұтқырлығы тұжырымдамасы. – Астана, 2011. – 12 б.*

Курманалина Ш.Х., Даулетова А.Т.

**ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ
БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ, ВЛАДЕЮЩИХ ТРЕМЯ ЯЗЫКАМИ**

В данной статье раскрывается роль трехязычного образования и повышение квалификации учителей. А также здесь рассказывается о профессиональной компетентности учителей и особенности трехязычного образования. Показываются пути использования английского языка в учебном процессе высшей школы для подготовки специалистов.

Ключевые слова: компетенция, профессиональная компетенция, полиязычное образование, полиязычные группы, академическая мобильность, уроки иностранного языка, самостоятельная работа.

Kurmanalina Sh. Kh., Dauletova A.T.

**FORMING OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF TEACHERS
KNOWING THREE LANGUAGES**

This article reviews the role of trilingual education, particular preparation of qualified staff. Moreover, it has said about professional competence of teachers and traits of trilingual education. Also it shows the ways of English language usage during education process at high school for preparation of specialists.

Keywords: competence, professional competence, poly language education, poly languages groups, academic mobility, foreign languages classes, independent work.

УДК 37.037.1

Бронский Е.В. – кандидат педагогических наук, доцент,
Павлодарский государственный педагогический университет

Лебедева В.И. – кандидат педагогических наук, доцент,
Павлодарский государственный педагогический университет

Семёнова М.В. – кандидат педагогических наук, доцент,
Павлодарский государственный педагогический университет

Антихович Ж.С. – старший преподаватель, Павлодарский
государственный педагогический университет

E-mail: evena_salto@mail.ru

**СОСТОЯНИЕ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ МАЛЬЧИКОВ
5-9 КЛАССОВ г. ПАВЛОДАРА**

Аннотация. В данной статье рассматривается одна из проблем физического воспитания школьников. Исследование выполнено с целью определения показателей физической подготовленности мальчиков 5-9 классов, с последующим составлением Оценочных таблиц. Всего было обследовано 1243 учащихся 5-9 классов, отнесённых по состоянию здоровья к основной медицинской группе.

Анализ результатов тестирования по пяти показателям выявил, что в целом уровень физической подготовленности исследуемого контингента находится на достаточном уровне. Наиболее предпочтительный уровень физической подготовленности имеют школьники 7 и 9 классов, чьи результаты соответствуют средним и высоким значениям.

Ключевые слова: уровни физической подготовленности, динамика, профили.

В современном мире физическая культура и спорт наряду с экономическим развитием находятся в числе ключевых показателей качества жизни граждан, рассматриваются и являются важным аспектом социальной занятости населения. Занятия физической культурой и спортом являются одним из наиболее доступных и эффективных механизмов оздоровления населения, его самореализации и развития, средством борьбы против асоциальных явлений [1].

Среди актуальных проблем психолого-педагогических основ физкультурного образования современных школьников является состояние здоровья. Одним из информативных показателей состояния здоровья человека выступает уровень физической подготовленности, чем выше он – тем выше уровень здоровья [2; 3].

Физическая культура как учебная дисциплина выполняет в общеобразовательной школе важную роль, способствует формированию личности, готовой к активной творческой самореализации в сфере общечеловеческой культуры.

Целью образования в области физической культуры является формирование у школьников устойчивых мотивов и потребностей в бережном отношении к своему здоровью, целостном развитии физических и психических качеств, творческом использовании средств физической культуры в организации здорового образа жизни [4].

Актуальность исследования. Физическая подготовленность школьников, как и физическое развитие, подчиняется общим биологическим закономерностям возраста, пола и во многом зависит от природных данных и состояния здоровья. Показатели физической подготовленности школьников, особенно результаты выполнения физических упражнений, в большей мере отражают влияние процесса физического воспитания по сравнению с показателями физического развития. Таким образом важен постоянный учет и изучение результатов физической подготовленности школьников, на основе которых можно судить об эффективности учебного процесса по физическому воспитанию [5; 6].

В регионе Павлодарского Прииртышья подобное исследование проводилось последний раз в конце семидесятых годов прошлого столетия. Отсутствие Оценочных таблиц физической подготовленности в значительной мере затрудняет учителям физической культуры и специалистам процесс мониторинга таких немаловажных показателей состояния здоровья школьников, что и побудило нас исследовать данную проблему.

Цель исследования – определить уровень показателей и динамику физической подготовленности мальчиков 5-9 классов школ г. Павлодара. Работа выполнялась в рамках научной темы кафедры ТМФВ и НВП «Исследование уровня физической подготовленности школьников 5-9 классов г. Павлодара».

Организация и база исследования. Тестирование проводилось на базах СОШ г. Павлодара в течение 2015-2017 учебных годов. Всего было обследовано 1243 мальчика 5-9 классов отнесённых по состоянию здоровья к основной медицинской группе.

Задачи исследования:

- определить уровень физической подготовленности учащихся;
- проследить динамику показателей физической подготовленности школьников;

Программа тестирования предусматривала мониторинг состояния следующих физических качеств и способностей:

- скоростные способности (бег 30 м);

- скоростно-силовые способности (прыжок в длину с места и бросок набивного мяча двумя руками из-за головы);
- координационные способности (челночный бег 3x10);
- сила (кистевая динамометрия).

Результаты тестирования оценивались по Таблицам физической подготовленности учащихся (Учебная программа по физической культуре для 5-9 классов общеобразовательной школы, Астана 2013) [4].

Предварительные результаты исследования опубликованы на VII Международной научно-практической конференции г. Чебоксары, Россия [7].

Результаты исследования и их обсуждение.

В соответствии с разработанной программой тестирования были получены фактические данные физической подготовленности мальчиков (табл. 1).

Табл. 1 – Показатели физической подготовленности мальчиков 5-9 классов (M, S, n=1243)

Тесты	Класс									
	5		6		7		8		9	
	M	S	M	S	M	S	M	S	M	S
Бег 30м, сек	6,10	0,50	6,40	0,70	5,80	0,40	5,60	0,60	5,10	0,60
Прыжок в длину с места, см	154	17,0	164	20,0	186	26,0	184	33,0	205	32,0
Бросок набивного мяча двумя руками из-за головы, см	427	103	371	74,0	443	80,0	517	93,0	607	143
Челночный бег 3x10, сек	10,3	2,80	8,30	0,60	7,90	0,60	8,20	0,70	7,60	0,50
Кистевая динамометрия (правая), кг	18,0	2,70	22,0	5,40	28,0	7,30	30,0	7,80	36,0	6,80

В таблице представлены средние показатели и стандартное отклонение результатов тестирования исследуемых школьников. Анализ полученных данных представил возможность проследить изменение показателей физической подготовленности мальчиков от 5 класса к 9. В большинстве случаев прослеживается постепенная тенденция к росту показателей тестов. Исключением является два показателя в 6 классах, это результаты тестов «Бег 30м, сек» и «Бросок набивного мяча двумя руками из-за головы, см» и 8 классах «Прыжок в длину с места, см» и «Челночный бег 3x10, сек» по сравнению с предыдущими годами обучения.

Показатели таблицы 1 дают основание для классификации состояния физической подготовленности исследуемого контингента по уровням развития.

Нормативные требования и соответствие оценок тестов уровням показателей взяты из Учебной программы по физической культуре (табл. 2) [4].

Результаты классификации говорят, что из 25 случаев тестирования, большинство показателей – 80%, находятся на «среднем, выше среднего и высоком» уровнях:

- «высокий» - 1;
- «в/среднего» - 4;

- «средний» - 15;
- «н/среднего» - 3;
- «низкий» - 2.

Табл. 2 – Уровни физической подготовленности мальчиков 5-9 классов
(n = 1243)

Тесты	Уровни				
	класс				
	5	6	7	8	9
Бег 30м, сек	ниже среднего	низкий	ниже среднего	ниже среднего	средний
Прыжок в длину с места, см	средний	средний	средний	средний	средний
Бросок набивного мяча двумя руками из- за головы, см	выше среднего	средний	средний	средний	средний
Челночный бег 3x10, сек	низкий	выше среднего	высокий	средний	выше среднего
Кистевая динамометрия (правая), кг	средний	средний	выше среднего	средний	средний

Ниже среднего уровня находятся только пять результатов. Располагая такими данными можно сделать вывод, что в целом, процесс физического воспитания в средних школах г. Павлодара находится на достаточном уровне.

Анализ состояния физической подготовленности мальчиков по классам показал:

- 5 класс. Общий уровень физической подготовленности мальчиков этого возраста, за исключением одного показателя, (челночный бег 3x10, сек) - «низкий уровень», находится на среднем уровне. В соответствии с результатами, приведенными в школьной программе данный возраст является благоприятным для развития скоростных способностей, но у обследованного контингента уровень развития этих показателей остается недостаточным. Учителям физической культуры необходимо более целенаправленно воздействовать на данные физические способности.

- 6 класс. В среднем, уровень физической подготовленности мальчиков данного контингента находится несколько ниже, чем в предыдущем классе. Они проигрывают пятиклассникам в результатах двух тестов («Бег 30 м, сек», «Бросок набивного мяча двумя руками из-за головы, см»). Учителям физической культуры следует обратить внимание на этот факт.

- 7 класс. Среднегрупповые показатели тестов физической подготовленности мальчиков данного возраста, в большинстве своем, находятся на среднем и выше среднего уровнях. Такое состояние подготовленности говорит о том, что учителя физической культуры достаточно много времени уделяют развитию физических качеств и способностей в своей практической деятельности.

- 8 класс. Исходя из табличных данных, можно констатировать, что средние показатели рассматриваемого класса, за исключением одного (бег 30 м, сек), находятся на среднем уровне. Вместе с тем, мальчики этого возраста проигрывают предыдущему классу в уровне развития координационных

способностей. Данный школьный возраст является одним из самых благоприятных в развитии основных физических качеств и способностей, следовательно, учителям физической культуры необходимо обратить особое внимание на этот контингент занимающихся.

- 9 класс. Результаты физической подготовленности мальчиков данного класса имеют наиболее сбалансированные показатели в интервале от среднего до выше среднего уровня. Такое состояние результатов тестирования обусловлено физиологическим созреванием функциональных систем организма мальчиков и говорит об относительной стабилизации показателей развития физических качеств и способностей.

Таким образом, весь исследуемый контингент школьников явно отстает в развитии скоростных способностей (тест «бег 30 м, сек»), за исключением мальчиков 9 классов.

Динамика показателей физической подготовленности исследуемых контингента определена в сравнении результатов тестирования предыдущего и последующего классов. Такое сравнение позволило выявить динамику и закономерности изменения показателей тестируемых физических качеств и способностей.

Анализ полученных результатов идентичных тестов, проведенных в 5 и 6 классах, показал их неоднозначность и противоречивость. Особенно это заметно в проявлении скоростно-силовых качеств. Учащиеся 6 класса опережают пятиклассников в показателях теста «прыжок в длину с места, см», с достоверностью $P < 0,05$, и в тоже время их показатели в тесте «бросок набивного мяча двумя руками из-за головы, см» в 95% случаев значительно ниже. Кроме того, у детей 6 класса наблюдается ухудшение результатов тестирования в «беге 30 м, сек» по сравнению с их младшими товарищами. В уровне развития силовых и координационных способностей ученики 5 класса явно уступают ребятам последующего года обучения, о чем свидетельствует высокая достоверность различия показателей ($P < 0,001$).

Исследованием выявлено, что от 6 к 7 классу наблюдается положительная динамика результатов тестирования физической подготовленности школьников. Во всех приведенных выше показателях старшие ребята очевидно превосходят младших. Достоверность результатов 4 из 5 видов испытаний соответствует уровню вероятности 99,9%. Лишь в тесте на определение уровня развития скоростных способностей «бег 30 м, сек» $P < 0,05$.

Существенная разница абсолютных показателей тестирования учеников данных классов говорит о значительном прогрессе в развитии физических качеств и способностей, обусловленном морфофункциональными изменениями, характерными для текущего периода онтогенеза.

Согласно результатам, представленным в таблице 1, можно говорить, как о положительной, так и отрицательной тенденциях развития физических качеств и способностей у мальчиков 8 класса. У данного контингента значительно улучшились показатели в тестах «бросок набивного мяча двумя руками из-за головы, см» и «кистевая динамометрия, кг», что свидетельствует о приросте силовых и скоростно-силовых способностей. Однако, тест «прыжок в длину с места, см» для определения уровня развития скоростно-силовых способностей, показал незначительное ухудшение полученных результатов, при $P > 0,05$.

Такие данные отражают недостоверность различий показателей этого теста. Отрицательная тенденция также заметна в уровне развития координационных способностей. Полученные показатели вступают в явное противоречие с уже имеющимися литературными данными, в этом и выражается их недостоверность [6].

У мальчиков 9 класса, по сравнению с восьмиклассниками, наблюдается заметное улучшение результатов тестирования во всех предложенных видах испытаний. Это объясняется тем, что большая часть представителей данного возраста уже преодолела период «пубертатного скачка» и организм мальчиков перешел на другой, качественно новый уровень функционирования. При этом нельзя не отметить, что в 4 видах тестов из 5, достоверность полученных данных соответствует высокому уровню вероятности в 99,9%.

Развитие организма ребенка на различных этапах онтогенеза имеет отчетливо выраженную последовательность и цикличность. Многочисленными исследованиями установлено, что этапы ускоренного роста периодически сменяются фазами замедленного развития различных сторон двигательных функций детей школьного возраста. Замечено, что в указанные фазы, этапы организм ребенка по-разному реагирует на воздействие средств физического воспитания [5; 6].

Периоды ускоренного возрастного развития двигательной функции отличаются повышенными адаптационными возможностями организма к воздействию внешних факторов, в том числе физического воспитания. Поэтому их называют критическими или сенситивными периодами. Следующие вслед за ними периоды характеризуются видимым замедлением процессов развития и снижением адекватности реагирования на внешние факторы.

Существует сложившееся мнение о необходимости учитывать критические периоды развития для установления сроков оптимальных для обучения и использования их в учебно-воспитательном процессе. Зная критически периоды и оптимальную дозу педагогических воздействий, можно целенаправленно управлять индивидуальным развитием ребенка в процессе его обучения и воспитания. К сожалению приходится констатировать, что не все учителя физической культуры успешно применяют данное положение в своей практической деятельности.

Подводя итоги можно констатировать, что в общем виде наблюдается положительная динамика показателей физической подготовленности мальчиков от 5 к 9 классу, которая соответствует их физическому развитию и благоприятно воздействует на него. При этом нельзя не отметить, что здесь также имеет место отрицательная тенденция, главным образом, выраженная в незначительном ухудшении отдельных показателей физической подготовленности.

Наибольшие темпы роста по большинству показателей ФП наблюдаются в среднем и старшем школьном возрасте (юноши). У девушек они приходятся, главным образом, на младший и частично средний школьный возраст.

На основании проведенного исследования можно сделать вполне определённые выводы:

1. Физическая подготовленность исследуемых школьников находится на среднем уровне. Такое состояние физической подготовленности учащихся позволяет утверждать, что процесс физического воспитания в среднем звене обследуемых учебных заведений находится на приемлемом уровне. Наиболее предпочтительный уровень физической подготовленности имеют школьники 7 и 9 классов, чьи результаты соответствуют средним и высоким значениям;

2. В целом, динамика показателей физической подготовленности мальчиков исследуемых классов является положительной. Исключение составляют показатели 6 и 8 классов, которые негативно сказываются на общей тенденции прироста результатов физической подготовленности от года к году. Такие данные свидетельствуют о функциональной перестройке организма и влиянии пубертатного периода на проявление физических качеств и способностей.

3. Среднегрупповые (по классам) и индивидуальные профили физической подготовленности исследуемых школьников являются объективным критерием деятельности учителя, который имеет возможность корректировать содержание уроков с целью повышения уровня физической подготовленности по отстающим показателям.

Результаты, полученные в ходе исследования, дают возможность составления Оценочных таблиц физической подготовленности школьников 5-9 классов г. Павлодара.

Литература:

1. Концепция развития физической культуры и спорта Республики Казахстан до 2025 года / Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 11 января 2016 года № 168. – Астана, 2016.
2. Бронский Е.В. Повышение оздоровительной эффективности уроков физической культуры школьников посредством личносно ориентированной образовательной направленности / Автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.04. – Алматы, 2008. – 29 с.
3. Купер К.А. Аэробика для хорошего самочувствия. – М.: ФиС, 1989. – 224 с.
4. Учебная программа по Физической культуре для 5-9 классов общеобразовательной школы. – Астана 2013. – 36 с.
5. Холодов Ж.К., Кузнецов В.С. Теория и методика физического воспитания и спорта: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. -М.: Изд. центр «Академия», 2000. – 280 с.
6. Гужаловский А.А. Развитие двигательных качеств у школьников. – Минск: Нар. Асвета, 1978. – 257 с.
7. Бронский Е.В., Шарих В.В., Сухоносенко К.Е. Динамика показателей физической подготовленности девочек 5-9 классов школ г. Павлодара. // VII Международная научно-практическая конференция «Актуальные проблемы физической культуры и спорта» (17.11.2016 г.). – Чебоксары, 2006. – С. 1057-1060.

Бронский Е.В., Лебедева В.И., Семенова М.В., Антихович Ж.С. ПАВЛОДАР ҚАЛАСЫНДА 5-9 СЫНЫП ОҚИТЫН ЕР БАЛАЛАРДЫҢ ДЕНЕ ДАЙЫНДЫҚ ЖҰАҒДАЙЫ

Зерттеу 5-9 сынып ер балаларының дене дайындығы көрсеткіштерін анықтау мақсатымен, соңында бағалау кестесін құрастыру үшін орындалған. Барлығы зерттелген 5-9 сынып оқушыларының саны 1243, олар денсаулығына байланысты негізгі медициналық топтарға жатқызылған.

Бес көрсеткіштерден тестілеу нәтижелерін талдау, тұтас алғанда, зерттелетіндердің дене дайындығы әжептәуір деңгейде екенін анықтады. Ең қолайлы дене дайындығы деңгейі 7 және 9 сынып оқушыларында бар болған, олардың нәтижелері орташа және жоғары маңыздылығына сәйкес келеді.

Тірек сөздер: серпін, деңгейлер, бейінді дене даярлылық.

Bronskiy E.V., Lebedeva V.I., Semenova M.V., Antihovich Zh.S. THE STATUS OF PHYSICAL TRAINING OF BOYS IN GRADES 5-9 PAVLODAR

The research is executed for the purpose of definition of indicators of physical fitness of boys of 5-9 classes, with the subsequent drawing up estimated tables. In total 1243, pupils of 5-9 classes carried for health reasons to the main medical group have been examined.

The analysis of results of testing on five indicators has revealed that in general, the level of physical fitness of the studied contingent is at the sufficient level. School students of 7 and 9 classes whose results correspond to average and high values have the most preferable level of physical fitness.

Keywords: levels of physical fitness, dynamics, profiles.

ӘОЖ 372.853

Мендалиева Д.К. – химия ғылымдарының докторы, профессор,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ

Мұхамбетжанова Ж.Қ. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: zhadyra1992@mail.ru

ҚОҒАМДЫҚ-ГУМАНИТАРЛЫҚ БАҒЫТТАҒЫ МЕКТЕПТЕРДЕГІ БІЛІМ АЛУШЫЛАРҒА ХИМИЯ ПӘНІН ЖЕКЕ ТҰЛҒАҒА БАҒЫТТАП ОҚЫТУ

Аңдатпа. Бір немесе екі мектебі бар жергілікті жерлердегі қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы мектептердегі білім алушыларға жератылыстану пәндерін (химия, биология, физика, география) жеке тұлғаға бағыттап оқытуды қажет етеді. Бұл мақалада гуманитарлық бағыттағы сыныптарда химия пәнін оқытудың әдістемелік жүйесі жасақталып, оқу үдерісіне қолдануға ұсынылған. Әдістемелік жүйе жеке тұлғаға бағыттап, шығармашылық бастамалары мен оқу сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: жеке тұлғаға бағыттап оқыту, химия пәнін оқыту, жеке тұлғаға бағытталған қарым-қатынас, білім сапасы, жүйелік әдістеме.

Қазіргі жағдайда химияны оқыту мәселесі бүкіл қоғам мен барлық адамдар үшін өте маңызды. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауында «Жаңартылған мазмұн дегеніміз – халықаралық стандарттарға сай келетін және Назарбаев зияткерлік мектептерінде бейімделуден өткен заманауи оқу бағдарламалары. Бұлар біздің балаларымызға қажетті функционалдық сауаттылық пен сыни тұрғыдан ойлау қабілетін дарытады» деп айтып өткен [1].

Бүгінгі күні бізге, елімізге дені сау, рухы таза, ойлары биік адамдар қажет, олар алдарына өресі мол мақсаттар қойып, соған жетуге тырысады. Беретін пәніне қарамастан, мұғалім осындай тұлғаларды тәрбиелеуге тиіс, анығын айтқанда, балалаларды жастайынан нағыз адам болуға, алдарына керекті мақсат қойып, оған жету жолында кездесетін қиындықтарды жеңе білетін тұлға ретінде дайындау керек.

Жеке тұлғаға бағытталған оқыту-оқушының барлық мүмкіндіктері мен қабілеттерін ескере отырып, оның жеке ерекшеліктерін дамытуға қажетті жағдайлар жасау деген сөз. Білімділіктің, адамгершіліктің, кәсіби шеберліктің және іс-әрекетке икемділіктің жаңаша түсінігі алдыңғы шепке оқушылардың әрекеттері мен қатарымен араласуындағы өз орнын анықтау, өзін-өзі жетілдіру, адамның табиғи мүмкіндіктерін ашу, ойлау қабілетін жетілдіру,сөйлеу, әрекет ету сияқты қасиеттерін ашып, осылардың нәтижесінде-өмірдегі өз орнын табуға көмектеседі. Адамдарға (оның ішінде балаларға) ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан бір қасиет- ол жеке тұлға ретінде өз мүмкіндіктерін ашып,ортасына «өзінің маңыздылығын таныту» болып табылады(Д.Карнеги).

Жалпы білім беретін мектептердегі химия пәнін оқытудың тиімділігі тек химиялық білім берудегі өзгерістердің сипатына ғана емес, сондай-ақ оқу үдерісіне де байланысты. Жаңа ұрпақты қазіргі заманға сай химияны оқытуда *жеке тұлғаға бағыттап оқыту* принципін жандандыруды қажет етеді. Осы мақсатты шешу барысында химия пәнін оқытуда жеке тұлғаға бағыттап төмендегі принциптерге негізделіп жүзеге асырылады:

- білім алушыларды жеке тұлғаға бағыттап оқыту және өзіндік жұмыстану деңгейін біртіндеп арттыру;
- химияның бастанқы ұғымдарын оқыту кезінде ойлау өрісін дамыту;
- білім алушыларға шығармашылық бастамалар жасауға жағдай жасау;
- алған білімді шығармашылықта қолдану және өзін-өзі бағалауы.

Жеке тұлғаға бағыттап оқыту принципінің негізі «химия пәнін жеке даралап оқыту», «жеке тұлғаның даралығы», «жеке тұлғаға бағытталған қарым-қатынас» түсінігін жариялау.

Жеке тұлғаға бағытталған қарым-қатынас – жеке тұлғаның құндылығы, әр түрлі танымдық белсенділіктің түрлері. Мұндай тәсілді қолдану химияны оқытуда оқушылардың жеке ерекшеліктеріне сай тұтас, көпдеңгелі үдеріс ретінде жіктелуін қарастыруға мүмкіндік береді, химияны оқытудағы білім сапасын қамтамасыз ететін әрбір оқушыға қатысты арнайы нысандар мен әсер ету әдістерін оқытушының икемді пайдалануын қарастырады [2].

«Білім сапасы» [3, 120 б.] автор пікірі бойынша оқытушының анықталған кезеңдеріне сай жоспарлы түрде оқушының білім деңгейі мен дағдыларын, ақылдылығын, моральдық және физикалық дамуын қалыптастыру барысында анықталады. Білім сапасы дегеніміз – мектепте білім алып отырған шәкірттің немесе мектеп бітірушінің білім алу арқылы әзірлігінің сапасы мен білім беру қызметінің сапасын қамтитын түсінік. Білім сапасы және оқушының оқу дағдысы мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты негізінде жүзеге асырылады.

Жеке-даралап оқытуды көптеген педагогтар, психологтар, әдіскерлер әртүрлі мағынада қарастырады. Я.А. Коменский «барлық балалар әртүрлі және әрқайсысына өзіндік жылдамдықпен дамуға мүмкіндік беру керек» деген [4].

Д.Б. Эльконин пікірі бойынша мұғалімге оқушылардың жеке іс-әрекеттерін ұйымдастырушы рөлі беріледі және әрбір білім алушының шығармашылық дамуына мүмкіндік жасауға жағдай тұғызады. Педагогика саласында, оқу үдерісінде жеке тұлғаға бағытталған қарым-қатынасты қалыптастыру әдісі маңызды принцип болып табылады. Бұл әдіс оқушылардың жеке психологиялық сипаттамаларына бағдар ретінде, оқушылармен бірге олардың жеке сипаттамаларына сәйкес келетін арнайы әдістер және тәсілдерді енгізуді қарастырады. Жеке тұлғаға бағытталған қарым-қатынас әдісі үй тапсырмасының сапасынан, бақылау және өзіндік жұмыстардың дұрыс берілуінен және олардың қиындылық деңгейімен анықталады [5].

Мектепте жеке тұлғаға бағытталған қарым-қатынас *даралау* және *саралау* түрлеріне негізделеді. Саралау - жеке тұлғаның жеке сипаттамалары негізінде үдерісті ұйымдастырудың бағыты [2].

Н.Н. Суртаеваның пікірі бойынша әрбір оқушы жеке білім беру траекториясын қалыптастыру негізінде оқытылады деп санайды, оқу үдерісінің барлық кезеңдерінде оқушылар өз білімін үнемі жетілдіру қажеттілігіне тап болады. Бұндай іс-шаралар оқушының өзіндік оқуына ықпалын тигізеді [6].

Оқыту үдерісінде жеке тұлғаға бағыттап оқыту әдісін шектеулі бір елді мекенде бір немесе екі мектептері бар жергілікті жерде қолданудың маңызы зор. Олар жалпы орта білім беретін немесе арнайы бағытталған мектептер болуы мүмкін. Кейбір гуманитарлық бағыттағы мектептерде оқитын оқушылар тек

қоғамдық-гуманитарлық пәндерді ғана таңдамай жаратылыстану пәндерін, соның ішінде химия пәнін таңдайды, осыған баланысты білім алушының оқудағы жеке траекториясы анықталып, білім бағытын ұсынатын арнайы оқу әдістемесін құрастыруды қажет етеді.

Оқу әдістемесі *жүйелік әдістемеге* негізделіп құрастырылады. Жүйелік әдіс оқыту нысандарын біртұтас жүйе деп қарастырады.

Жүйелік әдіс мына қағидаларға негізделеді:

- жүйе біртұтас деп қарастырылады;
- жүйедегі нысандарды бөліп алып, олардың қасиеттеріне байланысты бір топқа жіктеп оқыту осы жүйелік әдістемеге негізделеді;
- барлық жүйенің элементтері өзара күрделі байланыста болғандықтан олардың ұқсас қасиеттерін бөліп алып оқытуға мүмкіндік береді.

Химия пәнін жеке даралап оқыту мұғалімнен химияны *оқытудың мазмұнын* таңдауды талап етеді. Жалпы орта білім беру деңгейінің қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы 10-11 сыныптарға химия пәні аптасына 1 сағат берілсе де Ұлттық біріңғай тесттің спецификасына байланысты жаратылыстану бағытындағы материалдарды да игеруді қажет етеді. Осыған байланысты оқытудың моделін құрастыруды, оның оқу мазмұнын таңдауды талап етеді.

Мазмұнды таңдау келесі бағыттар бойынша жүргізіледі: мазмұндық, әдістемелік, зертеушілік. Химияны оқыту барысында оқулықтағы жекелеген тақырыптарды саралап жүйелік әдісіне негізделіп арнайы дидактикалық материалдар құрастырылады. Мектеп оқулықтарында ашылмаған тақырыптарды білім алушыға нақты, түсінікті түрде ұғындыру мақсатында теориялық сұрақтары қарастырылды.

Мектеп оқушыларына тотығу-тотықсыздану реакцияларын оқып үйрену қиындық туғызады (ОЖСБ, ҰБТ, олимпиада тапсырмаларының нәтижелерінен белгілі). Сондықтан, дидактикалық материалды құрастырғанда осы тақырыпқа ерекше назар аударылды. Тотығу дәрежесі, тотығу дәрежесінің өзгеруі, тотығу-тотықсыздану реакцияларына анықтама беріліп мысалдармен дәлелденді.

Білім алушыға ерекше қиындық туғызатындардың бірі тотығу дәрежесінің төмендеуі, тотығу дәрежесінің артуы деген ұғымдар. Бұл ұғымдарды нақты түсіну мақсатында тірек-сызба нұсқа берілді.

Сонымен қатар, тотықсыздандырғыш, тотықтырғыш ұғымдарын ажырату үшін тірек кесте берілді.

Тотықтырғыш

Электрондарды қосып алады
Тотықсызданады
Тотығу дәрежесі төмендейді

Тотықсыздандырғыш

Электрондарды беріп жібереді
Тотығады
Тотығу дәрежесі жоғарлайды

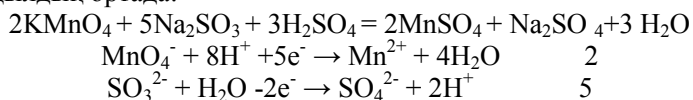
Тотығу-тотықсыздану реакцияларын теңестіру есеп шығаруда маңызды болғандықтан, оны теңестірудің оңай жолдары мысал ретінде көрсетілген.

ҰБТ-де тотығу-тотықсыздану реакцияларының түрлерін ажыратуға байланысты тест тапсырмалары ұсынылады. Осыған байланысты тотығу-тотықсыздану реакцияларының жіктелуі тақырыбы түрлі мысалдармен берілді.

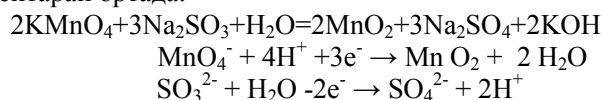
Тотығу-тотықсыздану реакцияларын оқыту барысында маңызды сұрақтардың бірі химиялық реакция өнімдерінің түзілуіне ортаның әсері оқушыға дәлелді болу үшін, екі бірдей зат өзара түрлі жағдайда әрекеттесу реакциясы қарастырылды.

Химиялық реакцияның ортасының өнімдерге әсері:

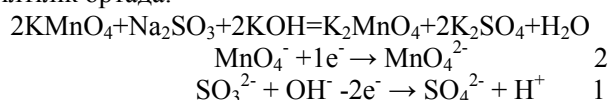
1. Қышқылдық ортада:

2. Бейтарап ортада:

3. Сілтілік ортада:

Дидактикалық материал - алған білім, біліктілік дағдыларын дамыту мақсатында үй тапсырмасын орындауға, өзіндік жұмыстардың тиімді тәсілдерін ұсынатын көмекші құрал.

Құрастырылған дидактикалық материал ұлттық біріңғай тестқа дайындық ретінде болғандықтан, теориялық бөлім нақты, қысқаша беріледі. Білім алушылардың теориялық білімі мен біліктіліктерін қалыптастыру үшін жаттығулар мен есептер шығаруы тиіс.

Химияны оқытуда есептер шығару маңызды орын алады, өйткені бұл оқыту әдістерінің бірі болып табылады, ол арқылы оқу материалын тереңірек және толық игеру қамтамасыз етіледі және алған білімдерін дербес қолдануға мүмкіндік береді. Оқу үдерісіндегі материалдарға тапсырмалар мен әртүрлі деңгейдегі есептерді қосу, оқушылардың өзіндік дағдысы мен белсенділігін қамтамасыз етуге, білім мен дағдыларды қалыптастыруға, оқуды өмірмен байланыстыруға, сондай-ақ оқушылардың кәсіби бағдарлауға ықпал етуге мүмкіндік береді. Химиялық есептер нақты болуы тиіс. Сондықтан, оқу құралында есептер шығару әдістемелерімен, өзіндік орындауға арналған жаттығулар мен есептер беріледі. Мысалы ретінде термохимия тақырыбына арналған есепті қарастыруға болады.

Мысал 1. Химиялық реакцияның термохимиялық теңдеуі былай жазылады:

Реакция нәтижесінде 370 кДж жылу бөлінген болса, реакцияға түскен сутектің массасын есептеңіз. Есептің шығару жолы төменде көрсетіледі.

Шешуі: 1) теңдеу бойынша:

$$3 \text{ моль } \text{H}_2 \text{ реакцияға қатысқанда } \text{---} 92.5 \text{ кДж жылу бөлінген}$$

$$x \text{ моль } \text{---} 370 \text{ кДж}$$

$$x = 3 \bullet 370 / 92.5 = 12 \text{ моль}$$

2) сутектің массасы: $m = \nu \cdot Mr = 12 \cdot 2 = 24 \text{ г}$.

Өзіндік орындауға арналған тапсырмалар беріледі, мысалы:

1. Термохимиялық реакция мына теңдеумен сипатталады:

1) 20г NO реакцияға түскен жағдайда қандай жылу қажет болады;

2) реакция нәтижесінде 169,5 кДж жылу бөлінсе оттектің қандай көлемі (қ.ж) реакцияға түскен;

3) реакция нәтижесінде 282,5 кДж жылу бөлінсе, NO-нің қандай массасы жанғанының есептеңіз.

Мектеп курсына химиядан алған білімін практикада қолданудың маңызы зор. Сондықтан, ғылымның негіздерін дәйекті және қисынды түрде көрсетумен қатар, белгілі бір заттардың, табиғи үлгілердің маңыздылығын көрсететін зерттеу

материалдарын күнделікті өмірмен байланыстыруды әрбір кезеңге қосу маңызды. Сондықтан, теориялық бөлімде «Гальваникалық элемент», «Жемірілу және жемірілуден қорғау», «Электролиз» тақырыптары тереңдетіліп оқытылады.

Қалыптасқан және құзыретті мәселелерді шешуде тапсырмаларды өз бетінше орындауға, шешу жолдарын түсіндіруге, нақты алған білімін шынайы өмірде қолдануға үйренеді. Химиялық құзыреттілікті қалыптастыру барысында химиялық ұғымдар, химиялық заңдар туралы түсінік қалыптасады. Таңдап алынған арнайы мазмұн мен әдістер химия пәнін жеке даралап оқыту әдіснамалық жүйенің моделінің негізін құрайды.

Әдістемелік жүйенің моделі келесі негізгі компоненттерді шешеді: белсенділік, мазмұндылық, бағалау. *Белсенділік* компоненті химияны оқыту үдерісі барысында оқушылардың жеке қасиеттерін дамытады. Өртүрлі деңгейлік тапсырмаларды шешуге мүмкіндік береді. *Мазмұндылық* компоненті жүйенің элементі ретінде бағыттарды бөлу арқылы химиялық мазмұнды түсіндіреді. *Бағалау* компоненті оқушының алған білімін өзіндік бағалауға мүмкіндік береді.

Әдістемелік жүйенің моделін енгізудің басты нәтижесі - мектеп оқушыларын әртүрлі іс-шараларға қосу арқылы химиялық білімдерін, дағдыларын және жеке қасиеттерінің сапасын жоғарлату.

Мысалға, «Химиялық тепе-теңдік» тақырыбы қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы оқулықтарда жалпы түрде түсіндіріледі. Осы тақырыпты оқыту әдістемесінде теориялық бөлім, есептер шығару әдістемесі, өзіндік орындауға арналған тест тапсырмалары беріледі.

Мысалы, мына реакция $\text{CO} + \text{Cl}_2 \leftrightarrow \text{COCl}_2$ жүріп жатқан жүйенің қысымын 3 есе төмендетсе, тура және кері реакцияларының жылдамдықтары:

- A. Тура реакцияның жылдамдығы 3 есе кемиді;
- B. Кері реакцияның жылдамдығы 9 есе кемиді;
- C. Кері реакцияның жылдамдығы 27 есе кемиді;
- D. Кері реакцияның жылдамдығы 3 есе кемиді;
- E. Тура реакцияның жылдамдығы 27 есе кемиді;
- F. Тура реакцияның жылдамдығы 81 есе кемиді;
- G. Тура реакцияның жылдамдығы 9 есе кемиді;
- H. Кері реакцияның жылдамдығы 81 есе кемиді.

Мына реакция $\text{CO} + 2\text{H}_2 \leftrightarrow \text{CH}_3\text{OH}$ -193,3 кДж жүріп жатқан жүйе ортасының температурасын 1) жоғарлатқанда 2) төмендеткенде тепе-теңдік мына бағытқа қарай ығысады:

- A. Жоғарлатқанда тепе-теңдік өзгермеді;
- B. Төмендеткенде тепе-теңдік өзгермейді;
- C. Жоғарлатқанда тепе-теңдік оңға қарай ығысады;
- D. Төмендеткенде тепе-теңдік оңға қарай ығысады;
- E. Жоғарлатқанда тепе-теңдік солға қарай ығысады;
- F. Төмендеткенде тепе-теңдік солға қарай ығысады;
- G. Жоғарлатқанда алдымен оңға, содан соң солға ығысады;
- H. Төмендеткенде алдымен оңға, содан соң солға ығысады.

Бұндай тест тапсырмаларының түрлері білім алушының тек бір тақырыпты қаншалықты игергенін бақылауға мүмкіндік береді.

Ал төмендегі мысалда оқушыдан барлық химиялық реакциялардың түрлерін, тотығу-тотықсыздану реакцияларын, химиялық реакциялардың жылу эффектісі, қайтымды және қайтымсыз реакциялар туралы алған білімдерін еске түсіруді талап етеді, оқушының ой-өрісін дамытады.

Мына реакция: $2\text{KMnO}_4 = \text{K}_2\text{MnO}_4 + \text{MnO}_2 + \text{O}_2 \uparrow$

- A. қосылу реакциясы;

- В. айырылу реакциясы;
- С. орынбасу реакциясы;
- Д. тотығу-тотықсыздану реакциясы;
- Е. алмасу реакциясы;
- Ғ. экзотермиялық реакция;
- Г. эндотермиялық реакция;
- Н. қайтымды реакция.

Химия пәнін жеке даралап оқытуда *арнайы оқу құралы* маңызды рөл атқарады. *Оқу құралы* - оқулықтың ішінара немесе түгелдей ауыстыратын толықтыратын және басылымның осы түрі ретінде ресми бекітілген оқу басылымы. Ал, кіріктірілген дидактикалық материалдар жиынтығы жеке тұлғаның қабілеттерін дамытуға, оқушылардың химиялық білімін, дағдыларын, тәжірибелік дағдылардыларының сапасын жақсартуға бағытталған.

Химияны жеке тұлғаға бағыттап оқыту әдісі бұл мақсатқа сай, жүйелі, мектеп қабырғасында арнайы ұйымдастырылған химиялық білім, білік, дағдыларды қалыптатыруға арналған оқушы мен оқытушының іс-әрекеті. Жеке тұлғаға бағыттап оқыту әдіс:

- оқушының білім сапасын арттырады;
- химияны жеке-тұлғаға бағыттап оқыту жеке тұлғаның белсенділігін артырады;
- химияны жеке-тұлғаға бағыттап оқыту тек химиялық білік пен білімді, дағдыны қалыптастырып қана қоймай, сонымен қатар, болашаққа маманданған жеке тұлғаны қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Жеке тұлғаға бағытталған технология оқушы мен оқытушының сеніміне негізделген. Осы себептен өзіндік шығармашылығын дамытуға жағдай туғызады. Осы жағдайда жеке тұлғаға бағытталған технологиямен жұмыс істейтін мектеп жетістікке жететіні айқын.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» Жолдау 2018 ж. - <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1800002018> Пайдаланған уақыты: 07.03.2018 ж.
2. Чернобельская Г.М. Методика обучения химии в срндней школе. – М.: Владос, 2000. – 336 с.
3. Коджаспирова Г.М. Словарь по педагогике. – М.-Ростов н/Д: Март, 2005. – 448 с.
4. Коменский Я.А. Избранные педагогические сочинения. Т.1. – М.: Педагогика, 1939. – 246 с.
5. Эльконин Д.Б. Психология развития: Учеб пособие для высш. учеб. заведений. – М.: Академия, 2001. – 144 с.
6. Суртаева Н.Н. Педагогические технологии в реализации гуманистической концепции образования // Химия в школе. – 1997. – №7. – С. 17-23.

Мендалиева Д.К., Мухамбетжанова Ж.К. ИНДИВИДУАЛИЗАЦИЯ ОБУЧЕНИЯ ХИМИИ В ШКОЛАХ ГУМАНИТАРНОГО НАПРАВЛЕНИЯ

Обучение учащихся в сельской местности, где имеются один или две школы, специализированных в гуманитарном направлении требует индивидуализации обучения таких предметов как химия, биология, физика, география. Данная статья посвящена разработке методической системы обучения химии в классах гуманитарного направления. Методическая система позволяет реализовать индивидуализацию учебной деятельности учащегося, создать

условия для творческой деятельности и способствовать повышению качества обучения.

Ключевые слова: индивидуализация обучения, обучение химии, личностно-ориентированный подход, качество образования, методическая система.

Mendalieva D.K., Mukhambetzhanova Zh.K.
INDIVIDUALIZATION OF TEACHING CHEMISTRY IN
HUMANITARIAN SCHOOLS

In local places which has one or two schools for community-based humanitarian area students need to be trained to individuals in natural sciences (chemistry, biology, physics, geography). This article provides a methodological framework for the teaching of chemistry in humanitarian classes and is recommended for use in the learning process. The methodical system is aimed for individuals and allows increasing creative abilities and quality of teaching.

Keywords: personalized learning, chemistry teaching, personalized communication, quality of education, systematic methodology.

ӘОЖ 167.243.4.

Жұмабекова Ф.Н. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры
E-mail: zhumabekova.58@mail.ru

«ӨЗІН-ӨЗІ ТАҢУ» ПӘНІН ЖОО-ДА ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢАША
БАҒЫТТАРЫ

Аңдатпа. Аталған мақалада қарастырылған мәселе қазіргі отандық білім беру сапасын арттыру мен оны ізгілендіруді қамтамасыз етудің басты міндеттерінің бірін шешуге бағытталған. Атап айтқанда «Өзін-өзі тану пәнін ЖОО-да оқыту әдіснамасы» пәні рухани-адамгершілік білім мен тәрбие беру тұрғысынан алға қойған мақсаты, міндеттері, мазмұны, құралдары мен ұйымдастыру формалары жаңа болғандықтан бұл пәннің түбегейлі жаңаша бағыттағы білім мазмұнына қосар үлесі атап көрсетілді.

Қазіргі кезеңде бұрынғы жүйедегідей жеке тұлға қалыптастыру емес, кемел адам тәрбиелеуге қол жеткізу, сонымен қатар әрбір жас ұрпақтың өз болмысында бар рухани бастауларының көзін ашуға мүмкіндік жасау, олардың адамгершілік болмысы мен шығармашылық әлеуетінің кемелденуіне, ойы, сөзі, ісі бірлікте өмір сүретін, мінез-құлқы жетілген ізгілікті адам болуына жағдай жасауға бағытталған мақсатты білім үдерісін ұйымдастыру жолдары қарастырылған. Сондай-ақ, магистранттардың алған теориялық білімдерін тәжірибе пайдалануға бағытталаған жұмыс түрлері ұсынылған.

Тірек сөздер: рухани-адамгершілік, рухани бастаулар, ізгілік, өзін-өзі тану, кемел адам тәрбиелеу, тәрбиелеу мен дамыту.

Елбасы Н.А. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында «Күллі жер жүзі біздің көз алдымызда өзгеруде. Әлемде бағыты әлі бұлыңғыр, жаңа тарихи кезең басталды. Күн санап өзгеріп жатқан дүбірлі дүниеде сана-сезіміміз бен дүниетанымымызға әбден сіңіп қалған таптаурын қағидалардан арылмасақ, көш басындағы елдермен тереземізді теңеп, иық түйістіру мүмкін

емес. Өзгеру үшін өзімізді мықтап қолға алып, заман ағымына икемделу арқылы жаңа дәуірдің жағымды жақтарын бойға сіңіруіміз керек», - дей келе, еліміздің заман ағысындағы келешек ұстанымын айқындап берді.

Қазақстандық қоғамның негізгі даму басымдықтарын айқындайтын білім беру саясатының негізгі бағыттарының, педагогикалық кадрларды даярлау жүйесін жетілдірудің және ұлттық білім беру жүйесінің рухани-адамгершілік негіздерінің маңызын күшейтуге мән берілуде.

«Рухани жаңғыру ұғымының өзі ұлттық санадағы өзгерістерді білдіреді». Тиісінше, идеология мен адамның рухани әлемі өзгереді. Руханилық ең алдымен адамның өз-өзіне, басқа адамдарға, қоршаған әлемге деген ұқыпты адал қатынасынан, рухани-адамгершілік мүдделердің материалдық құндылықтардан жоғары тұруынан көрінеді. Түбегейлі өзгерістерге дайын қоғам күмәнсіз жарқын болашаққа қол жеткізеді-деп атап көрсеткен еді [1].

Қазақстанның дамуын, қоғамдық сананың өзгеруі мен рухани жаңғыру кезінде ғана мүмкін болатын мәдениет құрушы, интеграциялаушы қызмет арқылы, білім сапасын арттыру мен оны ізгілендіру арқылы қамтамасыз ету қазіргі отандық білім берудің басты міндеттерінің бірі.

Бұл міндеттерді жүзеге асыруда Қазақстан «базалық білім» ұғымын түбегейлі өзгертетін бала құқығы жайлы Конвенцияның және білім жөніндегі Бүкіл әлемдік декларацияның бағдарламалық тұрғыларына сүйенеді. Ертеректе ең алдымен ғылым негіздерін меңгеру мен сауаттылыққа көңіл бөлінсе, қазіргі базалық білім - мейірімділік, әділдік, махаббат, зорлық көрсетпеу, бақыт, дұрыс мінез-құлық сияқты адами құндылықтарды білуге оқытудың нәтижесін бағдарлайды. Қазіргі заманғы әлем жаңа технологиялардың үздіксіз өсуімен, өндіруші күштердің құрылымындағы, өндірістік құралдардағы сапалы өзгеруімен, бірыңғай экономикалық кеңістіктің құрылуымен қатар жүретін адамзат дамуының интеграцияланған кезеңіне аяқ басумен ерекшеленеді.

Жоғарыда аталғандардың аспектісінде «Өзін-өзі тану пәнін ЖОО-да оқыту әдіснамасы» сияқты бірегей курстың шұбәсіз өзектілігі мен бірінші кезектілігі ашыла түседі. Оның аясында қазақстан халқының көп мәденилік, полиэтникалық кескініне сай білім берудің ерекше қазақстандық үлгісін жасау қарастырылады [2].

Заманауи әлемде рухани, адамгершілікті, физиологиялық денсаулығы зор болашақ азаматтарды, еркін ойлайтын, белсенді іс-әрекет жасайтын, адамгершілік қағидалар мен зияткерлік қабілеттері бар, шынайы патриоттарды қалыптастыру мәселелері маңызды рөлге ие. Қазіргі жағдайларда мемлекеттің, қоғамның, білім берудің негізгі мақсаттарының бірі еліміздің шығармашыл, жауапкершілікті, жоғары адамгершілікті азаматын тәрбиелеу мен дамыту болып табылады. Қазақстан Республикасының үкіметінің алға қойған басым міндеттерінің бірі – жастарға рухани-адамгершілік білім беруге жағдай жасау, болашақ мұғалімдерге рухани-адамгершілік білім беру.

Рухани-адамгершілік бағдарларын жоғалтқан қазіргі замандағы технократиялық өркениетті тажалдан - тек адамның рухани көзінің ашылуы, оны өзінің жоғарғы рухани субстанцияға бастапқы қатынасын сезінуі ғана құтқара алуы мүмкін. Білім беру-адамды жасанды коммуникативті тораптардың мекендеушісіне айналуына, тоқтаусыз технологиялық жарысты тоқтата алатын, әлемдік тарихтың барысын өзгерте алатын қоғамдық өндірістің негізгі аясы болып табылады. «Өзін-өзі тану» адамзатқа ортақ, планетарлы импульс пен бір уақытта ұлттың жалпы қазақстандық мүддесін қамтитын білім беру жобаларының түріне жатады [2].

Қазақстандағы білім, педагогика, психология сырттай көріністер мен жаңа технологиялар, инновацияларды үндеумен ғана шектелмеуі керек. Ең басты маңызды инновацияны іске асыруы қажет. Осы орайда аталған – курс, қазіргі

замандық бағдар беруші, бүкіл Қазақстан Республикасының білім беру үдерісіне дүниетанымдық көзқарасты орнатушы, қоғамның барлық құрылымдық, қызметтік, мәдени және ұйымдастырушылық қызметтерінің біртұтас элемент ретіндегі бірлігі тұрғысынан қарастыру, ғаламдық мәселелерді шешу жолындағы білім мен мәдениет арасындағы өзара байланыс орнату арқылы білім берудің жаңа сатысындағы сапалы дамуының негізгі қозғаушы күші болуымен құнды болып табылады.

Аталған пәннің жетекші идеясы – адам жанына үңілу, жеке тұлғалық белсенділікті ояту, жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде рухани адамгершілік тәрбие беру қағидасына сүйенді. Адам жаны – бастапқы құндылық, ол махаббат пен мейірімділік сәулесіне бөленген, сол сәулені қоршаған әлемге төге отырып, агрессиялық, қанды қақтығыстар, лаңкестікті, күш көрсету, жек көрушілікті тоқтатуға бағытталған. Дәстүрлі білім беру жүйесінде - білім беру, оның игерілуін бақылау негізгісі еді. Ал бұл пәнде біртұтас адамдық мән, оның психикалық күйлері мен олардың көріністері: интеллект, жүрек, сезімдер, құмарлықтар, интуиция, саналылық, санадан жоғарылық - өзектілене түседі [2].

Білім берудің мақсаты не болып табылады, егер біздің оқып жатқандарымыздың көбі тез ұмтылып қала берсе? Мұғалімнің кәсіби даярлық деңгейінің төмен болуы неліктен? Бұл сұраққа жауап беретін болсақ, онда мынандай қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Қазір білім беруде мақсат пен басымдылыққа назар аудару керек. Заманауи білім беру үлкен көлемде ақпарат берсе де, ақылдың талаптарын әрең орындайды. Бір елемей отырғаны, ол – жүрек болып отыр. Шынайы білім ақылды, іс-әрекетті және жүректі біріктіру керек. Ой жүйесіндегіні жүрекпен терең сезіну қажет, ал одан соң дұрыс шешім дұрыс әрекет болуы қажет. Бұл білім берудің нәтижеге бағытталған мақсатты көздеуіміз болып табылады.

Көрнекті педагог Ш.А. Амонашвили: «Жанды білім» - адамдараға қанат бітіреді, ал «Жансыз білім» - аяққа түскен күш сияқты-дейді. Бүгінгі таңдағы берілген «жансыз білім» жеке материалды интеллектіні дамытуға және жоғары қоғам жағдайына ұмтылу - күштің емес, әлсіздіктің белгісі. Тек қана жақсы мінез көрсету, адамның жақсы, мейірімді іс-әрекеттері адамның шынайы күші болып табылады [3].

Бұл теориялар «Өзін-өзі тану пәнін ЖОО-да оқыту әдіснамасы» пәнін жаңа инновациялық технология тұрғысынан қарауға негіз болды және оның негізгі компоненттері жаңартылды. Себебі: рухани-адамгершілік білім мен тәрбие беру тұрғысынан алға қойған мақсаты, міндеттері, мазмұны, құралдары мен ұйымдастыру формалары жаңа болғандықтан бұл пәннің түбегейлі жаңаша бағыттағы білім мазмұнына қосар үлесі орасан зор. Мұнда бұрынғы жүйедегідей жеке тұлға қалыптастыру емес, кемел адам тәрбиелеуге қол жеткізу, сонымен қатар әрбір жас ұрпақтың өз болмысында бар рухани бастауларының көзін ашуға мүмкіндік жасау, олардың адамгершілік болмысы мен шығармашылық әлеуетінің кемелденуіне, ойы, сөзі, ісі бірлікте өмір сүретін, мінез-құлқы жетілген ізгілікті адам болуына жағдай жасауға бағытталған мақсатты білім үдерісін ұйымдастыру. Мәңгілік құндылықтар туралы түсінік бере отырып, олардың өзін-өзі тани отырып қоғамға риясыз қызмет етуді көздейді. Болашақ педагог мамандардың кәсіби құзіреттілігін қалыптастыруға, өз мамандығын жақсы көруге және жас ұрпақты тәрбиелеудің қыр-менгеруге ықпал етері сөзсіз.

Пән заманауи білімнің мазмұнын ішкі рухани-адамгершілік мағынамен толықтыруды көздейді және оқытудың маңызды мақсаттарының бірі білім алушылардың ажырату қабілетін және адамгершілік қасиеттерін дамыту, парыз, абырой, әділеттілікті ұғынуын нығайту болып табылады. Білім алушылар жақсылық пен жамандықтың, мейірімділік пен зұлымдықтың арасындағы

айырмашылықты ажыратуға үйренулері керек және бұл - өсіп келе жатқан ұрпақ үшін оқытудағы ең қажетті мәселелердің бірі.

Дұрыс әрекет пен дұрыс емес әрекетті ажыратуға көмектеспейтін, күнә алдындағы қорқынышты және адамдарға деген сүйіспеншілікті, адамгершілік заңдылықтарына үйретпейтін, ата-аналарына құрмет көрсетуге ықпалын тигізбейтін және де өз біліктері мен жетістіктерін отбасының, қоғамның, елдің, ұлттың, адамзаттың өркендеуіне арнауға шабыттандырмайтын кез-келген білім беру жүйесі қажетсіз.

Пәннің мақсаты – магистранттарды жоо-да оқыту үдерісін ұйымдастыру бойынша теориялық білімдермен және тәжірибелік дайындығымен қамтамасыз ету, болашақ педагог тұлғасының рухани-адамгершілік өзгеруіне ықпалын тигізу, жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде кемел тұлға тәрбиелеу.

Пәннің міндеттері:

- ЖОО-да өзін-өзі тану пәнін оқытудың ғылыми-теориялық негіздерінің мазмұнын ашу;

- «Өзін-өзі тану» сабағының жоспарын жасауға және өтілген сабақты талдауға үйрету;

- біртұтас педагогикалық үдерісіне жалпыадамзаттық құндылықтарды интеграциялауға студенттердің практикалық дайындығын дамыту;

- жалпыадамзаттық құндылықтарды ұғынуға, үздіксіз өзін-өзі тануға және өзін-өзі жетілдіруге ұмтылысын дамытуға ықпал ету [2].

Мәңгілік рухани-адамгершілік құндылықтар қазіргі заманның білім беру мәселелерінің өзегі болғанда ғана өз шешімін табады, басқаша айтқанда бұл құндылықтар оқытып жатқандарымыздың барлығымен тұтастай бірлікті құрайды. Бұл жағдайда, біз тек академиялық жетістіктерге ғана қол жеткізіп қоймай, сонымен қатар адамның жан-жақты үйлесімде дамуын қамтамасыз етеміз немесе адамның кемел мінезді болуын қалыптастыруға мүмкіндік аламыз. Сондықтан болашақ мұғалім алдымен өзінің жоғары рухани табиғатын жете түсінуге және жалпыадамзаттық құндылықтарды күнделікті өмірде қолданудың үлгісі болуы тиіс. Сонда ғана ол әрбір оқушыға рухани-адамгершілік білімді жеткізе алатын болады. Осылайша, пәннің негізгі міндеті әрбір студентке өзінің адами және кәсіби мұратын жаңаша түрде ұғынуына көмек беру болып табылады [3].

Ұсынылған пән: «Өзін-өзі тану пәнін оқытудың аксиологиялық негіздері», Мектепте «Өзін-өзі тану» пәнін оқытудың әдістемелік және құрылымдық-мазмұндық аспектілері, «Өзін-өзі тану» тараулары мазмұнының әдістемелік сипаттамасы деп аталатын 3 модульден тұрады. Мұнда Ақиқат өзін-өзі танудың мақсаты, Дұрыс әрекет жасаудың тәжірибесі адамгершіліктің алтын ережесі, Тыныштық адамның ішкі табиғаты ретінде, Сүйіспеншілік – әлем құрылымының негізі, Қиянат жасамау – тұлғаның үйлесімді дамуының нәтижесі туралы терең мәліметтер беріледі. Сондай-ақ, студенттер болашақта мектепте өзін-өзі тану сабағын жоспарлаудың негіздерімен жете танысып, сабақтың құрылымы, мақсаты мен міндеттері, олардың жалпыадамзаттық құндылықтар және қасиеттерімен байланысын жете түсінеді. Өзін-өзі тану пәнін оқытудың әдістемелік тәсілдерін, өткізу тәртібі мен сабақтың рухани-адамгершілік тереңдігін және сабақты мектепте қалай өткізудің тиімді жолдарын меңгереді. Бастауыш білім беру, орта сыныптар мен жоғары сыныптар үшін тараулардың әдістемелік сипаттамасына жан-жақты талдау жасалады және тәжірибедегі мүмкіндіктеріне бас назар аударады. Сондай-ақ, төмендегідей: жағымды ойлау, сеніммен әңгімелесу, кейіпкерлермен жүздесу, қолмен сипау, жақын тарту,

сыбырлау, байқалмайтын қателік, жас зерттеуші т.б. ізгілік тәсілдемелері пайдаланылады.

Пәнді өткізуде семинар сабақтарды магистранттар өздері өткізуге дайындалады және ұйымдастырудың жаңаша бағыттағы формаларын әрбір тақырыпқа сәйкес таңдайды. Ұсынылған формалар: Кеңес беру, Үлкен шеңбер, Аквариум әдісі, Психологиялық консилиум, Сократтық әдіс, Дебат, Еркін микрофон, Миға шабуыл, Жобалау әдісі, Дискуссия, Дөңгелек үстел әдісі, Іскерлік ойындар әдісі, Әлеуметтік – психологиялық тренинг, Мозайка әдісі, Тренинг және т.б. әдістер қолданылды. Аталған формаларды әр магистрант өздері сабақтың тақырыбына сәйкестендіріп пайдаланудың жолдарын қарастырады, жоспар құрады, топта өткізіп көреді, басқалары оны талдау жасап, жетістіктері мен ұсыныстарын айтады.

Мысал ретінде төменде семинар сабақтардың қысқаша үлгісін ұсынамыз [4].

Тақырып 1. Ақиқат өзін-өзі танудың мақсаты ретінде.

Мақсаты: магистранттардың алған білімдерін топта талдау жасай отырып бекіту және кеңес беру формасын тәжірибеде пайдалана білу дағдыларын қалыптастыру.

Талдауға ұсынылатын сұрақтар:

1. Барлық болмыстың бастапқы табиғаты туралы білім (А.Құнанбаев, К.Д. Ушинский, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы және т.б.).

2. Шындықтың мәні туралы (П.П. Гаряев). Абсолюттік және салыстырмалы ақиқат. Нағыз шындық – бұл ар-ұждан.

3. «Тап қазір» сәтінің күші. Ақиқатты анықтауға тән қасиеттер.

Ұйымдастыру формасы: Кеңес беру.

Кеңес беру техникаларын қолдануда студенттер жұпқа бөлінеді. Жұптың бір мүшесі «кеңес алушы» және екінші мүшесі «психолог-консультант немесе әлеуметтік педагог, өзін-өзі тану пәні мұғалімі ролінде болады». Кеңес алушы» роліндегі студент «психолог-консультант роліндегі» студентке өмір тәжірибесінен алынған мәселелерін шешуде көмек алу үшін кеңесшіге келеді. Біздің жағдайымызда көмек сұраушы білім беру бағытында бірінші талдауға ұсынылатын сұрақтар бойынша өз ойын айтып түсіндіруді сұрайды. 30 минут кеңес беру барысына арналады. 20 минут кеңес беру нәтижесін топта талдауға арналады.

1. Студенттер жұпқа бөлінеді. (санау арқылы, түс таңдау арқылы, музыка әуені арқылы т.б.)

2. Жұптың бір мүшесі «кеңес алушы» және екінші мүшесі «психолог-консультант немесе әлеуметтік педагог, өзін-өзі тану пәні мұғалімі ролінде болады».

3. «Кеңес алушы» роліндегі студент «Барлық болмыстың бастапқы табиғаты туралы білім (А.Құнанбаев, К.Д. Ушинский, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы және т.б.). туралы өз ойын бөлісуге және кеңес алу үшін «психолог-консультант немесе әлеуметтік педагог роліндегі» маманға келеді.

4. Келесі жұп «Шындықтың мәні туралы (П.П. Гаряев). Абсолюттік және салыстырмалы ақиқат. Нағыз шындық – бұл ар-ұждан» тақырыбында кеңес алуды бастайды.

5. Одан кейінгі жұп «Өзін-өзі тану» пәнін оқытудағы сүйіспеншілік қағидасы. Сүйіспеншілікке толы, өмірлердің мысалдарын студенттерге түсіндіреді.

6. Кеңес беруде дәріс мазмұнына сәйкес мәліметтер тұтас талдауға түсетінін және оны толық қамтуды қадағалау керек.

7. 30 минут кеңес беру барысында талдауға ұсынылатын сұрақтар толық қарастырылып өздерінің теориялық білімдерін дәлелдеп, екінші адамға өз ойын

жеткізеді, басқалары өз ойларымен толықтырады. Осылайша магистранттар өз тәжірибелерін шыңдап, мүмкіндіктерін аша түседі.

Тақырып 2. Сүйіспеншілік – әлем құрылымының негізі.

Мақсаты: магистранттардың алған білімдерін топта талдау жасай отырып бекіту, “Үлкен шеңбер” формасын тәжірибеде пайдалана білу дағдыларын қалыптастыру.

Талдауға ұсынылатын сұрақтар:

1. Сүйіспеншілік мәңгілік жалпыадамзаттық құндылық ретінде. Сүйіспеншіліктің түрлері. Риясыз сүйіспеншілік. Сүйіспеншілік энергиясы.

2. Сүйіспеншілікті анықтауға тән қасиеттер. Сүйіспеншілік жолындағы кедергілер.

3. Педагогикадағы сүйіспеншілік (Я.А. Коменский, Л.Н. Толстой, Я.Корчак, В.А. Сухомлинский және т.б.).

4. «Өзін-өзі тану» пәнін оқытудағы сүйіспеншілік қағидасы. Сүйіспеншілікке толы өмірлердің мысалдары.

Ұйымдастыру формасы: “Үлкен шеңбер”. Бұл әдісті кез келген сұрақтың шешімін тез табу керек болған жағдайда қолдануға болады. Осы форманың көмегімен мысалы, заң жобаларын немесе нұсқауларды, нормативті-құқықтық актілерді жасауға болады. Жұмыс үш кезеңнен тұрады.

Бірінші кезең. Топ үлкен шеңбер болып отырғыштарға отырады. Оқытушы мәселені ұсынады.

Екінші кезең. Белгілі уақыт ішінде (10 минут) әрбір студент жеке осы мәселені шешудің жолдарын қағаздарына жазады.

Үшінші кезең. Шеңбер бойынша әрбір студент өз ұсыныстарын ұсынады, топ бұл ұсынстарды сынамай тыңдайды және әңгіме бойынша тақтаға жазылып тұратын ортақ шешімге қосу, қоспауға дауысқа салады.

Жұмыс үш кезеңнен тұрады.

Бірінші кезең. 1. Сүйіспеншіліктің түрлері: өзімшіл сүйіспеншілік оған мысалдар. Сүйіспеншілік энергиясы.

Екінші кезең. Сүйіспеншіліктің түрлері: өзара сүйіспеншілік оған мысалдар. Сүйіспеншілікті анықтауға тән қасиеттер.

Үшінші кезең. Сүйіспеншіліктің түрлері: риясыз сүйіспеншілік оған мысалдар. Сүйіспеншілік жолындағы кедергілер

Қатысушылар ұсынылған тапсырмаларды жан-жақты талдау жасап сүйіспеншілік құндылығының мәнін ашып, тәжірибелік мысалдармен дәйекті дәлелдейді.

Екінші тапсырма бойынша педагогтардың идеяларын педагогикадағы сүйіспеншілік тұрғысынан: Я.А. Коменский, Л.Н. Толстой, Я.Корчак, В.А. Сухомлинский және т.б. «қысқа қайырым» әдісімен талдау жасау да магистранттар үшін жаңаша ойлауды қалыптастыруға, педагогикалық сүйіспеншіліктің маңызын түсінуге, кәсіби шеберлікті қалыптастыруға ықпал ететіндігіне көз жеткізді. Магистранттар семинар сабақта өздерінің теориялық білімдерін тәжірибеде шыңдауға, болашақта ғылыми-зерттеу тәжірибесінен өткенде студенттермен «өзін-өзі тану» пәнін өткізудің әдістемесін жетік меңгеріп, қызықты мәліметтер мен жаңаша бағыт – бағдар алып шығады [5].

Ойымызды қорытындылай келе, үздіксіз өзгеріп тұрған заман адамнан сол заман талабына сай білім алып, жаңа істерді меңгеруді талап етеді. Осыған орай, жоғары мектепте өзін-өзі тану пәнін өткізудің әдіснамасы мен әдістемесін жаңа педагогикалық технология ретінде қолданудың маңызы зор. Білім беру жүйесінде оқу-тәрбие үдерісін жаңалықтармен қамтамасыз ету барысында ғана, біз саналы да білімді азаматтар тәрбиелей аламыз. Ал, қазіргі уақытта жоғары мектеп оқытушылары аталған курсты инновациялық технология тұрғысынан

қарап, тәжірибеде тиімді пайдалану жолдарын дамытып, оны өз тәжірибесінде өмірлік дағды ретінде қалыптастыра білгенде ғана еңбек өз нәтижесіне жете алады.

Әдебиеттер:

1. Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы. http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy Пайдаланған уақыты: 10.11.2017 ж.
2. Типтік оқу бағдарламасы. 6М012300- Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану. – Алматы, 2016. – 39 б.
3. Амонашвили Ш.А. Основы гуманной педагогики. – М.: Амрита-Русь, 2012. – 320 с.
4. Жұмабекова Ф.Н., Омарбекова А.И Қазақстанда «өзін-өзі тану» пәнінің жаңартылған бағдарламасын оқытудың негізгі ерекшеліктері // Общественные науки в Синьцзяне. – 2016.
5. Жұмабекова Ф.Н. Заманауи білім кеңістігін ізгілендіруде жаңа тәсілдерді пайдалану жолдары // «Бәсекеге қабілетті маманның ұлттық және әлемдік кәсіби келбетін қалыптастыру» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция жинағы. – Түркістан, 2016. – Б. 75-79.

Жумабекова Ф.Н.

НОВЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИЗУЧЕНИЯ ПРЕДМЕТА

«САМОПОЗНАНИЕ» В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

В статье рассмотрены актуальные проблемы, направленные на решение одной из основных задач - повышение качества и модернизацию современного отечественного образования. В частности, «Методология преподавания самопознания в высших учебных заведениях» - это вклад в содержание образования в принципиально новом направлении, поскольку цели, задачи, содержание, приспособление и организационные формы духовно-нравственного воспитания являются новыми направлениями.

На современном этапе это не формирование личности в прежней системе, а достижение идеального человека, а также возможность открыть духовные начала каждого нового поколения, совершенствование их морального и творческого потенциала, их мысли, слова, способы организации целевого образовательного процесса.

Представлены также виды работ, направлены на повышение квалификации магистрантов, использование полученных теоретических знаний на практике.

Ключевые слова: духовно-нравственные, духовные основы, доброта, самопознание, воспитание, воспитание и развитие совершенного человека.

Zhumabekova F.N.

NEW DIRECTIONS IN THE STUDY OF THE SUBJECT "SELF-KNOWLEDGE" IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

The issue discussed in this article is aimed at solving one of the main tasks of improving the quality and modernizing the modern domestic education.

In particular, "The methodology of teaching self-knowledge in higher education" is a contribution to the content of education, in a fundamentally new direction, since the goals, objectives, content, adaptation and organizational forms of spiritual and moral education are new directions.

At the present stage, it is not the formation of a personality like the old system, but the achievement of an ideal person, as well as the opportunity to discover the

spiritual principles of each new generation, the perfection of their moral and creative potential, their thoughts, words, ways of organizing a targeted educational process, the ability to be a good person.

There are also types of work aimed at improving the skills of undergraduates, the use of theoretical knowledge gained in practice.

Keywords: spiritual and moral, spiritual foundations, kindness, self-knowledge, education, upbringing and development of the perfect person.

УДК 630*114.27

Сергалиев Н.Х. – кандидат биологических наук, ассоциированный профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова
Тлепов А.С. – кандидат сельскохозяйственных наук, Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана
Нагиева А.Г. – доктор философии (PhD), Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана
Жиенгалиев А.Т. – докторант Западно-Казахстанского аграрно-технического университета им. Жангир хана
E-mail: nagievaliya@mail.ru

ИЗУЧЕНИЕ СОВРЕМЕННОЙ МЕТОДИКИ ИЗМЕРЕНИЙ ЭМИССИИ ДИОКСИДА УГЛЕРОДА ПОЧВ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация. В статье рассматривается методика измерений эмиссии диоксида углерода, являющаяся актуальной в связи с глобальными проблемами парникового эффекта и загрязнения атмосферы. Изучение современного метода направлена на формирование у обучающегося знаний и навыков в профессиональном процессе. Приведены результаты проведения исследований сезонных изменений эмиссии диоксида углерода темно-каштановой почвы различных угодий сухостепной зоны Западно-Казахстанской области.

Ключевые слова: темно-каштановая почва, эмиссия, диоксид углерода, целина, пашня.

Одной из основных проблем современной экологии являются глобальные изменения климата, биоты и условий жизнедеятельности человека. Исследования эмиссии газов из почв, традиционные для экологии и почвоведения, являются актуальными в связи с глобальными проблемами парникового эффекта и загрязнения атмосферы [1]. Актуальность процессов, характеризующих изменение климата на планете, еще в прошлом столетии была признана на межправительственном уровне и выразилась в заключении в 1992 г. Рамочной конвенции ООН об изменении климата, а в 1997 г. - Киотского протокола к ней. И хотя основной сферой деятельности, регулируемой Киотским протоколом, являются промышленные эмиссии парниковых газов, он также касается изменений источников и стоков парниковых газов в лесном и аграрном секторах, которые напрямую связаны с деятельностью человека. Экологическая оценка различными специалистами повышенной эмиссии CO₂ весьма неоднозначна. Почвенный покров может выступать как в качестве стока, так и в качестве источника парниковых газов, выполняя в той или иной степени важнейшую планетарную функцию регуляции газового состава атмосферы и оказывая принципиальное влияние на изменение климата [2; 3].

При рассмотрении вопросов о потоках CO_2 необходимо разделять понятия: эмиссия CO_2 – процесс, характеризующий выделение CO_2 с поверхности почвы в атмосферу; продукция CO_2 – образование этого газа в результате биогенных и абиогенных процессов в почве; дыхание почвы – суммарная продукция CO_2 в результате дыхания корней растений, микроорганизмов и животных. Интенсивность дыхания и содержание CO_2 в почвенном воздухе зависит от температуры и влажности почвы, уровня грунтовых вод, от роста надземной и корневой массы, а также от особенностей трансформации

органического материала [4]. Почвенное дыхание – один из наиболее принципиальных источников эмиссии углекислого газа, определяющий 25-40% от общей эмиссии диоксида углерода наземными экосистемами [1; 5; 6]. Следует отметить, что концентрация диоксида углерода увеличивается с глубиной [1; 5]. Суточная динамика выделенного CO_2 зависит от типа экосистемы и биоклиматического пояса, определяющих в свою очередь биологическую активность и термодинамические условия протекания процесса. В течение сезона максимальное дыхание обычно отмечается в середине лета, а минимальное – в зимнее время, чему способствуют низкие температуры и плохая проницаемость промерзшей почвы для газообразных веществ [6]. Если почвенное дыхание чаще всего возрастает экспоненциально как функция температуры, то почвенная влажность влияет на дыхание комплексно [7].

В настоящее время, как в России, так и за рубежом большое внимание уделяется изучению функционирования криогенных почв в условиях меняющегося климата, их гидротермического режима и также параметров биологической активности [7; 8; 9; 10; 11; 12]. Единичными являются исследования потоков парниковых газов в холодное время года [13; 14]. Ключом к пониманию глобального цикла углерода является оценка эмиссии CO_2 из криогенных почв, как интегрального показателя их биологической активности [15]. К сожалению, редки работы по изучению пространственной вариабельности эмиссии парниковых газов и содержания органического углерода в почвах бореальных и арктических экосистем, которые необходимы для надежных оценок потоков углерода [16].

Потребность оценки эмиссии парниковых газов из сельскохозяйственных почв связана с важнейшей ролью, которую играют почвы в их образовании, особенно CO_2 [1]. Оценка эмиссии CO_2 из почв имеет важное значение для характеристики циклов углерода в биосфере. По интенсивности выделения CO_2 можно судить о направленности изменения содержания органического вещества в почвах, соотношении процессов минерализации и гумификации органического вещества, биологической активности почвы.

Измерения эмиссии диоксида углерода производится двумя способами: методом в модификации И.Н. Шаркова и метод с использованием полевого респирометра Li-8100A (Li-Cor biosciences, США).

При определении абсорбционным методом в модификации И.Н. Шаркова эмиссию CO_2 определяют в режиме оперативного мониторинга с интервалом 7-10 суток. Для этого используют полипропиленовые сосуды ($d = 10$ см, $h = 15$ см) с крышками. Сосуд-изолятор врезается в почву на глубину 7 см. В месте врезания сосуда-изолятора надземная часть растений срезается на уровне почвы. Внутри ставится чашечка ($d = 5$ см) с 10 мл 1 н. NaOH. Сосуд плотно закрывается крышкой на 24 ч, после чего чашечка извлекается и на месте титруется раствором 0,2 н. HCl по фенолфталеину. Выделенное почвой за экспозицию количество CO_2 рассчитывается с учетом холостого титрования (щелочь на период экспозиции помещается в сосуд без почвы объемом, равным объему

свободного пространства в рабочем сосуде). Суммарные выделения CO_2 за вегетацию рассчитывают путем линейного интерполирования. Одновременно производится измерение температуры и влажности почвы в слое 0–20 см.

Определение содержания углерода в образцах проводился в соответствии с международным стандартом ISO 10694:1995. Определение содержания органического и общего углерода методом сухого сжигания (элементный анализ), и инструкцией по применению прибора элементный анализатор серии Multi модели Multi N/C 2100.

Сущность метода заключается в окислении находящегося в почве углерода (C) до диоксида углерода (CO_2) в потоке кислородсодержащего газа при нагревании почвы до 900°C и в последующем определении количества CO_2 с применением инфракрасной спектрометрии.

Методика определения включает определение общего содержания углерода, в том числе углерода карбонатов, и определение содержания органического углерода. Скорость потока CO_2 с поверхности почвы измеряли по стандартному варианту закрытого динамического камерного метода (Closed dynamic chamber method (CDC)) с использованием полевого респирометра Li-8100A (Li-Cor biosciences, США). Для этого стальные кольца диаметром 10,5 см и высотой 5 см устанавливали в почву на глубину 3 см, предварительно срезав все растения. Затем на кольцо устанавливали камеру прибора. После установки измерительной камеры на кольцо воздух циркулирует внутри замкнутой системы, состоящей из камеры, насоса и инфракрасного газоанализатора. Концентрация CO_2 при этом растет, что позволяет по коэффициенту наклона рассчитать скорость эмиссии газа из почвы. Время измерения составляло 1 минуту. Температуру почвы измеряли почвенным термометром, входящим в комплект респирометра, с точностью $0,1^\circ\text{C}$, объемную влажность почвы – датчиком ThetaProbe ML2 (Delta-T devices, Великобритания), соединенным с блоком управления респирометра, с точностью 0,1%. Измерения влажности и температуры проводили в точке измерения дыхания на глубине 5 см.

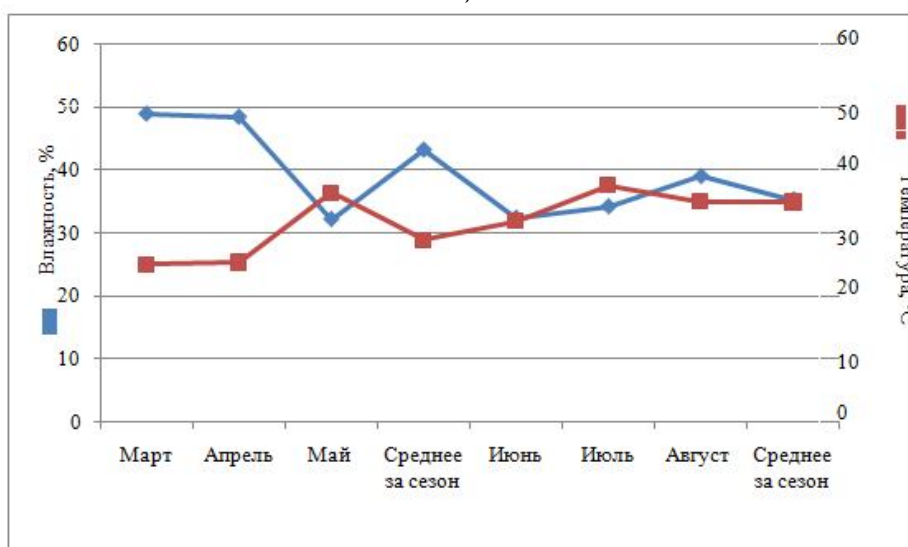
Исследования проводились в 2015-2017 г.г. в программе «Грантовое финансирование научных исследований» на тему «Оценка запасов углерода пойменных лесов аридной территории», а также с 2018 г. проводятся научно-исследовательские работы по теме «Изучение запасов углерода и эмиссии диоксида углерода темно-каштановых почв в зависимости от типа землепользования в агроценозах Приуралья РК», которые используются при оценке современного состояния и мониторинга различных почв сухостепной зоны Западного Казахстана. Приведенные результаты исследований выполнены в 2018 году в весенний и летний сезон на темно-каштановых почвах по угодьям на территории Западно-Казахстанской области.

Таблица 1 – Сезонная динамика изменений эмиссии CO_2 в темно-каштановой почве по угодьям

Период отбора	Темно-каштановая среднелесная нормальная тяжелосуглинистая, целина			Темно-каштановая слабосмытая нормальная тяжелосуглинистая пашня		
	Эмиссия CO_2 , ммоль/м ² /сек	Влажность, %	Температура почвы, $^\circ\text{C}$	Эмиссия CO_2 , ммоль/м ² /сек	Влажность, %	Температура почвы, $^\circ\text{C}$
Март	410,31	48,9	25,0	402,1	47,7	24,3
Апрель	403,42	48,4	25,4	412,3	45,5	25,2

Май	393,28	32,2	36,4	396,8	10,5	24,9
Среднее за весенний сезон	402,33	43,2	28,9	403,7	34,6	24,8
Июнь	393,4	32,4	31,9	393,1	35,8	29,2
Июль	386,3	34,2	37,6	386,7	36,3	35,0
Август	385,4	39,0	35,0	380,1	42,1	32,6
Среднее за летний сезон	388,3	35,3	34,9	386,6	38,1	32,3

А
целина

Б
Пашия

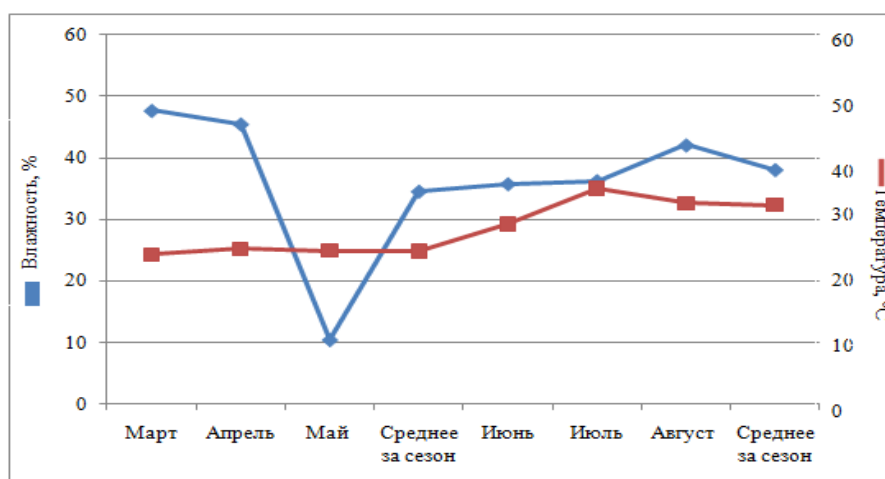

Рисунок 1 – Сезонная динамика эмиссии CO_2 , (ммоль/м²/сек) (А), температуры (°C) и влажности (%) (Б) темно-каштановой почвы по угодьям

В целом, эмиссия CO₂ по сезонам достоверно отличается достигая максимума в весенние месяцы, что вероятно связано с резким изменением температуры и влажности после зимнего периода, что косвенно подтверждают данными исследователей криогенных почв, которые указывают на сильное увеличения эмиссии после циклов оттаивания. Это вероятно объясняется оптимальными условиями температуры и влажности для разложения органического вещества. На пахотном угодье эмиссия выше, чем целинном, что связано с большей антропогенной нагрузкой на пашне. Наименьшая эмиссия CO₂ на целинном участке связано с балансом процессов разложения и создания органического вещества в целинных почвах и отсутствием антропогенной нагрузки.

Средне значение эмиссии диоксида углерода из почв по угодьям значимой не различаются, однако различие наблюдается между сезонами. *Эмиссия диоксида углерода в весенний период зависит от абиотических и биотических факторов, в частности таких как влажность, температура, тип землепользования. Это вероятно связано с оптимальными условия для микробиологической активности, и отрицательным воздействием вспашки, выпаса на активность микроорганизмов.* Эмиссия диоксида углерода в течении весеннего и летнего периодов варьирует по месяцам, максимальная величина отмечена в марте и минимальная в мае на целине и апреле-мае соответственно на пашне, на которое оказывает влияние мощность сезонноталого слоя, содержание углерода в почве и влажность.

Полученные результаты служат основой для сравнительной оценки эмиссии CO₂ из почв на уровне зоны и основных типов почв. Также могут быть использованы для экспериментального обеспечения и проверки региональных и глобальных моделей, описывающих взаимодействия углеродного цикла и климата на уровне других регионов.

Приведенные результаты научно-исследовательской работы выполнены за счет гранта Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан по теме «Изучение запасов углерода и эмиссии диоксида углерода темно-каштановых почв в зависимости от типа землепользования в агроценозах Приуралья РК» и внедрены в учебный процесс согласно учебной программе по дисциплинам «Химия почв», «Микроорганизмы и плодородие почв», «Химическая экология» Западно-Казахстанского аграрно-технического университета имени Жангир хана для специальностей 5М080800-Почвоведение и агрохимия и 5М060800-Экология.

Литература:

1. Смагин А.В. Газовая фаза почв. – М: Изд-во Моск. ун-та, 2005. – 301 с.
2. Ouimet R. Tremblay S., Perie C., Pregent G. Ecosystem carbon accumulation following fallow farmland afforestation with red pine in southern Quebec // Canadian Journal on Forest Resources. – 2007. – V. 37. – P. 1118-1133.
3. Курганова И.Н. Эмиссия и баланс диоксида углерода в наземных экосистемах России / Автореферат дис. канд. биол. наук. – М., 2010. – 50 с.
4. Головацкая Е.А., Дюкарев Е.А. Влияние факторов среды на эмиссию CO₂ с поверхности олиготрофных торфяных почв Западной Сибири // Почвоведение. – 2012. – №6. – С. 658-667.
5. Bouwman A.F., Germon J.C. Special issue: Soils and climate change. Introduction // Biol. Fert. Soils. – 1998. – V. 27. – P. 219.
6. Кудяров В.Н. и др. Пулы и потоки углерода в наземных экосистемах России. – М.: Наука, 2007. – 315 с.

7. Pacific V.J., McGlynn B.L., Riveros-Iregui D.A., Welsh D.L., Epstein H.E. Variability in soil respiration across riparian-hillslope transitions // *Biogeochemistry*. – 2008. – DOI 10.1007/s10533-008-9258-8.
8. Davidson E.A. Janssens I.A. Temperature sensitivity of soil carbon decomposition and feedbacks to climate change // *Nature*. – 2006. – P. 165-173.
9. Малханова, Е.В. Эмиссия диоксида углерода мерзлотными почвами юга Витимского плоскогорья / Автореферат дис. канд. биол. наук. – Улан-Удэ: БГУ, 2007. – 19 с.
10. Карелин Д.В., Замолодчиков Д.Г. Углеродный обмен в криогенных экосистемах. – М.: Наука, 2008. – 344 с.
11. Turetsky M.R., Wieder R.K., Vitt D.H., Evans R.J., Scott K.D. The disappearance of relict permafrost in boreal north America: Effects on peatland carbon storage and fluxes // *Global Change Biology*. – 2007. – V. 13. – P. 1922-1934.
12. Walter K.M., Edwards M.E., Groose G., Zimov S.A., Chapin F.S. Thermokarst lakes as a source of atmospheric CH₄ during the last deglaciation // *Science*. – 2008. – V. 318. – P. 633-636.
13. Zimov S.A., Zimova G.M., Daviodov S.P., Davidova A.I., Voropaev Y.V., Voropaeva Z.V. Winter biotic activity and production of CO₂ in Siberian soils: a factor in the greenhouse effect // *Journal of Geophysical Research*. – 1998. – P. 5017-5023.
14. Курганова И.Н. Эмиссия и баланс диоксида углерода в наземных экосистемах России / Автореферат дис. докт. биол. наук. – Пущино: ИФХБПП РАН, 2010. – 50 с.
15. Raich J.W., Tufwakioglu D. Vegetation and soil respiration: correlation and controls. – 2000. – V. 48. – P. 71-90.
16. Замолодчиков Д.Г., Грабовский В.И., Краев Г.Н. Динамика бюджета углерода лесов России за два последних десятилетия // *Лесоведение*. – 2011. – № 6. – С. 16–28.

**Сергалиев Н.Х., Тлепов А.С., Нагиева А.Г., Жиенгалиев А.Т.
ТОПЫРАҚТА КӨМІРТЕК ДИОКСИДІ ЭМИССИЯСЫН ӨЛШЕУ
ЗАМАНУИ ӘДІСІН ОҚУ ҮРДІСІНДЕ МЕНГЕРУ**

Мақалада парниктік әсер және атмосфера ластануының жаһандық мәселесімен байланысты өзекті болып келетін көміртек диоксиді эмиссиясын өлшеу әдістемсі қарастырылған. Замануи әдісті меңгеру білім алушылардың кәсіби үрдісте білім мен біліктілікті қалыптастыруына және нығайтуына бағытталған. Зерттеу барысында Батыс Қазақстан облысы құрғақ дала аймағы түрлі жерді пайдаланудағы қою қара-қоңыр топырағының көміртек диоксиді эмиссиясының маусым аралық өзгеруінің нәтижелері келтірілген.

Түйінді сөздер: қою-қоңыр топырақ, эмиссия, көміртек диоксиді, тың және жыртылған жерлер.

**Sergaliyev N.Kh., Tlepov A. S., Nagiyeva A.G., Zhiengaliyev A.T.
STUDYING MODERN METHOD OF MEASUREMENTS OF EMISSION OF
CARBON DIOXIDE OF THE SOIL IN THE EDUCATIONAL PROCESS**

The article discusses the method of measuring the emission of carbon dioxide, which is relevant in connection with the global problems of the greenhouse effect and air pollution. The study of the modern method is aimed at the formation of the student's knowledge and skills in the professional process. The results of studies of seasonal changes in carbon dioxide emissions of dark chestnut soil of various lands of the dry-steppe zone of the West Kazakhstan region are presented.

Keywords: dark chestnut soil, emissions, carbon dioxide, virgin land, arable land.

ӘОЖ 371.357

Байташева Г.У. – ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты,
доцент, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Мусина А.С. – техника ғылымдарының докторы,
профессор, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Шарипбаева А.М. – Қазақ мемлекеттік қыздар
педагогикалық университетінің магистранты

E-mail: Gauhar75e@mail.ru

ОБСӨЖ, СӨЖ САБАҚТАРЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ҰТЫМДЫЛЫҒЫ

***Аңдатпа.** Мақалада қоршаған ортаны қорғауға арналған тапсырмаларды ОБСӨЖ және СӨЖ сабақтарында инновациялық технологияларды пайдалану ұтымдылығы көрсетілген. ОБСӨЖ, СӨЖ сабақтарының маңыздылығы мен әдіс тәсілдерді пайдалану ерекшеліктері берілген. Инновациялық технологияларды ОБСӨЖ, СӨЖ сабақтарында пайдалану студенттердің шығармашылық қабілетінің дамуы мен өмірде қолдану дағдыларының қалыптасатындығы қарастырылған.*

***Тірек сөздер:** ОБСӨЖ, СӨЖ, жоба, мониторинг, бағалау, бақылау, инновация.*

Заман талабына орай білім беру мен оқыту мәселелері кең талқыланған уақытта студенттердің дағдысын қалыптастыру жолдарын іздестіру өзекті мәселе.

Қазіргі таңда, жоғары оқу орындарында қарқынды өзгерістер орын алуда. Бұл өзгерістер оқу мен оқыту процестерінде айқын байқалады. Студенттердің демографиясы, әлемдік деңгейдегі өзгерістер, жахандық өзара байланыстар мен жоғары білім берудегі нарықтық бағдарлар және БАҚ-дағы желілік таралуы әсер етеді. Жоғары білім берудегі басқа да, мүмкін, институционалдық көрсеткіштерді бағалауды стандарттау мәселесі бойынша, соның ішінде студенттердың қаншалықты білім алғанын көрсету үшін стандартталған дәлелдер туралы көп пікірталастар айтылады. STEM пәндері инновациялық білім экономикасына қызмет көрсету үшін құпталады, әртүрлі пәндер арасындағы ресурстарды теңдестіру және зерттеудің әртүрлі салаларының салыстырмалы беделін ашу мәселесін ашық талқыланады. Кейбір педагогтар арасында студенттер білім деңгейіне бағдарланған жоғары білімді кәсіби және бейінді оқытуды артық көретіндіктен, өздерінің дәрежелерін арттыруға күш салуда. Жоғары білімнің құны барлық жерде өсіп келеді және көптеген елдер мен институттар жоғары білім беруді қаржыландырудың тұрақтылығын күмәнданады. Осыған орай, біз білетінімізді және алға жылжу жолын зерттеу үшін жоғары білім берудегі оқыту мен оқуды қарастырған ғалымдар, Көптеген мекемелерде жоғары білім берудің мұғалімдері өздерінің студенттерімен бағаланады, сәйкесінше өзін-өзі жетілдіру үшін ізденістермен айналысады деп атап көрсеткен [1].

Әлем деңгейіндегі өзгерістерге орай, педагог ғалымдар жан-жақты ізденістер жүргізуде. Бүгінгі күні цифрлық білім кеңістігінің деңгейіне көтерілу қажеттілігі әлемдік танылудың тиімді жолы екені аян. Ол- білім беру саласын толықтай ақпараттандыру электронды оқу жүйесін белсендіру. Инновациялық технологияларды қолдана отырып пәндер интеграциясын іздестіру. ҚР-ның «Білім туралы» Заңында білім беру жүйесін ақпараттандыру осы саладағы мемлекеттік саясат негізінде анықталынып, осы жүйедегі басты міндеттердің біріне айналды.

Бүкіл әлем тек өнеркәсіптік революцияны ғана емес, білім революциясын, цифрлы революцияны бастан кешіріп отыр. Клаус Шваб айтқандай, оның негізгі

ерекшеліктері, мобильді Интернет, «кез келген жерде немесе барлық жерде» мобильді Интернет, миниатюрлы өндіріс құрылғылары, жасанды интеллект және оқу машиналары» [2].

Ел президентінің Қазақстан халқына жолдауында барлық салаларды цифрландыру жөнінде баса айтылған. Осыған байланысты 21-ғасырда ақпараттанған қоғам қажеттілігін қанағаттандыру үшін, білім беру саласында төмендегідей міндеттерді шешу: компьютерлік техниканы, интернет ресурстарындағы желілерді, электрондық және телекоммуникациялық құралдарды, электрондық оқулықтарды оқу үрдісінде тиімді пайдалану арқылы білім сапасын көтеру көзделіп отыр. Осыған орай, жоғары мектептердің алдына қойып отырған мақсаты – инновациялық оқыту технологиясы арқылы оқу мен тәрбие жұмысын дамыту, еліміздің әлеуметтік –экономикалық жағдайын жақсарту бағытында студенттерге жүйелі, нақтылы білім беру [3].

Білім беру нәтижелерін шет елдік тәжірибелерге орай, студенттердің білімі арқылы университеттің білім беру деңгейлері айқындалып отырады. Төртінші курста ВОУД нәтижесі бойынша ұстаздарымыздың оқыту деңгейі айқын көрінеді. Сондықтанда үнемі оқу мен оқытудың әртүрлі жүйелі жолдары іздестіріліп отырады. Оқу мен оқытуда логикалық көзқарастарын арттыру мақсатында ғылыми зерттеулермен айналыстыру тиімді. Жаңа тұрпаттағы мұғалім төмендегі тұлғалық сапаларға ие болуы керек: сыни тұрғыдан ойлау; жүйелі дүниетанымдық көзқарас; шешім қабылдай білу; дербестік пен шығармашылық; мақсатшыл және табандылық; кәсіби құзырлылық; коммуникативті қабілеттілік; өзін-өзі дамыту; рефлексивті мәдениет. Сондықтан мұғалімді шығармашыл тұлға етіп қалыптастыру үшін болашақ педагогтарды даярлаудың, мұғалімдердің біліктілік арттыру курстарының сапасын жетілідіріп, теория мен практиканы ұштастырып, мұғалімнің рефлексивті-талдаушылық қабілетін арттыру және өзінің әдістемелік жұмыс жүйесіне өзгерістер енгізуіне ықпал жасаумен қатар болашақ педагогтарды даярлауда сындарлылық тетіктерін қолдану қазіргі таңдағы кезек күттірмейтін мәселелердің біріне айналды.

Ғылыми зерттеулерді жүргізу заман талабымен өзекті мәселелерді қамтуы тиіс. Бұл жағдайда ғылыми зерттеулермен айналысу дағдыларын қалыптастыру әрине ерте жастан жастаған абзал. Сондықтанда студенттерді ғылыми жұмыспен айналысу дағдыларын қамтамасыз ету үшін үнемі ұстаздар кіріктіре оқыту немесе ОБСӨЖ және СӨЖ тапсырмаларын беру арқылы жүргізуі керек. Осы сәтте ұстаз ізденімпаздығы мен құзіреттілігі үлкен роль атқарады.

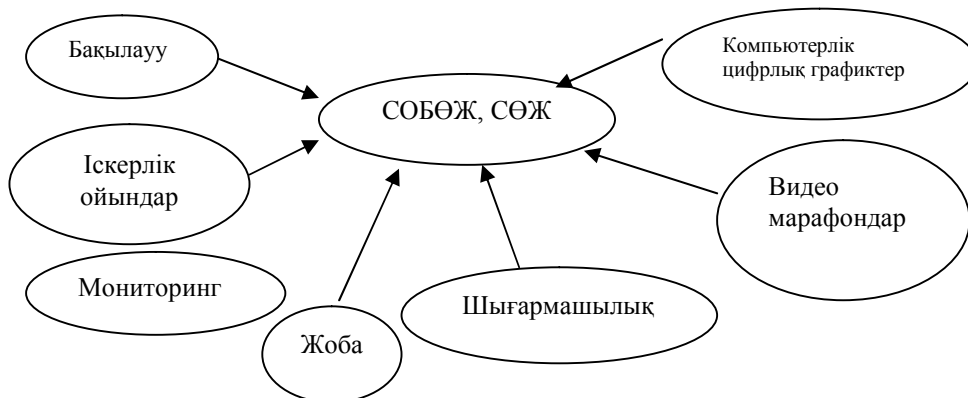
Ғылыми зерттеулер мен инновациялық технологиялар пайдалану арқылы жүргізілетін «Экологиялық химия» атты ОБСӨЖ, СӨЖті курсын енгізудің студенттердың ғылыммен айналысуына әсерін бағалау үшін жүргізілген ғалымдардың зерттеулері оң нәтиже көрсеткен. «Экологиялық химия» атты ОБСӨЖ, СӨЖті курсын ғалымдар Түрік университетінде 2011-2012 оқу жылының көктемгі семестріне енгізіп ғылыми зерттеулер технологиясын енгізудің инновациялық технологиялар арқылы жүргізілуі ғылыми зерттеулерді түсініп қабылдауды жақсартатыны анықталған. Бұл зерттеулер Пилоттық жоба шеңберінде деректерді жинақтау үшін 21-23 жас аралығындағы 117 адамға жүргізіліп, инновациялық технологиялары мен қоршаған ортаны зерттеу бойынша зерттеулер пайдаланылған. Нәтижелер TESI моделінің «Экологиялық химия» элективті курсын инновациялық технологиялар арқылы жүргізу еркін сөйлеуге және ғылыми зерттеулер мүмкіндігінше өзіндік түсініп қабылдауын жақсартты [4].

Біздің тәжірибемізде элективті пәндердің СОБӨЖ, СӨЖ тапсырмаларына инновациялық оқыту технологиясы арқылы экологиялық білім беру жолдарын

ізвестіру тақырыптары берілді. Ол өзі туып өскен тұрғылықты жердің табиғатын танып-білуге, аялауға, қорғауға және экологиялық мәселерді шешуге үйретеді.

Студенттерге инновациялық оқыту технологиясы арқылы экологиялық білім беру қазіргі таңдағы ең өзекті мәселенің бірі. Сондықтан экологиялық білім мен тәрбие берудің орталық ядросы – сабақ болып табылады [5].

Инновациялық оқыту технологиясы арқылы экологиялық білім беру көп сатылы үрдістен тұрады. Оны кешенді тұрғыдан қалыптастыру қажет (сурет 1).

Сурет 1 – СОБӨЖ, СӨЖ тапсырмаларында қолданылған инновациялық оқыту технологиялары

Жүйелі түрде сатылы қабылданатын СОБӨЖ, СӨЖ тапсырмалары студенттердің білім алу дағдыларын кеңейтеді. Болашақ ұстаздарды даярлау барысында инновациялық технологияларды пайдалану жолдарын жан-жақты қарастыру – болашақтың азаматын даярлаудағы оқыту процесін барынша ізгілендіру. Болашақ эколог, биолог мамандардың қоршаған ортаны қорғау білім көздері арқылы практикалық зерттеу жұмыстарын жүргізу, статистикалық материалдарды, жүйелі бақылауларды пайдалану, видеоматериалдар түсіру, интервьюлар алу, экологиялық ойындарды өткізу, интернет желілеріндегі экологиялық мәселелерді талқылау оқу- тәрбиелілік дағдыларды қалыптастыру мүмкіндігін арттырады. Сондай-ақ, өлкетану материалын кеңінен пайдалану, туған өлке табиғатының ерекшеліктері мен шаруашылық іс- әрекетін оқып- үйрену негізінде көптеген экологиялық, географиялық, экономикалық түсініктер нақтыланады.

Берілген тапсырмалардың тақырыптары мен орындалу түрін жеке немесе топтық түрінде таңдау студенттер меншігінде.

Олар тақырыппен тапсырманың орындалу түрін өздері таңдай отырып, белгілі бір бағыт бойынша жұмыс жүргізеді.

Бұл: оқу-танымдық қызығушылығын арттыру<>пән бойынша терең білім беру<>шығармашылық қабілетін дамыту.

ОБСӨЖ, СӨЖ сабақтар студенттерге кәсіби бағдар беру ісінің тиімді формаларының бірі. ОБСӨЖ, СӨЖ жұмыс бағыты бойынша теориялық практикалық және аралас болуы мүмкін. Сабақтарды ұйымдастырудың өзіндік ерекшеліктер де бар. Студенттер ОБСӨЖ, СӨЖ тапсырмаларын өздерінің қызығушылығы бойынша таңдайды, сондықтан сабақтарда студенттер белсенді және нәтижелі жұмыс істейді. Студенттердің ОБСӨЖ, СӨЖ курстарға белсенді қатысуы мұғалімнің өзекті тақырыптарымен қызықты жұмыс түрлерін таңдай отырып бағыт беруі, олардың ойлау қабілетін, зейінін, еске сақтауын, жеке қасиеттерінің дамуына мүмкіндік береді.

Студенттеріне экологиялық білімді ОБСӨЖ, СӨЖ сабақтар арқылы беру, оны жүзеге асыру үшін инновациялық оқыту технологиясының тиімділігін анықтауда төмендегідей әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы тексеру бағытталады:

- ОБСӨЖ – Оқытушы басшылығымен студенттің өздік жұмысы, бұл оқыту формасы оқытушының студент бойында проблеманың шешімін табу және өзіндік ізденіс күзіреттілігінің қалыптастыруға бағытталған. Ол студенттің:

- мәселені айқындау;
- іс-әрекет мақсаттарын белгілеу;
- мәселенің шешімін айқындау;
- іс-әрекеттер қадамдарын жоспарлай алу;
- шешімге сәйкес іс-әрекетті ұйымдастыру;
- өзінің іс-әрекетін бағалау мен басқару – күзіреттілігін қалыптастырары сөзсіз.

- СӨЖ – Студенттің өздік жұмысы, студенттің өз бетінше жүргізу жұмыстары бойында осы дағдылар қалыптасқан студент өмірде де жоспарлы түрде әрекет етуге, мәселелер туындағанда жедел және дұрыс шешім қабылдауға, тығырықтан жол табуға, өзін-өзі басқаруға қабілетті болады. Ал осы қабілеттер мен қасиеттердің студент бойында жинақталуы сабақтарда қалыптастырудың іс-әрекет түрі -тапсырмаларды орындау. Сондықтанда СӨЖ жұмысына берілетін тапсырмалардың маңызы ерекше. Ол тапсырмаларды беруде ұстаз үнемі ізденісте болуы қажет. Дұрыс тапсырмалар ғана студенттердің күзіреттілігін шыңдайды. Оқу мен оқыту барысы қарқынды өзгеру сатысындағы студенттерге берілетін жіктеп көрейік:

1. Ақпараттық күзіреттілікті қалыптастыруға бағытталған тапсырмалар;
2. Тілдік күзіреттілікті қалыптастыруға бағытталған тапсырмалар;
3. Дарындылық қалыптастыруға бағытталған тапсырмалар;
4. Коммуникативтік күзіреттілікті қалыптастыруға бағытталған тапсырмалар;
5. Мәселелердің шешімін табуға және өзіндік менеджмент күзіреттілігін қалыптастыруға бағытталған тапсырмалар.

Студент бойында мұндай күзіреттіліктерді қалыптастыру үшін сабақ деңгейі жоғары әрі салалы болуы қажет. Оқу мен оқытуда ойын технологияларын пайдаланудың орны ерекше.

- Искерлік ойын – бұл оқытуды ұйымдастыру формасы, ол мұғалімнің басқарумен, студенттердің максималды өзіндік ұйымдастырушылығымен жоспарланған ойын сценарийі арқылы мақсатты бағыты. Искерлік ойындар – кейбір педагогикалық жағдайдың, сабақ фрагментінің модельденген түрі. Искерлік ойыны алдын ала дайындалып: сценарий құрылады, мақсаты көрсетіледі, рөлдер бөлініп яғни РАФТ әдісі қолданылады. Құрал-жабдықтар, көрнекіліктер әзірленеді. Искерлік ойынды қолдану ерекшеліктері: студенттердың ойлау қабілетін арттыру, танымдық белсенділігін қалыптастыру, шығармашылыққа баулу.

- Бағалау – бағалауда БЛУМ таксаномиясы қолданылады. Студентті бағалай отырып әрбір ұстаз өзін өзі тексереді. Әрі болашаққа қадам жасап отырады.

- Бақылау - оқытудың мұндай түрінде студенттер дидактикалық және зертханалық жұмыстарды орындайды. Бақылауда мұғалім студенттерді екі-үштен шағын топтарға бөледі, әр топ студенттері бір-бірінен ерекшеленетін бақылау жұмыстарды орындайды. Бақылауға кірісу лекциялармен нұсқау сабақтардың жалғасы болып табылады. Бақылау жұмыстарын жүргізу студенттердың танымдық ізденімпаздығын арттырады. Мұнда студенттер шығармашылық сипаттағы тапсырмаларды орындайды, химиялық тәжірибелер

қояды, сызба жұмыстарын орындайды, биологиялық түрлерге зерттеулер жүргізеді [6].

Жүйелі өткізілген бақылау - жұмыстары студенттердың танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, ізденімпаздығының дамуына әсері мол.

- Шығармашылық – бір тақырып бойынша студенттер ай бойы өздерінің шығармашылық жұмыстарын жоспар негізінде, тәжірибелік-эксперименттік жұмыстарын жүргізіп, нәтижесін көрсетіп баяндайтын, көрме ұйымдастырып, өздерінің әр пән бойынша алған білімі, біліктерін шығармашылық тұрғыда көрсетуге себепші болады.

Студенттер өздері таңдаған шығармашылық жұмыстарды ықыласпен орындайды. Шығармашылық жұмыста барлық студенттерден ізденіс - бақылау жұмыстары бойынша нәтижелерін көрсетілуі талап етіледі.

- Мониторинг – Әр бір жасалған жұмыс видеоға түсіріліп топпен талқыланып нәтиже шығарылады. Себебі әр оқушының пән бойынша ізденімпаздық деңгейлері анықталуы қажет. Шығармашылық жұмыстар мынадай тәртіппен орындалады: мақсаты құрылады, жұмыс барысы көрсетіледі, алынған нәтижелері бойынша пікірлері мұғалімдердің және студенттердың пікірлері енгізіледі, таңдаулы жұмыстардың авторларына қорғау қорытындысы бойынша марапаттау рәсімі жүргізіледі. Жұмыс нәтижелері мақала түрінде рәсімделіп G-Globall парталында талқыланып репост арқылы бағаланады немесе шығармашылық жұмыс дәстүрлі түрде өтетін студенттік конференция материалдары жинағында жарияланады т.б.

- Постерлер галереясы- Қорғауға ата-аналар, мұғалімдері, жұмыс берушілер, курстастар қатысады. Студенттер постерлерін қорғап болған соң, оған сұрақтар қойылады, ауызша талданып, эксперименттік топ жұмысқа баға береді. Жаксы өзекті жұмыстар әрі қарай конкурстарға ұсынылады.

- Жоба – жеке ұжымдық жұмыстың бір түрі. Студенттердың танымдық біліктерінің және практикалық біліктерінің қалыптасуына, танымдық ізденімпаздығын арттыратын оқытудың тиімді түрі – жобалар. Бұл әдіс шет ел педагогикасында кең тараған [7].

Жобалар – көп уақытты қажет ететін, көлемді студенттердың өзіндік практикалық жұмысы. Жобаның мазмұнындағы әр кезеңдік жұмысының құрылымы нақты жоспарлануына байланысты әр түрлі жұмыстарға студенттердың қатысуынан өздерінің жұмыстарын орындауда олардың белсенділігі мен қызығушылығын байқауға болады.

Аталған міндеттерді шешуге іс жүзінде педагогикалық процесті зерттеу әдістері: бақылау, сұрақ- жауап, бағдарламалар, оқулықтар мен құралдарды талдау, өсімдіктер өсіру, белгілі бір түрді зерттеу, жағдайаттар шешу үшін анкеталар тарату оларды сараптау, интервью нәтижелері бойынша жұмыстар жүргізу қолданылды.

ОБСӨЖ, СӨЖ тапсырмаларын орындау бүгінгі студенттің пәнді игеруде болашақтағы мамандығы аралығындағы өткел қызметін атқарады. Әрбір маман қоршаған ортаның сапасын арттыру мәселесін игергені жөн. Ал қазіргі таңда Экологиялық білім беру туралы арнайы пән жоқ. Сондықтан, пәндерді оқыту барысында туған өлкенің табиғатын қорғау мәселелерін көтеру әрбір маманның рухани жаңғыруын арттыруы абзал. Жоғарыда аталған шет елдік ғалымдардың зерттеулерінде элективті пәндер енгізіліп экологиялық білімді арттыру жолдары қарастырылуда, ал біздің ұсынысымызда ОБСӨЖ және СӨЖ тақырыптарын пәннің мазмұнына орай 2-3 тапсырманы өмірмен байланыстыру. Әрине ұстаздың жан-жақты ізденісін қажет ететін процесс.

ОБСӨЖ, СӨЖ сабақтарда жоғарыда аталған технологияларды қолдана отырып, студенттерге экологиялық білім берудің тиімділігі дәлелденді. Әрине

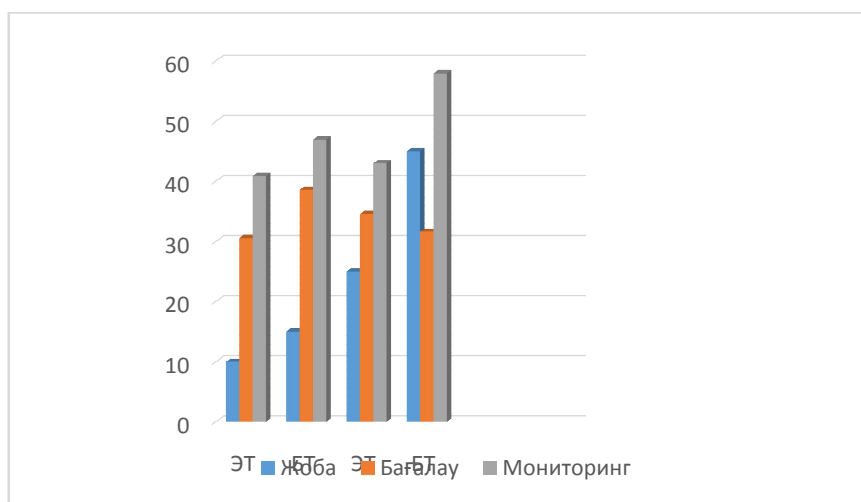
биолог, эколог мамандардың пәндеріне тапсырма енгізу ыңғайлы, дегенмен барлық пәндерді өмірдің практикалық тұсымен байланыстыру жолдарын іздестіру қажет.

Экологиялық білім мен тәрбие беруде инновациялық технологиялардың маңызын анықтау үшін жоғарыда баяндалған шаралар әртүрлі топтарда өткізілді. Білім мен тәрбие бұл егіз дүние. Білім бере отырып тәбиелеу арқылы біз үлкен жетістіктерге қол жеткіземіз. ОБСӨЖ, СӨЖ курсының негізінде өткізілетін сабақтардың табиғатты тиімді пайдалануға тәрбиелей отырып оқыту үшін маңызы зор. Демек, мұнда студенттерді табиғи қорларды тани отырып, оларды қорғауға шақыру қатар жүреді.

ОБСӨЖ, СӨЖ негізінде өткізілетін шараларда инновациялық оқыту технологияларын қолдану оларға бағыт бағдар беру мұғалімнің шеберлігіне байланысты болса, ал студенттердің ізденіс ынталары артып, әрбір тапсырмаға орай, кәсіби ғылыми негіздерін өз бетінше қарастыру дағдылары артады.

ОБСӨЖ, СӨЖ негізінде жоғарыда аталған әдіс тәсілдерді қолданып өткізілген шаралардың нәтижесі, Эксперимент топтармен бақылау топтары арасындағы сандық және сапалық көрсеткіштер айырмасы аталған экологиялық білім беру әдістемесінің қажеттілігін дәлелдеп отыр.

Эксперименттің қорытынды нәтижесі мынаны көрсетеді: егер анықтау кезеңдерінде зерттеу барысында эксперимент тобында жоба жұмысын таңдағандардың жоғары білім деңгейін көрсеткен студенттері 10% құраса, бақылау тобында 15% көрсеткішін берді. Эксперимент соңында олардың көрсеткіш деңгейі – 25%-ға ал бақылау тобында 45% артты. Бағалау жұмысын таңдағандар деңгейдің көрсеткіші -30,6%, бақылау тобында 38,8% құрады. Ал эксперимент соңында эксперимент тобының көрсеткіші 34,6%, бақылау тобында 31,6% - артты. Мониторингпен айналысқандар деңгей көрсеткішінде эксперимент тобы 40,9%, бақылау тобы 46,9% болса, қорытындысында эксперимент тобында 43% ал бақылау тобы 58%-ге артты (сурет 2).

Сурет 2 – Студенттердің ОБСӨЖ, СӨЖ арқылы экологиялық білім деңгейін салыстыру

Демек, ОБСӨЖ, СӨЖ арқылы экологиялық білім деңгейін көтеруде инновациялық технологияларды жүйелі студенттердің өз еркімен таңдауы арқылы пайдалану қажеттілігі өте жоғары.

ОБСӨЖ, СӨЖ барысында оқу мен оқыту ғылыми-теориялық, психология - педагогикалық оқу -әдістемелік тұрғыдан негізделіп зерттеу жүргізу ұстаздың шеберлігі. Сондықтан студенттерге экологиялық білім берудің мақсаты мен міндеттерін, мазмұнын анықтаудың дидактикалық ұстанымдары жан- жақты қарастырылып, инновациялық оқыту технологиясын пайдалана отырып тапсырма берудегі шеберлілік ең маңызды мәселелерінің бірі екенін дәлелдейді.

Әдебиеттер:

1. Klemen M., Ashwin P. *Teaching and Learning: An Overview of the Thematic Section // The European Higher Education Area.* – 2016. – №1. – P. 315-324.
2. Шваб К. *Четвертая промышленная революция / Пер. с англ.* – М.: Эксмо, 2016. – 230 с.
3. *Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарына арналған мемлекеттік бағдарламасы / Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2016 жылғы 18 мамырдағы № 327 бұйрығы.* – Астана, 2016. – 130 б.
4. Çalik M., Ebenezer J., Özsevgeç T. *Improving Science Student Teachers' Self-perceptions of Fluency with Innovative Technologies and Scientific Inquiry Abilities// Journal of Science Education and Technology.* – 2015. – Volume 24. – Issue 4. – P. 448–460.
5. Аймағамбетова Қ. *Педагогикалық үрдісті экологиялық білім мен тәрбие беру негізінде ұйымдастыру // Бастауыш мектеп.* 2004. – №3 – Б.43-46
6. Маткаликова Т. *Экология және біз // Биология және сауаттылық негізі.* – 2006. – №2. – Б. 70-73.
7. Әлімов А. *Интербелсенді әдістерді жоғарғы оқу орындарында қолдану.* – Алматы, 2009. – 137 б.

**Байташева Г.У., Мусина А.С., Шарипбаева А.М.
ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ
ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ СРСП И СРС**

Статья посвящена рассмотрению эффективности использования инновационных технологий, рациональность их применения на уроках СРСП и СРС. Рассмотрено значение уроков уроков СРСП и СРС и особенностей методических подходов. Использование новых технологий в СРСП и СРС обеспечивает развитие творческих способностей ученика и способность применять знания на практике.

Ключевые слова: СРСП, СРС, проект, мониторинг, оценка, контроль, инновация.

**Baitasheva G.U., Mussina A.S., Sharipbaeva A.M.
THE EFFECTIVENESS OF USING LEVEL PROBLEMS IN SRSP AND
IWS LESSONS**

The article is devoted to the consideration of the effectiveness of using the level tasks, the rationality of their application in the lessons of SRSP (Independent work of students with a teacher), IWS (Independent work of students). Considered the value of the lessons of the lessons of SRSP and IWS and features of methodological approaches. The use of new technologies in the subject of biology ensures the development of the student's creative abilities and the ability to apply knowledge in practice.

Keywords: SRSP, IWS, project, monitoring, evaluation, control, innovation.

УДК 372.851

Мулдагалиев В.С. – кандидат физико-математических наук, доцент ЗКГУ им. М.Утемисова
Нургазина М.К. – старший преподаватель, Филиал АО «Национальный центр повышения квалификации «Өрлеу» Институт повышения квалификации педагогических работников по Западно-Казахстанской области
E-mail: nurgazanova0@mail.ru

МЕТОДЫ РЕШЕНИЯ ОЛИМПИАДНЫХ ЗАДАЧ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СИСТЕМ СЧИСЛЕНИЯ И СВОЙСТВ ДЕЛИМОСТИ

Аннотация. В данной статье рассматриваются понятие системы счисления и методы решения олимпиадных задач с использованием систем счисления и свойств делимости, арифметические операции в P -ичных системах счисления, перевод чисел из десятичной системы в двоичную. В статье приведены подробные примеры межпредметной связи математики с информатикой при решении олимпиадных задач. Использование систем счисления и свойств делимости при решении олимпиадных задач формируют алгоритмический и операционный стиль мышления.

Ключевые слова: Система счисления, позиционная система счисления, арифметические операции в P -ичных системах счисления, перевод чисел из десятичной системы в двоичную.

Мысль выражать все числа девятью знаками, придавая им, кроме значения по форме, еще значение по месту, настолько проста, что именно из-за этой простоты трудно понять, насколько она удивительна.

Пьер Лаплас

В настоящее время в сфере образования Казахстана четко обозначены новые приоритеты, соответствующие мировым тенденциям. Об этом свидетельствует проводимая в стране реформа всех его звеньев, участие школьников и студентов в

международных исследованиях, научных олимпиадах.

Методы решения олимпиадных задач с использованием систем счисления и свойств делимости, представляющих различные аспекты информатики и математики дают возможность соединить содержание математики с содержанием информатики. Учащиеся могут использовать аспекты обучения в различных предметах, или один предмет может дать контекст для лучшего изучения другого предмета. Объединение знаний нацелено на то, чтобы сделать процесс обучения более связным и значимым для учащихся. Межпредметные связи математики с информатикой наглядно показывает универсальность математических методов. Ученики вспоминают и применяют знания, полученные в предыдущих классах и по предмету информатика при решении олимпиадных задач с использованием систем счисления и свойств делимости. Это помогает учащимся консолидировать их прогресс и осуществлять межпредметные связи с ранее изученными предметами.

Система счисления (англ. *numeral system* или *system of numeration*) – символический метод записи чисел, представление чисел с помощью письменных знаков.

Совокупность приемов записи и наименования чисел называется системой счисления.

Система счисления:

- даёт представления множества чисел (целых и/или вещественных);
- даёт каждому числу уникальное представление (или, по крайней мере, стандартное представление);
- отражает алгебраическую и арифметическую структуру чисел.

Символы, при помощи которых записываются числа, называются цифрами, а их совокупность – алфавитом системы счисления. Количество цифр, составляющих алфавит, называется его размерностью.

Системы счисления подразделяются на:

- позиционные (англ. *positional system, place-value notation*);
- непозиционные;
- смешанные.

Непозиционная система счисления – это система счисления, в которой значение цифры не изменяется в зависимости от ее расположения. Примером непозиционной системы счисления служит римская система, в которой вместо цифр используются латинские буквы (например: число 242 можно записать CCXLII (т.е. $100+100+(50-10) +1+1$). Примеры: унарная, римская, древнерусская и др.).

Смешанная система счисления – способ записи чисел, при котором числа из позиционной системы счисления с основанием Q записываются с помощью цифр системы счисления с основанием P .

Перед тем как рассмотреть конкретные задачи, напомним основные сведения о позиционной системе счисления.

Система счисления называется позиционной, если количественный эквивалент цифры зависит от ее положения в записи числа.

Обратимся к принципам ее организации.

Рассмотрим какое-нибудь число, например 2 358 765. Каждая из цифр в данном числе несет двойную информацию: во-первых, свое собственное значение – 2, 3, 5 и т.д., а во-вторых – место (позицию), которое занимает в записи числа (т.е. разряд). Такие системы счисления называются позиционными [1, с. 16].

Пусть p – произвольное целое число, большее 1. Тогда целое положительное число, записанное в позиционной системе счисления по основанию p определяется по правилу: $(a_k a_{k-1} \dots a_1 a_0)_p = a_k p^k + a_{k-1} p^{k-1} + \dots + a_1 p + a_0$

Числа $a_k, a_{k-1}, \dots, a_0$ называются цифрами системы счисления по основанию p и могут принимать значения от 0 до $p-1$ [2, с. 385].

Взяв $p=2$, получаем двоичную систему счисления. Система счисления с основанием 2 называется двоичной или диадической. Очевидно, двойка – наименьшее число, которое можно взять за основание системы счисления. Чтобы записать числа в двоичной системе, используют лишь две цифры: 0 и 1, число 2 – это уже единица второго разряда. Двоичная система наиболее проста и удобна для автоматизации. Наличие в системе всего лишь двух символов упрощает их преобразование в электрические сигналы. Поэтому новые машины стали «считать» с помощью 0 и 1.

Как же получить запись числа в двоичной системе счисления? Очень просто нужно представить число как сумму степени двойки и выписать коэффициенты такого представления. При записи числа в различных системах счисления пользуются указателями оснований используемых систем. Это может

быть справа внизу маленькая цифра или в конце буква латинского алфавита: D, B, H, O.

D (decimal) – десятичный,

B (binary) – двоичный

H (hexadecimal) – шестнадцатеричный

O (octal) – восьмеричный

Например, $(1101)_2 = 1 \cdot 2^3 + 1 \cdot 2^2 + 0 \cdot 2 + 1 = 13$.

Если $p = 3$, получаем троичную систему счисления и т.д.

В основании системы лежит число десять. Это означает, что счет ведется единицами, десятками, десятками десятков – сотнями, десятками сотни – тысячами и т.д. Одна и та же цифра может иметь разные значения в зависимости от места, которое она занимает в записи числа. Так, на первом месте справа она означает количество единиц, на втором – количество десятков, на третьем – количество сотен и т.д. В этом и заключается позиционность системы.

При записи число подразделяют на разряды и классы.

Разряд	Класс
{ единиц	
{ десятков	единиц
{ сотен	
{ тысяч	
{ десятков тысяч	тысяч
{ сотен тысяч	
{ миллионов	
{ десятков миллионов	миллионов
{ сотен миллионов	

Далее идут классы миллиардов, триллионов и т.д.

В случае $p = 10$ приходим к привычной десятичной системе счисления.

Язык чисел, как и обычный язык, имеет свой алфавит. В том языке чисел, которым сейчас пользуются практически на всем земном шаре, алфавитом служит десять цифр, этот ряд чисел от 0 до 9. Нам эта система знакома с первого класса. Возникновение десятичной системы счисления связывают со счетом на пальцах рук, практически не употребляемым. Десятичная система кажется нам и самой простой и самой удобной. Число 10 было избрано в качестве основания системы счисления, потому что человеку, имеющему на руках десять пальцев, оно являлось наиболее удобным. Сосчитав до десяти, мы полностью используем возможности нашего природного счетного аппарата, поэтому естественно принять число 10 за новую более крупную единицу (единицу следующего разряда). Символы, обозначающие до 10 (т.е. цифры), которыми мы все пользуемся, изобретены в Индии. В Европу они попали из арабского Халифата, и поэтому долгое время назывались арабскими [3, с. 36].

В десятичной системе счисления каждое натуральное число может быть записано в виде: $a_k \cdot 10^k + a_{k-1} \cdot 10^{k-1} + \dots + a_1 \cdot 10 + a_0$,

где каждый из коэффициентов $a_0, \dots, a_k$ принимает значение 0, 1, 2, 3, ..., 9.

Наиболее часто употребляемыми в настоящее время позиционными системами являются:

- 2 – двоичная (в дискретной математике, информатике, программировании);
- 3 – троичная;
- 8 – восьмеричная;
- 10 – десятичная (используется повсеместно);
- 12 – двенадцатеричная (счёт дюжинами);

- 16 – шестнадцатеричная (используется в программировании, информатике);
- 20 – двадцатеричная;
- 60 – шестидесятеричная (единицы измерения времени, измерение углов и, в частности, координат, долготы и широты).

В позиционных системах чем больше основание системы, тем меньшее количество разрядов (то есть записываемых цифр) требуется при записи числа.

Теперь несколько слов о других системах счисления.

Происхождение шестеричной системы счисления связано, вероятно, с интервалом в 6 суток между идеальными фазами луны.

Двадцатеричная система счисления связывается с количеством пальцев на руках и ногах. Хотя эта система счисления была принята у ацтеков и майя, и деления на 20 более мелких денежных единиц мы видим в английской и французской денежных системах, она не получила большого развития (может быть, потому что при помощи пальцев ног считать было менее удобно). Между прочим, в «Утопии» Томаса Мора все улицы на одноименном острове имеют ширину ровно 20 футов.

Двенадцатеричная система обычно связывается с числом фаланг на четырех пальцах рук (исключая большой) по три на каждом пальце – всего дюжина, двенадцатеричное и двадцатеричное деления можно наблюдать: в системе мер длины

1 фут = 12 дюймов, в английской денежной системе (до 1971 г.): 1 шиллинг = 12 пенсов,

1 фунт стерлингов = 20 шиллингов; в средневековой французской денежной системе

1 су = 12 денье, 1 франк = 20 су, 1 экю (ecu blanc) = 60 су, все по серебряным монетам (а существовали еще и золотые франки, экю, луидоры ... во Франции был биметаллический денежный стандарт).

Арифметические операции в Р-ичных системах счисления. В системе счисления с основанием р (она называется р-ичной, читается «пэ-ичной») будет р цифр, а каждое натуральное число записано в виде:

$$a_k p^k + a_{k-1} p^{k-1} + \dots + a_1 p^1 + a_0 p^0$$

Во всех позиционных системах счисления арифметические операции выполняются по одним и тем же правилам согласно соответствующим таблицам сложения и умножения. Для всех систем счисления справедливы одни и те же законы арифметики: коммутативный, ассоциативный, дистрибутивный, а также правила сложения, вычитания, умножения и деления столбиком.

Арифметические действия в системе счисления по основанию р дополняются точно также, как в обычной десятичной системе. Требуется лишь пользоваться другими таблицами сложения и умножения.

Сложение. В Р-ичной системе счисления таблица сложения представляет собой результаты сложения каждой цифры алфавита Р-ичной системы с любой другой цифрой этой же системы. Составить подобную таблицу нетрудно. Наиболее простыми являются таблицы сложения в двоичной и троичной системах счисления (индексы 2 и 3 опущены).

В основе их лежат равенства, определяющие правила действия над цифрами.

Сложение двоичных чисел проводится в соответствии со следующими правилами:

$$0 + 0 = 0 \quad 1 + 0 = 1$$

$$0 + 1 = 1 \quad 1 + 1 = 0 \text{ (1 переносится в старший разряд).}$$

Табл. 1 – Сложение в двоичной и троичной систем счисления

0		
		0

			0
		0	1

Вычитание. Вычитание выполняется по следующим правилам:

$0 - 0 = 0$ $10 - 1 = 1$ (единица занимает из старшего разряда).

$1 - 1 = 0$ $1 - 0 = 1$

Умножение. Умножение двоичного числа на другое двоичное число сводится к последовательному сложению кодов множимого, сдвинутых относительно друг друга.

Тем самым операция умножения сводится к двум другим операциям – сложения и сдвига, а таблица умножения имеет очень простой вид:

$0 \cdot 0 = 0$ $0 \cdot 1 = 0$

$1 \cdot 0 = 0$ $1 \cdot 1 = 1$

Табл. 2 – Умножения двоичной и троичной систем счисления

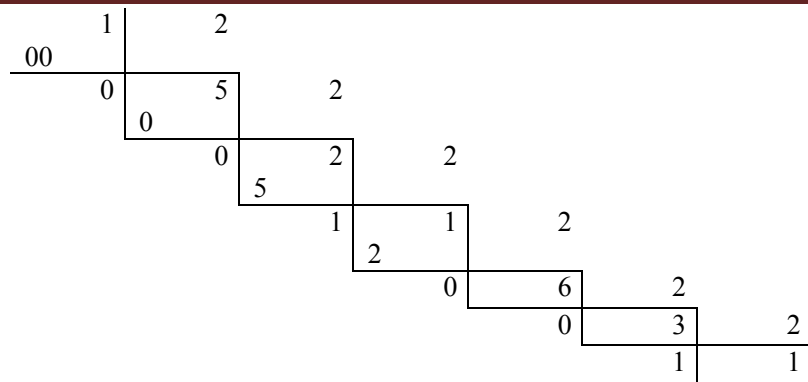
0		

			1

Деление. Деление чисел в двоичной похоже на выполнение этой операции в десятичной системе. Оно сводится к последовательному вычитанию делителя из делимого [4, с. 35].

Перевод чисел из десятичной системы в двоичную. Пусть задано произвольное число a . Тогда его запишем в двоичной системе $a = (a_n a_{n-1} \dots a_1 a_0)$, $a_k = 0, 1$, соответствует представление $a = a_n \cdot 2^n + a_{n-1} \cdot 2^{n-1} + \dots + a_1 \cdot 2 + a_0$. Поэтому $a = 2[a_n \cdot 2^{n-1} + \dots + a_1] + a_0$, т.е. a_0 – это остаток при делении a на 2, число $q_1 = a_n \cdot 2^{n-1} + \dots + a_1$ – частное при делении a на 2; $q_1 = 2[a_n \cdot 2^{n-2} + \dots + a_2] + a_1$; т.е. a_1 – остаток при делении q_1 на 2. Продолжение этого процесса дает все двоичные числа a . Покажем его на примере.

Пример: Перевод в двоичную систему

$$100 = (1100100)_2$$

Пример: Перевод в десятичную систему:

$$1) (11011010)_2 = 1 \cdot 2^7 + 1 \cdot 2^6 + 0 \cdot 2^5 + 1 \cdot 2^4 + 1 \cdot 2^3 + 0 \cdot 2^2 + 1 \cdot 2 + 0;$$

$$\text{Удобнее складывать справа налево: } (11011010)_2 = 0 + 2 + 0 \cdot 4 + 8 + 16 + 0 + 64 + 128 = 218.$$

Заметим, что в какой-нибудь системе счисления по основанию p имеем

$$p^n = (\underbrace{100 \dots 0}_n)_p, \quad \text{а} \quad p^n - 1 = (\underbrace{p-1 \ p-1 \dots p-1}_n)_p \quad (\text{здесь черта над}$$

числом $p-1$ указывают на то, что $p-1$ цифра).

$$\text{Например, } 2^n - 1 = (\underbrace{11 \dots 1}_n)_2, \quad \text{а} \quad 3^n - 1 = (\underbrace{22 \dots 2}_n)_3.$$

Например, число *сто три* представляется в десятичной системе счисления в виде: $103 = 1 \cdot 10^2 + 0 \cdot 10^1 + 3 \cdot 10^0$

Приведенных сведений достаточно чтобы понять, как решать данные тут задачи.

Задача 1. (VI Международная математическая олимпиада).

а) Определить все целые положительные n , для которых число $2^n - 1$ делится на 7.

б) Доказать, что ни при каком целом положительном n , число $2^n + 1$ не делится на 7.

Решение: Задача решается очень просто, если перейти к двоичной системе счисления:

$$2^n - 1 = (\underbrace{11 \dots 1}_n)_2; \quad 2^n + 1 = (\underbrace{10 \dots 01}_n)_2; \quad 7 = 2^3 - 1 = (111)_2$$

Теперь ясно в начале, что в случае а) $n = 3k$, где k – произвольное положительное целое число, а в случае б) число $2^n + 1$ не делится на 7 ни при каком натуральном n .

Можно сравнить с решением задачи 33 в книге «Международные математические олимпиады» -М: Просвещение 1976, с. 101-102.

Используя идею решения этой задачи, нетрудно придумать сколько угодно подобных задач. Привести примеры.

Задача 2. Доказать, что каково бы ни было натуральное n число $6^{2n} - 1$ делится на 35.

Решение. Для того, чтобы утверждение задачи стало очевидным, достаточно перевести в шестиричную или тридцатишестиричную систему счисления: $6^{2n} - 1 = (\underbrace{55 \dots 55}_{2n})_6; \quad 35 = 6^2 - 1 = (55)_6, \text{ или } 35 = (\overline{35})_6.$

Заметим, что в процессе решения задачи 1 и 2 мы неявно использовали тот факт, что свойство делимости чисел инвариантно относительно системы счисления.

Отметим также, что системы счисления отличные от десятичной, можно использовать для вычисления некоторых сумм, анализа конкретных игр, фокусов и других задач.

Упражнения.

1. Вычислить суммы:

$$S_2 = 1 + 2 + 2^2 + \dots + 2^n,$$

$$S_3 = 1 + 3 + 3^2 + \dots + 3^n,$$

... ..

$$S_p = 1 + p + p^2 + \dots + p^n.$$

2. Доказать, что при любом натуральном n число $2^{2^n} - 4$ делится на 12.

3. Доказать, что $p^n - 1$ делится на $p^k - 1$ тогда и только тогда, когда $n = km$, где m – произвольное положительное целое число.

4. Доказать, что $2^{10} - 2^8 + 2^6 - 2^4 + 2^2 - 1$ делится на 9.

5. Доказать, что вычеркивая в сумме

$2^8 + 2^7 + 2^6 + 2^5 + 2^4 + 2^3 + 2^2 + 2 + 1$ те или иные слагаемые, можно получить любое натуральное число от 0 до 255.

В заключение можно сделать вывод, что несмотря на важность каждой отдельной дисциплины, междисциплинарные виды деятельности способствуют более качественному их изучению. Использование информации с применением систем счисления и свойств делимости при решении олимпиадных задач эффективно для реализации междисциплинарных связей.

Литература:

1. Коляда М.Г. Информатика. – М.: ООО ТД. Мир книги, 2007. – 192 с.
2. Куликов Л.Я. Алгебра и теория чисел. – М.: Высшая школа, 1979. – 558 с.
3. Жалков С.Ю. Математика и информатика для гуманитариев: учебник. – М.: Гардарики, 2002. – 531 с.
4. Андреев Е.В., Босова Л.Л., Фалина И.Н. Математические основы информатики: учебное пособие. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2005 – 328 с.

Мулдагалиев В.С., Нургазинова М.К.

САНАУ ЖҮЙЕСІ МЕН БӨЛІНГІШТІК ҚАСИЕТТЕРІН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОЛИМПИАДА ЕСЕПТЕРІН ШЕШУ ӘДІСТЕРІ

Мақалада санау жүйесі ұғымы және санау жүйесімен бөлінгіштік қасиеттерін қолдану арқылы олимпиада есептерін шешу әдістері, Р санау жүйесіндегі арифметикалық амалдар және ондық санау жүйесіндегі санды екілік санау жүйесіне ауыстыру қарастырылады. Олимпиада есептерін шешу кезінде математиканың информатикамен пәнаралық байланысына егжей-тегжейлі мысалдар келтірілген. Санау жүйесі мен бөлінгіштік қасиеттерін олимпиада есептерін шешуде қолдану арқылы алгоритмдік және операциялық ойлау стилін қалыптастырады.

Тірек сөздер: Санау жүйесі, позициялық санау жүйесі, Р санау жүйесіндегі арифметикалық амалдар, ондық санау жүйесінен санды екілік санау жүйесіне ауыстыру.

Muldagaliev V.C., Nurgazinova M.K.

**METHODS OF DECISION OF OLYMPIAD TASKS WITH THE USE
OF SYSTEMS NUMBERING AND PROPERTIES OF DIVISIBILITY**

In this article the concept of the number system and methods of decision of olympiad tasks are examined with the use of the number and properties of divisibility systems, and also arithmetic operations in P-ичных number systems, translation of numbers decimal-to-binary. To the article the detailed examples of intersubject connection of mathematics are driven with an informatics at the decision of olympiad tasks. Using of the number and properties of divisibility systems for the decision of olympiad tasks is formed algorithmic and operating style of thinking.

Keywords: Number System, base notation, arithmetic operations in P-ичных number systems, translation of numbers decimal-to-binary.

ӘОЖ 37.014. 6

СариевБ.Т. – философия докторы (PhD), Жәңгір хан атындағы
Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті
E-mail: Sariev-84@mail.ru

КулбаевР.М. – магистр, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан
аграрлық-техникалық университеті
E-mail: Rukhan89@mail.ru

ЖангалиевА.А. – магистр, Аквамәдениет тәжірибелік-
өнеркәсіптік өндірісінің оқу-ғылыми кешені
E-mail: zhangaliev_91@mail.ru

ДжунусовА.М. – Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан
аграрлық-техникалық университетінің магистранты
E-mail: ahmed_91kz@mail.ru

ГабдрахмановД.М. – кіші ғылыми қызметкер, Жәңгір хан атындағы
Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті
E-mail: www.daur92@mail.ru

**ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП БОЛАШАҚ
МАМАНДАРДЫ ДАЙЫНДАУДЫҢ ОҚУ ҮРДІСІН ЖЕТІЛДІРУ**

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі білім беру саласы бойынша ең маңызды оқу үрдістерінің біріне айналған заманауи ғылыми технологиялық нәтижелерді теориялық біліммен байланыстыра отырып, болашақ мамандарға білім беру әдістемелері қарастырылған. Осы бағытта білім беру аясында 5B080400 – «Балық шаруашылығы және өнеркәсіптік балық аулау» мамандығындағы білім алушыларға (студенттер, магистранттар) ҚР БҒМ, типтік оқу бағдарламасы бойынша мамандықтың жүргізілетін пәнінде жасанды жағдайда өсірілетін балықтарды бонитировкалау, ультра дыбыстық зерттеулер жүргізу, биопсия әдістемелерін пайдалану, бекіре тұқымдас балықтардан тірі күйінде уылдырық алу, уылдырық сапасын анықтау, уылдырық сапасына бақылау жүргізу тақырыптары бойынша заманауи ғылыми технологияларды пайдалана отырып, зертханалық жұмыстардың сапасын жетілдіру көзделген.

Тірек сөздер: бекіре тұқымдас балықтар, қыстату бассейні, температура.

Қазіргі білім беру саласы дамыған мемлекеттердің әлеуметтік инфрақұрылымының ең маңызды элементтерінің біріне айналды. Соның ішінде технологиялық өзгерістер күрделі міндеттерді алға тартуда, олардың бірқатары жоғары білім беру институтының қызметімен қатар жүруі тиіс. Кәсіби білім беру жүйесі - кезкелген елдің экономикасы мен қоғамын тұрақты арттыру мен дамытуды қамтамасыз етудің негізгі факторларының бірі болып табылады. Әлемдік агроөнеркәсіп кешенінің қарқынды дамуы барысындағы жоғарғы оқу орындарының алдында қазіргі заманға лайық бәсекеге қабілетті мамандарды даярлау міндеті тұр. Сондай-ақ еліміздегі аграрлық – техникалық университеттер кадрларды сапалы даярлау мәселелерін өзекті қыла түсуде [1].

Осы бағытта болашақ мамандарға білім беру аясында 5B080400 – «Балық шаруашылығы және өнеркәсіптік балық аулау» мамандығындағы білім алушыларға (студенттер, магистранттар) ҚР БҒМ, типтік оқу бағдарламасы бойынша «Аквакультура» пәнінен зертханалық сабақтардың оқу үрдісін жетілдіру мақсатында заманауи технологиялық әдістемелерді қолдану міндеттеледі.

Бұл ретте аталған мамандықтың жүргізілетін пәнінде жасанды жағдайда өсірілетін балықтарды бонитировкалау, ультра дыбыстық зерттеулер жүргізу, биопсия әдістемелерін пайдалану, бекіре тұқымдас балықтардан тірі күйінде уылдырық алу, уылдырық сапасын анықтау, уылдырық сапасына бақылау жүргізу тақырыптары бойынша заманауи ғылыми технологияларды пайдалана отырып, зертханалық жұмыстардың сапасын жетілдіру көзделген.

Осы мақсатта Жәңгір хан атындағы БҚАТУ-дің Биотехнология және табиғатты пайдалану ҒЗИ-ның базасында және Аквамәдениеттің тәжірибелік-өнеркәсіптік өндірісінің оқу-ғылыми кешенінде бекіре тұқымдас балықтарының өндіргіштерін индустриялды жағдайда қыстату барысындағы түрлі экологиялық факторлардың балық өсіру-биологиялық көрсеткіштеріне әсерін зерттеу ҚР БҒМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыру бағдарламасы аясында ЖТН: АР05135607 «Тірі күйінде алынған бекіре уылдырығын өңдеу технологиясын жетілдіру» жобасы аясында алынған зерттеу нәтижелерін оқу үрдісінде пайдалану.

Зертханалық зерттеу жұмыстарын жүргізу мақсатында зерттеу объектісіне 13-16+ жастағы сібір бекірелері (*Asipenser baerii*) және ролек (орыс бекіресі х сібір бекіресі буданы), орыс бекіресінің өндіргіштері алынады.

Өндіргіштердің жыныс өнімдерінің пісіп-жетілуін анықтау үшін бірнеше әдістемелер қолданылады. Солардың ішінен инвазиялық емес экспресс-әдістемесі УДЗ (ультра-дыбыстық зерттеу) жүйесі арқылы анықтау көп жағдайда пайдаланылады. Соның бірі болып біздің зерттеуімізге алынған балықтар УДЗ-ден (ультра-дыбыстық зерттеу) өткізіледі [2].

УДЗ қолдана отырып жүргізген зерттеу жұмыстарымыздың нәтижесі бойынша УД-сканер эхограммасынан түйіршікті уылдырықтары анық көрінген, зерттеуге алынған балықтардың 33,3% пісіп-жетілген, биопсия әдісіне дайын нәтиже көрсетті. Ал пісіп-жетілуге толықтай дайын емес, түйіршікті уылдырықтары уақ, анық емес, аз көлемде көрінетін көріністегі балықтар саны 29,3% құрап, келесі кезеңдегі іріктеуге жатқызылды. Үнемі УДЗ жұмыстарының көмегімен, жетілу кезеңдерін анықтап отыру арқылы толықтай пісіп-жетіліп кету (резорбция) 4,1% құрап отыр. Бұл көрсеткіш жұмыстану барысында азаюда. Сонымен қатар пісіп-жетілу кезеңдері төмен немесе нашар дамыған балық санының көрсеткіші 33,3% құрады (кесте 1).

Бекіре тұқымдас балықтарының өндіргіштерін қыстату нәтижесі бойынша жыныс өнімдерінің жетілу көрсеткіштері төмендегі 2-ші кестеде көрсетілген.

Кесте 1 – Бекіре тұқымдас балықтарын қыстату нәтижесіндегі жыныс өнімдерінің даму көрсеткіші

Жыныс өнімдерінің пісіп-жетілу көрсеткіштері		Балық түрі		
		Сібір бекіресі	Ролек	Орыс бекіресі
		n 8	n 8	n 8
Уылдырықтарының пісіп-жетілуі нашар дамыған	II	3	4	1
Уылдырықтарының пісіп-жетілуі төмен дамыған	III	2	2	3
Уылдырықтарының пісіп-жетілуі жақсы дамыған	IV	3	1	4
Уылдырықтың пісіп-жетіліп кетуінен ыдырауы	Резорбция	0	1	0

Түрлік көрсеткіштері бойынша ең төменгі көрсеткіш гибриді түр ролек балықтары көрсетті жалпы саны 8 балықтың 12,5% резорбция болса 50% жыныс гонадасы нашар дамыған, 25% пісіп-жетілуі төмен, 12,5% ғана жақсы дамыған көрсеткішті көрсетті. Екінші Сібір бекіресі балықтарының өндіргіштері бойынша 37,5% ның жыныс гонадалары жақсы дамыса, 25% пісіп-жетілуі төмен, 37,5% нашар дамыған болып шықты. Жыныс гонадаларының пісіп-жетілуі бойынша салыстырмалы түрдегі топ балықтарынан жақсы көрсеткіш көрсеткен орыс бекіресі балықтарының өндіргіштері болды, яғни 50% ның жыныс гонадалары жақсы пісіп-жетілсе, 37,5% пісіп-жетілуі төмен 12,5% ғана нашар дамыған болып шықты.

Бонитировка жұмыстарынан кейін іріктелген балықтар биопсия әдістемесінен өткізіліп, қыстату жұмыстарына жіберіледі.

Биопсия әдістемесі – балықтың бүйір бұлшық етін тесу арқылы уылдырық түйіршіктерін алып, зерттеу [3].

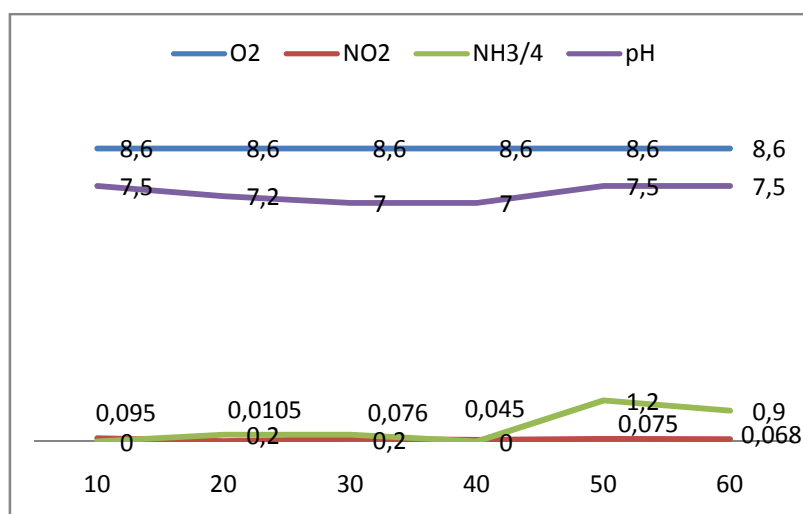
Қыстату дегеніміз - балықтарды судың төменгі температурасында (2-4°C) 45-60 күнге дейін ұстау. Бұл аталған әдістемелер бекіретұқымдас балықтарды өсіру биотехникасының жүргізілетін процесстерінің бірі болып табылады. Қыстату бассейндерінің сырқы көрінісі 1-ші суретте көрсетілген.

Сурет 1 – Бекіре тұқымдас балықтарын қыстатубассейндерінің сыртқы көрінісі

Балықтарды қыстату кезінде су сапасына аса мән беріледі. Қыстатудың барлық кезеңінде бассейндегі гидрохимиялық режим толық бақылауда ұсталынып, көрсеткіштері электронық базаға және алғашқы жорналға тіркелініп

отырады, оның ішінде су құрамының O_2 мөлшері, температурасы $^{\circ}C$, pH көрсеткіші, нитриттік және амоний (NH_4^+) көрсеткіштері зерттеледі (сурет 2).

Сурет 2 – Бекіре тұқымдас балықтарын қыстату барысындағы су құрамының химиялық көрсеткіші, мг/л.

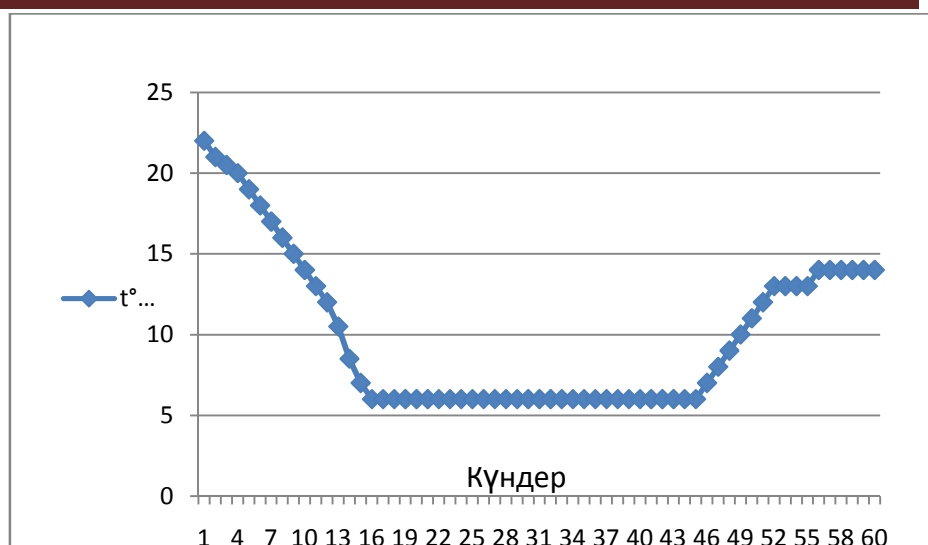
2 суреттен көріп отырғанымыздай су құрамындағы оттегінің зерттеу жұмыстарының басынан аяғына дейін 8,6 мг/л көрсеткішінде немесе судағы басқа да еріген газдар құрамының 80% құрады деп айтып кетуімізге болады. Қыстату мерзімінде су құрамындағы еріген таза оттегінің жеткілікті (8-12 мг/л.) және бір қалыпта болуы, анабиоз (ұйқы) күйінде жатқан балықтардың ағзасына қажетті оттегі мөлшерін еш қиындықсыз тыныш күйінде тұтынуға мүмкіндік береді. Яғни біздің бақылауымызда қыстату бассейндерінде орналасқан бекіре тұқымдас балықтарына оттегі жетіспеушілігі болған жоқ, соның әсерінен мінез-құлықауытқушылықтары байқалмады.

Су құрамының pH көрсеткіші сутектік иондарының кері ондық логарифмдерінің байланысы болып табылады. Көптеген балық өсіру шаруашылықтарында су құрамына қойылатын pH мөлшері 7-8 моль/л. Зерттеу жұмыстарында pH мөлшері қойылған талапқа сай болды.

Сондай-ақ су құрамындағы амонийлі азот гидробионттарға аса қауіп туғызбағанымен, оның шамадан тыс көп болуы басқа pH көрсеткіштерінің өзгеруіне әсерін тигізуі мүмкін. Сонымен қатар амонийлі азот ($NH_3/4$) балық экскременттерінің су ортасына тез ыдырауына тікелей байланысты болып келеді, алайда біздің зерттеуіміздегі қыстату процессінде балықтар азықтандырылмайды және су температурасының төмен болуы ($4+6^{\circ}C$) балық ағзасының азық тұтынуына қажеттілігі болмайды.

Балық өсірудегі ең маңызды гидрохимиялық байланыс нитрит (NO_2) балық үшін өте улы қосылыс болып табылады. Нитрит құрамы балық ағзасына тері арқылы түсіп қан құрамына өтіп, гемоглобин түйіршіктерінің оттегі тасымалдау қызметін қиындатып улануға әкеліп соқтырады. Балық шаруашылығындағы нитриттің (NO_2) рауалды рұқсат етілген мөлшері 0,25 мг/л. дейін. Біздің зерттеуіміздегі көрсетілген нитрит (NO_2) мөлшері 0,095 мг/л ден аспады.

Зерттеуіміздегі қыстату бассейндердің сыйымдылығы $5m^3$ болатын үш бассейнен тұрады. Балықтарды қыстату бассейніне көшіру кезіндегі қолайлы су температурасы $22-23^{\circ}C$ болды (сурет 3).

Сурет 3 – Бекіре тұқымдас балықтарын қыстату барысындағы су t° көрсеткіші

Жоғарыдағы 3 суреттен көріп отырғанымыздай қыстату бассейніндегі су температурасын 22 тан 20°C қа төмендету 4 тәулікке созылды, төртінші күннен бастап 12°C дейін төмендету жұмыстары 12 күнге созылды, барлығын қосқандағы 16-шы тәулікте су температурасы 6°C қа дейін төмендетіліп, бұл көрсеткіш 30 күн бойына ұсталынды. Су температурасының аталған төменгі температурада ұзақ, әрі бір қалыпты сақталуы балық гонадасының қалыпты әрі тиімді жетілуіне үлкен себеп болады.

Қыстату бассейндерінде өндіргіш аналық балықтарды отырғызу тығыздығы $14,1 \text{ кг/м}^3$ қа сәйкес келді.

Кесте 2 – Бекіре тұқымдас балықтарын қыстату барысындағы салмақтық көрсеткіші

№	Балық түрі	Балық жасы	Балық саны п.	Зерттеу басында		Зерттеу аяғында	
				Орташа салмағы кг.	Отырғызылу тығыздығы кг/м^3	Орташа салмағы кг.	Отырғызылу тығыздығы кг/м^3
1	Сібір бекіресі	14+	8	$14,3 \pm 3,21$	22,88	$13,4 \pm 1,21$	22,88
2	Ролек	14+	8	$15,2 \pm 2,45$	24,32	$12,5 \pm 2,45$	24,32
3	Орыс бекіресі	16+	8	$13,0 \pm 1,24$	20,8	$10,7 \pm 1,24$	20,8

Балықтарды қыстату алдында салмақтық, жастық көрсеткіштері өлшеніліп, түрлілік көрсеткіштеріне байланысты 3 түрлі бассейнге бір мезгілде отырғызылды. 1-ші кестеден көріп отырғанымыздай үш түрлі топ құрылды. Құрылған топ балықтарының салмақтық көрсеткіштері бойынша отырғызылу тығыздығы бойынша салыстырмалы түрде I-ші топ балықтарынан ролек балығы отырғызылған бассейнінде $1,44 \text{ кг}$., ал III-ші топ балықтарынан $3,52 \text{ кг}$. ға артық көрсеткіш көрсетті. Зерттеу жұмыстары соңында салмақтық көрсеткіштері бойынша I-ші топтағы сібір бекіресі аналықтары, II-ші топтағы ролек балықтарымен салыстырғанда $1,8 \text{ кг}$ салмаққа кем болса, ал III-ші топ балықтарының салмағы $0,17 \text{ кг}$ кем болды. Зерттеу жұмыстары нәтижесі

бойынша 1-ші кестеде келтірілгендей сібір бекіресі балықтары,ролек және орыс бекіресі балығымен салыстырғанда қыстату мерзімінде салмақ жоғалтқаны көрініп тұр. Бұл дегеніміз өз кезегінде жыныстықөнімдерінің пісіп – жетілуіне кері әсерін тигізетіні анық [4].

Жоғарыда келтірілген зерттеу жұмыстарының нәтижесі бойынша әр түрлі бекіре тұқымдас балықтардың физиологиялық көрсеткіштері, гидрохимиялық және термикалық жағдайдағыбір ортада қыстағынымен жыныс өнімдерінің даму көрсеткіштері әртүрлі болып шыққанын көруімізге болады. Зерттеуіміздегі көрсетілгенқыстату көрсеткіштері салыстырмалы түрде алып қарайтын болсақ сібір және ролек бекіре балықтарына қарағанда орыс бекіресіне қолайлы екенін айта кетуімізге болады.

Сонымен зерттеу жұмыстарымызды қорытындылай келе мамандар даярлауда келесі ұсыныстарды атап өтуімізге болады:

- осындай жасалынған жұмыстардың заманауи технологиялық нәтижелерінің көптеп болуы болашақ мамандар даярлауда тиімді;
- заманауи талапқа сай ғылыми технологиялық нәтижелерді, оқу үрдісіндегі зертханалық сабақтар бағдарламасына енгізген кезде өз нәтижесінкөрсетеді деп білеміз.

Әдебиеттер:

1. Ахметов М.Ф.,Жумасейтова А.Е.Студенттердің педагогикалық іс-әрекетке психологиялық дайындығын қалыптастырудың моделі // БҚМУ Хабаршысы. – 2018. – №2. (70). – Б. 83-90.
2. Чебанов М.С., Галич Е.В. Руководство по искусственному воспроизводству осетровых рыб / Продовольственная и сельскохозяйственная организация ООН. – Анкара, 2010. – С. 252-280.
3. Туменов А.Н.,СергалиевН.Х., СариевБ.Т., БакиевС.С. Оценка эффективности применения комбинированной технологии определения стадии зрелости гонад осетровых рыб с помощью методов УЗ-сканера и биопсии по значениям коэффициента поляризации ооцитов // Новости науки Казахстана. – 2018. – №4. – С. 125–134.
4. Сариев Б.Т., Туменов А.Н., Бакиев С.С., Джунусов А.М. Бекіретұқымдас балықтардың жыныс өнімдерінің кезеңдерін ультрадыбыстық зерттеу көмегімен анықтаудың тиімділігі // Ғылым және білім. –2018. – №3(52). – Б. 160-167.

**Сариев Б.Т., Кулбаев Р.М., Жанғалиев А.А.,
ДжунусовА.М., ГабдрахмановД.М.**

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА В ПОДГОТОВКЕ СПЕЦИАЛИСТОВ С ПРИМЕНЕНИЕМ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

В статье рассмотрена связь теоретических методов преподавания с современными методами научно-технологических результатов, востребованных в учебном процессе при подготовке будущих специалистов. Исследование направлено на совершенствование качества лабораторных занятий с применением современных технологий согласно типовым учебным программам МОН РК для обучающихся (студенты, магистранты) специальности 5В080400-«Рыбное хозяйство и промышленное рыболовство» по темам исследований осетровых рыб в условиях искусственного выращивания, их бонитировка, применение УЗИ и методов биопсии, получение прижизненной икры, определение качества икры.

Ключевые слова: осетровые, зимовальный бассейн, температура.

Sariyev B.T., Kulbayev R.M., Zhangaliev A.A.,
Junussov A.M., Gabdrakhmanov D.M.

**THE ARTICLE DISCUSSES THE RELATIONSHIP OF THEORETICAL
TEACHING METHODS WITH MODERN METHODS OF RESEARCH-
TECHNOLOGICAL RESULTS, WHICH ARE IN DEMAND OF THE FUTURE
SPECIALISTS' EDUCATIONAL PROCESS**

The study is aimed at improving the quality of laboratory classes using modern technologies in accordance to the standard curricula of the MES of the RK for students (students, undergraduates) of the specialty 5B080400- "Fisheries and industrial fisheries" on tasks: study the sturgeon fish under the conditions of artificial cultivation, their assessment of value, the ultrasound and biopsy methods usage, obtaining caviar without killing, determining the quality of caviar.

Keywords: sturgeon, wintering pool, temperature.

УДК 52-423

Кузьмичева А.Е. – кандидат физико-математических наук, профессор,
ЗКГУ им. М.Утемисова

Хасанова Р.К. – магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: rada_2395@mail.ru

**ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ, ГРАВИТАЦИЯ
В СОДЕРЖАНИИ ОБУЧЕНИЯ ФИЗИКИ**

Аннотация. *Статья посвящена известным современной науке фундаментальным взаимодействиям, проявляющимся в физической картине мира и входящим в содержание обучения физике. Особое внимание уделено гравитационному взаимодействию. Рассматриваются: открытие всемирного тяготения, его закон и свойства в классической механике Исаака Ньютона; вклад Альберта Эйнштейна в теорию тяготения. Обращается внимание на современные проблемы космологии, связанные с обнаружением расширения Вселенной с ускорением.*

Ключевые слова: *Взаимодействия, силы, механизм взаимодействия, дальноедействие, близкоедействие, принцип суперпозиции, небесная механика, космологическая постоянная, антитяготение.*

Взаимодействие – одно из основных понятий физики. Многообразие явлений в природе является следствием многообразия взаимодействий. Поэтому они определяют содержание физической науки и, следовательно, содержание обучения физике. Под взаимодействием понимают действие физических объектов друг на друга. При рассмотрении физических тел под взаимодействием понимают действие тел или частей тел друг на друга, приводящее к изменению состояния. В механике И. Ньютона взаимное действие тел друг на друга количественно характеризует *сила*. Более общей характеристикой взаимодействия является *потенциальная энергия*.

Открытие закона всемирного тяготения и последующее открытие электромагнитного взаимодействия поставило перед физической наукой вопрос о природе сил, о *природе взаимодействий* и проблеме *механизма взаимодействия* тел на расстоянии. Каким образом одно тело действует на другое, как один заряд «чувствует» на расстоянии другой заряд? Представления о механизме взаимодействия тел на расстоянии изменялись в соответствии с развитием

физической науки. Были попытки связать взаимодействия с различными субстанциями или частицами. В начале XIX века возникло представление о семи типах корпускул: положительное и отрицательное электричество, северный и южный магнетизм, свет, тепло, атомы вещества. В настоящее время при изучении истории физики рассматриваются два подхода к объяснению механизма взаимодействия на расстоянии: *теория дальнего действия* и *теория ближнего действия*. Согласно первым представлениям классической физики действие передается на любое расстояние мгновенно без участия промежуточной среды. Это представление вошло в историю физики как теория дальнего действия, которая лежит в основе классической механики Галилея-Ньютона. Классическая теория гравитации Ньютона также включает в себя теорию дальнего действия. Дальнейшее развитие науки привело к переходу от теории дальнего действия к теории ближнего действия, введению представления о существовании вокруг взаимодействующих тел некоторых полей, являющихся переносчиками взаимодействий. Современная квантовая теория поля, отражающая корпускулярно-волновой дуализм, предполагает двойственный механизм взаимодействий - полевой и корпускулярный [1, с. 72].

Современной науке известны *четыре вида фундаментальных взаимодействий*: сильное, электромагнитное, слабое, гравитационное. Обнаружение каждого вида взаимодействия связано с исследованием конкретных физических явлений. Анализ особенностей β – распада атомных ядер привел к выводу о существовании особого взаимодействия, названного слабым. Для объяснения связей протонов и нейтронов в ядре атома была выдвинута идея о существовании особого вида взаимодействий, получившего название ядерного или сильного. Существование электромагнитных взаимодействий подтверждалось исследованием электрических и магнитных явлений. Интересно отметить, что на начальном этапе изучения взаимодействий не рассматривалась возможность превращения одних сил в другие, возможность получения электричества за счет теплоты или за счет магнетизма. Каждое явление, каждая сила рассматривались независимо друг от друга. Значимым для науки было открытие М. Фарадеем явления электромагнитной индукции. Исследования этого явления привели к отрицанию идеи о неизменности сил и невозможности их взаимного превращения. Важной для того времени была постановка вопроса о том, *сколько видов сил существует в природе*. Этот вопрос подобен вопросу о количестве химических элементов, количестве элементарных частиц, на которые современная физика не может однозначно ответить. Кроме известных в настоящее время четырех фундаментальных взаимодействий могут существовать и другие пока не обнаруженные взаимодействия. Современная наука рассматривает возможность объединения всех взаимодействий в *единое взаимодействие*. При таком подходе различные взаимодействия рассматриваются, как проявления в зависимости от условий единого существующего в природе взаимодействия [2, с. 52; 3 с. 13; 4].

Среди фундаментальных взаимодействий первым было обнаружено *гравитационное взаимодействие*. Его открытие связано с именем И. Ньютона, сформулировавшим *закон всемирного тяготения*, изучение которого входит в содержание обучения физике на начальном этапе [5, с. 106; 6, с. 50]. По своей интенсивности силы гравитации слабее известных в настоящее время сил другой природы. Их проявление становится заметным при взаимодействии тел большой массы. Поэтому велика их роль в образовании небесных тел, в небесной механике, во Вселенной в целом. На анализе движения небесных тел в истории физики и астрономии впервые прошел проверку закон всемирного тяготения. На Земле силы тяготения Солнца и Луны определяют приливы и отливы. Действие

силы тяготения создает падение тел на Землю и высокое давление внутри Земли, которое в центре превышает 3 млн. атм [2, с. 52].

Теория тяготения И. Ньютона с входящей в нее теорией дальнего действия с большой степенью точности позволила объяснить многие явления. Закон всемирного тяготения в известной форме Ньютона используется для расчетов движения тел в небесной механике, полета искусственных спутников, космических ракет и в других задачах. Однако этот закон приближенный. Существуют явления, которые нельзя объяснить, используя закон тяготения в форме Ньютона. К ним относится, например движение перигелия Меркурия – поворот большой оси его орбиты на 43 угловых секунды за столетие. Такое смещение показано на рис. 1.

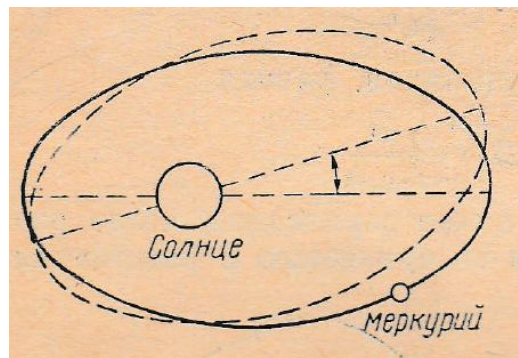

Рисунок 1 – Движение перигелия Меркурия [7, с. 6]

Общая теория относительности (ОТО) Эйнштейна, которую называют также теорией тяготения, является одним из разделов современной физики. В ней тяготение рассматривается на основе теории близкого действия.

Согласно этой теории тяготение создается гравитационными полями, действия которых распространяется с конечной скоростью (не мгновенно). Максимальная скорость распространения сигналов определена в специальной теории относительности. В вакууме такой скоростью является величина равная скорости свет [7, с. 7].

С точки зрения современной физики теория и закон всемирного тяготения Ньютона являются предельным случаем общей теории относительности, которая описывает тяготение более полно и с большей точностью. Она объясняет, например, причину смещения перигелия Меркурия. Создание А. Эйнштейном общей теории относительности является первой составной частью современной космологии. Известно, что в уравнения ОТО Эйнштейн включил слагаемое, содержащее космологическую постоянную (const) Λ . Это слагаемое определяет изменение геометрических свойств пространства-времени, свойств гравитационного поля. Оно определяет так же вклад определенного сорта материи в плотность и энергию, что влияет на геометрию пространства и времени. Введение космологической постоянной было связано с необходимостью приведения уравнений ОТО к соответствию с господствующей в то время идеей стационарной Вселенной. Обнаружение расширения Вселенной, ее нестационарности заставило Эйнштейна отказаться от космологической постоянной, признав ее введение ошибкой. Однако спустя почти сто лет идея Эйнштейна возродилась, когда было обнаружено, что расширение Вселенной в настоящее время происходит с ускорением. Стандартная космологическая модель, модель Большого Взрыва предполагает расширение Вселенной с замедлением вследствие гравитации. Обнаруженное расширение с ускорением

означает, что существуют *силы антигравитации*, то есть *силы отталкивания*. Естественно возникает вопрос о природе антигравитации. В связи с этим в космологии введен термин «*темная энергия*». Проблема «темной энергии», обеспечивающей антигравитацию, является одной из проблем современной космологии и физики. Рассматриваются различные гипотезы. В одной из таких гипотез свойства антигравитации, темной материи приписываются *космическому вакууму*: темная энергия – это энергия вакуума, которую можно рассматривать как космологическую постоянную, введенную Эйнштейном в уравнение ОТО [8, с. 6].

Гравитационное поле связано с существованием масс, так же как электрическое – с существованием электрических зарядов. Известно, что движение зарядов с ускорением сопровождается излучением электромагнитных волн. Соответствующее явление, *гравитационные волны*, должны возникать при ускоренном движении масс. Существование таких волн теоретически предсказано Эйнштейном в ОТО, которая является релятивистской теорией гравитации. Поиск, обнаружение гравитационных волн, являющихся носителями информации о Вселенной – одна из задач современной космологии. Волны с энергией, достаточной для регистрации существующими приборами, могут генерировать только релятивистские звезды, взрывы сверхплотной звезды [9, с. 455].

Общая теория относительности является более общей и полной теорией тяготения по отношению к теории И. Ньютона. Но и она не решает полностью проблемы гравитации. Например, возможность полной компенсации гравитации путем перехода от одной системы отсчета к другой, как предполагал Эйнштейн, можно осуществить только в случае однородного гравитационного поля во всей Вселенной. Если предположить, что гравитационное поле является чисто геометрическим свойством мира (как предполагает А. Эйнштейн), то понятие массы и энергии к нему не применима. По мнению многих ученых, энергия и масса являются фундаментальными понятиями, от которых трудно отказаться. В истории физики известны и другие теории гравитации. Вопрос о природе гравитации нельзя считать окончательно решенным [10, с. 15].

Одним из важных подтверждений теории гравитации Эйнштейна является регистрация гравитационных волн 14 сентября 2015 года. *Колебания пространства-времени*, известные как гравитационные волны, впервые зафиксировала LIGO – лазерно-интерферометрическая гравитационно-волновая обсерватория. Зарегистрированный сигнал называют революцией в физике. Успех американских ученых (Райнер Вайс, Кип Торн и Барри Бэрриш) отмечены Нобелевской премией по физике 2017 года [11].

Принципиальные различия в подходах классической и современной физики к проблеме гравитации не исключает возможности использования классического подхода к решению многих практических задач, для которых расхождение результатов, полученных на основе классических законов и ОТО значительно меньше точности измерений, осуществляемых на практике [12, с. 3].

Далее рассмотрим некоторые свойства сил тяготения на основе классической теории тяготения Ньютона, которая входит в содержание обучения физике в школе. Основные свойства сил тяготения рассматриваются на начальном этапе обучения [6, с. 50; 13, с. 51]. Отмечается, что гравитационные силы являются универсальными. Они не зависят от состояния тел, для них не существует преград, то есть невозможно сделать гравитационную защиту, подобную электростатической защите: невозможно оградить некоторую область пространства, в которую не проникали бы гравитационные поля от окружающих тел. Силы гравитации имеют бесконечный радиус действия, относятся к дальнедействующим силам. Выделим кратко свойства сил тяготения в

классической теории Ньютона, которые подробно рассмотрены в работе [14, с. 183] и на которые следует обращать внимание в процессе обучения.

- В теории Ньютона (нерелятивистская теория) предполагается *неподвижный источник* сил тяготения. Формула записывается для *точечных источников*. Поле не точечных источников определяется по *принципу суперпозиции*, представляя реальный источник, как сумму точечных источников.

- Силы гравитации убывают обратно пропорционально квадрату расстояния. Потенциальная энергия и сила взаимодействия имеют вид:

$$U(r) = -G \frac{Mm}{r}, \quad \vec{F} = -G \frac{Mm \vec{r}}{r^2},$$

где M – неподвижный источник сил тяготения, m – масса, движущейся точки, r – расстояние между ними, G – гравитационная постоянная.

Примером такой ситуации может быть движение планет в поле тяготения Солнца. Суммарная масса планет много меньше масс Солнца, а расстояние между ними не очень значительно отличается от расстояния между Солнцем и планетами. Поэтому в первом приближении можно пренебрегать взаимодействием планет между собой и рассматривать движение каждой планеты в поле тяготения Солнца. Так появилась небесная механика, в которой был разработан метод последовательных приближений, метод возмущений, который позволяет учесть влияние на движение данной планеты всех остальных планет.

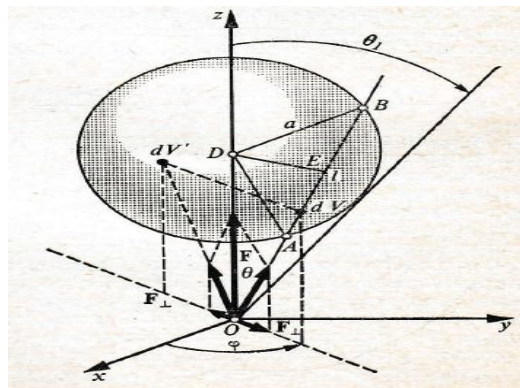

Рисунок 2 – Сила тяготения, действующая на материальную точку со стороны шарообразного тела [14, с. 184].

На основе свойства симметрии шара и принципа суперпозиции доказывается, что суммарная сила, действующая на материальную точку, находящуюся вне шара, направлена вдоль прямой, соединяющей эту точку с центром шара. Оказывается, что взаимодействие шарообразных однородных тел можно рассматривать, как взаимодействие материальных точек, расстояния между которыми равно расстоянию между центрами шаров. На рис. 2 материальная точка, массой m в начале системы координат.

Примечание. Рассматривая свойства сил тяготения, необходимо подчеркнуть, что они являются следствием их обратной зависимости от квадрата расстояния.

Например, сила со стороны материального слоя толщиной dr зависит только от угла, под которым он виден, и не зависит от расстояния до слоя (рис. 3). Такая ситуация обусловлена убыванием силы тяготения именно обратно

пропорционально квадрату расстояний. Если бы, например, сила убывала как $1/r^3$, то этого не было бы.

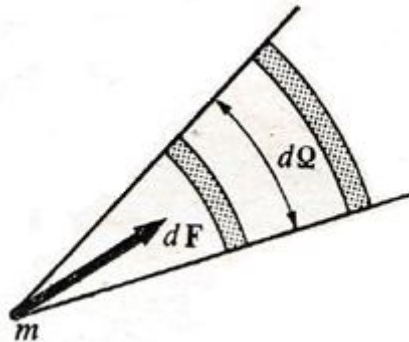

Рисунок 3 – Масса тонкого сферического слоя [14, с. 187].

В классах физико-математического уклона и в вузе при подготовке учителя физики данный и последующие вопросы могут быть подробно рассмотрены по плану индивидуальных заданий, проектной деятельности [14, с. 183; 15, с. 232, с. 234].

- Шаровой слой действует на материальную точку, находящуюся вне слоя, как материальная точка массой, равной массе слоя, и находящейся в его центре. Силы тяготения, действующие на материальную точку, находящуюся *внутри* слоя равны нулю, так как силы, действующие со стороны различных элементов слоя, взаимно компенсируются.

- На материальную точку массой m , находящуюся внутри сплошного однородного

шара на расстоянии r от центра шара, шаровой слой, лежащий выше глубины, не вносит вклада в силу тяготения. Поэтому на нее действует сила тяготения $F = G \frac{M' m}{r^2}$. Здесь M' - масса сосредоточенная в области радиуса r . Чем больше глубина, тем меньше масса M' , меньше силы тяготения. Если плотность шара ρ , то силы тяготения внутри однородного шара, действующие на материальную точку массой m , на расстояние r от центра

$$F = G \frac{\frac{4\pi}{3} r^3 \rho m}{r^2} = G \cdot \frac{4\pi}{3} \cdot \rho m \cdot r.$$

Таким образом, внутри однородного шара сила тяготения прямо пропорциональна расстоянию от центра шара. В центре шара она равна нулю. Если принять, что силы тяжести не значительно отличаются от силы тяготения, то такая же зависимость должна быть для ускорения свободного падения.

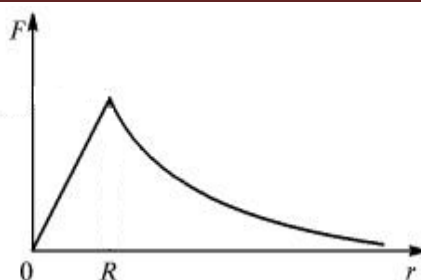

Рисунок 4 – Зависимость силы тяготения от расстояния до центра однородного шарообразного тела радиуса R [14, с. 190].

На рис. 4 показана зависимость силы тяготения от расстояния до центра однородного шарообразного тела радиуса R . При этом необходимо учитывать, что вне шара расстояние $r = R + h$, где h – расстояние от поверхности шара.

В процессе обучения иногда предлагается исследовать зависимость силы тяготения или ускорения свободного падения вглубь Земли. Подобные задачи предлагаются и в сборниках задач. Следует отметить, что рассмотренная выше закономерность к Земле в принципе не применима, так как Земля не является однородным шаром. Материалы, приведенные о Земле [16, с. 43, гр. 23], показывают, что даже приближенно Землю нельзя считать однородным шаром. Из приведенных в этой работе таблицы и графика видно, что почти до глубины половины радиуса ускорение свободного падения мало изменяется, а его максимальная величина $10,40 \text{ м/с}^2$ приходится на глубину 2900 км [16, с. 261]. Поле тяготения однородного шара, кольца и сфероида подробно рассматриваются в работе [17, с. 40].

Внимание к полю тяготения в науке и в содержании обучения возросло в середине XX века в связи запуском ИСЗ. Часто наблюдаемые падения тел на Землю объясняются одним из фундаментальных законов природы – законом всемирного тяготения. Активизации обучаемых, повышению их интереса к предмету способствует информация о том, что падение камня на Землю, движение планет Солнечной системы, и других тел Вселенной определяется одними и теми же законами. Расчет полетов ИСЗ, МКС, космических аппаратов, посылаемых к другим планетам Солнечной системы и за ее пределы, ведутся на основе закона тяготения. Сила тяготения играет большую роль в судьбе Вселенной после Большого взрыва. Открытие явления тяготения и его дальнейшее исследование связано, как указано выше, с именами И.Ньютона и А.Эйнштейна. Знание истории любого открытия, понимание его значимости способствует более глубокому пониманию рассматриваемого явления. Поэтому вопросы истории физики рекомендуется включать в содержание обучения. В связи с этим подробнее рассмотрим историю открытия первого фундаментального закона физики.

Легенда об упавшем на голову И.Ньютона яблоке помнят все, кто хотя бы раз слышал о нем, при изучении явления тяготения. Но возникает вопрос о том, замечали ли другие падения тел. Конечно, замечали. Например, еще в 1538 году задолго до И. Ньютона Фрескатор писал, что все тела взаимно притягиваются. И.Кеплер, объясняя причину приливов, указывал действие Солнца на Землю [3, с. 4]. И.Ньютон представил Королевскому обществу в Лондоне рукопись «Математические начала натуральной философии» 28 апреля 1686 года, в которой был сформулирован и закон тяготения. Приоритет автора об открытии тяготения оспаривали Гук, Галилей и другие. Они знали о силе притяжения, о ее зависимости от расстояния по обратному квадрату, о том, что это объясняет

движение планет. Но, во-первых, И.Ньютон получил закон в 1686 году (за 20 лет до его представления) при построении теории движения Луны. Во-вторых, что особенно важно, в работах И.Ньютона тяготение, его количественная формулировка закона тяготения представлена как общий закон Всемирного тяготения. Именно И.Ньютон мог осознать всеобщность фундаментального закона тяготения.

Особенность труда И.Ньютона в том, что он не ограничился общими рассуждениями. К явлению тяготения он подошел на основе разработанной им теории классической механики. Использование математического аппарата были получены общие уравнения механики, описывающие движение. Важная роль в теории классической механики принадлежит второму закону динамики, который привел к отказу от существовавшего длительное время представления о том, что механическое движение требует внешнего воздействия. Г.Галилей первым на основе экспериментов пришел к выводу о том, что движение не требует воздействия. Внешние действия только изменяют движение. И.Ньютон определил математическую связь характеристик движения. Именно он первым четко определил понятие силы, как количественной характеристики действия одного тела на другое, и сформулировал закон связи силы с характеристикой изменения скорости движения, ускорением ($\vec{a} = \frac{\vec{F}}{m}$). Принятие этого закона означало, что наличие ускорения предполагает наличие действующих сил. Движение планет вокруг Солнца по определенным орбитам – криволинейное. Скорость движения изменяется по направлению, следовательно, есть нормальное (центростремительное) ускорение, которое должна создавать сила. Такой силой является сила тяготения. Основной вывод И. Ньютона: законы движения, сформулированные на Земле, являются всеобщими. Так была создана небесная механика [18, с. 28].

Классическая механика Ньютона была первой фундаментальной физической теорией. Физика продолжала и продолжает развиваться, разрабатываются новые теории на основе современной квантовой физики и теории относительности, которые определяют границы применимости классической физики. Однако все они не уменьшают значимости классической механики, как в практической деятельности человека, так и в исследовании процессов окружающего мира. Поэтому механике Ньютона, в том числе теории тяготения отводится значительное место в содержании обучения физике в школе и в ВУЗе.

Литература:

1. *Физический энциклопедический словарь* / Ред. кол. Алексеев Д.М., Бонч-Бруевич А.М., Боровик-Романов А.С. и др. – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – 928 с.
2. Григорьев В., Мякишев Г. *Силы в природе*. – М.: Наука, 1973. – 416 с.
3. Смородинский Я.А. *Законы и парадоксы элементарных частиц*. – М.: Знание, Серия физика и астрономия, 1969. – 64 с.
4. Компанеев А.С. *Может ли закончиться физическая наука?* – М.: Знание. – 46 с.
5. Башарулы Р., Токбергенова У., Казахбаева Д. *Физика и астрономия: учебник для 7 класса общеобразовательной школы*. – Алматы: Атамұра, 2003. – 224 с.
6. Башарулы Р., Казахбаева Д., Токбергенова Д., Бекбасар Н. *Физика и астрономия: учебник для 9 класса общеобразовательной школы*. – Алматы: Мектеп, 2009. – 248 с.
7. Штепа Н.И., Серков В.В., Кроль А.С., Мистюков А.И. *Вес и невесомость*. – М.: Просвещение, 1964. – 48с.

8. Журнал: Физика. Изд-тво: Новый взгляд, знание в современном мире. – 2005. – №4.
9. Сурдин В.Г., *Астрономия: век XXI*. – Фрязино: Век 2, 2007. – 608 с.
10. Михайлов В.К. *Физика. Часть 2. Иерархия взаимодействия тел. Электромагнитное поле*. – М.: МГСУ, 1998. – 72 с.
11. Популярная механика. – <https://www.popmech.ru/science/390252-nobelevskaya-premiya-po-fizike-2017-gravitacionnyye-volny/> Дата обращения: 01.02.2018 г.
12. Смородинский Я.А. *Тяготение*. – М.: Знание, 1975. – 64 с.
13. Кронгарт Б., Кем В., Койшыбаев Н. *Физика: учебник для 10 классов естественно-математического направления общеобразовательных школ*. – Алматы: Мектеп, 2006. – 352 с.
14. Матвеев А.Н. *Механика и теория относительности*. – М.: Высш. школа, 1976. – 416 с.
15. Балашов М.М., Гомонов А.И., Долицкий А.Б. и другие. *Физика Механика*. – М.: Просвещение, 1965. – 480 с.
16. Енохович А.С. *Справочник по физике*. – М.: Просвещение, 1990. – 384 с.
17. Шинибаев М.Д. *Динамика поступательного движения пассивно гравитирующих тел постоянной и переменной масс в нецентральной поле тяготения / Диссертация на соиск. уч. степени д.ф.-м.н.* – Бишкек, 2002. – 292 с.
18. Смородинский Я.А. *Тяготение*. – М.: Знание, серия физика, 1975. – 64 с.

Кузьмичева А.Е., Хасанова Р.К.

ІРГЕЛІ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕР, ГРАВИТАЦИЯ ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУ МАЗМҰНЫНДА

Мақала физика әлемінің көрінісінде бейнеленген және физиканы оқыту мазмұнын қамтитын заманауи ғылымға негізделген іргелі өзара әрекеттерге арналған. Гравитациялық өзара әрекеттесуге ерекше көңіл бөлінеді. Бүкіләлемдік тартылыс, оның заңы мен қасиеттерін Исаак Ньютонның классикалық механикасында ашу; Альберт Эйнштейннің гравитация теориясына қосқан үлесі қарастырылады. Ғаламның үдеуі мен кеңеюін ашумен байланысты қазіргі заманғы ғарыштық мәселелерге назар аударылады.

Тірек сөздер: Өзара әрекеттесу, күштер, өзара іс-қимыл механизмі, ұзақмерзімді әрекет, қысқа ауқымды өзара әрекеттесу, суперпозициялық принцип, аспан механикасы, космологиялық тұрақты, антигравитация.

Kuzmicheva A., Khassanova R.

FUNDAMENTAL INTERACTIONS, GRAVITATION IN CONTENT OF TEACHING PHYSICS

The article is devoted to the fundamental interactions known to modern science, manifested in the physical picture of the world and included in the content of teaching physics. Particular attention is paid to gravitational interaction. We consider: the discovery of universal gravitation, its law and properties in the classical mechanics of Isaac Newton; contribution of Albert Einstein to the theory of gravitation. Attention is drawn to the modern cosmology problems associated with the discovery of the expansion of the universe with acceleration.

Keywords: Interaction, forces, mechanism of interaction, long-range action, short-range interaction, superposition principle, celestial mechanics, cosmological constant, antigravitation.

ӘОК 573.01

Кайсағалиева Г.С. – биология ғылымдарының кандидаты,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
Саттыкlicheva А.К. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: sattyklicheva@mail.ru

ОБЛЫСТЫҚ ДАРЫНДЫ БАЛАЛАРҒА АРНАЛҒАН МАМАНДАНДЫРЫЛҒАН МЕКТЕП- ИНТЕРНАТЫНДА БИОЛОГИЯДАН БЕЙІНДІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Қазіргі заманның өзекті мәселесі оқушының таңдаған бағыты бойынша бейінді білім беру туралы қарастырылды. Бейінді білім беру – оқушының таңдаған бағыты бойынша даралап оқыту, оқушының әлеуметіне және жоғары кәсіптік білім беру мекемелерімен сабақтастығына бағытталған арнайы дайындық жүйесі. Бейінді білім беру - білімнің сапалық деңгейінің жоғары болуын қамтамасыз етеді.

Тірек сөздер: бейінді білім беру, бейіндік мектеп, бейінді оқыту, институционалды форма, 12 жылдық білім беру моделі, дараланған білім, оқушылардың қызығушылық бағыты, арнайы факультатив, үйірме.

Қазіргі таңда білім беруде өзекті болып отырған мәселенің бірі – оқушылардың таңдаған бағыты бойынша бейінді білім беру. Қазақстан Республикасы Президентінің халыққа Жолдауында «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында «Біздің мақсатымыз айқын, бағытымыз белгілі, ол – әлемдегі ең дамыған 30 елдің қатарына қосылу» [1]. Елбасымыздың жолдауын жүзеге асырудың бір өлшемі- еліміздің білім беру жүйесін одан әрі жетілдіру, бәсекелестікке қабілетті мамандар даярлау болып табылады. Білім беруде өзекті болып отырған бейіндік оқыту аталған мәселені шешудің бір жолы болып табылады. Қазақстан Республикасында бейіндік оқыту жалпы білім беретін мектептің жоғары сыныптарында жүзеге асырылады, сондықтан білім берудің осы сатысын «бейіндік мектеп» деп атауға толық негіз бар. Бейіндік мектеп бейіндік оқытуды іске асыратын оқытудың институционалды формасы болып табылады. Бейінді оқыту дегеніміз — оқушылардың қызығушылық бағытының, қабілетінің дамуына жағдай жасайтын және олардың келешекте ие болуға тиісті кәсібіне бейімделуді қамтамасыз ететін оқыту.

Білім беруді түбегейлі жаңарту – Қазақстанның өркениетті дамыған 30 елдің қатарынан орын алуына кепіл болуы тиіс. Ол, ең алдымен, елдің шығармашылық, интеллектуалдық баға жетпес ұлттық байлығы дарынды балалар мен жастарды әлеуметтік- педагогикалық тұрғыдан қолдау мен дамытудағы тікелей қатынасты. Демек, бұл проблема өркениетті елдің, соның ішінде, біздің еліміздің де білім берудегі мемлекеттік саясаттың бүгінгі таңдағы басымдылық бағыты.

Қазіргі заманғы мектеп оқушысы нарықтық қатынастар мен ақпараттық қоғамның өзгермелі жағдайларына анағұрлым дұрыс бейімделген, жүйелі білім негіздерін тәжірибелік іс-әрекеттерге ұштастыра білетін, функционалды сауатты, өмірлік қажетті дағдылары қалыптасқан, өзін-өзі дамытуға, өз бетінше табысты өмір сүруге, өзіне және қоғамға пайдалы қызмет атқаруға лайықты тұлға болып шығуы тиіс. 12 жылдық білім беру жүйесіндегі басты артықшылық оқушыға білім берумен тоқталмай, өз таңдаған мамандығына қарай алғашқы кәсіби бағдар алып шығуында жатыр.

Дамыған елдерде жоғары сыныптағы жалпы білім бейіндік болып табылады және бейінді білім беру бағдарламасы мектептердің соңғы екі оқу

жылын қамтиды. Бұндай елдердің қатарында Германия, Швеция, АҚШ, Канада, Франция, Италия, Англия, Қытай, Жапония және т.б. елдер бар. Осы аталған елдерде бейіндік мектептерде оқитын оқушылардың саны қазіргі таңда 70 пайыздан кем емес. Мысалы, Англияда бейіндік білім 12-13-ші сыныптарды қамтиды және оқушыларды жоғары оқу орындарына дайындайды. АҚШ-та бейіндік оқыту жүйесі орта мектептің соңғы 2-3 жылын қамтиды және үш бағыт бойынша: академиялық, академиялық емес және кәсіптік бағытта білім беріледі. Оның ішінде, бірінші бағыт – жоғары оқу орындарына түсуге, қалған екеуі – колледждерге түсуге мүмкіндік береді [2].

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасында 2007 жылғы Қазақстан республикасының «Білім туралы» Заңына сәйкес орта білім беру деңгейінің жоғарғы сынып оқушыларна бейіндік оқытуды енгізу қарастырылуда. Бейіндік оқыту, білім беру сапасын көтерудің, мемлекеттің және қоғамның, тұлғаның өзекті және келешектегі қажеттіліктерін жүзеге асырудың бірден бір құралы ретінде қарастырылады [3].

Стратегиялық тұрғыдан анықталғандай, жалпы орта білім беру бағдарламалары «білім беру мазмұнын кәсібилендіру және кіріктіру, саралану негізінде әзірленетін болады». Оқушыларға «шығармашылық қызметіне және жеке қабілетінің дамуына ерекше орын берілетін, дараланған білім беру бағдарламаларын таңдауға мүмкіндік береді. Жинақталған білім алуға, өздігінен және шығармашылықпен қолдана білуге ұмтылу, әлем, қоғам және адам туралы жүйеленген түсініктерді кеңейтіп, тереңдетіп игеруге көшу қамтамасыз етіледі».

Қазақстанда бейіндік оқыту жүйесін дамыту өзектілігі бірқатар факторлармен анықталған:

- мектептердің 12 жылдық білім беру үлгісіне көшуі;
- шетелдік тәжірибедегі жоғарғы сыныптағылардың оқуын ұйымдастыру тенденциялары;
- еңбек нарығының мектеп түлектерінің дайындығына қоятын талабы;
- білім берудің келесі деңгейлерімен сабақтастығын жүзеге асыру қажеттілігі.

Қазақстанда бейіндік оқыту жүйесін дамытудың ықпалдастығы:

- білім алушыларды әлеуметтендіруде педагогикалық жағдайды кеңейту, алдағы уақытта еңбек нарығының алға қарай даму жағдайында оларды саналы таңдау жасауға дайындау
- орта білім алу жолдарын анықтауда негізгі мектеп түлектеріне әлеуметтік-педагогикалық қолдау көрсету;
- үздіксіз білім беру жүйесінің барлық деңгейлерінде оқытуды ұйымдастыруға тәсілдерді үйлестіру.

Қазақстан Республикасында Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасындағы басым бағыттарының бірі ретінде көрсетілген 12 жылдық оқыту моделіне көшу үдерісі білім беру мазмұнының когнитивтік, іс-әрекеттік және аксиологиялық компоненттерін кіріктіру негізінде жаңартылған мазмұндағы стандарттарды әзірлеу мен енгізуді ұйғарады [3].

Бейіндік оқыту жеке тұлғаға бағыттала отырып, мынадай міндеттерді жүзеге асырады:

- жалпы орта білім бағдарламасының жеке пәндерін тереңдете оқыту;
- білім мазмұнын саралауға және әр оқушының өзіндік білім траекториясын құруға жағдай жасау;
- жалпы орта және кәсіби білім арасындағы сабақтастықты, бағдарлы сынып оқушыларын жоғары оқу орнында білімін жалғастыруға дайындауды қамтамасыз ету;

- оқушының белгілі сала бойынша қабілетін ұштау, оның бойында келешекке қажет білік пен дағданың қалыптасуына мүмкіндік жасау.

12 жылдық мектептегі жоғары сынып, бұл жалпы орта білім берудің соңғы кезеңі болып табылады. Бұл деңгейдің негізгі мақсаты – оқытудың саралануы мен даралануына бағдарланған жалпы орта білім беруде бейіндік оқыту, оқушылардың болашақ кәсіби қызметіне саналы да жауапты таңдау жасауына, жеке және өмірлік өзін-өзі танытуына жағдай жасау.

12 жылдық білім беру жағдайында бейіндік оқытуды ұйымдастыру барысында жаңа формаларды қолдану төмендегідей жетістіктерге қол жеткізуге мүмкіндік береді:

- оқушы өзі таңдаған бейіндігіне сәйкес терең білім алуға, алғашқы кәсіптік білімді меңгеруге мүмкіндік алады;

- өзінің қабілеті мен бейінділігіне қарай білім мазмұнын таңдап оқуға қол жеткізеді;

- оқу мүмкіндігіне қарай білім мазмұнының игерілуі мүмкін, әрі міндетті деңгейлері жүзеге асырылып, мұғалім мен оқушы арасындағы қайшылықтың бір үлкен түйіні шешіледі;

- білім алушы оқу үрдісінде белсенді ұйымдастырушы, өздігінен білім жолын игеруші, нәтижесін бағалаушы тұлғаға айналады;

- бейіндік оқыту жеке адамының өзін-өзі дамытуда жетілдіру тұрғысынан ұйымдастырылғандықтан, сыртқы әсерден гөрі сыртқы мотивацияның үлес салмағы артып білімді игеру жолындағы табыстан туатын құштарлық, құлшынысы жетіледі, білімді игерудің жаңа қайнар көзі пайда болады;

- білім алушының даму кеңістігіне толық мүмкіндік беріліп, өзін-өзі дамыта, басқара отырып, өсу траекториясын өзі белгілеуші болады.

12 жылдық білім жүйесіндегі бейіндік мектепте негізгі үш бағыт басшылыққа алынады:

1-бағыт: оқушының жеке қабілеттерін есепке ала отырып жеке даралық бағытта оқыту.

2-бағыт: оқушының потенциалдық мүмкіндіктерін есепке ала отырып жеке даралық бағытта оқыту.

3-бағыт: ішкі қажеттіліктерді есепке ала отырып жеке даралық бағытта оқыту.

Оқытудың 12 жылдық моделі бойынша жалпы орта білім беру деңгейінде білім беру сапасын жетілдіру, мемлекеттің және қоғамның, тұлғаның өзекті және болашақтағы қажеттіліктерін жүзеге асыру үшін жаратылыстану-математикалық, қоғамдық-гуманитарлық және технологиялық бағыттар бойынша бейіндік оқыту ұсынылады [4].

Бейіндік оқытудың мақсаты – кәсіптік білім беру бағдарламаларын игеруге жоғары сынып оқушыларын даярлау, оларға кәсіптік бағдар алу үшін жағдай жасау, оқушылардың арнаулы бейімділігі мен қызығушылығын, танымдық қабілетін ескеруге бағытталған білім беру үдерісінің құрылымы мен мазмұнын ұйымдастыру, білім беруді даралау мен саралап жіктеу [4]. Сондықтан бейіндік оқыту жүйесі дамуының өзектілігі бірқатар факторларға байланысты, олар: білім беру нәтижелері жүйесінің кеңейуі: білім, білік, дағды және құзыреттіліктер; жоғары сыныпта оқу үдерісін ұйымдастырудың әлемдік тәжірибесі; техникалық, кәсіптік және жоғарғы білім беру жүйесінің дамуымен байланыстырылады.

Жалпы орта білім беру деңгейінде бейіндік оқыту жүйесінің дамуы 16-18 жастағы азаматтардың білімділік деңгейін, олардың қабілеті мен қызығушылығын ескере отырып бәсекеге қабілеттілігін көтеру мақсатында мүмкіндіктерді кеңейтуге; жоғары сыныптағылардың мектептен кейінгі өмірлік жолды таңдауға бейімделудің негіздерін жасау, олардың кәсіптік мақсаттарын

іске асыруға; еңбек нарығын кәсіби техникалық кадрлармен қамтамасыз ету проблемаларын шешуге бағытталған.

Осыған орай 12 жылдық мектептің жалпы орта білім беру деңгейіндегі бейіндік оқытуды дамытудың тұжырымдамалық негіздерін және оны жүзеге асыру механизмдерін анықтау, бейіндік оқытудың құзыреттілікке негізделген оқу бағдарламаларын әзірлеудің ғылыми-әдістемелік негіздерін анықтау, яғни 12 жылдық бейінді мектепте оқытуға ауысу еліміздің экономикалық және әлеуметтік өркендеу мақсаттарына жету үшін зор маңызы бар мәселе болып отыр.

Жалпы орта мектептегі жаратылыстану-математикалық және қоғамдық-гуманитарлық бағыттарындағы білім мазмұны 11-12 сынып оқушыларының мүдделерін, қабілеттері мен қажеттіліктерін есепке ала отырып тиімді педагогикалық жағдайлар жасауға бағытталған. Сонымен қатар, ол барлық оқушыларды жоғары оқу орындарының сәйкесінше мамандықтарында кәсіби білім алуға қажетті дайындық деңгейімен қамтамасыз етеді.

11-12 сыныптарда бейіндік оқытудың білім мазмұны жаратылыстану - математикалық, қоғамдық-гуманитарлық және технологиялық бағыттардың ішкі бағдарларға бөлінумен жүзеге асырылады, яғни жаратылыстану-математикалық бағыт химия-биологиялық, физика-математикалық және т.б. бағдарларға, ал қоғамдық-гуманитарлық бағыт филологиялық, тарихи-құқықтық, әлеуметтік-экономикалық және т.б. бағдарларға бөлінеді.

Жаратылыстану-математикалық білім берудің мақсаттары: жаратылыстану-математикалық бағыттағы пәндерді тереңдетіп оқытуды қамтамасыз ету; қоршаған әлемді түрлендірудегі математиканың, информатиканың, физиканың, биологияның және химияның ролі туралы түсініктерін қалыптастыру; оқытуды бейіндендіруге жағдай жасау және оқушыларды одан әрі кәсіби өзін-өзі анықтауға, өзін-өзі дамытуға даярлау.

Жаратылыстану-математикалық бағыт жаратылыстану-математикалық циклдегі пәндер бойынша білім беру үдерісінде оқушы тұлғасының интеллектуалдық әлеуетін дамыту мақсатында физика-математикалық және химия-биологиялық білім беруді, оқушылардың логикалық, математикалық, ғылыми-жаратылыстану, инженерлік ойлауын қалыптастыруды, әртүрлі өмірлік жағдайларға және болашақ кәсіби қызметіне қажетті оқушылардың аналитикалық, практикалық біліктері мен дағдыларын жетілдіруді қамтиды.

Жаратылыстану-математикалық бейіндік бағыты келесідей бейіндік пәндер құрамымен қамтамасыз етіледі: бағдар бойынша терминология (шетел тілінде), математика, қолданбалы математика, физика, астрофизика, химия, биология, география, информатика, биохимия және биотехнология негіздері, экология және тұрақты даму, қазіргі заманғы химиялық технологияның негіздері, графика және проекциялау, компьютерлік моделдеу, ақпараттық жүйелер мен технологиялар және т.б.

Бейіндік оқыту оқушыларға өздерінің болашақ мамандығын таңдауға зор әсерін тигізеді. Қазіргі кезде мектеп бітіруші түлек мамандықты дұрыс таңдауды білмей, кейде адасып жатады. Бейіндік оқыту осы мәселені түбегейлі шеше алады. Мектепте арнайы бір бағытта бағдарлы білім меңгеріп шыққан оқушы ЖОО адаспай таңдайды. Дұрыс таңдау жасалған жерде оқудың сапасы да артады, әрі болашақ маман өз ісіне сүйіспеншілікпен, жауапкершілікпен қарайды. Олай болса, бейіндік оқытуды саннан сапаға қарай көшудің бірден-бір жолы деп қарастыруымызға болады.

Бейінді білім берудің мәні оқушылардың, жоғары сынып оқушылардың өздерінің қабілет икемділігі кәсіпке дейінгі даярлығын қамтамасыз етуде ерекше рөл атқаруда. Себебі, 10-11 сыныптарда оқушыларға берілетін жалпы білімнің

негізгі қызметі, біріншіден, олардың кәсіпке дейінгі даярлығын қамтамасыз ету болса, бейінді білім осы мақсатты көздейді.

Екіншіден, қазіргі біздің елімізде әжептәуір тәжірибе жинаған жаңа типті мектептер соның ішінде мамандандырылған дарынды балалар мектептерінің ең басты атқаратын қызметі, баланың болашақ кәсіпке дейінгі даярлығын қамтамасыз етуді, өзінің ең басты міндеті деп санайды. Осы негізде жаңа типті мектептерде бейінді білім беруді, оған қойылатын талапты жүзеге асыруда мол тәжірибе жинақтады. Әсіресе, оған дәлел ретінде жоғары көрсеткішке жеткен республикада өзіндік орны бар Батыс Қазақстан облыстық дарынды балаларға арналған мамандандырылған мектеп – интернатының бейінді білім берудегі инновациялық тәжірибені ерекше айтуға болады.

Батыс Қазақстан Облыстық дарынды балаларға арналған мамандандырылған мектеп- интернатында оқушыларға сараланып бейінді білім беру жүзеге асырылып жатыр және Республикада ең жоғарғы көрсеткішке ие болып отыр. Онда: оқушылар өз қабілеттеріне таңдаған мамандықтарына сәйкес, шағын топтарға бөлініп, бейінді білім беріледі; бейінді оқытылатын пәндердің көлемі апталық жүктеме жай мектептермен салыстырғанда бірнеше есе көбейтіледі (жай мектептерде биология пәні 1сағ немесе 2 сағ), бұл – мектептерде биология пәні 5 сағатты қамтиды; бұл мектептерде биология жылдық жұмыс уақытына сәйкес биология қайталанып жоғары курс тереңдетілген бағытта жүзеге асырылады; оқушылар бейінді өздерінің таңдаған курстар бойынша, оқу мүмкіндігіне ие болады; оқушылар сол пәндер бойынша олимпиадаға, ғылыми жобаларға қатынасады; сабақ қосарланған сабақ әдісі бойынша жүргізіліп күрделі теориялық білімдерді, лабораториялық жұмыстарды кең көлемде түсіндірілуі және тұрақты әрбір тақырыптың меңгеріліп отыруы қамтамасыз етіледі; бейінді білім беруге жоғары категориялы мұғалімдер, университеттің ғалымдары шақыртылып, білімнің сапалық деңгейін жоғары болуды қамтамасыз етіледі [5].

Батыс Қазақстан облыстық дарынды балаларға арналған мамандандырылған мектеп – интернатына 8 сыныпты үздік аяқтаған оқушылар өз таңдаған бағыты бойынша сынақ тапсырады. Сынақ екі этаптан тұрады, бірінші, өз таңдау пәні бойынша ауызша немесе бақылау түрінде болады. Екінші сынақ, барлығына бірдей оқушының ойлау қабілетін анықтау үшін психологиядан күрделілігі әртүрлі тест тапсырмасын орындайды. Сынақтан сүрінбей өткен оқушы мектепке қабылданады. Облыстық дарынды балаларға арналған мамандандырылған мектеп – интернатында (ОДБАММИ) оқушылар үш жыл 9, 10 және 11 сыныпта оқиды. Оқушылардың таңдау мамандығына байланысты алты бағытта оқытылады: физики- информатика, математика – информатика, биология, биология- экология, химия және ағылшын. Оқушылардың барлығына бірдей жалпы білім беріледі. Мектеп бағдарламасындағы жалпы пәндер толықтай оқытылады. Таңдау пәндері әр сыныптың бағыттарына қарай көлемі жағынан өзгертілген. Бұл жағдай оқушыларға өздерінің таңдаған бағыттарына қатынасты пәндерге көбірек уақыт беріп, ал жалпы пәндерді жеңілдетуге мүмкіндік жасайды.

Облыстық дарынды балаларға арналған мамандандырылған мектеп – интернатында биология пәнін таңдаған оқушылар екі бағыт бойынша оқытылады, яғни биология және биология- экология бағыты. Осы бағытты таңдаған оқушыларға медицина, биология және экология саласына қатысты арнайы факультатив, үйірмелерде мамандық алды даярлық жүргізіледі.

Нәтижесінде, ондай әзірлік деңгейден өткен оқушылар 100% оқуға түсуі ғана емес, өздерінің даярланған бейінді бағыты бойынша жоғары оқу орындарда үздік білім алып, қазіргі заманға сай маман болып шығуын қамтамасыз етіледі.

Мысалы, 2015-2018 жылдар аралығында Облыстық дарынды балаларға арналған мамандандырылған мектеп - интернатында биология пәні бойынша ұлттық бірыңғай тестілеудің көрсеткіші төмендегідей.

Кесте 1 – ОДМАММИ –да биология пәні бойынша соңғы жылдардағы көрсеткіш

Оқу жылы	ҰБТ-ға биология пәні бойынша қатысқан оқушылар саны	Орташа балы
2015 ж.	7	23,8 (25 балдық жүйе бойынша)
2016 ж.	6	23,5 (25 балдық жүйе бойынша)
2017 ж.	8	36,8 (40 балдық жүйе бойынша)
2018 ж.	5	37,20(40 балдық жүйе бойынша)

Кесте 2 – 2018 жылғы ОДБАММИ түлектерінің биология пәні бойынша жинаған балы, түскен оқу орны.

№	Оқушының аты-жөні	Жалпы балы	Биология пәнінен жинаған балы	Жалпы биология пәнінен жіберген кәтелер саны	Түскен оқу орны
1	Тулегенова Ранида Разымқызы	136	37	14	С.Д. Асфендияров атындағы Қазақ Ұлттық медициналық университеті
2	Жақсылықұлы Жайсаңбек	135	38		С.Д. Асфендияров атындағы Қазақ Ұлттық медициналық университеті
3	Хамзиева Милана Мирасқызы	133	37		С.Д. Асфендияров атындағы Қазақ Ұлттық медициналық университеті
4	Құдайберген Жанат Мейрамбекқызы	124	31		Л.Н.Гумилёв атындағы Еуразия Ұлттық университеті
5	Кенесова Айкөркем Салауатқызы	121	28		Әлі-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Сонымен, бейінді оқыту оқушыны әртүрлі әдіс тәсілдерді қолдана отырып, белгілі бір пән бойынша толық білім қалыптастыруымен аяқталатын жүйелі және арнайы мақсатқа көзделген нәтижелі жұмысқана емес, қоғам талабына сай оқушыны жеке тұлға ретінде қалыптасуына көп деген мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» - http://www.inform.kz/kz/elbasy-makalasy-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru_a3016293 Пайдаланған уақыты: 03.04.2018 ж.
2. ҚР Білім және Ғылым министрлігі Б.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы. «Бейіндік мектеп: 12 жылдық білім беру жағдайындағы даму болашағы» әдістемелік құрал. – Астана, 2013.
3. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы / Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 ж. 7 желтоқсандағы №1118 Жарлығымен бекітілген. – Астана, 2010.
4. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы / Қазақстан Республикасы Президентінің 2007 жылғы 27 шілдедегі №319 Жарлығымен бекітілген. – Астана, 2007.
5. Даулетов Н.Д. Дарынды балаларға сапалы білім берудің инновациялық негіздері. – Орал, 2009. – 130 б.

Кайсағалиева Г.С., Саттыкlicheва А.К.

**ОСОБЕННОСТИ ПРОФИЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ПО
БИОЛОГИИ В ШКОЛЕ-ИНТЕРНАТЕ ДЛЯ ОДАРЕННЫХ ДЕТЕЙ**

В статье представлены актуальные проблемы профильного образования обучающихся по выбранному направлению подготовки профильного обучения. Профильное образование обеспечивает качественный уровень обучения.

Ключевые слова: профильное образование, профильная школа, профильное обучение, институциональная форма, модель 12-летнего образования, специальных факультативов, кружков, интересы учащихся.

Кайсағалиева Г.С., Саттыкlicheва А.К.

**FEATURES OF SPECIALIZED TRAINING IN BIOLOGY AT WEST
KAZAKHSTAN SPECIALIZED BOARDING- SCHOOL LYCEUM**

The actual problem of modernity is considered in profile education in the chosen one of the student. The system of special education is a system a med of personalized training of the student in the chosen field, the continuity of educational institutions and higher education institutions. Profile training - high-quality education.

Keywords: profile education, specialized school, to teach specially, institutional form of education, model of 12 years education, personal teaching, pupils interests, extra lessons, circles.

Куанбаева Б.У. – педагогика ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор, Х.Досмұхамедов атындағы
Атырау мемлекеттік университеті
E-mail: bayan_Kuanbaeva@mail.ru

MACROMEDIA FLASH ОРТАСЫНДА ФИЗИКАЛЫҚ ЗЕРТХАНАЛАРДЫ КОМПЬЮТЕРЛІК МОДЕЛДЕУ ӘДІСТЕМЕСІ

Аңдатпа. Физикалық құбылыстардың мәнін түсінуде процестерді көрнекі демонстрациялайтын анимациялық бағдарламалардың маңызы зор. Сондай бағдарламалардың бірі - Macromedia Flash бағдарламасы көмегімен күрделі заңдылықтарды, алгоритмдерді және динамикалық процестерді зерттеуге, сонымен қатар білім беру ойындарын және имитацияларды енгізуді, зерттеу тренажерлерін құруды, материалды меңгеруді бақылау және өзін-өзі бақылауды автоматтандыруға болады.

Ұсынылып отырған мақалада қазіргі кезде программалаушылар арасында кеңінен қолданылатын Macromedia Flash бағдарламасын қолданып, «Macromedia Flash ортасында физикалық зертханаларды модельдеу әдістемесі» берілген.

Тірек сөздер: модель, Macromedia Flash бағдарламасы, физикадан зертханалық жұмыс, сұйықтың тұтқырлық коэффициенті, Стокс тәсілі.

Модельдеу танымның негізгі әдістерінің бірі, ол шындықты бейнелеп көрсетеді және басқа объектілердің, құбылыстардың, процесстердің көмегімен реал объектінің кейбір қасиеттерін нақтылайды, көзге елестетеді немесе абстрактілі сипаттау арқылы бейне, процесс, жоспар, карта, теңдеулер жиынтығы, алгоритмдер және бағдарламалар түрінде түсіндіру болып табылады [1].

Қазіргі заманауи ақпараттық технологиялар табиғаттағы және техникадағы түрлі процестерді модельдеуге мүмкіндік береді.

Компьютерлік модельдеуге қатысты алғашқы жұмыстар физикамен байланысты, яғни модельдеу көмегімен гидравлика, сүзу, жылу алмасу және жылу беру, қатты дене механикасы және т.б. салалардың негізгі мәселелері модельдеу әдісімен шешілді. Модельдеу негізінен итеративті схемалар көмегімен математикалық физиканың күрделі сызықты емес есептерін шешуде қолданылды, яғни математикалық модельдеу болып табылды. Физикадағы математикалық модельдеудің жетістіктері химия, энергетика, биология және тағы да басқа ғылымдардың салалары бойынша міндеттерді шешуге көмектесті және сондай-ақ, олардың модельдеу схемалары бір-бірінен тым ерекшеленбеді.

Жаратылыстану, тірі және тірі емес, қоғам туралы барлық ғылымдар үшін модельдерді құрастыру және қолдану танымның күшті құралы болып табылады. Нақты объектілер мен процестердің табиғаты соншалықты көп қырлы және күрделі болатындықтан, оларды зерттеудің ең ұтымды (кейде жалғыз) тәсілі көбінесе нақтылықтың белгілі бір қырын бейнелейтін модельді құру және зерттеу болып табылады, сондықтан модель шындыққа қарағанда бірнеше есе қарапайым болады.

Ғылым дамуындағы ғасырлық тәжірибелер іс жүзінде бұл тәсілдің нәтижелілігін дәлелдеді. Нақтырақ айтқанда, модельдеу әдісін қолданудың қажеттілігі көптеген объектілердің (немесе осы объектілермен байланысты мәселелердің) тікелей зерттелмейтін немесе толықтай мүмкін еместігін сондай-ақ, бұл зерттеудің көп уақыт пен ресурстарды қажет ететін физикалық процестерді модельдеудің өзектілігін анықтайтын фактымен айқындалады.

Компьютерлік графиканың, соның ішінде үш өлшемділік дамыған сайын, физикалық құбылыстар мен процесстерді бейнелеу мүмкіндігі артты, бұның өзі білім беру процесі үшін өте маңызды болып табылады. Бүгінгі күнде көптеген білім беру мекемелерінің лабораториялық базасы қалаған жағдайда емес, сондықтан мұғалімнің физикалық құбылыстарды немесе процесстерді көрнекі түрде түсіндіріп, көрсетуіне мүмкіндіктері бола бермейді, бұл, әрине, оқушылардың құбылыстарды қабылдауына және түсінуіне әсер етеді.

Осы орайда мұғалімдер мен оқушыларға оқу құралы ретінде компьютердің көмегі зор. Бүгінгі күні 3D-Max, Macromedia Flash және т.б. сияқты компьютерлік физикалық анимациялардың әр түрлі әдістері бар. Біздің зерттеу жұмысымызда жеке процесстерді модельдеу мүмкіндігін аша алатын Macromedia Flash бағдарламасы қолданылады. Macromedia Flash соңғы уақытта жасалды, бірақ жыл сайын және әр жаңа нұсқасымен ол танымал болып келеді. Флешті анимациялық фильмдер жасау үшін және тіпті компьютерлік ойындар жасау үшін табысты қолдануға болады.

Flash технологиясы Shockwave Flash (SWF) форматында векторлық графиканы пайдалану негізінде жасалған. Бұл бірінші векторлық формат болмаса да, SWF жасаушылары визуалды физикалық мүмкіндіктері, онымен жұмыс істеу құралдары және веб-беттерге нәтижені қосу механизмі арасындағы ең сәтті үйлесімділікті таба алды.

SWF-дің қосымша ерекшеліктері сол, оның көшірілуінің қолайлылығы, яғни бұл формат кез-келген аппараттық-бағдарламалық платформада (атап айтқанда, MacOS операциялық жүйесімен басқарылуымен жұмыс істейтін Macintosh компьютерлерінде және OS Windows жұмыс істейтін IBM компьютерлерінде) қолданылуы мүмкін. SWF-тің тағы бір артықшылығы: оның негізіндегі суреттер тек қана анимацияланып қоймайды, сонымен қатар интерактивті элементтер мен дыбыспен толықтырылады [2].

Физика сабағында оқу процесін ұйымдастыру формасы мен әдістемелік сапасының өзгеруі оқытылатын құбылыстардың комплексті орнықтырылатын жүйелік тәсілінің негізінде пайда болады, сыртқы жағдайдың өзгеруіне қарай оқушылардың үйренуі (зертхананы жаңа аспаптармен және ДЭЕМ базасында есептеу құралдарымен жабдықтау, жаңа әдістеменің материалды жасау және т.б.) қажеттігі туады. Физиканы оқыту кезінде ДЭЕМ-ді қолданудың мынадай бағыттарын ажыратуға болады [3]:

- Физикалық құбылыстарды модельдеу табиғат құбылыстарын және олардың бір-бірімен әсерін оқып үйрену мақсатында ақпарат алу үшін эксперименттер жүргізу;
- Зертханалық эксперименттер жасау және эксперименттік деректерді өңдеу;
- Анықтама - мағлұматтар іздеу және өңдеу жұмыстарын жүргізу;
- Есептер жасау және т.б.

Физика курсына оқушылар негізгі физикалық құбылыстармен танысуға міндетті. Бұл физикалық құбылыстардың бір бөлігін оқушылар арнайы эксперименттер жасаған уақытта оқып үйренеді.

Физика сабағында ЭЕМ арқылы жұмыс жасағанда мыналарды:

- Физикалық экспериментті демонстрациялай білуі;
- Дисплей экранында оның нәтижелерін шығара білу, бақылаушы эксперимент моделін көрсете білуі;
- Эксперимент кезінде параметрді өзгерту мүмкіндіктерін білуі;
- Сабақта оқытылатын құбылыстармен заңдылықтарды қолданылуы нақты көрсете білуі қажет.

Компьютерде физикалық процестер мен құбылыстарды модельдеу бағыты оқу процесін дамыту мен жетілдіруде маңызы зор. Соның ішінде оқушылардың шығармашылық белсенділігін көтеруде, зерттеу жұмыстарын дамыта білуде оның ролі ерекше. Әртүрлі құбылыстарды компьютерде модельдеу сабақта физикалық ұғымдардың мағынасын тереңірек ашуға, оқушыларға білім беру жүйесі мен ғылыми зерттеу әдістері арасындағы тығыз байланыстардан хабардар етуді қамтамасыз етеді.

Сол сияқты 11-10 сыныптың физика сабағындағы “электростатикалық өрісті оқып үйрену” тақырыбын қарастырғанда компьютерде әртүрлі өрістерді модельдеп көрсетуге болады.

Мысалы:

1. Зарядталған шексіз жазықтықтағы өрісті бақылау және сызып көрсету;
2. Нүктелік зарядтың өрісін бақылау және сызып көрсету;
3. Әр аттас екі нүктелік зарядтардың (диполь өрісі) өрісін бақылау және сызып көрсету;
4. Алынған суреттен кернеулік сызықтарын жүргізу.

Қазіргі көптеген мектептерде физикадан көрнекі құралдар мен зертханалық жабдықтар жетіспейді. Ал, физика сабағында компьютерді қолданып осы мұқтаждықтарды жеңілдетуге болады. Мысалы “Дыбыс толқындары” тақырыбын өткен кезде оқушылар дыбыс тонының жоғарлығының тербеліс жиілігінен тәуелділігін анықтау үшін, олар тонның жоғарлығын 10 рет өзгерте отырып дисплей экранында әртүрлі жиілікпен тебелістің синусойдалық графигін алады. Бұл жерде гармониялық дыбыс тербелісінің дыбыс толқынының жоғарлығынан қандай тәуелділікте болатынын график түрінде қарап оқушы өздігінен қорытынды жасай алады.

Мектептегі физика сабағында компьютерді қолдануда мыналарды басшылыққа алған жөн:

1. Зертханалық жұмыстарды немесе эксперименттерді жасауда құрал-жабдықтар жетпеген жағдайда физикалық процестерді компьютерде модельдеуге болады;
2. Оқушы ЭЕМ-мен жұмыс жасағанда тапсырмалар бірсарынды болмай, біртіндеп күрделенуі қажет;
3. Оқушы дисплейді мөлшермен пайдалануы қажет, өйткені ЭЕМ-ді шамадан тыс пайдалану көру органдары мен нерв жүйелеріне зиянын тигізеді;
4. Оқушының ЭЕМ-мен байланысы мұғалім назарынан тыс қалмауы керек.

Компьютерді оқу процесіне пайдалану білімді қорытындылау мен жүйелеуде, мұғалімнің әдістерді түрлендіруде, оқушылардың шығармашылық потенциалын және оқытудың потенциалдық жүйесін көтеруде мүмкіндік береді.

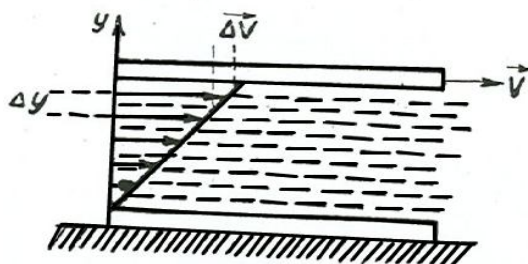
Енді, Macromedia Flash бағдарламасы көмегімен моделденген «Сұйықтың тұтқырлық коэффициентін Стокс тәсілімен анықтау» тақырыбында моделденген зертханалық жұмыстың мысалын келтіреміз [4]:

1.1. Приборлар мен құрал-жабдықтар: таянышқа орнатылып, ішіне зерттелетін сұйық құйылған цилиндр пішінді шыны ыдыс, масштабты сызғыш, кішкене металл шарлар, секундоөлшегіш;

1.2. Жұмыстың мақсаты: қарастырылып отырған тәсілдің теориясымен танысу, өлшеу әдістерін меңгеру және кейбір себептердің эксперимент нәтижесіне тигізетін ықпалына талдау жасау;

1.3. Теориялық кіріспе. Тұтқырлық (ішкі үйкеліс) деп, аққыш денелердің (сұйық пен газдың) бір қабатынан екінші қабатына дененің орын ауыстыруына кедергі жасайтын қасиетін айтамыз;

Сұйықтың жоғары және төменгі қабаттарын өзара параллель жазып екі пластина деп қарастырайық (сурет 1).

Сурет 1 – Сұйықтар қабатының көрінісі.

Сұйықты ойша жұқа қабаттарға бөлейік. Егер жоғары пластинаны, төменгі пластинаға қатысты солдан оңға қарай жылжытсақ, онда оған жабысқан сұйық молекулалары пластинамен бірге дәл сондай жылдамдықпен қозғалады. Бұл молекулалар келесі қабаттың молекулаларын ілестіреді де, процесс осылайша одан әрі жалғаса береді. Төменгі пластинаға жанасып жатқан молекулалар қабаты тыныштықта болады да, басқа қабаттар алыстаған сайын молекулалар қабатының жылдамдығы арта түседі. Сұйықтың тұтқырлығы жанасқан қабаттардың бір-біріне қарағанда ығысуы кедергі жасайтын күштің пайда болу нәтижесінде байқалады. Бұл күштің табиғатын былай түсіндіруге болады: әр түрлі жылдамдықпен қозғалған сұйық қабаттары бір-бірімен молекулалар алмасады. Сонда жылдам қозғалатын қабаттағы молекулалар біраз қозғалыс мөлшерін баяу қозғалатын қабаттан шапшаң қозғалатын қабатқа өткен молекулалардың қозғалыс мөлшері артады. Соның нәтижесінде шапшаң қозғалатын молекулалар жылдамдығы тежеліңкірейді. Сөйтіп, ішкі үйкеліс күші сұйық қабаттарының қозғалу жылдамдықтарын теңестіруге тырысады. Сұйықтың тұтқырлығынан пайда болған кедергінің шамасы сұйық қабаттары жылдамдықтарының айырымына және олардың ара қашықтығына байланысты болады. Бір қабаттан екінші қабатқа өткен сұйық жылдамдығының өзгерісі артқан сайын, ішкі үйкелістің шамасы да артады. Сұйықтың көршілес екі қабаты жылдамдықтары айырымының сол қабаттардың жылдамдық бағытына түсірілген нормаль бойымен есептелінген ара қашықтығына Δy қатынасының шегі

$$\lim_{\Delta y \rightarrow 0} (\Delta V / \Delta y) = dV / dy \text{ жылдамдық градиенті деп аталады.}$$

Ламинарлық ағыс (құйынсыз ағыс) кезінде сұйықтың екі қабатының арасында әсер ететін ішкі үйкеліс күші олардың жанасу бетінің ауданы мен жылдамдық градиентіне тура пропорционал болады:

$$F = \eta S (dV / dy) \text{ – Ньютон формуласы, (1.3.1)}$$

мұндағы сұйықтың табиғатына және оның күйіне (мысалы температурасына) байланысты болатын шама η – ішкі үйкеліс коэффициенті немесе динамикалық тұтқырлық коэффициенті, болмаса жай ғана (сұйықтың, газдың) тұтқырлығы деп аталады.

Сұйықтың динамикалық тұтқырлығының оның тығыздығына қатынасын кинематикалық тұтқырлық дейді:

$\nu = \eta / \rho$. Егер (1.3.1) формуласынан dV / dy және $S = 1$ деп алсақ, онда $\eta = F$. Яғни тұтқырлық, сан жағынан, бір-бірімен салыстырғанда жылдамдық градиенті бірге тең қозғалыстағы екі қабаттың жанасу бетінің әрбір бірлік ауданында пайда болатын ішкі кедергі күшіне тең. СИ жүйесінде тұтқырлық бірлігі үшін модулі 1 м/с жылдамдық градиенті 1 м жанасу бетінде 1 Н ішкі үйкеліс күштің туғызатын

тұтқырлық алынады. Бұл бірлік паскаль-секунд (Па*с деп белгіленеді) деп аталады. Тұтқырлық коэффициенті температураға тәуелді. Әрі сұйық пен газ үшін бұл тәуелділіктің елеулі айырмашалығы бар. Сұйық температурасы жоғарылаған сайын оның тұтқырлығы күрт азаяды. Газда, керісінше, температура жоғарылаған сайын тұтқырлық коэффициенті артады. η коэффициентінің температураға байланысты бұлай өзгеруін сұйық пен газдың ішкі үйкеліс механизмінің әр түрлі болуынан деп түсіну керек.

1.4. Кішкене шардың сұйық ішіндегі қозғалысы. Сұйықтың тұтқырлық коэффициентін кішкене шардың тұтқыр ортадағы қозғалысы (Стокс тәсілі) бойынша анықтауға болады. Енді кішкене шардың тыныштықта тұрған тұтқыр сұйықтағы еркін түсуін қарастырайық (1.4.1-сурет). Бұл жағдайда оған күш әсер етеді:

$$1.4.1. \text{ Ауырлық күші: } P = mg = 1/6\pi d^3 \rho g, \quad (1.4.1)$$

мұндағы d - кішкене шардың диаметрі, ρ – кішкене шардың тығыздығы, g – еркін түсу үдеуі.

1.4.2. Кері итеруші күш (Архимед заңы бойынша)

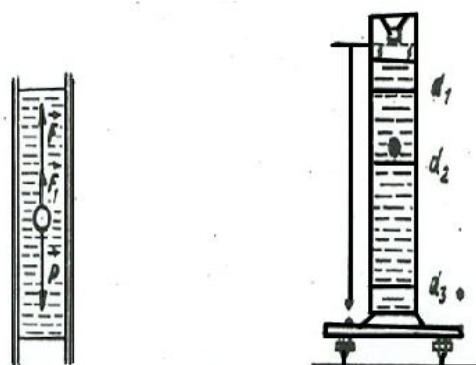
$$F_1 = 1/6\pi d^3 \rho_1 g, \quad (1.4.2)$$

мұндағы ρ_1 - сұйық тығыздығы.

1.4.3. Сұйық қабаттардың арасындағы ішкі үйкеліс күшінің әсерінен пайда болатын, қозғалысқа қарсы бағытталған кедергі күші. Кішкене шардың бетіне жанасып тұрған сұйық қабаты оған жабысады да, шармен бірге сондай жылдамдықпен қозғалады. Шарға жақын, іргелес жатқан сұйық қабаттар да қозғалысқа келеді. Бірақ кішкене шардан алыстаған сайын, сұйық қабаттарының жылдамдығы кемі береді. Сондықтан ортаның кедергі күшін есептегенде, сұйық қабаттарының арасындағы үйкелісті ескермей-ақ, сұйық қабаттарының арасындағы еспке алу керек. Тәжірибе ортаның кедергі күші дененің қозғалыс жылдамдығына, оның геометриялық пішініне, сызықтық өлшемдеріне, бетінің күйіне және ортаның тұтқырлығына байланысты болатынын көрсетеді. Егер кішкене шар жан-жаққа шексіз жайылып жатқан сұйық ішінде, ешқандай құйын тудырмай (түсу жылдамдығы аз кішкене шар) түсетін болса, онда Стокстың есептеуі бойынша кедергі күші мынаған тең:

$$F = 3\pi\eta Vd \quad (1.4.3)$$

мұндағы η – сұйықтың тұтқырлық коэффициенті, V – кішкене шардың жылдамдығы, d – оның диаметрі. Үш күш те вертикаль бойымен: ауырлық күші төмен, ал кері тиеруші күш пен кедергі күші жоғары (2 а - ші-сурет) қарай бағытталған.

Сурет 2 – а) Шарға әсер ететін күштер. б) Стокс тәсілімен сұйықтың тұтқырлық коэффициентін анықтауға аранлаған прибор.

Бастапқы кезде кішкене шардың жылдамдығы арта түседі, оның жылдамдығы артқан сайын кедергі күш те артады. Бір кезде ауырлық күшін (P), F және F_1 күштердің қосындысы теңгереді. Сол мезеттен бастап, барлық күштердің қорытқы күші нөлге теңеледі, яғни

$$P - (F_1 + F) = 0, \quad (1.4.4).$$

Бұдан әрі қарай кішкене шар $V = V_0$ жылдамдықпен бір қалыпты қозғалады. (1.4.4) формуласына P, F_1 және F шамаларының мәндерін қойып, тұтқырлық коэффициентін табамыз:

$$1/6\pi d^3 g \rho = 3\pi \eta V d + 1/6\pi d^3 \rho_1 g,$$

немесе

$$1/6(\rho - \rho_1)\pi d^3 g = 3\pi \eta V d,$$

бұдан

$$\eta = (\rho - \rho_1)d^2 g / (18V).$$

Кішкене шардың жылдамдығы l/τ қатынасымен алмастырып (мұндағы l – жол, τ – шардың бір қалыпты түсу уақыты), тұтқырлық коэффициентін есептеуге мүмкіндік беретін төмендегі өрнекті табамыз:

$$\eta = d^2 g \tau (\rho - \rho_1) / (18l) \quad (1.4.5)$$

Бұл формуланың диаметрі кішкене шар диаметрінен бірнеше есе үлкен цилиндр пішінді ыдыстың ортасы арқылы өтетін түзудің бойымен түскен кішкене шар үшін ғана пайдалануға болады. Осы теңдіктің оң жағында тұрған физикалық шамаларды біліп, тұтқырлық коэффициентін анықтауға болады.

1.5. Прибордың сипаттамасы. Стокс тәсілімен сұйықтың тұтқырлық коэффициентін анықтауға аранлаған прибор ішіне зерттелетін сұйық (глицерин, трансформатор майы және т.б.) құйылып, таянышқа бекітілген цилиндр пішіндес ыдыстан тұрады. (2 б - сурет) . Реттеуіш бұрандалар мен тіктеуіштің көмегімен цилиндр пішіндес ыдыс вертикаль орналастырылады. Цилиндрдің сыртқы бетіне горизонталь сақина түрінде (d_1, d_2, d_3) үш белгі түсірілген (l – екі белгінің ара қашықтығы).

Шар бір қалыпты қозғала бастайтын деңгейге сәйкес ең жоғарғы белгі сұйық бетінен 5-8 см төмен орналасады. Кішкене шар цилиндрдің дәл ортасынан өтетін осьтік түзудің бойымен қозғалу үшін цилиндр жоғары беті ортасында тесігі бар құйғыш тәріздес қақпақпен жабылған. Зертханалық жұмысты орындау үшін ұсақ болат немесе қорғасын шарлар пайдаланылады.

1.6. Жұмыстың орындалу тәртібі. 1.6.1. Кішкене үш шардың диаметрі анықталады. Әрқайсысының диаметрі әр түрлі бағыт бойынша үш рет өлшенеді. Өлшеу нәтижесі 1-ші кестеге жазылады.

1.6.2. Шарды құйғыштың тесігі арқылы сұйыққа жәй ғана тастау керек. Шар түсер алдында бақылаушының көзі мен жоғарғы белгі бір горизонталь түзудің бойында орналасуы керек. Шар жоғарғы белгінің тұсынан өте берген кезде секундоөлшегішті қосу керек. Сол мезетте бақылаушы дәл жоғарыдағыдай тәсілмен кішкене шардың екінші белгіден өтуін қадағалайды. Шар екіншідегіден өте бергенде секундоөлшегішті тоқтату керек. Шардың түсу уақыты кестеге жазылады.

Кесте 1 – Өлшеу нәтижелері

Шарлар	Шардың диаметрі (мм)	Шардың орташа диаметрі	Шардың түсу уақыты	Белгілердің ара қашықтығы	Тұтқырлық коэффициенті
	d', d'', d'''	d_{opt} , мм	τ , с	l , м	η , Па*с
1					
2					
3					

$$\eta_{opt} = \tau_{орт} = ?$$

1.6.3. Масштабты сызғыштың көмегімен белгілердің ара қашықтығы 1 мм-ге дейінгі дәлдікпен өлшенеді.

1.6.4. Егер бақылаушы шардың екінші белгіден өтетін мезгілін байқамай жіберіп алса, онда бақылауды одан әрі жалғастырып, секундоөлшегішті үшінші белгіден өтер мезетте тоқтату керек.

1.6.5. Үшінші белгі осы жұмыста пайдаланылатын шардың шекті шамаларын өлшеу үшін де қажет. Бұл жағдайда бақылаушыда екі секундоөлшегіш болуы керек. Шар бірінші және екінші белгіден өтер мезетте бірінші секундоөлшегіш, ал екінші және үшінші белгіден өтер мезетте екінші секундоөлшегіш қосылып – ажыратылады. Егер шардың d_1, d_2 және d_2, d_3 белгілері арасындағы жылдамдығы бірдей болса, онда өлшемдері осындай шарды пайдалануға болады. Егер, бұл шарт орындалмаса, онда өлшемдері бұдан гөрі кішілеу шар алу керек.

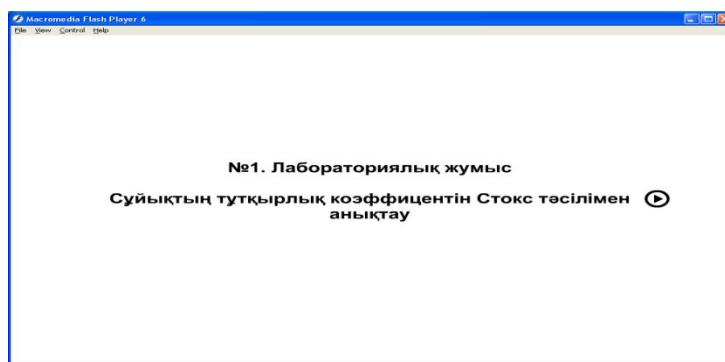
1.7. Өлшеу нәтижелерін өңдеу. 1.7.1. Әрбір кішкене шар үшін тұтқырлық коэффициенті (1.4.5) формуласымен есептеледі. Осыдан кейін бөлме температурасындағы тұтқырлық коэффициентінің тәжірибе кезіндегі орташа мәні есептеледі.

1.7.2. Заттардың тығыздығы: глицерин 1260 кг/м^3 ; қорғасын 11370 кг/м^3 ; болат 7850 кг/м^3 . Еркін түсу үдеуінің мәні 9.80 м/с^2 .

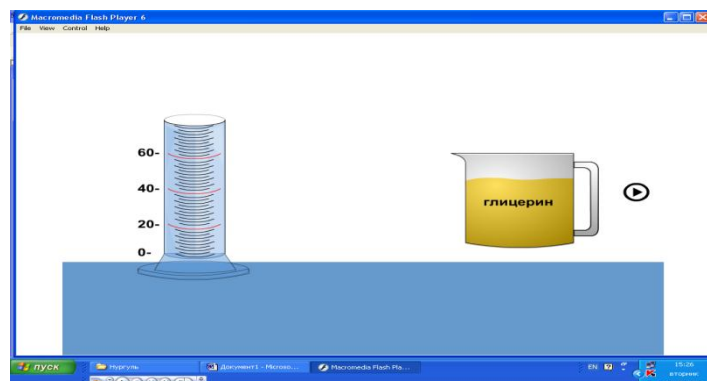
1.7.3. Мына формуламен салыстырмалы қате есептеледі:

$$\Delta\eta/\eta = \Delta g/g + 2\Delta d/d + \Delta l/l + \Delta\tau/\tau + (\Delta\rho + \Delta\rho_1)(\rho - \rho_1)$$

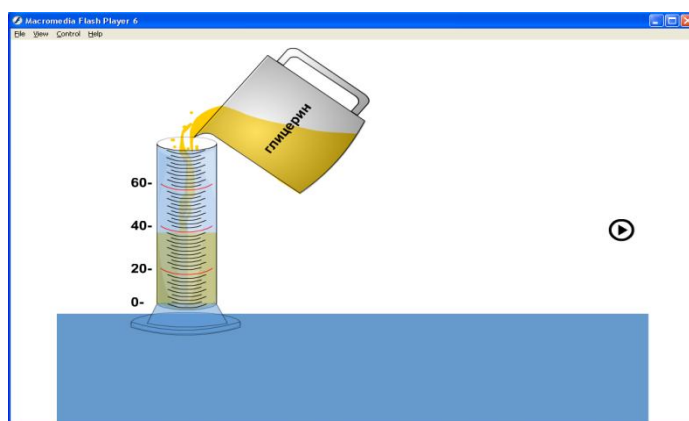
1.7.4. Өлшеу нәтижесі былай жазылады: $\eta \approx (\dots) \text{Па}\cdot\text{с}$.

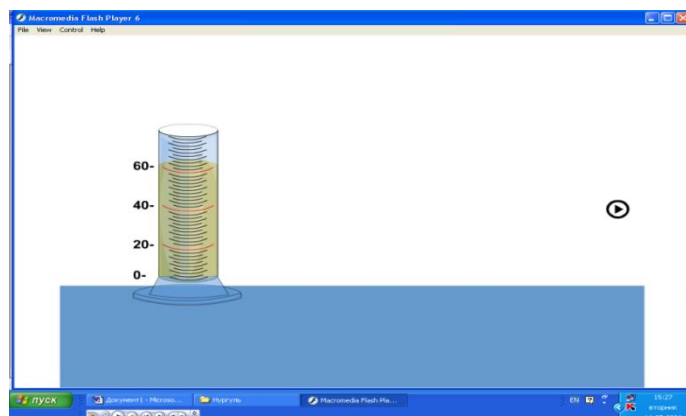
Сурет 3 – Лабораториялық жұмысының тапсырмасы (1)

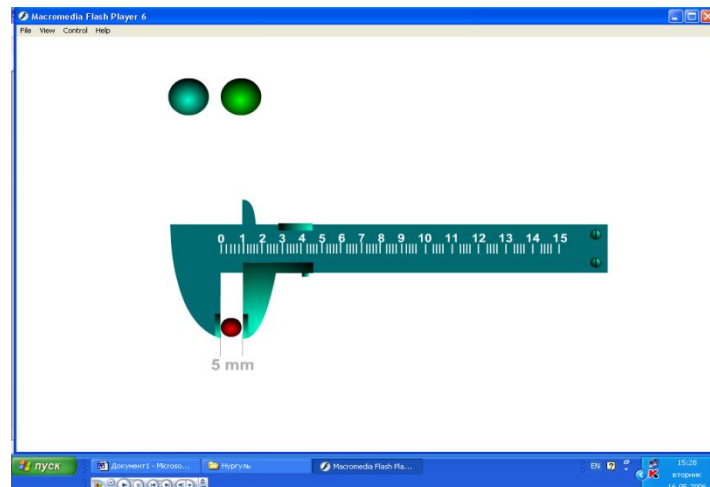
Сурет 4 – Керекті приборларды аламыз (2)

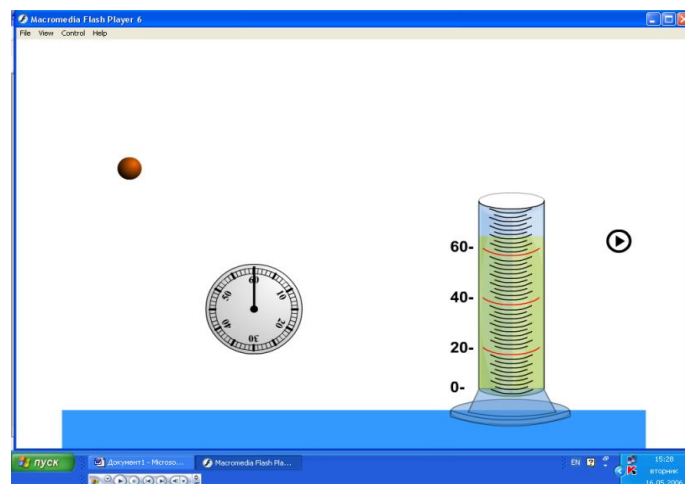
Сурет 5 – Глицеринді цилиндрге құямыз (3)

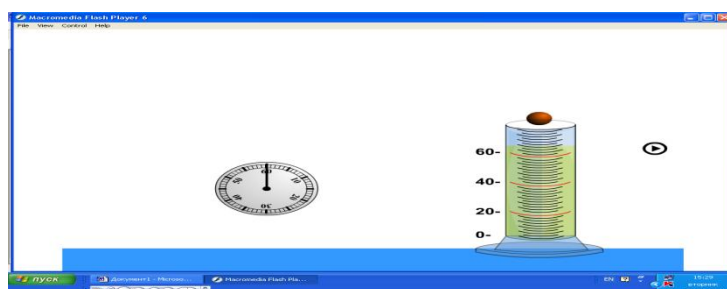
Сурет 6 – Сұйық деңгейі 60см деңгейінде тұр (4)

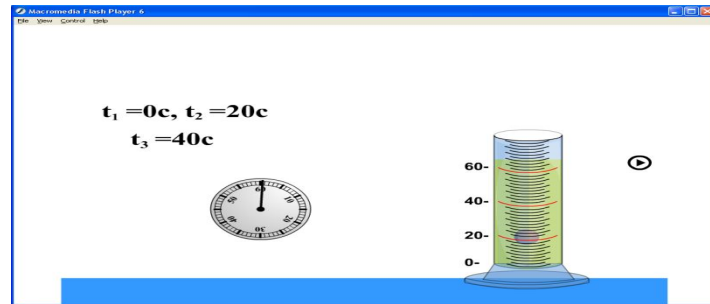
Сурет 7 – Алынған болат шарлардың диаметрін штангенциркуль арқылы өлшейміз (5)

Сурет 8 – Шардың сұйыққа түскендегі уақытын есептеу үшін секундомер аламыз (6)

Сурет 9 – Шарды сұйыққа батырамыз (7)

Сурет 10 – Шардың әр деңгейден өту уақытын жазып аламыз (8)

Қорытындылай келе, компьютерлік модельдеу технологиясы – қазіргі заманғы ғылыми танымның үлкен бір өнімді технологиясы, ол білім беретін оқу орындарында үздіксіз оқыту жүйесінде лайықты орын алып келеді және әлсіз материалдық база мәселесін шеше алады деген пікірдеміз.

Әдебиеттер:

1. Назаров С.А., Березин Ю. Компьютерное моделирование физических демонстраций в среде Macromedia Flash // Материалы студ. науч.-практ. конференции «Социокультурные условия образования молодого специалиста: вчера, сегодня, завтра». – Новочеркасск: ЮРГТУ (НПИ), 2006. – С. 223-224.
2. Оспенников Н.А. Лабораторный физический эксперимент в условиях применения компьютерных технологий обучения: учеб.-метод. пособие. – Пермь: Перм. гос. пед. ун-в., 2007. – 263 с.
3. Куанбаева Б.У. Оқытудың педагогикалық жүйесін технологиялық негізде жетілдірудің дидактикалық шарттары / Пед. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2004. – 137 б.
4. Физикалық тәжірибелер / Жалпы ред. Е. Аққошқарұлы). – Алматы, 1993. – 240 б.

Куанбаева Б.У.

МЕТОДИКА КОМПЬЮТЕРНОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ ЛАБОРАТОРИИ В СРЕДЕ MACROMEDIA FLASH

Для понимания сути физических явлений большое значение имеет использование анимационных программ, наглядно демонстрирующих процессы. Одна из этих программ - программа Macromedia Flash, с помощью которой можно исследовать сложные закономерности, алгоритмы и динамические процессы, а также реализовывать учебные игры и имитации, создавать исследовательские тренажеры, контролировать усвоение материала и автоматизировать самоконтроль.

В предлагаемой статье используется широкоиспользуемая среди программистов программа Macromedia Flash, и представляет собой моделирование на тему «Методика компьютерного моделирования физической лаборатории в среде Macromedia Flash»

Ключевые слова: модель, программа Macromedia Flash, лабораторные работы по физике, коэффициент вязкости жидкости, метод Стокса.

Kuanbaeva B.U.

METHODOLOGY OF COMPUTER MODELING OF PHYSICAL LABORATORY IN MACROMEDIA FLASH

Emphasizing importance of the animation programs showing processes in understanding of essence of the physical phenomena in article, one of which - the Macromedia Flash program. With her help it is possible to investigate difficult regularities, algorithms and dynamic processes, including to realize educational games and imitations, to create research exercise machines, to control digestion of material and to automate self-checking.

The proposed article uses the widely used Macromedia Flash program among programmers, and is a simulation on the theme «Methodology of computer modeling of physical laboratory in Macromedia Flash».

Keywords: model, Macromedia Flash program, laboratory works on physics, fluid viscosity coefficient, Stokes method.

УДК 54:37.016

Сдикова Г.Ж. – кандидат химических наук,
доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: sdikova.guliya@mail.ru

Хайруллина М.Ш. – магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: muldir_1990@mail.ru

РОЛЬ ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ В СТАНОВЛЕНИИ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ ОБУЧАЮЩИХСЯ ПО ХИМИИ

***Аннотация.** В этой статье рассматриваются аспекты, способствующие развитию познавательной активности, повышению творческой самостоятельности учащихся и качества знаний по химии. Применены системный подход, а также учение о познании, деятельности и ценностях на основе диалектического метода. Определены экспериментальные умения как умения выполнять практическую деятельность.*

***Ключевые слова:** Метод, проблемное обучение, экспериментальные умения и навыки, химический процесс, компетенции.*

Среди различных форм активации учебного процесса и формирования компетентностных подходов, центральное место принадлежит проблемному обучению. Проанализировав становление и развитие идей формирования экспериментальных умений по химии на основе проблемного обучения, очевидно, что теория проблемного подхода была подробно разработана психологами, дидактами и методистами. Определены психолого- педагогические основы применения проблемного подхода в предметных методиках, отдельные аспекты реализации проблемного обучения в процессе обучения химии.

Для определения методологических основ формирования экспериментальных умений по химии на основе проблемного обучения необходимо обратиться к методологии как совокупности теоретических положений о педагогическом познании и преобразовании действительности.

На первом уровне методологии применяется системный подход, а также учение о познании, деятельности и ценностях на основе диалектического метода.

Становление умений определяет использование видов деятельности, управление построением системы учебно-познавательной деятельности

учащихся, сочетание методов, приёмов, средств обучения, направленных на формирование экспериментальных умений по химии [1].

Экспериментальные умения и навыки системного характера формируются как результат познавательной системной деятельности обучаемого. Сформированность учащегося как субъекта деятельности означает, что обучаемый умеет анализировать деятельность, выделять в ней составные компоненты, оценивать их с точки зрения общественно выработанных мерок, эталонов и преобразовывать её.

Проблемное обучение при анализе конкретного факта позволяет выявить внутренние связи. Исходя из них, учащийся обобщает причинно-следственные связи между химическими процессами и явлениями (рис. 1).

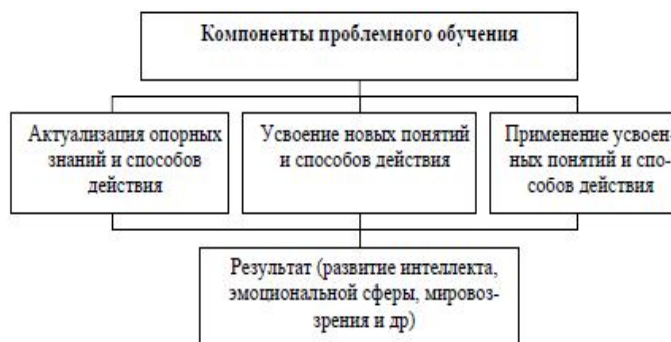

Рис. 1 – Компоненты проблемного обучения

Целенаправленное формирование теоретического мышления осуществляется при решении учебных задач, представленных в виде проблемных ситуаций. С их постановки начинается реализация экспериментальной деятельности учащихся, овладение обобщёнными способами действий в обучении химии.

Решение учебной проблемы осуществляется путём преобразования всеобщего отношения рассматриваемой системы, через моделирование существенного отношения в предметной, графической, знаковой форме. Учащиеся преобразуют идеализированный объект мысленно с целью изучения его свойств в чистом виде, выделяют частные задачи, оценивают выбранный путь решения. Исходным при этом является преобразование проблемной ситуации, направленное на поиск отношений в системе объектов.

Процессы развития всегда идут вслед за процессами обучения. Решая задачи проблемного характера, учащиеся усваивают способы деятельности, происходит формирование экспериментальных умений [2]. Поэтому выбор проблемного подхода в качестве интегрирующего обусловлен тем, что решение проблемных задач имеет деятельностный характер, способствует сознательному получению, оцениванию и преобразованию информации, разностороннему применению знаний а также предполагает сочетание предметных умений и знаний в конкретной учебной области химии, т. е. проблемное построение процесса обучения экспериментальным умениям позволяет рассматривать знания и умения в системе.

При формировании экспериментальных умений по химии не только обрабатываются все их компоненты, но и происходит управление познавательными процессами учащихся, которые усваивают систему понятий и умений, а также обобщённые способы решения учебных проблем.

С точки зрения проблемного обучения вслед за психологами рассматривается формирование экспериментальных умений по химии как активный познавательный процесс, в котором учащиеся создают новые для себя идеи, взгляды, основанные на изучаемых и ранее приобретённых фактах, развиваемых понятиях, теориях, законах по химии.

Поэтому проблемное обучение предполагает такую организацию познавательной, мыслительной деятельности индивида, которая позволяет ему строить новое знание. Но это не только химические знания, но также и знания о том, как их применять. Для усвоения таких знаний формируется у учащихся образ действий в виде умений.

В зависимости от числа действий умения делятся на простые и сложные. Примерами простых умений являются следующие умения: записать знак химического элемента, найти его относительную атомную массу, собрать лабораторный штатив. Сложное же умение представляет собой совокупность простых умений. Например, умение сравнивать состав, строение, свойства веществ предполагает наличие следующих умений: а) выделять признаки объектов, б) выделять общие и существенные признаки, в) выделять основание для сравнения; г) сопоставлять объекты по данному основанию. Многие предметные умения в химии сложные.

Авторы предлагают разные классификации предметных умений по химии. Н.Е. Кузнецовой выделены 6 групп учебных умений по химии на основе осуществляемого вида деятельности:

- 1) организационно-предметные, выражающиеся в умениях планировать эксперимент, ход решения, работу с литературой и другие;
- 2) содержательно-интеллектуальные умения, связанные с усвоением, преобразованием и применением теоретических знаний и методов познания, установлением внутри и межпредметных связей;
- 3) информационно-коммуникативные;
- 4) практические умения, связанные с выполнением химического эксперимента;
- 5) расчётные умения;
- 6) оценочные умения.

Авторами [3] определены экспериментальные умения как умения выполнять практическую деятельность. В процессе проблемного формирования экспериментальных умений по химии учитываются не только формирование предметных знаний и умений, но развитие познавательной сферы учащегося, что необходимо для осуществления учащимся продуктивной деятельности, а также становления компетентной в решении учебных проблем личности.

Выделяют три основных типа учебных проблем, приближающих или уподобляющих процесс обучения, процессу исследования:

- 1) Проблема построения моделей. Решение проблем первого типа дает новые знания;
- 2) Проблема исследования различных классов моделей. Этот тип проблем состоит в исследовании результата решения проблемы первого типа. Результатом решения проблем второго типа является дальнейшее развитие системы теоретических знаний путем включения в нее новых «маленьких теорий». Решение проблем второго типа приводит полученные знания в систему;
- 3) Связан с применением новых теоретических знаний, полученных в результате решения проблем второго типа, в новых ситуациях, существенно отличающихся от тех, в которых приобретены эти знания. Результатом решения проблем третьего типа является перенос знаний на изучение новых объектов.

Решение проблем третьего типа раскрывает новые возможности применения системы знаний.

Для более полного представления процесса проблемного формирования экспериментальных умений необходимо обратиться к модели построения проблемных ситуаций в процессе обучения химии, представленной на (рис. 2).

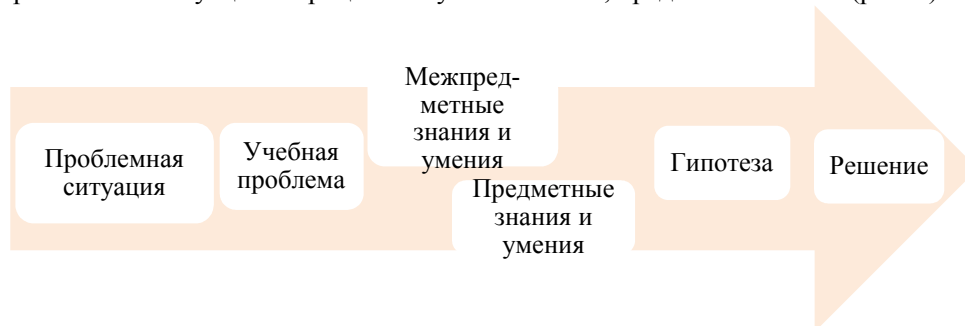

Рис. 2 – Модель построения проблемных ситуаций в процессе обучения химии

Формирование понятий и умений учащихся осуществляется в процессе целенаправленно организуемой познавательной деятельности. Базовые знания, умения, навыки по химии, реализуемые учащимися на первых этапах преимущественно в алгоритмической деятельности, применяют для проблемного формирования предметных понятий и умений по химии, интеграция которых в последующем способствует выработке межпредметных знаний и обобщённых умений.

В центре образовательного процесса находятся не только освоение социального опыта, но также развитие познавательных процессов личности: ощущений, восприятия, памяти, мышления, воображения, речи. В практической деятельности, в том числе при выполнении химического эксперимента, происходит становление сознания обучаемого.

Выделяют следующие закономерности учебного процесса:

1) деятельностный характер обучения, поскольку экспериментальные умения формируются и проявляются в процессе выполнения практической деятельности;

2) зависимость результата обучения от моделирования мультидисциплинарных комплексов средств обучения, непосредственно влияющих на обновление содержания учебного предмета, а также проблемности обучения, определяющей активную, осознанную позицию учащихся по отношению к выполняемым ими действиям.

Проблемное обучение стали классифицировать на нескольких уровней: проблемная задача, проблемный вопрос, проблемная ситуация и проблемный урок.

Проблемная задача – это единица содержания проблемного обучения, а само это содержание – это система проблемных задач. Проблемная задача содержит в себе элементы, находящиеся в противоречивых отношениях, как между собой, так и с имеющимися знаниями учащихся. Структура проблемной задачи характеризуется тремя компонентами: данные, требование и искомое.

Проблемный вопрос может входить в структуру проблемной задачи и выполнять функцию ее требования, выступать как самостоятельная форма мысли, требующая ответа.

Проблемная ситуация – это особый вид мыслительного взаимодействия субъекта и объекта; характеризуется таким психическим состоянием,

возникающим у субъекта при выполнении им задания, которое требует найти новые, ранее не известные субъекту знания или способы действия.

Поставить учебную проблему можно двумя принципиально разными путями:

1. Имитировать научное творчество (сокращенный).
2. В точности повторить этап постановки проблемы в науке (классический). Классический путь к учебной проблеме лежит в создании проблемной ситуации.

В процессе разрешения проблемной ситуации, как и любой творческой экспериментальной задачи, у учащихся возникают затруднения. Чаще всего они связаны с особенностями личности (низкий интерес к содержанию задачи, недостаточное развитие волевых качеств, неадекватной самооценкой и др.); не критичным отношением к своим действиям и знаниям («защитивание» на одной идее, отсутствие предварительного сопоставления отнесения идеи решения с условием и др.); дефицитом информации и недостатками умений учащихся. Важно начинать с оказания помощи самого общего характера, чтобы в минимальной степени снизить проблемность задачи и самостоятельность действий студента [4; 5].

Совершенствование умений определяет характер познавательной деятельности и способствует формированию следующих навыков по химии: соблюдение правил техники безопасности при работе с лабораторным оборудованием и посудой, реактивами, взвешивание веществ, приготовление растворов, сбор простейших приборов для получения веществ, разделение смесей фильтрованием, нагревание веществ и их растворов, растворение и выпаривание веществ из растворов и т.д. (табл. 1).

Табл. 1 – Состав экспериментальных умений по химии

№ п/п	Экспериментальные умения	Действия, составляющие умение
1	2	3
1	Правильное обращение с лабораторной посудой, приборами, реактивами.	Крепление химической посуды и оборудования в штативе, пробирки в держателе для пробирок; операции, предполагающие использование химической, стеклянной и фарфоровой посуды; сбор металлического штатива;
2	Экспериментальные умения, связанные с получением веществ: получение и сбор твердых, жидких и газообразных веществ без перехода и с переходом через промежуточные продукты	Использование спиртовки, мерной посуды, измерительных приборов измерение объемов жидкостей мерным цилиндром, взвешивание, перемешивание, растворение, нагревание веществ, фильтрование, выпаривание, перегонка жидкостей, кристаллизация и перекристаллизация, промывание осадка на фильтре
3	Умения распознавать и идентифицировать вещества: умения на основе физических и химических свойств различать вещества или их группы, подтверждать их состав и свойства	
4	Умение разделять смеси и выделять вещества из смеси в чистом виде: умения выделять на	

	основе физических и химических свойств индивидуальные вещества или группы веществ.	
5	Умения доказывать и исследовать состав и свойства веществ: определение качественного и количественного состава веществ	
6	Умения моделировать и конструировать химические процессы, приборы, технологические схемы: сборка простейших приборов, исправление простейших неполадок в приборах, установках, оборудовании; проверка собранного прибора на герметичность, моделирование и конструирование химических процессов, приборов, технологических схем	Соединение деталей моделей, соединение узлов прибора, установки для фильтрования, выпаривания, перегонки
7	Умения решать экспериментальные задачи	Анализ условия задачи; составление плана преобразования веществ; соблюдение правил техники безопасности; выбор необходимого оборудования и реактивов; осуществление химических операций, связанных с преобразованием химических веществ; экономное расходование реактивов

Таким образом, проблемное обучение в химии является очень эффективным методом созданным на основе экспериментальных умений учащихся и познавательного интереса. Метод проблемного обучения повышает уровень знаний многих учащихся. Проблемное обучение экспериментальным умениям является необходимым условием повышения качества обучения химии, повышения познавательной активности учащихся в образовательном процессе.

Литература:

1. Бахинева Д.М., Бабаева Д.П. О системно-проблемном подходе к модернизации химического образования // Актуальные проблемы модернизации химического образования и развития химических наук: Материалы 53 Всероссийской научно-практической конференции химиков с международным участием (5-8 апреля 2006 года). – СПб.: РГПУ им. А.И. Герцена, 2006. – 320 с. С. 15-18.
2. Шалашова М.М. К методике оценивания химических компетенций // Химия в школе. – 2010. – №8. – С.11-15.
3. Волкова С.А., Пустовит С.О. Влияние современных информационных средств на качество формирования экспериментальных умений школьников по химии // Современные технологии в российской системе образования: сборник статей VIII Всероссийской научно-практической конференции. – Пенза: РИО ПГСХА, 2010. – С. 31-33.

4. Бекишев К.Б. О фундаментальности химического образования // Сборник «Современные тенденции развития химического образования: фундаментальность и качество» / Под общей ред. академика В.В. Лунина. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2009. – 158 с. С. 27-36.

5. Трофимова И.В. Проблемы проблемного обучения // Химия в школе. – 2005. – №6. – С. 10-16.

Сдикова Г.Ж., Хайруллина М.Ш.

ХИМИЯ ПӘНІ БОЙЫНША БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ТӘЖІРИБЕЛІК ҚҰЗЫРЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ПРОБЛЕМАЛЫҚ ОҚЫТУДЫҢ РӨЛІ

Бұл мақалада танымдық қызметтің дамуына, студенттердің шығармашылығын арттыруға, білім сапасын жоғарылатуға байланысы ғылыми тұрғыдан зерттеледі. Диалектикалық әдіс негізінде жүйелі тәсіл, сондай-ақ таным, әрекет және құндылықтар туралы білім қолданылады. Тәжірибелік дағдылар практикалық қызметті жүзеге асыру қабілеті ретінде анықталады.

Тірек сөздер: Әдіс, проблемалық оқыту, тәжірибелік білік және дағды, химиялық процес, құзыреттілік

Sdikova G.Zh., Khairullina M.Sh.

THE ROLE OF PROBLEM TRAINING IN THE FORMATION OF EXPERIMENTAL COMPETENCES OF STUDENTS IN CHEMISTRY

In this article were considered aspects that contribute to the development of cognitive activity, increase the creative independence of students and the quality of knowledge in chemistry. A systematic approach was applied, as well as the doctrine of cognition, activity and values on the basis of the dialectical method. Experimental skills as abilities to carry out practical activity were determined.

Keywords: Method, problem training, experimental skills and abilities, chemical process, competence.

ӘОЖ 371:159

Досыбекова Ш.К. – педагогика ғылымдарының магистрі,
«Өрлеу» біліктілікті арттыру Ұлттық орталығы» Акционерлік қоғамының
филиалы Түркістан облысы және Шымкент қаласы бойынша педагогикалық
қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты

Байдыбекова Е.И. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті

Досыбеков А.К. – экономика ғылымдарының магистрі,

Инновациялық-технологиялық колледжі

E-mail: sdos7@mail.ru

ОҚУШЫНЫҢ ЖЕКЕ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНЕ СӘЙКЕС ОҚУ ҚАБІЛЕТІН ДАМУ

Аңдатпа. Мақалада оқушылардың оқу қабілетін дамыту мәселелері қарастырылады. Әр оқушының интеллектуалдық қабілетін ертерек анықтау, оларды бір-бірінен ерекшелемей барлығына бірдей жағдай жасау, олардың әрқайсысы өз ерекшелігіне сай жұмыс жасауына мүмкіндік беру туралы айтылады. Оқушыларға мұндай мүмкіндіктер берудің бір жолы компьютерді

оқу құралы ретінде пайдалану ұсынылады. Оқушының оқу іс-әрекетін дараландыру арқылы оқу мүмкіндігі мен оқу мүдделілігін жоғарылату жолдары көрсетіледі.

Тірек сөздер: оқу қабілетін дамыту, оқу мүмкіндігі, оқу мүдделілігі, білімділік қоры, компьютермен оқыту.

Бүгінгі таңда елімізде білім беру мазмұны жаңа бағытқа бет бұрды. Елбасы Н. Назарбаев өз сөзінде: «Біз қазір «білім-ғылым-инновация» атты үштік үстемдік құратын постиндустриялық әлемге қарай бағыт алып барамыз», - деген болатын [1]. Еліміздің әлемдік үрдістерге енуі білім беру жүйесінің жаңа сапалық деңгейге көтерілуін мақсат етеді де, білім беру жүйесі алдына өмір бойы білім алатын заманауи қоғам азаматын тәрбиелеу міндетін қойды. Белгіленген міндет жаңа білім беру парадигмасына көшуді талап етеді, бұл парадигма жаңа стандартты жүзеге асыратын мұғалім қызметіне де түбегейлі өзгерістер енгізуде.

Мұғалім қызметіндегі өзгеріс мектептегі оқу үдерісіне жаңаша көзқарасымен, оқушының өзіндік жұмыстарын ұйымдастыруымен, оларды орындау барысында өз қабілеттерін дамыта алатын белсенді субъект қалыптастыратын жаңа оқу ортасын құруымен көрінеді. Өйткені, оқушының өз оқу іс-әрекетін заман талабына сай ұйымдастыра алатындай дәрежеде болуы, оның қандай деңгейде дамығандығына, мектепте алған теориялық және іс-тәжірибелік даярлығымен бірге жеке басының белсенділік, ізденімпаздық қасиеттерінің, жалпы жағдайда оқу қабілеттерінің қаншалықты қалыптасып, дамығандығына байланысты. Бұл жағдайда оқушылардың зейінін бір арнаға шоғырландыра отырып, сыныптағы психологиялық атмосфераны орнықтырумен бірге ойлануына жағдай жасап, алдыңғы өткен тақырыптар бойынша оқушылардың тірек білімдерін жаңғырту арқылы субъектінің назарын оқу мақсатына аударып, олардың белсенділігін өз ісінің өніміне айналдыру, яғни оқу қабілеттерін қалыптастырып, одан әрі дамыту көзделеді.

Оқушының жеке ерекшеліктеріне сәйкес оқу қабілетін дамыту оқытуды ұйымдастыру ісімен тығыз байланысты. Оқыту үдерісі барысын дәстүрлі сипаттаудың бір көрінісі – оның әрбір компонентінің өзінен алдыңғысымен қандай байланыста болатындығы айтылмайтындығында. Ол байланыстың айтылмау себебі, мұнда бірімділік болмайды. Өйткені, әрбір компонент өзінен бұрынғы компоненттің бірнеше түрін іске асыруы мүмкін. Мысалы, белгілі-бір оқу іс-әрекеті, осы іс-әрекеттің нәтижесін алу үшін, немесе іс-әрекеттің құралын игеру үшін, немесе әдісін игеру үшін т.с.с. орындалуы мүмкін. Нәтижеде белгілі-бір түрде, әдіс пен құрал арқылы, белгілі-бір мазмұнды қамти отырып, белгілі-бір мақсатқа қол жеткізу үшін ұйымдастырылған оқыту үдерісі іске асырылу барысында басқа, кейде, тіпті қарама-қарсы мақсаттың орындалуы үшін қызмет жасауы да әбден мүмкін. Дәстүрлі оқыту үдерісінің, оқыту мақсатының орындалуына кепілдік бермейтін себебі осында. Олай болса, дәстүрлі оқыту үдерісінің мақсаты – оның нәтижелілігінің өлшемі функциясы міндетін атқара алмайды.

Мақсат қою нақты әр оқушының ішкі қорларына сүйенуді, олардың жүрегіне жақын идеяларды, мүмкіндіктерін ескеруді қажет етеді. Оқушылардың барлығына бірдей, білім беру стандарты талаптарына сәйкес ортақ мақсатты тауып қоюда, жеке тұлға ерекшеліктері, қабілеттері мен мұқтаждықтары ескерілуі керек. Оқушыларды қажетті оқу информацияларымен қамтамасыз ету, олардың өзіндік іскерлік әрекеттері мен тәжірибелерін дамыту, оқыту үдерісін жеке тұлға ерекшелігіне сәйкес бағдарлау арқылы орындалатын күрделі іс. Оқушылардың қабілеттері мен бейімділіктерін зерттей келе олардан нәтижесінде қандай өнім болатынын белгілейтін мұғалім. Ол бұл іске кең ауқымды түрде

және терең қарап, күтілетін нәтижені сыныптағы оқушылардың оқу қабілетінің деңгейі негізінде құруы керек. Деңгейлік тапсырмалар беру әдістемесінің негізгі ұстанымы – оқу материалдарын оқушының жеке ерекшеліктеріне байланысты ойлау әрекеттерін белсендіріп, саналы меңгерту.

Оқушылардың дамуы мен оқу қабілетінің біріңғай болмауына және жеке айырмашылықтары мен басқа да себептерге байланысты сыныпта оқу үздіктері мен үлгермеушілер пайда болатыны белгілі [2]. Сондықтан мұғалім сабақтың барлық кезеңдеріне саралап оқытуды ұйымдастырады. Әр сабақты өткізуге арналған жоспарда, бұл сабақтың қандай болатынын шешеді, ең бірінші, оқу бағдарламасында қарастырылған оқу мақсатына сәйкес сабақтың мақсаты көрсетіледі. Тапсырмалар да оқушылар ерекшеліктерін ескере отырып осы мақсатқа сәйкес берілуі тиіс. Сабақтың мақсатында оқушының қадағалауға болатын іс-әрекеті, белсенділігі сипатталып, оқушылар оқу нәтижесінде не үйренуге тиіс екені туралы нақты жазылады. Мұғалім сабақтың оқу мақсатына сәйкес сараланған мақсаттар қояды, олар: *бүкіл сынып, оқушылардың көпшілігі және кейбір оқушылар* орындайтын жұмыстары түрінде жоспарланады.

Бүкіл сыныппен орындайтын тапсырмалар базалық стандарт түрінде белгіленеді, яғни оқытудың міндетті нәтижесіне сәйкес ұйымдастырылады. Оларды орындай отырып, оқушы пән бойынша қайталау деңгейінде нақты материалдарды меңгереді. Материалды алғаш меңгеру жұмыстарының сан рет қайталауын, мағыналық топтарды бөлу, негізгі ойларды табу білігін, есте сақтау тәсілдерін білуді т.с.с. талап етеді. Сондықтан мұнда калай оқыту керек, неге назар аудару керек, бұдан қандай қорытынды жасау керектігі туралы нұсқаулар енгізіледі және оны әрбір оқушының орындауы міндетті.

Келесі, *оқушылардың көпшілігі* орындай алуымен бірге қолдануға арналған тапсырмалар қарастырылып, ол оқушылардың оқу қабілетін дамытып, ой әрекетінің арнайы тәсілдерін қамтамасыз етеді. Сондықтан бұл бөлімге *бүкіл сыныппен* орындайтын базалық тапсырмалар материалын кеңейтетін, негізгі білімді дәлелдейтін, суреттейтін, нақтылайтын ұғымының қолданылуы мен жұмыс істеуін көрсететін нақты тапсырмаларымен қатар, қосымша мәліметтер кіргізіледі. Мұнда мәліметтер көлемін кеңейтіп негізгі материалды терең көрсетеді, оқулықтан қосымша есептер мен жаттығулардың енгізіледі.

Сабақ мақсатын қою кезеңінде оқушылардың оқу қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында қабілетті *кейбір оқушылар* үшін оқу жұмысы мен ой әрекетінің тәсілдерін және деректі оқу материалын еркін игеруді кездейтін тапсырмалар ұйымдастырылады. Материалды қайталауға әр деңгейдегі тапсырмаларды еркін талдау әдістемесі кеңінен қолданылады.

Өзіндік жұмыс, есептер шығару, зертханалық және сарамандық жұмыс тапсырмалары үшін дайындалатын дидактикалық материалдар оқушының жеке ерекшеліктеріне сәйкес оқу қабілетін дамытуды қолдайтын деңгейлік нұсқамен беріледі. Оқушының мектепте алған білімі негізінде шешуге болатын мәселе түйініне жетуде, оқу материалы мен оның логикалық негізін тереңдете түсетін дамытушылық мәліметтер беріп, білімін шығармашылықпен қолдану перспективасын ашу көзделеді. Мұндай тапсырмалар балаға өзін қосымша жұмыста көрсетуге мүмкіндік береді, оқушыларды алған білімді шығармашылықпен қолданылатын деңгейге көтереді.

Бұдан заманауи сабақта классикалық құрылым сақталуымен қатар әрбір мұғалімнің сабақты құрастыруында, оқу материалының мазмұнын сұрыптауында, оны түсіндіру технологиясында өзінен шығармашылық көзқарас талап ететінін көруге болады. Сондай-ақ осы талаптарды іске асыру, жеке адамды белгілі бір жүйе деп қарастырып, бұл жүйедегі оқу үдерісінің әсерлеріне байланысты оқушының атқаратын іс-әрекеті сыртқы, ал оның оқу мүмкіндігі,

мүдделілігі, қызығушылығы ішкі жүйе деп ескеретін дидактикалық құралдар жасау проблемасын тудырады. Бұл проблеманы шешу балаларды оқыту мен тәрбиелеу міндеттерін айқындап, мектептегі оқу үдерісін шәкірттің жеке ерекшелігіне сай ұйымдастыруға алып келеді. Әр оқушының интеллектуалдық қабілетін ертерек анықтау, оларды бір-бірінен ерекшелемей барлығына бірдей жағдай жасау, олардың әрқайсысы өз ерекшелігіне сай жұмыс жасауға мүмкіндік беру.

Мәселе оқыту үдерісінің, оның қатысушылары субъектілер болуына байланысты, өте күрделі түрде өтетіндігінде. Ұстаз іс-әрекеті, балаға тапсырма берумен аяқталады. Дараланған тапсырма алған бала, оны орындауды өз мүддесіне сай өз мақсатын анықтаудан бастайды да, қалған компоненттерді осы мақсатты іске асыру үшін пайдаланады. Яғни бала іс-әрекетті оқыту мақсатының орнына өз мақсатын жүзеге асыру үшін орындайды. Оқыту мақсаты үдерістен тыс қалады. Педагогикадағы бұл қиыншылықтан шығудың жолы – оқу үдерісіне қойылатын талаптар жүйесін нақтылау.

Оқу үдерісіне қойылатын талаптар жүйесін нақтылап, оқушыларға жеке ерекшеліктеріне сәйкес жұмыс жасауға мүмкіндіктер берудің бір жолы – ақпараттық технологиялары қолданып оқытуға көшу. Оқытудың ақпараттық технологиялары – ақпаратты бейнелеу, тасымалдау және жинақтау; білім алушының оқу іс-әрекетін бақылау мен басқару сияқты педагогтың кейбір функцияларын модельдейтін компьютерлік техника, телекоммуникациялық байланыс құралдары және интерактивті бағдарламалық өнім негізінде жұмыстың педагогикалық шарттарын жасау тәсілдерінің, әдістерінің, құралдарының жиынтығы. Оқу іс-әрекетін дараландыруда компьютерді негізгі оқыту және оқу құралы деп қабылдау, оқушыларды дәстүрлі әдістермен оқытудан негізгі айырмашылық болмақ. Өйткені, оқытудың басқа техникалық құралдарымен салыстырғанда компьютер қолдануға икемді, әрбір оқушының іс-әрекеті деңгейіне сай жұмыс жасай алады [3].

Сондықтан білім беруде компьютерлік технологияларды пайдалану оқыту үдерісін толық өзгертуге, оқытудың жеке тұлғаға бағытталған моделін жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Ал қазіргі кездегі компьютерлік оқыту – арнайы құралдар (ЭЕМ, бағдарламаланған оқулық, т.с.с.) көмегімен алдын-ала жасақталған оқыту бағдарламасы бойынша өзбетінше тұлғалық оқыту технологиясына айналды. Оның белгілері:

- материалды игеруге жеңіл болатын бөліктерге бөлу;
- әрбір бөлікті игеруге бағытталған белгілі-бір іс-әрекеттерді орындауға нұқсаулар жүйесін енгізу;
- әрбір бөлікті игергендігін тексеру. Егер бақылау бөліктері дұрыс орындалса, білім алушылар материалдың жаңа тапсырмасын алады да оқытудың келесі қадамын орындайды. Тапсырма бөлігі қате орындалған жағдайда компьютер қажетті көмек көрсетеді;
- бақылау тапсырмаларын орындау нәтижелерін белгілеу. Нәтижелерді білім алушының өзі де (ішкі кері байланыс) және мұғалім де (сыртқы кері байланыс) көре алады.

Оқушының жеке ерекшеліктеріне сәйкес оқу қабілетін дамыту үшін компьютер көмегімен дараландырылған оқытуға ізденіс пен зерттеу сипатын беру арқылы оқу үдерісі белсендіріледі. Оқушылардың жеке ерекшеліктерін біле отырып, компьютердің техникалық мүмкіндіктеріне сай, оқу үдерісін басқарып ұйымдастыра алса, мұғалім оқу іс-әрекетін дараландыру мәселесін шешеді. Осылайша білім беруде компьютерлік технологияларды пайдалану, оқыту үдерісін толық өзгертуге, оқытудың жеке тұлғаға бағытталған моделін жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Яғни жеке ерекшеліктер ескерілген оқыту барысында оқушылар оның мақсатымен таныса отырып, өзінің міндеттерін белгілейді, күтілетін нәтижені

анықтайды да соған жетуге бағытталған іс-әрекеттер жасайды.

Әдетте оқу бағдарламалары басты екі стратегия – жеделдету және байытуға негізделеді. Оқу үдерісін - оқушы тобының оқу тапсырмасын қайталап орындауы деп түсінсек, онда процесс компоненттері - оқу тобын құраушы оқушылар мен оқу тапсырмасының нормативті құрылымының элементтері болып табылатын іс-әрекеттердің операциялары болмақ. Оқу барысында игерілген әрбір операция, оқу тірегіне айналады да, оқушының білімділік қорын толықтырып, байытып отырады.

Оқу үдерісін сипаттайтын басты көрсеткіш - оқушының білімділік қоры. Бұл оқушының игерген білімі, біліктіліктері және дағдылары жиынтығының мөлшері. Оқу үдерісіндегі келесі көрсеткіш - іс-әрекет түріндегі әр операциясының оқу үдерісіндегі құндылығы. Оқушының білімділік қоры және оның құндылығы - оқушылар мен олар орындайтын операцияларды реттеп, оқу үдерісіндегі орындарын анықтайды. Сонымен бірге, оқушы мен орындалатын операциялар ара қатынасын сипаттайтын туынды көрсеткіштерді бағалауды мүмкін етеді. Мұндай көрсеткіштердің біріншісі – оқушының оқу мүмкіндігі. Оқу мүмкіндігі - оқушының іс-әрекеттерді орындауы арқылы, нәтиже алуынан, жаңа нәтиже алуына, онан соң нәтижені іс-тәжірибеде пайдалануына қарай бағытталған даму түріндегі өзгеру сипаттамасы, іс-әрекеттерді топтастыру, жүйелеу, қайта құру, өңдеу арқылы түрлендіру динамикасы [4].

Оқушы оқу барысында өз өмірінің қожасы болғысы, өзінің өмірлік мүддесін іске асырғысы келеді. Ол мұғалім беретін педагогикалық әсерлерін, яғни оқу тапсырмаларын, өзінің өмірлік мүддесіне сай келгендіктен ғана қабылдап, олардан өз мүдделеріне жету үшін қажетті іс-әрекеттерді ғана орындайды. Оқушы мүдделері, оның оқу үдерісіне көзқарасынан көрінеді, өйткені көзқарас мүдделерден пайда болады, оларды өрнектейді, реттейді. Көзқарастың өзгеруі - оқушының шешім қабылдауы барысында пайдаланатын, іс-әрекеттерінің құндылық критерийлерін өзгертеді. Осы көзқарасты сипаттайтын шама – оқуға мүдделілік.

Оқуға мүдделілік – оқушының өз іс-әрекеттерінің субъектісіне айналу сипаттамасы. Мүдделілік арқылы іс-әрекеттердің оқу және еңбек дағдыларын дамыту барысындағы, қоғамның материалдық байлығын рухани және мәдени дамуын іс-тәжірибеде пайдалану барысындағы, әлеуметтік және құндылық функциялары бағаланады. Мүдделілік – оқушының оқу үдерісіне көзқарасы өзгеруінің, іс-әрекеттердің оқушы сеніміне, игілігіне айналуының динамикасы.

Мүдделілік бар болғанда оқушы білімі беріктілік сипат қабылдайды. Ал беріктілік – толық, жалпыланған және жүйеленген іс-әрекет жолдарының есте сақталыну дәрежесі. Мұнда оқушының даярлығы ерекше орын алады. Оқушының даярлығы, олардың іс-әрекет жолдарының таныс оқу жағдайларында пайдалану барысында әрмен қарай түрлендіре білу дәрежесі. Іс-әрекет жолдарының қажетті белгілерін еске түсіріп, оларды ұқсас жағдайларда, бұрын алған нәтижелерге ұқсас нәтижелер алу үшін пайдалана білу және жаңа оқу ахуалында оқушының іс-әрекет жолдарын қолдану нәтижесі.

Оқыту барысындағы оқушы іс-әрекеті, өз білімділік қоры мөлшеріне сәйкес, өз мүддесін барынша толық қанағаттандыруға бағытталған болса, онда мүдделілік шамасы оқушының білімділік қоры мөлшерінен және операцияны игеруге қажетті мүмкіндіктен тәуелсіз болады. Бұл тұжырым мүдделіліктің оқушы жағдайы мен оны қоршаған ортадағы алатын орны өзгерген кезде де сақталады. Мүдделілік – жаңа басқару әсері беріліп, оқушы осыған байланысты жаңа роль қабылданғанда ғана өзгереді. Мұғалім әр сабаққа қорытынды жасауы барысында оқушылардың жеке қабілеттерінің дамуы, шығармашылық ізденістеріне бағыт беруі, өздігінен білім алу жолдарын көрсетуі арқылы

оқушылар мүддесіне әсер ете алады. Мұндағы негізгі идея - оқушылардың өз жұмысына қатысты айтылған пікірлер жайында ойлануын, іс-әрекетін жетілдіру мүмкіндіктерін табуға ынталануын ұйымдастыру, яғни оқу қабілетін дамыту [5].

Орнықты жағдайда оқушының әр оқу операциясын игеру мүмкіндігі оның осы мүмкіндікті іске асыру үшін жұмсайтын білімділігі мөлшерін білдіреді. Оқушының оқу іс-әрекетін орындау сипаттамалары оның оқу мүмкіндіктері мен оқу мүдделіліктерінің өзара байланыстары арқылы көрінеді. Оқу тапсырмасындағы операциялардың дұрыс орындалу мүмкіндіктері бірдей болғанда, оқушы олардың қайсысын орындау жөнінде ойланып жатпай, кез-келгенін дұрыс орындауы мүмкін. Бұл іс-әрекеттің операцияға айнала бастағандығын, яғни оқушының оқу қабілетінің қалыптасқанын көрсетеді.

Қазіргі компьютерлер, телекоммуникациялық байланыс құралдары, қажетті интерактивті бағдарламалық және әдістемелік жабдықтар әр түрлі оқыту формаларын жетілдірудегі, оған қоса білім алушылардың өздігінен білім алуын ұйымдастырудағы өзіндік жұмыстарды орындататын әдістемелік құралдары ретінде атқаратын жұмысының маңызы өте зор. Ол оқыту үдерісін өзгертуге алып келеді. Бұл жағдайда:

- оқытудан күтілетін нәтижені сыныптағы оқушылардың жеке ерекшеліктеріне сәйкес деңгейін негізге алып құру;
- тапсырмаларды орындауға ықыласты әр оқушының өз міндеттерін белгілеуі, күтілетін нәтижені анықтауы және нәтиже алуы барысында оқу үдерісінен қанағат сезінуін ұйымдастыру;
- әр оқушының өз мүмкіндігінен жоғары деңгейге жылжуына сенімі пайда болатындай жұмыс жасау динамикасын қолдау орын алады.

Оқушының жеке ерекшеліктері ескерілген оқыту тапсырмаларын орындағанда әр оқушы өз деңгейінен жоғарысына өтуді мақсат етіп қоя білуі керек. Сонда оқушының жеке ерекшеліктеріне сәйкес оқу қабілеті қалыптасып, оқу мүмкіндігі оқу мүддесіне, яғни оқу мотивіне айналады.

Компьютер мен интерактивті бағдарламалық-әдістемелік құралдар мұғалім мен білім алушының әрекеттесу формаларын өзгертіп, компьютерді ақылдаса отырып көмектесетін, тек осы оқушыға, дәл керек кезінде кеңес беруші ретінде қарастырады. Ал мұндай өзгеріс білім алушының оқуға ынтасын арттырып, сабақтың, нәтижелік бақылаудың жаңа модельдерін іздеуге жетелейді, оқытудың жеке адамға бағытталған қызықты түрлерін енгізуді керек етеді.

Оқытудың интерактивті режимі – білім алушының жүйемен белсенді түрде өзара әрекеттесуі арқылы орындалатын, әр түрлі оқыту, бақылау, бірінен-біріне ауысу құралдары арқылы мұғалім қызметін атқара алатын білім беру үдерісі субъектілерінің диалогтық жұмыс режимі [6]. Бұл режимде білім алушының оқу үдерісін шартты түрде оқу тапсырмасын орындау, ал оқу тапсырмасын бағдарлық, атқару және бақылау бөліктерінен тұратын операциялардың тізбегі, яғни мақсатты іс-әрекет деп қарастыруға болады. Бағдарлық бөлік, адамды атқару бөлігіндегі операцияларды саналы түрде, яғни оның неге әкелетінін сезіне отырып, орындауға алып келетін операциялар тізбегі. Атқару бөлігі – орындалуы қандай да бір нәтижеге жеткізетін операциялар тізбегінен, яғни алгоритмнен тұрса, бақылау бөлігі – алынған нәтиже мен іс-әрекет мақсатының сәйкестігін немесе сәйкес еместігін анықтауға мүмкіндік беретін операциялар тізбегі.

Мұндай іс-әрекеттерде нәтиже алу, мақсатқа жетудің қажетті шарты, ал мақсатқа жету – нәтиже алудың жеткілікті шарты болады. Мақсат іс-әрекеттің орындалуына қойылатын талаптар түріне дейін нақтыланған жағдайда, мақсат пен нәтиже пара-пар ұғымдарға айналады да, оқушының оқу қабілетінің дамып, қалыптасқанын көрсетеді. Бұл кезде әр білім алушының іс-әрекеті өз деңгейіне сай жұмыс жасағанын білдіреді. Сондай-ақ, білім алушылардың шығармашыл-

ізденіс әдісімен жұмыс жасауына мүмкіндік беретіндей етіп оқу тапсырмаларын дараландыру, оқу үдерісінің «кезендермен дамыту шкаласына» сай ұйымдастырылуын да іске асырады.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан білім қоғамы жолында» атты интерактивтік дәрісі: 5.09.2012 ж.
2. Гузик Н.П. Учить учиться: Из опыта работы учителя химии Ананьевской средней школы №2 Одесской области. – М.: Педагогика, 1981. – 89 с.
3. Бейзеров В. Школа и компьютер // Образование в современной школе. – 2003. – №5. – С. 39-40.
4. Әмірбеков А. Оқу процесін оптимальді-әдістемелік басқару негіздері. – Шымкент: Полиграф, 1999. – 140 б.
5. Әмірбекұлы А., Байдыбекова Е.И., Досыбекова Ш.К. Интербелсенді оқыту технологиясын алгоритмдік деңгейде қолдану // «Жаңа Қазақстан, жаңа ұстаз, жаңа ұрпақ»: халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдар жинағы. – Шымкент, 2011. – Б. 534-538.
6. Клишина М. Информатизация и наукоемкие технологии образования – условие эффективности его реформирования // Высшая школа Казахстана. 2004. – №3. – С. 101-102.

**Досыбекова Ш.К., Байдыбекова Е.И., Досыбеков А.К.
РАЗВИТИЕ УЧЕБНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧЕНИКА В
СООТВЕТСТВИИ С ИНДИВИДУАЛЬНЫМИ ОСОБЕННОСТЯМИ**

В статье рассматриваются вопросы развития учебных способностей ученика. Также рассматривается более раннее выявление интеллектуальных способностей каждого ученика, создание для них одинаковых условий, предоставление им возможности работать в соответствии с индивидуальными особенностями. Предлагается использование компьютера в качестве учебного средства как одного из путей представления таких возможностей учащимся. С помощью индивидуализации учебной деятельности учащихся показаны пути повышения возможностей и мотивации к учению.

Ключевые слова: Развитие учебных способностей, учебные возможности, мотивация к учению, фонд образованности, компьютерное обучение.

**Dossybekova S., Baidybekova Y., Dossybekov A.
DEVELOPMENT OF PUPILS' LEARNING ABILITIES IN
ACCORDANCE WITH INDIVIDUAL FEATURES**

The article deals with the development of instructional abilities of the pupil. We also consider the earlier detection of intellectual abilities of each pupil, creating the same conditions for them, giving them the opportunity to work in accordance with individual particularity. It is proposed to use the computer as a training tool as a way of presenting such opportunities to pupils. With the help of individualization of instructional activity of pupils the ways of increasing opportunities and motivation for teaching are shown.

Keywords: Development of instructional abilities, training opportunities, motivation learns, fund of the knowledges, computer education.

УДК 372.851

Нургазиева М.К. – старший преподаватель, Филиал АО
«Национальный центр повышения квалификации «Өрлеу»
Институт повышения квалификации педагогических
работников по Западно-Казахстанской области
Уланов Б.В. – кандидат физико-математических наук,
доцент ЗКГУ им. М.Утемисова
E-mail: nurgazinova0@mail.ru

ПРИМЕНЕНИЕ ГРАФИЧЕСКИХ ОРГАНАЙЗЕРОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКЕ

Аннотация. Статья посвящена применению графических органайзеров как одного из современных графических методов представления информации, визуализации данных, инфографики, которые позволяют качественно усвоить теоретическую информацию учащимися, повысить эффективность обучения математической теории. Даны примеры ее применения на занятиях математики. Кроме того, описанные в статье способы позволят более качественно определить успеваемость учащихся.

Ключевые слова: Графический органайзер, диаграмма Венна, иерархические органайзеры, концептуальные органайзеры, рыбий скелет.

В век компьютерных технологий вопрос развития информационных умений учащихся как никогда актуален. Как хранить, структурировать, обобщать и систематизировать тот поток информации, который обрушивается на современного школьника? Необходимо научить школьников выбирать такой способ представления данных, который бы соответствовал поставленной задаче – таблицы, схемы, графики, диаграммы.

Графический органайзер – это предоставление идей и мыслей в виде графики. Для визуалов, то есть людей, которые хорошо запоминают информацию визуально, это является очень полезным при различении информации. Они помогают установить связь между разными идеями и мыслями [1, с. 50].

Графические органайзеры влияют на понимание, применение учащимися освоенных материалов. Особенно они эффективны для слушателей, быстро запоминающих визуально, потому что они помогают четко понять информацию. Графический органайзер помогает организовать информацию в определенном виде, с их помощью можно классифицировать разные мысли и идеи по разным ассоциациям. Это концептуальная карта; Диаграмма Венна, графики, диаграммы, таблица «ЗХУ» и др.

Польза данного инструмента в образовании была доказана в 2003 г. институтом продвижения исследований в образовании (США), который опубликовал обзор 29 исследований использования визуальных средств обучения. В большинстве исследований речь шла именно о графических органайзерах. Ученые установили, что их применение улучшает показатели студентов в нескольких направлениях. А именно:

- Улучшается запоминание информации – в том случае, когда она представлена как визуально, так и в текстовой форме;
- Улучшается понимание прочитанного;
- Растет успеваемость, в том числе у студентов, имеющих трудности в обучении;
- Улучшаются навыки критического мышления.

Данная тема включена в программу курсов повышения квалификации педагогов в рамках обновления содержания среднего образования в Республике Казахстан. Приведены примеры, предложенные слушателями при изучении темы «Графические органайзеры», составленные согласно цели обучения.

Итак, основные виды визуальных органайзеров:

Графические органайзеры для сравнения и сличения (*compare/contrast organizers*) используются для определения сходства и различия между категориями двух или более объектов:

- Показывают возможную логическую взаимосвязь между множествами диаграмм Венна.

- Т-диаграммы показывают обе стороны этого вопроса, например, аргументы «за» и «против» аргументы, преимущества и недостатки, факты и мнения;

- Квадранты демонстрируют взаимосвязь между этими двумя наборами понятий.

Диаграмма Венна – один из способов графических органайзеров, который позволяет провести анализ и синтез, благодаря рассмотрению двух и более предметов, понятий или явлений. Некоторые задачи удобно и наглядно решать с помощью диаграмм Эйлера-Венна.

Задание: Из 110 учеников 44 учат английский язык, 50 немецкий, 49 французский. И 13 учеников учат английский и немецкий, 14 учеников – английский и французский, 12 учеников – немецкий и французский, а 5 учеников учат все три языка. Сколько учеников учат только один язык? Сколько учеников не выбрали ни одного языка?

Построим диаграмму и узнаем количество учеников не выбравшего ни одного языка:

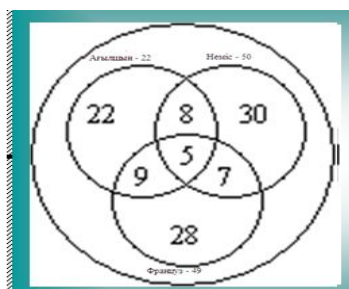

Рис. 1 – Диаграммы Венна: «Множества»

Решение: Обучающиеся только 1 язык: $22+28+30=80$.

Обучающиеся несколько языков: $8+9+7+5=29$.

Не изучающий ни одного языка: $110-80-29=1$.

Схема «Т» – ищем плюсы и минусы графическим способом. Этот способ наглядного предоставления информации активно используется и в повседневной жизни. Объясняется это тем, что наверняка каждый находился в ситуации, когда сложно сделать выбор между двумя или несколькими альтернативами. Психологи советуют в таких случаях расчертить лист бумаги пополам, где правая его часть должна заполняться плюсами гипотетического принятия того или иного решения, а левая – минусами. Эта методика позволяет сделать правильный выбор на основе взвешенности его альтернатив (например, круговая диаграмма).

Табл. 1 – Схема Т – Достоинства и недостатки круговой диаграммы

Достоинства	Недостатки
- Удобно использовать, когда нужно показать долю каждой величины в общем объеме - Они зрительно впечатляют - хорошо запоминаются	- Сохраняет наглядность при небольшом числе частей - наглядность снижается при незначительных изменениях данных

Иерархические органайзеры (*hierarchical organizers*) дают возможность упорядочить значения (объекты, элементы, значения, понятия) по их статусу и / или на основе их особенностей. К поэтапным визуальным органайзерам относятся:

- треугольные (пирамидальные) диаграммы, их уровень (этаж), высота, место в лестнице, а ширина показывает количества элементов, лежащих в том же уровне;

«деревья», используемые для отображения классификации по нескольким основаниям и сооружений [2, с. 6].

В качестве примера иерархического органайзера приведены треугольник Паскаля и классификация 9 ромбов.

Треугольник Паскаля – иными словами, бесконечная числовая таблица, выполненная в форме треугольника, – прост, изящен и велик, как все гениальное: каждое число его равно сумме двух чисел, которые расположены над ним. Нетрудно догадаться, что этот треугольник может быть каким угодно большим – его можно продолжать беспрестанно.

Первый ряд чисел (если считать своеобразные «диагонали» от вершины) – это единицы, второй ряд содержит натуральные числа, соответствующие номеру строки расположения числа. Все числа третьего ряда – 1, 3, 6, 10, 15, 21, 28, 36, 45 и т.д. представляют собой треугольные числа, которые показывают, какое именно количество предметов (подобно шарам в бильярде) могут в совокупности образовать треугольник. Этот ряд замечателен еще и тем, что каждое его число является суммой натурального ряда чисел, например: $45 = 1 + 2 + 3 + 4 + 5 + 6 + 7 + 8 + 9$ или $21 = 1 + 2 + 3 + 4 + 5 + 6$ и т.д. Четвертый ряд чисел треугольника Паскаля (1, 4, 10, 20, 35, 56 и т.д.) содержит тетраэдрические (пирамидальные) числа, которые участвуют в воображаемом «строительстве» тетраэдра: на три уже имеющихся шара кладется еще один шар и получается – 4 и т.д. Пятый ряд треугольника, образованный гипертетраэдрическими числами 1, 5, 15, 35, 70 и т.д., поможет получить в воображении (поскольку возможен только в четырехмерном пространстве) гипертетраэдр: один шар объединяется с четырьмя, а те – с десятью и т.д. Еще более невообразимый пятимерный тетраэдр «выстраивается» с помощью чисел шестого ряда треугольника Паскаля: 1, 6, 21, 56, 126 и т.д.

Что касается горизонтальных линий, то все числа этих строк являются биномиальными коэффициентами, имеющими бесценное значение для комбинаторики, теории вероятностей, родоначальником которой в «соавторстве» с Ферма стал Б. Паскаль, и иных математических областей.

Одним из загадочных свойств треугольника Паскаля является быстрота нахождения суммы чисел ряда от начала до нужного нам числа. Для этого необходимо, найдя последнее слагаемое, обратить внимание на число, которое записано снизу и слева (если нумеровать ряды с правой стороны) или справа (если нумеровать ряды с левой стороны) от последнего слагаемого. Например, чтобы узнать, что в сумме дадут нам все числа четвертого ряда от 1 до 56,

достаточно, найдя 56, взглянуть, что написано слева внизу: это число 126. Удивительно верно!

Кроме того, не догадываясь о собственном открытии (это было обнаружено только в XIX веке), Паскаль «зашифровал» в треугольнике известные числа последовательности Фибоначчи: 1, 6, 10, 4; 1, 5, 6, 1 и т.д.

0:	1	$(a+b)^0 =$
1:	1 1	$= \sum_{k=0}^n \binom{n}{k} a^k b^{n-k}$
2:	1 2 1	
3:	1 3 3 1	
4:	1 4 6 4 1	
5:	1 5 10 10 5 1	
6:	1 6 15 20 15 6 1	
7:	1 7 21 35 35 21 7 1	
8:	1 8 28 56 70 56 28 8 1	
9:	1 9 36 84 126 126 84 36 9 1	
10:	1 10 45 120 210 252 210 120 45 10 1	

Треугольник Паскаля	Номер строки	Возведение в степень двучлена
1	0	$(a+b)^0 = 1$
1 1	1	$(a+b)^1 = a + b$
1 2 1	2	$(a+b)^2 = a^2 + 2ab + b^2$
1 3 3 1	3	$(a+b)^3 = a^3 + 3a^2b + 3ab^2 + b^3$
1 4 6 4 1	4	$(a+b)^4 = a^4 + 4a^3b + 6a^2b^2 + 4ab^3 + b^4$
1 5 10 10 5 1	5	$(a+b)^5 = a^5 + 5a^4b + 10a^3b^2 + 10a^2b^3 + 5ab^4 + b^5$
1 6 15 20 15 6 1	6	и т. д.

Рис. 2 – Треугольник Паскаля

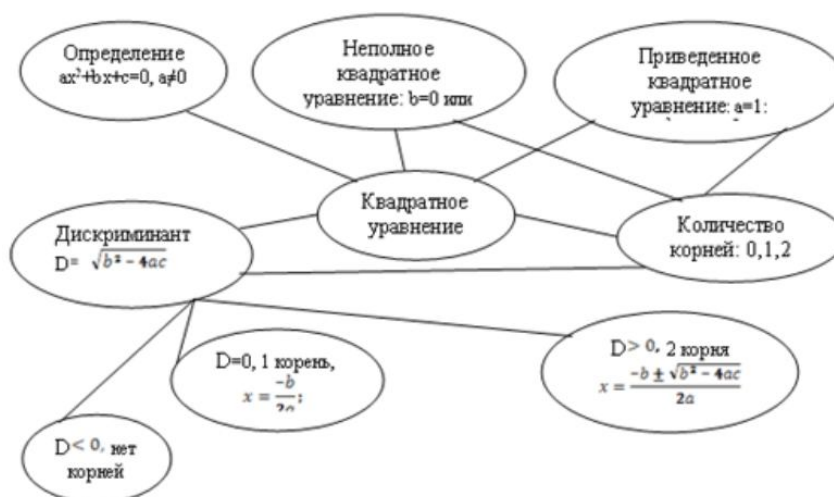

Рис. 3 – Классификация «9 ромбов»

Концептуальные органайзеры (conceptual organizers) предоставляют возможность представить значение понятия или набор понятий, основных идей изучаемой темы и оснований, подтверждающих их, (факты, описания, особенности), раскрывают следующее:

- ментальные карты (карты памяти), основаны на одной центральной идее, эта идея уточняется через структуры и радиальные стадии, похожие на дерева категорий, связанных с ней;

- концептуальные карты используются для четкого изображения взаимосвязи между самыми важными понятиями с применением различных паттернов;

- семантические сети – предназначены для разработки шаблона, изображающего семантическую (смысловую) взаимосвязь концепций графической нотации (формальный язык) в области взаимосвязанных вещей

Метод: «Концептуальные органайзеры» (используется для четкого изображения взаимосвязи между самыми важными понятиями).

Рассматриваемые вопросы:

- Какая взаимосвязь на рисунке между трапециями и треугольниками?

- Какие различия между трапециями на рисунке?

- Закончите следующие предложения:

Равнобедренной трапецией называется . . .

Прямоугольной трапецией называется . . .

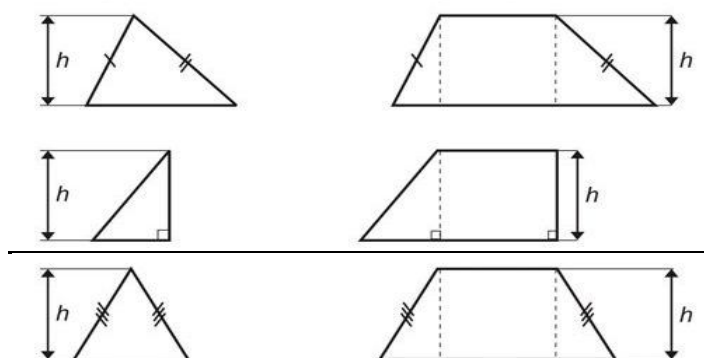

Рис. 4 – Взаимосвязи между трапециями и треугольниками

Метод "Рыбий скелет" (Фишбоун). Рыбий скелет – еще один метод, разработанный в Японии. Метод «Фишбоун», дословно переводимый с английского как «Рыбий скелет», также нацелен на развитие творческого мышления и аналитических навыков работы с информацией. Смысл данного методического приема заключается в установлении причинно-следственных взаимосвязей между объектом исследования и влияющими на него факторами.

Визуально схема «Рыбий скелет» – это изображение, на котором обозначены основные четыре блока, иллюстрированные в виде головы, хвоста, верхних и нижних косточек. Все части соединены основным звеном – хребтом рыбы. Рисуются рыбья кость. Вписывается в головной части проблема, на ребрышках – «почему возникла» и «как предотвратить появление проблемы», в хвосте – профилактическая работа. Последний этап – выбрать наиболее оптимальное решение – ответ [3, с. 252].

Голова - вопрос, основная тема, подлежащие изучению. Верхние косточки - основные понятия темы, нижние косточки — суть понятия, хвост – ответ на основной вопрос [4, с. 110].

Задание: В равнобедренной трапеции диагонали перпендикулярны, докажите что площадь трапеции равна квадрату высоты трапеции и заполните ментальную карту.

Учащиеся в группах заполняют ментальную карту.

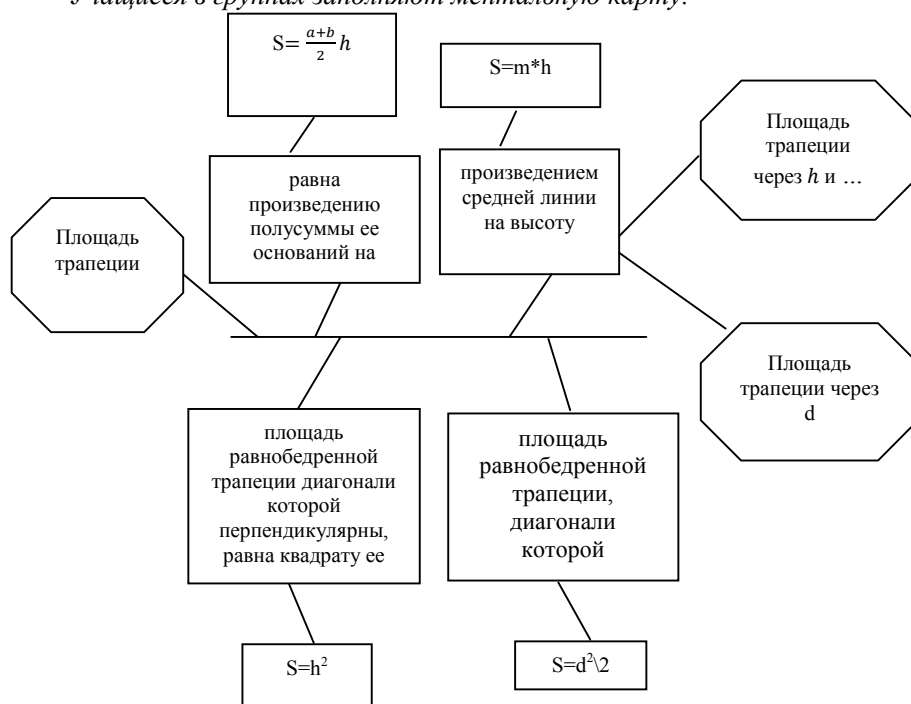

Рис. 5 – Рыбий скелет. Причинно-следственная связь по теме: Площадь трапеции

В голове пишется тема. Учащиеся представляют свою версию, позицию в решении вопроса, противоречия, проблемы. Записи должны быть краткими, представлять собой ключевые слова или фразы, отражающие суть факты. Ключевая идея пишется в хвосте рыбы [5].

Метод «Иерархия драгоценных камней»:

1. Членам группы раздаются карточки;
2. С учетом предыдущих знаний они располагают их в зависимости от значимости/ от приоритета. Их можно расположить по вертикали или последовательно в ряд. На самую вершину ставят первый по значимости (по приоритету) карточку. На второе место ставят две карточки, на третье место ставят три карточки. Так и получается форма бриллианта.
3. Учащиеся должны стремиться прийти к единому мнению. Они обсуждают последовательность расположения карточек, высказывают свое мнение.
4. После выполнения задания в каждой группе учитель проводит опрос, выслушивает ответы.

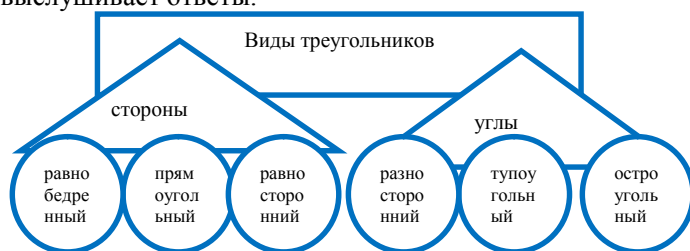

Рис. 6 – Отбор камней по теме: Виды треугольников

Графические способы представления информации позволяют подойти к изучению математической теории с творческой стороны. Они активизируют системное и аналитическое мышление у учащихся, а также способствуют развитию подхода к информации с критическим видением.

В настоящее время, когда приоритетным направлением обучения выбрано личностно-ориентированное обучение, перед нами стоит цель сделать его, с одной стороны, содержательным и практическим, а, с другой стороны, доступным и интересным. Некоторые приёмы позволяют сделать урок более продуктивным, помогают ученикам сформировать собственную позицию, освоить навыки работы с источниками, справочниками. Уроки с использованием этих приёмов доказали, что это действительно так. Подводя итоги всему выше сказанному, остановимся на главных выводах: критическое мышление – это один из видов интеллектуальной деятельности человека, который характеризуется высоким уровнем восприятия, понимания, объективности подхода к окружающему его информационному полю.

Литература:

1. Образовательная программа курсов повышения квалификации педагогических кадров по предмету «Математика» / Руководство для тренера. – Астана: Центр педагогического мастерства АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2016. – 106 с.
2. Образовательная программа курсов повышения квалификации педагогических кадров по предмету «Математика» / Раздаточные материалы для учителя. – Астана: Центр педагогического мастерства АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2016. – 271 с.
3. Мынбаева А.К., Садвакасова З.М. Инновационные методы обучения или как интересно преподавать: учебное пособие. – Алматы, 2009. – 344 с.
4. Мынбаева А.К., Садвакасова З.М. Искусство преподавания: концепции и инновационные методы обучения: учебное пособие. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 198 с.
5. Интернет сайт «Білім айнасы» – <http://ru.bilimainasy.kz/> Дата обращения: 24.02.2018 г.

Нургазиева М.К., Уланов Б.В.

МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ГРАФИКАЛЫҚ ОРГАНАЙЗЕРЛЕРДІ ҚОЛДАНУ

Мақалада графикалық органайзерлерді қазіргі заманғы акпараттарды ұсынудың графикалық әдісі, инфографиканың, визуалды таңбалардың теориялық акпаратты оқушылармен сапалы меңгеруіне, математикалық теорияны оқытуда тиімділігін арттыруға септігін тигізетін құрал ретінде қолданылатыны қарастырылған. Математика сабақтарында оларды қолдану мысалдары берілген. Сонымен қатар мақалада сипатталған әдістер, оқушылардың үлгерімін неғұрлым сапалы анықтауға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: Графикалық органайзер, Венн диаграммасы, иерархиялық органайзер, тұжырымдамалық органайзер, балық қанқасы.

Nurgazinova M.K., Ulanov B.V.

THE USE OF GRAPHIC ORGANIZERS IN THE TEACHING OF MATHEMATICS

The article is devoted to the use of graphical organizers as one of the modern graphical methods of information representation, data visualization, infographics,

which allow students to qualitatively assimilate theoretical information, improve the efficiency of teaching mathematical theory. Examples of its application in math classes are given. In addition, the methods described in the article will make it possible to determine student performance more qualitatively.

Keywords: Graphic organizer, Venn diagram, hierarchical organizers, concept organizers, fish skeleton.

УДК 811.111

Нурушева Т.И. – старший преподаватель, ЗКГУ им. М.Утемисова
Кадыргалиева С.И. – старший преподаватель, ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: saule0312@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ НОВЫМ ТЕХНОЛОГИЯМ ЧТЕНИЯ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. Данная статья посвящена особенностям использования новых технологий при обучении чтению на иностранном языке на старшей ступени обучения. В статье говорится, что процесс чтения играет огромную роль в становлении личности. Чтение связано с восприятием и пониманием информации, закодированной графическими знаками. При обучении иностранному языку, чтение рассматривается как самостоятельный вид речевой деятельности.

Ключевые слова: новые технологии, закодированная информация, самостоятельный вид речевой деятельности, становление личности, восприятие и понимание информации.

Чтение является одним из основных компонентов в изучении иностранного языка. Многие исследователи задумываются об интенсивных техниках чтения, основанных на фильтрации информации без потери качества. Процесс чтения играет огромную роль в становлении личности. Чтение связано с восприятием и пониманием информации, закодированной графическими знаками. При обучении иностранному языку, чтение рассматривается, как самостоятельный вид речевой деятельности, который занимает ведущее место по своей важности и доступности. Сформированные навыки чтения помогут понять текст более точно. Чтение включает в себя анализ, обобщение, выводы и предположения, выполняет воспитательную и образовательную функцию, развивает интеллект. В процессе увеличения объемов пройденного материала, многие дети нуждаются в визуальной подаче материала, необходимой для успешного восприятия информации, а в условиях её переизбытка, это становится невыполнимой задачей для школьников, только начинающих изучать язык, и в намного большей степени продолжающих его изучение в среднем и старшем звене, когда самостоятельное обучение выходит на первый план.

Очень важно сформировать навыки грамотного общения на иностранном языке младших школьников, которые еще не вполне владеют коммуникативными умениями на родном языке, что делает поставленную задачу сложной и требующей особой ответственности.

Чтение на изучаемом языке является необходимым для успешности обучения. Навык чтения является основополагающим в обучении, вот почему так важно его освоить. Современный учитель должен применять различные

технологии, методы и приемы обучения, умело комбинировать их в соответствии с поставленной методической задачей.

Успешность в понимании зависит от того, какая скорость чтения у школьника, т.к. от этого зависит результат самого процесса чтения – быстрого и качественного извлечения информации. Поэтому, овладение техникой чтения является основой для дальнейшего изучения языка.

Этому вопросу – обучения чтению посвящали свое внимание и исследования такие методисты, как: И.Л. Бим, Е.А. Маслыко и П.К. Бабинская, С.Ф. Шатилов, Г.В. Рогова.

Методика И.Л. Бим [1] базируется на поэтапной организации обучения чтению: от ориентировки в отдельных действиях на разных уровнях организации материала (слово, словосочетание, отдельное предложение, связанный текст) к исполнению этих действий и осуществления чтения в целом, причем сначала в форме громкого чтения и, затем через специально организованный переход – обучение чтению про себя и дальнейшего формирования в его русле действий по распознаванию текста.

И.Л. Бим выделяет четыре типа упражнений:

1. Ориентировочные упражнения;
2. Исполнительные упражнения первого уровня;
3. Исполнительные упражнения второго уровня;
4. Контрольные упражнения.

I тип упражнений:

А – ориентирующие в осуществлении данной деятельности упражнения, направляющие внимание учащихся на отдельные стороны техники чтения вслух и на развитие отдельных механизмов чтения: на уровне слова на уровне словосочетания, на уровне предложения, на уровне связанного текста.

Б – упражнения, ориентирующие в технике чтения про себя. Они, как правило, осуществляются на уровне предложения и связанного текста.

II тип упражнений – исполнительские на уровне тренировки в чтении как опосредованном общении. Они осуществляются на связанном тексте, предполагают многократное возвращение к нему и фиксируют внимание школьников как на содержательной стороне текстов, так и способах снятия помех, т.е. на том как читать, чтобы добиваться понимания: с опорой ли на догадку или с использованием словаря. Они могут содержать различные опоры: изобразительные (рисунки, шрифт), вербальные (сноски с комментарием, переводом, синонимами).

III тип упражнений - контролирующие, специально используются для определения сформированности умения читать. Это практически могут быть те же упражнения, но нацеленные именно на контроль, а также специальные тесты: на множественный выбор, на восстановление пропущенных слов и другие. Контролирующие упражнения могут как бы входить в программу действий с текстом, а могут выступать и в качестве самоцели, например, при итоговом контроле чтения в конце работы над параграфом.

Методика Е.А. Маслыко и П.К. Бабинской основана на поэтапной работе с текстом. Они выделяют три этапа работы над текстом:

1. Предтекстовый – пробуждение и стимулирование мотивации к работе с текстом; актуализация личного опыта учащихся путем привлечения знаний из других образовательных областей школьных предметов; прогнозирование содержания текста с опорой на знания учащихся, их жизненный опыт, на заголовки и рисунки и т.д. (формирование прогностических умений). Здесь необходимо соблюдать одно важное правило: вся предварительная работа над текстом не должна касаться его содержания, иначе школьникам будет

неинтересно его читать, поскольку ничего нового для себя они в этом тексте уже не найдут.

2. Тестовый – чтение текста отдельных его частей) с целью решения конкретной коммуникативной задачи, сформулированной в задании к тексту и поставленной учащимся перед чтением самого текста. Объектом контроля чтения должно быть его понимание (результата деятельности). При этом контроль понимания прочитанного текста должен быть связан как с коммуникативными задачами, которые ставятся перед учащимися, так и с видом чтения.

3. Послетекстовый – использование содержания текста для развития умений школьников выражать свои мысли в устной и письменной речи. Предлагаемые на этом этапе упражнения направлены на развитие умений репродуктивного плана, репродуктивно-продуктивного и продуктивного.

Для формирования навыков чтения и организации работы с текстами на разных этапах Е.А. Маслыко и П.К. Бабинская предлагают разработанную систему упражнений.

Первая группа упражнений связана с воспроизведением материала текста с опорой на его ключевые слова, опорные предложения, его сокращенный или упрощенный вариант. Учащимся предлагаются задания в творческой обработке текста.

Вторая группа упражнений связана с развитием умений репродуктивно-продуктивного характера, то есть умений воспроизводить и интерпретировать содержание текста в контексте затронутых в нем проблем.

Цель третьей группы упражнений – развить умения продуктивного характера, позволяющие учащимся использовать полученную информацию в ситуациях, моделирующих аутентичное общение, и в ситуациях естественного общения, когда ученик действует «от своего собственного лица».

С.Ф. Шатилов дает рекомендации по работе с текстом. Он предлагает работать с текстом через его форму.

Для обучения чтению более сложных текстов с полным пониманием, проводимое в старших классах, необходимо формировать у учащихся умение самостоятельно преодолевать трудности при извлечении информации с помощью аналитических действий, что делает необходимым анализ непонятных мест.

С.Ф. Шатилов в своем подходе даёт два вида аналитических упражнений на распознавание сходных элементов:

- Частичное семантически-формальное аналитическое действие, целью которого является уточнение неточно понятных грамматических явлений при понимании контекста в целом. Ученик идет от смысла контекста к анализу грамматической формы;

- Формально-смысловое аналитическое действие – преследует цель выяснить значение непонятных грамматических явлений при непонимании микротекста. В этом случае ученик вынужден исходить из формальных признаков грамматического явления и выявлять его функцию (значение) в данном контексте.

При работе над лексической стороной чтения С.Ф. Шатилов уделяет особое внимание упражнениям, развивающим у учащихся контекстуальную догадку с опорой на структуру слов.

Пристальное внимание заслуживают и упражнения в связи со словарем:

- на ориентировку учащихся в алфавите на основе знания последовательности букв алфавита;

- на освоение общепринятых условных обозначений и на их дешифровку;

- упражнения на формирование умения трансформировать любую грамматическую форму слова, встречающуюся в тексте;

- упражнения в нахождении в словаре нужного для данного контекста значения многозначного слова, устойчивых фразеологических словосочетаний;
- упражнения на определение значения сложного слова по его элементам.

Г.В. Рогова считает, что необходимо обучать чтению в два этапа:

- обучение чтению вслух;
- обучение чтению про себя [2, с. 105].

При обучении чтению вслух используются следующие режимы: I режим. Чтение вслух на основе эталона.

Эталон может исходить от учителя, он может быть дан в записи. В обоих случаях чтению вслух предшествует определенная аналитическая стадия, которая заключается в звуко-буквенном анализе трудных явлений и в разметке текста. Эталон звучит дважды: выразительно, сплошным текстом, затем с паузами, во время которых учащиеся читают, стараясь подражать эталону («паузированное чтение»). В заключении наступает сплошное чтение текста учащимися, сначала шепотом, затем – вслух. Показателем правильности выступает интонация и решение элементарных смысловых задач.

Однако злоупотреблять чтением вслух на основе эталона не следует, так как большой удельный вес имитации может привести к пассивности восприятия, что замедлит обучение чтению. Поэтому этот режим необходимо сочетать с самостоятельным чтением без эталона.

II режим. Чтение вслух без эталона, но с подготовкой во времени.

Этот режим максимально активизирует восприятие графической материи учащимися, повышает их ответственность. Последовательность работы при этом такая:

1. «Рецепция» в виде чтения про себя с последующей разметкой текста. Здесь чтение выступает как средство нахождения интонации, то есть как стадия чтения вслух;

2. «Взаимное чтение». В ходе парной работы, учащиеся сначала проверяют разметку текста друг у друга, затем по очереди читают друг другу текст. Взаимное чтение усиливает обращенность и общую выразительность чтения.

III режим. Чтение без эталона и предварительной подготовки.

Здесь различают две последовательных стадии: чтение без эталонов и предварительной подготовки проработанных ранее текстов и новых.

Все названные режимы обучения чтению вслух должны использоваться в совокупности.

Повсеместно, по всем мировым научным центрам, сравнительно недавно, стали появляться публикации с описаниями новых техник чтения, отличающихся скоростью, узкой направленностью и рассчитанную, в основном, на средний и высокий уровень знания английского языка. Данные техники возникли в ответ на изменения в мире и в сфере образования, а именно, с развитием разного рода тестов и экзаменов на уровень английского языка. Большинство из них, по сути своей, не новы, но всё же представляют кардинально иной взгляд на чтение и понимание текстов, а также направлены на скорость прочтения.

Лидеры в области тестов на определение уровня английского языка, АЙЛТС (IELTS) и ТОЕФЛ (TOEFL) задали новую планку для изучающих язык. Например, чтобы сдать Академический АЙЛТС (Academic IELTS), раздел чтение (Reading), необходимо ответить на 40 вопросов. Данный раздел включает в себя 3 подраздела. Каждый подраздел состоит из одного текста, объемом от 650 до 1000 символов. Все тексты академические, взяты из журналов, газет и книг. В разделе чтения не предоставляется дополнительного времени для заполнения экзаменационного листа. Общая длительность 60 минут. Ответить на 40 вопросов за 60 минут, предварительно прочитав 2500 слов очень трудно.

Поэтому начали появляться разные техники чтения, помогающие разобраться в потоке информации.

Кроме того, возникновение новых техник чтения, обусловлено переизбытком информации в поиске источников обучения и невозможность сделать глубокий анализ сектора исследования. Новые техники чтения предлагают свои способы решения данной проблемы. Нельзя сказать, что все техники большие исследовательские работы, многие представлены в виде советов (Tips) и пособий, что не умаляет их значимости для современного школьника изучающего иностранный язык. Но не только английского, данные техники подойдут к любому языку, так как чтение является основой в изучении любого языка

Обучение собственно чтению, то есть чтению как виду речевой деятельности начинается на продвинутом этапе. Детям надо показать, что чтение – это общение не непосредственное, а через текст, созданный автором. Важно научить их процессу чтения, показать, что в тексте есть много того, что помогает понять текст и замысел автора. Учащиеся должны понять смысловую роль этих средств в тексте. Следует обратить внимание учащихся на 2 важных правила:

1. Читать не значит переводить!
2. Чтобы понять текст, не обязательно знать каждое слово!

Для понимания текстов необходимо научить учащихся поиску опор в своём опыте и в тексте.

Техники чтения, предлагаемые Кембриджским университетом. Поскольку мы заговорили про АЙЛТС (IELTS), начнём с Кембриджского университета, а именно, с публикации «Техники чтения» (Reading Techniques), под авторством Клэр Уэст.

В данной публикации говорится о сложности и важности овладения иностранным языком, а также предлагаются два основных совета, как «быть более эффективным в чтении и легче справляться со всякого рода занятиями и экзаменами».

Что предлагают данные техники чтения:

I. Охват основных навыков чтения, необходимых на этом уровне: выделение основной мысли (Skimming), сканирование, интенсивное чтение, чтение между строк, чтение на скорость и быстрое определение основной идеи и направления текста;

II. Практика использования навыков для решения трех общих задач:

- задания с множественным выбором;
- распределение текстов по значимости;
- задания с множественным совпадением.

III. Помощь в ускорении получения визуальных навыков.

Выделяются пять основных этапов чтения:

Выделение основной мысли (Skimming). Данная техника заключается в быстром просмотре текста, выделении повторяющихся слов, основных идей и мыслей; читающий не пытается прочитать 100% текста и не переводит, он лишь цепляется за основные положения текста и пытается на их основе определить направленность текста.

«Сканирование» (Scanning). Данная техника заключается в быстром просмотре текста и выделении известного или не известного. При выделении известного, читающий пытается выделить глазами все известные лексемы и построить на них основу содержания. Выделение неизвестного используется как подготовительная работа к интенсивному чтению, когда читающий выделяет все неизвестные ему слова, чтобы в дальнейшем проработать их со словарём или преподавателем.

Интенсивное чтение (Intensive reading). Под интенсивным чтением, в данном случае, понимается, осознанное 100% прочтение отрезка текста, необходимого для конкретного случая (задание, упражнение) и используется после техник чтения описанных ранее.

Чтение между строк (Reading between the lines). Данная техника является разновидностью сканирования. Но в этом случае, читающий просматривает одну строку вместе с верхней и нижней, не отделяя их, тем самым, ускоряя темп прочтения текста в 3-4 раза, почти не теряя в качестве.

Скоростное чтение (Speed reading). Это не определённая техника, а скорее совокупность техник и советов для ускорения чтения, такие как ведение указателя (палец или ручка) на опережение, указатель продвигается немного быстрее обычной скорости чтения, тем самым ускоряя читающего; не проговаривание слов при чтении - при чтении мы всегда проговариваем прочитанное, даже если читаем про себя, отказавшись от этого мы помогаем ускорить темп чтения и т.д.

Эти, казалось бы, простые техники чтения и советы, помогают ускорить и научиться заранее фильтровать предложенный текст. У учащегося появляется возможность ускорить выполнение заданий и повысить их качество. Более высокие баллы и улучшение навыков добавляют мотивации в обучении.

Как утверждал известный ученый и методист Ш.А. Амонашвили, лучшей методикой учителя, обучающего иностранным языкам, является персональная методика каждого учителя, основанная на опыте, как классических, так и современных методик.

Поэтому из опыта работы преподавателей кафедры «Иностранных языков» ЗКГУ имени М.Утемисова мы можем предложить методику обучения чтению через «индивидуальное чтение», которое включает в себя:

1. Массивное чтение оригинальной литературы до 40 страниц в неделю без упора на детали содержания и на общее понимание;
2. Интенсивная работа со словарем до 30 слов на одну главу;
3. Выделение при чтении главной идеи, главных героев: статичных и развивающихся, определение структуры текста при чтении: вступление, развитие сюжета, кульминация и заключение;
4. Заключение работа по чтению текста на общее понимание является согласие или несогласие с трактовкой главной идеи и героев текста с автором произведения;

Мы считаем, что такая работа по чтению текста развивает интерес обучающегося не только предмету, но и побуждает студента к дальнейшему чтению произведения в большем объеме.

В заключение отметим, что методы и приемы, используемые для обучения чтению, заслуживают внимания, если они реализуют поставленную задачу: научить извлекать информацию из текста в том объеме, который необходим для решения конкретной речевой задачи.

Литература:

1. Бим И.Л. Что мешает повышению результативности обучения иностранным языкам? // Иностранные языки в школе. – 2007. – №4. – С. 2-6.
2. Рогова Г.В., Верещагина И.Н. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в общеобразовательных учреждениях. – М.: Просвещение. – 2000. – 105 с.

Нурушева Т.И., Кадыргалиева С.И.
АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ОҚЫЛЫМҒА ҮЙРЕТУДІҢ ЗАМАНАУИ
ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Бұл мақала, жоғарғы сынып оқушыларына ағылшын тіліндегі оқылымға үйретудің заманауи технологиясын қолданудағы ерекшеліктеріне арналған. Мақалада оқылым процесі тұлғаның қалыптасуында маңызды рөл ойнайтыны туралы сөз қозғалған. Оқылым, графикалық белгілермен кодталған ақпаратты меңгеру мен түсінуге тікелей байланысты. Шет тіліне үйретуде оқылым, сөйлеу белсенділігінің дербес түрі болып табылады.

Тірек сөздер: заманауи технологиясы, кодталған ақпарат, сөйлеу белсенділігінің дербес түрі, тұлға қалыптасуы, ақпаратты түсіну мен меңгеру.

Nurusheva T.I., Kadyrgaliyeva S.I.
PECULIARITIES OF NEW TECHNOLOGIES USAGE IN TEACHING
READING IN A FOREIGN LANGUAGE LESSONS

The article is devoted to peculiarities of new technologies usage in teaching reading in a foreign language at the senior stage of study. The article reads that the process of reading plays a great role in the developing of a personality. Reading is connected with acknowledgement and understanding of information, encoded in graphical science while teaching a foreign language, reading is considered as an independent kind of speech activity.

Keywords: new technologies, encoded information, independent kind of speech activity, formation of personality, perception and understanding of information.

УДК 37.01(075.8)

Наушина С.Б. – магистр педагогических наук,
Филиал АО «Национальный центр повышения квалификации «Өрлеу»
Институт повышения квалификации педагогических работников
по Мангистауской области
E-mail: naushina.s@orleu-edu.kz

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ
УЧИТЕЛЯ В УСЛОВИЯХ ОБНОВЛЕНИЯ СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В статье делается попытка научного выявления формирования профессиональной компетентности учителя в условиях обновления содержания образования. Данная статья является актуальной в системе повышения качества профессионального образования в условиях обновления содержания образования, решение которой напрямую связано с обновлением содержания образования, его оптимизацией способов и технологий организации образовательного процесса путем переосмысления целей и результатов образования.

Ключевые слова: профессионализм, компетентность, траектория профессионального развития, повышение квалификации, самосовершенствование, саморазвитие.

Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2016-2019 годы главной целью называет повышение конкурентоспособности образования и науки, развитие человеческого капитала для устойчивости роста экономики. Достижение нового качества образования

предполагает обновление состава и компетенций педагогических кадров. Для этого Государственной программой развития образования и науки Республики Казахстан на 2016-2019 годы предусматривается комплекс мер, включающих в том числе повышение престижа профессии учителя и повышение их качественного состава, обеспечение качественной подготовки конкурентоспособных кадров. В связи с чем предусматриваются меры по усилению требований как к самим учителям, так и к уровню квалификации учителей с целью создания условий для получения первой и высшей категорий [1, с. 44]. В 2019 году планируется разработать вопрос подготовки и перехода на независимую ссертификацию педагогических кадров. Также планируется разработка профстандарта педагога и будут пересмотрены механизмы приема на педагогические специальности.

Современная ситуация в системе образования характеризуется осмыслением высокой значимости человеческого ресурса в повышении конкурентоспособности образования. Принятие Государственной программы развития образования и науки РК на 2016-2019 годы как стратегического документа инициировало ряд проектов и начинаний. Так, запланирован поэтапный переход на 12-летний срок обучения с акцентом на повышение значения личностно-ориентированного подхода к образованию и обучению. «При этом вектор обновления содержания образования диктуется новыми целями и направлен на изменение процесса обучения, при котором каждый современный школьник сможет овладеть не только определенными знаниями, но и теми компетенциями, которые необходимы для его успешной социализации, становления как субъекта бытия» [2].

Педагогический процесс является для учителя одним из главных объектов планирования своей деятельности, которая включает в себя целенаправленный и организованный процесс построения траектории творческой самореализации личностного потенциала учителя, который бы обеспечивал развитие его компетентностных характеристик, личностных качеств и свойств в условиях реализации компетентностного подхода в образовании.

Важным путем повышения эффективности планирования педагога индивидуальной траектории профессионального роста учителя является развитие мотивации профессионального самоопределения, самосовершенствования и саморазвития. Русский книговед, библиограф, популяризатор науки и писатель Николай Александрович Рубакин писал: «Человека делает образованным лишь его собственная внутренняя работа, иначе говоря, собственное, самостоятельное обдумывание, переживание, перечувствование того, что узнает от других людей или из книг». И с этим сложно не согласиться.

В целом, повышение качества профессионального образования в условиях обновления содержания образования является актуальной проблемой не только для Казахстана, но и всего мирового сообщества. Решение данной задачи напрямую связано с обновлением содержания образования, оптимизацией способов и технологий организации образовательного процесса и переосмыслением цели и результата образования. В связи с модернизацией образовательных процессов в стране в системе повышения квалификации наступил этап кардинальной переоценки собственных целей, задач и содержания, поиска новых организационно-методических форм и методов работы с педагогическими работниками.

Образовательная стратегия Казахстана дает ориентир для нынешних учителей на освоение новых профессиональных компетенций, и это подталкивает на возникновение такого стратегического направления работы с педагогическими кадрами, как непрерывное усовершенствование уровня

профессиональных качеств учителей, являющегося одним из условий качества обучения и воспитания школьников. На сегодняшний день профессиональное мастерство работников образования, которое реализуется в их профессиональной деятельности, становится особенно актуально. Для учителя мастерство – это определенная педагогическая вершина, к которой он стремится. Профессиональное мастерство учителя требует постоянного совершенствования. Одним из факторов совершенствования является профессиональная деятельность учителя. Именно в профессиональной деятельности формируются: направленность учителя, его знания, способности и умения. Основой развития педагогического мастерства является сплав знаний и профессиональной направленности, условием успешности - педагогические способности, средством, придающим целостность профессиональной деятельности педагога, являются умения в области педагогической техники.

Объективная необходимость интеграции Казахстана в мировое образовательное пространство послужило основанием того, что в отечественном образовании стал набирать силу вектор развития, одним из системообразующих компонентов которого является компетентностный подход к определению содержания образования.

В современном мире образование является основным компонентом политики развития большинства государств мира, многие политические лидеры стали интенсивно заниматься проблемами образования. Причины этого очевидны: повышается уровень образования – растет экономика и, как следствие, усиливается интерес общества к развитию профессиональной компетентности, формированию профессионального мастерства всего населения как показателю конкурентоспособности государства.

Одним из главных факторов, определяющих повышение эффективности общественного производства и жизненного уровня, является успех в деятельности каждого человека. Достижение успехов в деятельности учителя зависит от профессионализма, компетентности и исследовательской культуры. Современный специалист в области образования должен обладать различными знаниями, умениями, качествами личности [3, с. 56]. С этих позиций рассматривается необходимость модернизации традиционной дидактической системы курсов повышения квалификации и создания условий, позволяющих каждому учителю приобрести умения и навыки для того, чтобы самостоятельно проектировать процесс обучения соответственно потребностям, способностям и возможностям учеников.

Понятным становится, какая мера ответственности лежит на системе повышения квалификации, основная функция которой содействовать профессиональному росту педагога.

В связи с модернизацией образовательных процессов в стране в системе повышения квалификации наступил этап кардинальной переоценки собственных целей и задач, содержания и поиска новых организационно-методических форм и методов работы с педагогическими работниками.

Изучение и разработка феномена «профессиональной компетентности учителя» в науке осуществлялась параллельно с практикой реформирования школьного образования в Республике Казахстан. Произошла смена образовательных парадигм. Ориентация курсов повышения квалификации на формирование профессиональных компетентностей учителей позволила поднять учебно-воспитательный процесс в школе на качественно новый уровень.

Исследования, проведенные казахстанскими учёными Жайтаповой А.А. и Давлеткалиевой Е.С., показывают, что существует несколько моделей

повышения квалификации учителей, основанных на изучении потребностей учителей и школы [4, с. 12-19]:

1. Если обучение учителей ориентируется только на удовлетворение их образовательных потребностей, то это далеко не всегда способствует решению реальных школьных проблем, так как остаются вне внимания реальные социальные связи. То есть, удовлетворяя только знаниевую часть потребностей в развитии учителей, сформировать профессиональную компетентность не представляется возможным. Напротив, такой подход ведёт к увеличению разрыва между теорией и практикой, наукой и жизнью, учебной и профессиональной деятельностью учителя.

2. Если система повышения квалификации ориентируется на удовлетворение потребности школы как системы (которая не исключает, а предполагает потребности учителя), то тогда учебные программы должны учитывать три главных фактора развития профессиональных компетентностей учителя:

- влияние социально – профессиональной среды;
- целенаправленные педагогические воздействия;
- собственная педагогическая деятельность.

При таком подходе акцент смещается на применение знаний в аутентичной практике обучения, активизируя человекообразующее, личностно-развивающее начало, которое находит своё отражение в рефлексивной практике учителя.

В Казахстане система повышения квалификации учителей ещё только перестраивается на личностно – ориентированную технологию обучения: разрабатываются разные форматы курсов, стратегии и подходы к обучению, накапливается эмпирический опыт, ведутся дискуссии. Сторонников различных направлений в обучении объединяет идея оптимизировать педагогический процесс в школе на основе изменения, коррекции, трансформации уже сложившихся и развивающихся профессиональных компетентностей учителя.

Особенно остро встаёт вопрос об ориентации формируемых профессиональных компетентностей учителя на образовательные потребности школы в свете проблемы непрерывного профессионального образования. Это обязывает существующие институты повышения квалификации рационализировать процесс обучения, дифференцировать учебные группы в зависимости от психосоциального и профессионального развития педагогических работников и потребностей школ, выбирать адекватные формы и методы обучения, механизмы учебного взаимодействия, контрольно-оценочные акты.

В мировом образовательном пространстве складываются различные системы и модели повышения квалификации учителей: разрабатываются и апробируются теории, осуществляются исследования, происходит обмен идеями [5, с. 172]. Казахстан принимает активное участие в осмыслении и распространении такого опыта. Уже сейчас в качестве основной тенденции выступает теория учебной деятельности педагогов, повышающих свой профессиональный и личностный уровень. В основе теории лежат следующие аксиомы:

- Учитель – активная, саморазвивающаяся личность, способная самостоятельно проектировать и расширять своё профессиональное пространство – развитие, которое не ограничивается каким – либо определённым отрезком времени, а под воздействием внутренних и внешних факторов осуществляется на протяжении всей жизни.

- Учитель – это зрелый профессионал, который непрерывно решает многообразные проблемные ситуации посредством анализа, принятия решения конкретных действий и рефлексии.

- Каждый этап социального и профессионального развития учителя обуславливает его готовность и способность к повышению квалификации, требует адекватных этим этапам содержания, форм и методов работы.

- Практико-ориентированный, поисковый характер обучения, близкий по содержанию, формам и условиям к профессиональной деятельности учителя в школе повышает продуктивность обучения, служит сильным мотивирующим фактором.

- Имеющийся жизненный и профессиональный опыт учителя выступает в качестве основы и главного критерия значимости тех знаний, которые он осваивает.

- Контекст профессиональной деятельности, школа, класс – главный источник учебной активности взрослых обучающихся, в данном случае – учителей.

При этом профессиональная компетентность – явление нестатичное, а динамично формируемое. Развитие профессиональной компетентности – это процесс усвоения и модернизации профессионального опыта, предполагающий непрерывное совершенствование. Можно выделить этапы формирования профессиональной компетентности:

- Самоанализ и осознание необходимости;
- Планирование саморазвития (цели, задачи, пути решения);
- Самопроявление, самоанализ, самокоррекция.

Формирование профессиональной компетентности – процесс циклический, так как в процессе педагогической деятельности необходимо постоянное повышение профессионализма, и каждый раз перечисленные этапы повторяются, но уже в новом качестве. Процесс саморазвития обусловлен биологически и связан с социализацией и индивидуализацией личности, которая сознательно организует собственную жизнь и собственное развитие. Процесс формирования профессиональной компетентности так же сильно зависит от среды, поэтому именно среда должна стимулировать профессиональное саморазвитие: это и система стимулирования учителей, и различные формы эффективного, качественного педагогического мониторинга, к которым можно отнести анкетирование, тестирование, собеседование, различные мероприятия по обмену опытом, конкурсы и презентации собственных достижений.

Исходя из современных требований, можно определить основные пути развития профессиональной компетентности учителя: работа в методическом объединении и в профессиональном сообществе, в творческих группах; исследовательская и инновационная деятельность; освоение новых педагогических технологий; различные формы педагогической поддержки; активное участие в педагогических конкурсах и фестивалях; трансляция собственного педагогического опыта; участие в работе семинаров, обучение на курсах повышения квалификации. Необходимо создать такие условия, в которых учитель самостоятельно осознает необходимость повышения уровня собственных профессиональных компетенций.

Жайтапова А.А. в своей статье «Содействие профессиональному росту учителей – тенденции и перспективы» предлагает деятельность по организации профессионального роста учителей обеспечить «специально подготовленными менеджерами по персоналу (человеческим ресурсам), которые могут обеспечить переход учителей и директоров школ, их заместителей:

- от направленности к узкой специализации и ограниченной ответственности за порученную работу – к готовности к освоению широких профессиональных должностных профилей;

- от ожидания спланированного карьерного пути – к инициативному и гибкому выбору траектории профессионального развития на основе всесторонней информированности;
- от делегирования ответственности за свое развитие как персонала – к осознанию собственной ответственности за свое развитие;
- от контроля вышестоящих организаций и должностных лиц над проблемами, с которыми сталкиваются учителя и администрация школы, - к созданию возможностей для всестороннего профессионального роста каждого сотрудника системы образования;
- от уклонения от обратной связи с подчиненными – к ее активному поиску;
- от келейного, закрытого рассмотрения вопросов качества образования и качества персонала системы образования – к их открытому обсуждению» [6].

Тот факт, что качество образования является одной из ключевых проблем отечественного образования, это и есть показатель стремления общества Республики Казахстан к новому уровню жизни и к обеспечению подрастающего поколения компетенциями, необходимыми для будущей профессиональной и гражданской деятельности.

Относительно Государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2016-2019 годы следует отметить, что реализовать поставленные государством задачи относительно «раскрытия способностей каждого ученика, воспитания его как личности, способной жить в современном мире» возможно лишь при условии осмысления современной среды, в которой находится человек. Произошло реальное изменение, когда в мире актуальной, быстро меняющейся, общедоступной информации взрослые (в том числе и учителя) перестали быть авторитетными проводниками детей по лабиринту знаний. И ученик, и учитель оказались под действием социокультурных изменений.

В сложившихся условиях роль учителя становится более сложной, требующей более высокой квалификации, знания не только своего предмета, но и особенностей психологии восприятия, осмысления, общения в процессе познавательной деятельности, умения использовать разнообразные педагогические технологии, средства обучения для организации деятельности учащихся [7].

Становление педагога как профессионала – это формирование профессиональной направленности личности, компетентности, социально значимых и профессионально важных качеств и их интеграцию, готовность к постоянному профессиональному росту, поиск оптимальных приёмов качественного и творческого выполнения деятельности в соответствии с индивидуальными психологическими особенностями человека. Профессиональная компетентность, в свою очередь, является одним из важнейших условий становления профессиональной деятельности.

В свою очередь институты повышения квалификации являются инновационной образовательной средой для непрерывного профессионального развития учителя, его самосовершенствования. Построение образовательной среды среды на основе компетентностного подхода в системе повышения квалификации позволяет под новым углом зрения рассматривать проблему качества подготовки специалистов. И, конечно, созданные условия позволяют приобрести и развить профессиональные и личностные компетенции, необходимые современному учителю новой формации, достичь вершины профессионального мастерства.

Литература:

1. Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2016-2019 годы / Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 1 марта 2016 года № 205. – Астана, 2016. – https://tengrinews.kz/zakon/prezident_respubliki_kazahstan/konstitutsionnyiy_stroy_i_osnovy_i_gosudarstvennogo_upravleniya/id-U1600000205/ Дата обращения: 15.01.2018 г.
2. Ахметова Г.К. Повышение профессионального уровня педагогов как условие обеспечения нового качества образования // Сб. докладов II Межд. науч.-практ. конференции «Профессиональное развитие учителя: традиции и перемены» (4-5 декабря 2012 г.). – Астана, 2012. – С. 105-108.
3. Сейтенова С.С., Мухангалиева Ш.А. Развитие исследовательской компетентности, как критерий успешности будущего педагога // Международный журнал экспериментального образования. – 2013. – № 8. – С. 56-59.
4. Жайтапова А.А., Давлеткалива Е.С. Кембриджская программа – путь к созданию единого Казахстанско – Британского образовательного пространства // Материалы межд. науч.-практ. конференции «Инновационные процессы в образовании: поиск и перспективы развития». – Астана, 2011. – С. 12-19.
5. Гаргай В.Б. Современные модели повышения квалификации учителей на Западе (по материалам США и Великобритании). – Новосибирск: НИПК и ПРО, 2002. – 172 с.
6. Жайтапова А.А. Содействие профессиональному росту учителей – тенденции и перспективы // Сб. докладов II Межд. науч.-практ. конференции «Профессиональное развитие учителя: традиции и перемены» (4-5 декабря 2012г.). – Астана, 2012. – С. 135-141.
7. Ахметова Г.К. Система повышения квалификации педагогических работников в Республике Казахстан: стратегия обновления: монография – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 212 с.

Наушина С.Б.

**БІЛІМ МАЗМҰНЫН ЖАҢАРТУ КОНТЕКСТІНДЕ МҰҒАЛІМНІҢ
КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

Бұл мақалада білім мазмұнын жаңарту контекстінде мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруға арналған. Мақала білім беру мазмұнымен, білім берудің мақсаттары мен нәтижелерін қайта қарастыру арқылы оқу үдерісін ұйымдастырудың әдістері мен технологияларын оңтайландырумен тікелей байланысты білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында кәсіптік білім беру сапасын арттыруда өзекті болып табылады.

Тірек сөздер: кәсібилік, құзыреттілік, кәсіби даму траекториясы, біліктілік арттыру, өзін-өзі жетілдіру, өзін-өзі дамыту.

Naushina S.B.

**TEACHER PROFESSIONAL COMPETENCE FORMING IN THE
FRAMEWORK OF UPDATING THE CONTENT OF EDUCATION**

Master's thesis reveals teacher professional competence forming in the framework of updating the content of education. The thesis is relevant to professional education quality development forming in the framework of updating the content of education, solving of which is straightly connected with updating the content of education, its optimizing and educational process organizing technologies by means of redefining of educational aims and results.

Keywords: professionalism, competence, trajectory of professional development, advanced training, self-improvement, self-development.

ӘОЖ 821.512.122.09

Мәдібаева Қ.Қ. – филология ғылымдарының докторы, профессор,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Мүлік Д. – І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің
докторанты
E-mail: kapi-51@mail.ru

САФУАН ШАЙМЕРДЕНОВ ПОВЕСТЕРІНДЕГІ СЫРШЫЛДЫҚ

***Аңдатпа.** Мақалада көрнекті прозашы, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Сыйлығының иегері Сафуан Шаймерденұлының студенттер өмірінен жазылған “Икем” романы мен “Мезгіл”, “Қарғам”, “Мәжнүн тал”, “Жыл құсы” сынды лирикалық повестеріндегі көркем бейне, өмір шындығының көркемдік шешімі тұрғысында жазушының шеберлік тәсілдері, авторлық ұстаным, дара қолтаңба мәселелері зерделенген.*

***Тірек сөздер:** уақыт пен кеңістік, көркем бейне, өмір шындығы, авторлық ұстаным, кейіпкер және түпбейне, студенттер өмірі, ұлттық болмыс, адамсүйгіштік бастаулар, шеберлік, дара қолтаңба.*

XX ғасырдың екінші жартысында әдебиет айдынында ерекше қолтаңба қалдырып, көркем шығарма жазуда биік межені бағындырған Сафуан аға Шаймерденов «қара сөзді орып айтатын, кемел ақыл-парасатпен толқыта айтатын, озық ойлы, заманынан озып туған Қазақстанның халық жазушысы» [1, 7 б.] еді. Қазақтың көрнекті жазушысы Сафуан аға Шаймерденұлының «АнАрыс» баспасы 2013 жылы шығарған 5 томдық Шығармалар жинағының бірінші томында жұрт аузына ерте іліккен «Инеш» романы басылған.

Жас автор соғыстан кейінгі ел-тұрмысындағы жаңа нышандар бой көтерген, студент жастар, ғылыми интеллигенция өмірінен роман жазуға тәуекел етеді.

Жылдың әр мезгіліндегі табиғат көріністері, қалыпты өмір ортасын суреттеудегі қалам алымы жазуға бірқанша дайындықпен келгенін, қамал алдырмас шеберліктің айла-тәсілдеріне ынтығулы қалпын байқатқан.

Ұзақ жылдар аумалы-төкпелі дүниенің қылбырау құрсауы қысып келген елдің бейбіт, шуақты, биік мәдениетке көз қадаған, өсіп келе жатқан сұлу да ойлы ендігі жас буыны жарқын өмір сүруге қақылы.

«Инеш» - өз кезеңі үшін қатты қыстан, қату қабақ сұр бұлтты лайсаң шақтардан кейін зарықтырып барып жеткен, жарқ етіп ашылған күндей шуақты, жаңа нышанды, жанға жақын шығарма болды.

Сол бір жылдарда студент атаулыға жұрт құрметпен, үміт жалғап қарайтын. Қоғамдағы студент мәртебесі жоғары, кәделі болатын. «Инеш» романында жас автор озған, өскен жұрттар қатарына қайта лесе бастаған, замана көшінде дағдарып қалғанымен, туа бітті айқын адамшылық артықшылықтар даралап тұрған туған ұлтын интеллектуалды әдеби шығарма айналымына тартуды көксейді. Шығарма мұраты – осы. Сонымен қатар автордың өзі де «қарапайым адамдар арқылы адамның сезімін дәріптеуді мақсат тұтқан [2]. 5 томдықтың екінші кітабы жазушы Сафуан Шаймерденұлының шығармашылық

жолдағы басты бағыты – повесть жанрында жазылған туындыларынан құрастырылған.

Мың сан, адам қиылы заман, қым-қуыт уақиғалар. Қызық құбылыстар, қызу сезімдер. Тауысып айту мүмкін емес тылсым... Қос ағыс бөлек әлем.

Сол жан қажетін қуып көп оқығанымда ғұмыр бойы кеудеде сақталып, көңілден өшпей қалған жақсы көріп табысқан, мұңын бөлісіп ұйқы бұзған достарым бар, қалтарыс-қатпарынан іш жиып айнала ортамдағы ет-жақын «туыстарын» ажыратып, айқындап, аулақтау жүруге бел буып, жаныма жақындатқым келместей «қастарым» да аз емес.

Бальзактың Гобсегін пенде есебінде ұнатпасамда, әдеби кейіпкердің «Абай жолындағы» Құнанбай қажының ақылы асқан айласына бір түрлі ішім жылып, жаным иіп қалатын күрделі бейнесімен туыстық нышандарын аңдағандай болатынмын.

Біздің әдеби талғамымызға «жағымды», «жағымсыз» кейіпкер ұстанымы әлбетте, өз «септігін» тигізді...

Игілік сынды байлардың «тап жауы» болып кеткендік. (Оянған өлкедегі – Қ.М.) Сафуан Шаймерденұлының «Қарғаш» повесіндегі «Арам Сары» - есепші Мелдес кеудеде қолайсыз бір күдікті күй туғызып, жоғалмай, ұмытылмай, ғұмыр бақи қалып қоятын «жағымсыз» жағымды бейне. Жағымды болатыны – жазушының осы кейіпкерінің қылаудай күмән тудырмай, иландымды қалыпта көрсету шеберлігі.

XX ғасырдың 50 жылдарында көркемдік әлуетін мығымдау жолындағы жаңа бұрылыстарды көксеген қазақ прозасының былайғы дамуында Сафуан Шаймерденұлының сара соқпағы қалды.

Шығармашылығы дер кезінде талқыға түсіп, көркемдік олжасы сан мәрте сараланып, бағаланып отырған жазушы повестері бүгінгі күннің шартарап дүниеге құлаш ұрған бей-берекеттеу әрі тым кіді талғамымен басы қатқан оқушысына не айтады?

«Қарғашта» жазушы қаламына тіршілік драматизмі мен өмір сүйгіш, жасампаздық аңсар қатарласа қызмет көрсеткен.

Кейіпкер әрекетін ашық-шашық бейнелегеннен гөрі жұмбақтау алып, күрделі күйлермен қымтай жазу бағытындағы ізденістің таңбасы бар.

Аудан орталығындағы жаңбырлы түннен кейін көрінбей кеткен Қарғаш нендей тағдырға душар болғанын іштей болжаймыз. Күн көріс қамы ма, әлде әдемі бойжеткеннің назданып жүріп, амал-айланың торына шырмалғанын байқамай қалуы ма?

Бағдарынан бұрылып, жолдан шығып қалған адамдардың адасуы, әрбір жеке бас бақытсыздығы іспетті – әр басқа.

Жазушы осы шығармасы жазылған уақыт үшін жаңа, саяси астардан азат, жас адамдарды шарпымай өтпейтін жастық шақтың нұрлы сәттері, жақсы көру сезімі, өмірлік ситуациялар шырмауындағы жеке бас шырғалаңдарына бұрылады. Себебі «суреткер өзі жасаған көркем бейненің құны мен қасиетін қасаң қағидаға қарап белгілемейтіні, оның өмірдегі жанды дерегіне қарап бағаламайтыны» [3, 91 б.] белгілі.

Арам сары сынды іш алдырмас – «жабық», қапсыз қашалған тың, бірегей-біртектес бейне сомдау шеберлігіне көтеріледі.

Қазірде жалаңаштанып қалғандай оқиға желісіндегі қайсыбір қолайлы оңай бұрылыстарды тергеп-тексермей оқыған сонау бір шақтарда біздер жас адамдардың өмірге ұмтылысына, білім куаған ынтық шешіміне, сыпайы, аяулы сезімдеріне елтіп, жағымды, жұғысты күйлер бастан кешкенбіз.

Сафуан Шаймерденұлы «Мезгіл», «Жыл құсы» повестерінде заман, уақыт психологиясына кәсіби мүдде мұратында мұқият зер салады.

Жазушының «Мезгіліндегі» негізгі өмірлік желі – «Бір таба нан» атты деректік повесінің де арқауы. Осы шығармалардағы қазақ әйелінің көзге ұрып көрінбейтін бағзыдан бар кісілік қасиеті, аналық мейірімін бала жүрек айнытпай сезінген Бейіс – Бибігүл мен жетімдік, жоқшылықтың суығы соққан, қорғансыз балапан – қарғалардың табысу, жақындасу драмасын автор атам заманғы құдіретті адамгершілік сарында шалықта үдетіп, заман басқа салған бақытсыздық - тіршілікті жалмаған аштық образымен тайталасқан ар арпалысы үстінде ашады.

Әпербақан белсенді, «асыра сітеу болмасын аша тұяқ қалмасынның» жайын, 1932 жылдың ашаршылығын Сафуан Шаймерденұлы сонау 60 жылдары айтудан тартынбаған. «Ал жәбірленуші ше? Бұл да бір осы күнге дейін шеше алмай қойған жұмбақ сырым: бір үйлі жан болып, ошарылып, талғажау етіп отырған көжелігін тартып алып кетіп бара жатқанға даусын шығарып тіл қатар бірі жоқ қой. Ертең аштан өлерін біледі. Біле тұра үндемейді. Жалынбайды. Жағынбайды. Томсарған күйде қала береді. Олар қайыр-садақа сұрауды да білмейді. Бала болсам да бүгінгідей көз алдымда. Аштықтан көзіңнің алды күлтеленіп, аяқ-қолы ісініп, бұралып жатқандардың талайын көрдім сол қыста. Бірдеңе берсең алады, жейді. Бірақ өз бетімен қолын созбайды. Ештеңені дәмепейді де. Өңменіңнен өтер өткір көзін бірдемеге мағынасыз қадап жата береді. Бұл не нәрсе, Тулан? Ерлік пе? Өлде ездiк пе? Береген қолым алаған демеуші ме еді халық? Бар күнінде қонақжай дарқан пенделердің өлім аузында басқадан түк дәмепеуін, дәмепей жатып жан тапсыруын қалай түсінуге болады? Жұмбақ бұл маған. Күні-бүгінге дейін жұмбақ».

Айнала көрші жұрттар дін-аман отырғанда қазақтың соры қайнаған сол бір уақыттың, басқа да басқа шығып басынумен болған замандардың кеудеден кетпеген КЕК сөзін 1986-ның қапылыс, жүрек қан жылаған қату қабақ шақтарында бірінші хатшы Колбинге: «Қызыл империялық қырғынды тоқтатпадыңдар. Мен ержүрек, намысты халқымның атынан сөйлеп тұрмын», - деп, қитұрқы сұмды суық жанар азаматтық айбарымен жасқап тұрып, айта алған Азамат ердің баласы осы Сафуан аға Шаймерден болатын.

Сексеннен аса жасаған ғұмырында жазушы сонау балаң кезден-ақ кеңестік жүйені атойлап дәріптеуден бой тартқан, қаламына оңтайлы келген повесть жанрында жазылған жекелеген туындыларында ел басына уақыт, кезең әкелген қайшылықты, күрделі, екіұдай кепті көрсетіп отырудан бой тартпаған мығым мінезді бұзбапты.

Шайменденұлы өзі көркемдік кеңістікке алып шыққан адамдарды әсте біріңғай дұрыс, немесе бұрыс етіп көрсетуге құлық танытпайды. Адам баласының әрқилы жағдайда қылаң беріп отыратын осалдығы да, күтпеген таңдау шақтардағы артықшылық – абырой биігі де дәйім қоса қабат алынады.

Жазушы кейіпкерлерін қалпына сай сөйлету, өткір, ұтымды диалогтар туғызу шеберлігін сонау жас күнінде жазған «Болашаққа жолдан» («Инеш» - Қ.М.) байқата бастайды.

Сафуан Шаймерденұлының «Жыл құсы» повесі – Битабар, Иманақ тауы да жадымызда қалған. Жазушы жанын «жаңа өмір» орнығып жатқан кезең, жалпақ жұртың ғасырлар бойғы ғұмыр салты жасаған көшпелі өркениеттен қондырма қалыпқа қайтусыз ойысып жатқан уақыт қозғайды.

Битабар балуанның күшіне құрық салған әккі басшының, «өркениет әкелген» «озық» адамның бір айналымнан аспай бас көтертерін аярлығы түршіктіреді. Асты-үстіне түсіп алдаудан жанға жол бермес сұм, жалғыз перзентінен айырылғанда да айтқанымен жүрген Битабар балуан мертігіп қалғанда, төбе көрсетпей безіп кеткен. Елсізде тұралап тұрған көлігін көтеріп шығарып жіберген кісіні әдейілеп іздеп тауып алғанда жолыңа байладым деп

дала тағысы ақбөкенді сылқ еткізген шетен қалпақтының мезіретін Битабар іштей «қажет болса сені де осындай жасаймын», -дегендей пиғылға жорыған еді. Қателеспеген. Шетен қалпақты – шерілердің төбесінде ойнаған өктем отаршыл жүйе тұспалы.

Битабар – бір мәнде кесек тұлғалы нұры сөнбейтін, қуаты өшпейтін ұлттық бірегей болмыс.

Сафуан Шаймерденұлы «Жанкешті жігіт» деректі әңгімесінде «тың игеру» тұсындағы басынулар мен бассыздықтарды батырып айтты. Жазушы өзінің бір сұқбатында да «тың игеруге» даурықпай, дабырламай астарлы тұстардан салқын қарайды.

Жанкешті жігіт – туған ауылы «Суаткөл» колхозында председатель болып істеген Ескен Құсайынов деген азамат. Ауыл үйдің адамын басынып, ойына келгенді істеп жүргендерді бір күні намыс жеңген жігіт атпен жапырып, таяққа жығып тастайды. «Ескен мал өрістен қайтқан сәске тұсында үйіне келген ғой. Шамасы сүт пісірім шаққа көз шырымын алмақ. Етігі мен үстіндегі ауыр киімін шешіп қисая берген екен, бақыра жылап бір әйел кіреді. Үсті-басы сарыала сауыс сүт. Қолы-басы қан.».

«- Күн көруден қалдық қой, түге. Тапа-тал түсте өз үйінің қасында арақ ішкен бұзақыларға таланып, көрдік қой көресіні. Еркексіңдер ме, кімсіңдер өздерің? Беттерін қайырмайсыңдар ма, көстендетіп қоя бермей?!»

Ескен алдымен әлгі сүтін төгіп, қаймағын тартып алған, енді тауық қуалап жүрген екеуін, соңынан солардың жиып келген жиырма бір адамын жалғыз жайпаған. Соңынан істі болып бірер уақыт қамауда отырып шыққан.

Жазушы сонау бір жылдарда «Мәдениет және тұрмыс» журналының тілшісімен болған сұхбатта кіндік қаны тамған жерінде тұрып жатқан өз елінің мүддесіне қаратып, шындықтың бетін тырнап отырып, басынып кеткендерді сескендіре сөйлейді. Алматыдағы ахуал, Одақ көлеміндегі ең көшпелі ел кім болып отырғаны, бей-берекет қоныс аударушылыққа алаңдайды. «Дәл қазір бұрынғы көшпелі ел – қазақтардан артық орнықты, отырықшы ел жоқ. Ал бұрынғы отырықшы ел – орыстардан бетер көшпенді ел жоқ». Жазушы академик Д.Лихачевтің осы жөнінде орыстарға арнап бет-алды көшіп, қона беру кісілікке, адамшершілікке жатпайды деп қынжылыс білдіргенін келтіреді. Бірнеше бадырайып тұрған келеңсіздіктердің жайын тарқата, шешім, тоқтам, түйінге тарта ой өрбітеді. «Мына Кеген ауданында «Қарқара» деген совхоз бар. Өзің сияқты, осы «Мәдениет және тұрмыста» істеп жүрген кезім. Редакциямыздың көшпелі жұмысын сол ауданда өткізгеніміз бар. Айнала тау, керемет жер, арқырап жатқан өзен, құлпырған дала. Баяғы, Мұхтар Әуезов «Қилы заманында» жазған жәрмеңке болатын жер ғой. Сол уақыттағы «Қарқара» совхозының тұрғындары түгел дерлік орыс, бар болғаны парторгі ғана қазақ еді. Бірнеше жылдан кейін әлгі ізіме қайта айналып соқсам, «Қарқара» совхозы түгелдей қазақыланып кетіпті. Басқа халық қайда кетті десем – Қытай мен екіарада кикілжің туған кезде бәрін тастап, безіп отырған. Күнкөрістік, келісмектік психология деген, міне, осы».

Жазушы КСРО-да үздіксіз жүріп келген беталды ауа жайылып, көшіп-қона берушілікті тоқтату керек дейді. Бір уақыттарда Мұхтар Әуезовтің шеттегі қазақтарды шақырып алайық деп көтерген бастамасына басшылық құлық танытпаған екен. Керісінше, тың көтеруге кім келмеді, деп күйінішін жасырмайды.

Қаламгердің жазушылық ождан, уақыт, ел, жер ауқымындағы жүрек жарды ой сөзі түскен сұқбат-әңгімелері әлеумет өміріне айтарлықтай ықпалын тигізіп отырды.

Жазушы Сафуан Шаймерденұлының 3 томдағы шығармалары, негізінен, драматургиялық туындылары. Бірнеше қысқа әңгімелері басылған. Мәдениетті

проза бағытындағы табысы саналатын «Мәжнүн тал» повесі де осы кітапта. Қазақ прозасы 60 жылдарда шарқ ұрып жаңа бағыттар іздеді. Замандастың жан әлеміне зер салу, оның бойындағы ізгілік, кісілік келбеті, адамшылық артықшылықтарға қанығып, рухани тебіреністерді бастан кешіруге ендігі әдемі де әсем бітімді, білімді Әспеттеп, әлем әдебиетімен ауызданып қалған ойлы оқушы да ынтық. Повесте отбасылық өмір иірімдері, сыйлас, қимас әсерлі сезімдер – жекелеген көңілсіз сәттер қылаң беріп қалып отырғанның өзінде өміршең жарқын бояулармен бедерленген. Академик Серік Қирабаев бұл шығармадағы лиризм, оның қазақ повесть жанрындағы мәні туралы атап айтты.

Бес томдықтың төртінші кітабына жазушының өз дәуіріндегі әдеби беталыстар туралы әр жылдары жазылған толғаныс, ойлары айтылған пікірлері топтасқан. Бұл өзі – жөні бөлек бір жинақ. Қаламгердің шығармашылық зертханасына қызығушылар қанағат табатын сыр-сұхбаттар, қанаттас, қатарлас тұлғалар қара көрсетіп әдебиет әлеміне елітіп, елеңдей бастаған замандас інілер шығармашылығындағы даралылық белгілері бедерлене түскен соны нышандар қалтқысыз ой зердесіне тартылады.

Әр жылдарда жазылған мақала, жасалған баяндама, әңгіме-сұхбаттарында ұдайы, үзілмей қозғалып отыратын көркемдік талғам, талап, шығармашылық үрдіс, қазақ әдебиетінің қал-қауқары туралы, ой-пайымдары мәселенің тоқ етер қойылымымен, мейлінше талапшылдығымен, шалқар білімдарлығымен тұлғалана түсетін көрнекті қаламгер Сафуан Шаймерденұлына «Әдеби толқындар» сын кітабы «Ағалардың алақаны» ғұмырбаяндық естелік-эссе жинағымен бірге Мемлекеттік сыйлығын алған еді.

Сафуан Шаймерденұлы әдеби сында өзіндік, негізгі бірбеткейлігімен, көркемдік мәселесінде көңіл жықпастыққа бармайтын тураби түзулігімен танылып, мойындалды. Сыңар езу біржақты, айттым, бітті, шала қамтыған, дүмбілез сын жазбаған. Суыртпақтап тарката отырып классиктің де, кенже буын өкілінің де кемістік, жетістігін нақ бағалап, дәл танудың біліктілік өнегесін көрсетіп отырады. Балаң жігіт шағында Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов, Ғабиден Мұстафиннің шығармашылық бағыттарына баға беріп сөйлеуге батылы барған. 1954 жылы жазған «Халықтық шығармалар қалай туады?» атты мақаласындағы кең құлаш ойлар, ескертпелер, әдеби үдерістің бағыт-бағдарына көшелі ғылым пайыммен іркіліссіз төрелік айту машығы ғұмырын қазақ әдебиетінің жай-жапсарын кәнігі сақшы дағдысымен «күзетіп» өткізетін қаламгердің қалыптасып қалғанын танытты.

Ғабиден Мұстафиннің «Миллионер» повесі, Ғабдол Слановтың «Шалқар» романы туралы кісіні иландырмайтын кемшілік неден өрбитіндігіне сыйдырып бұлтартпас қисындарға жүгінеді. Жеке шығармашылық тұлғаның жазу әлуеті, оңтайлы, өзіне әбден таныс, етене құбылыстар туралы суреттеу-баяндаулар туралы, жүлде алар жүйріктігі туралы сарқа айтудан шаршамаған.

Әдеби образдың ұлттық сипаты проблемасына қатысты былай дейді: «Өз басым «Шығанақ» романы Ғабиден Мұстафин творчествосындағы ең сәтті шығарма деп қараймын. Сәттілік тамыры Шығанақ бейнесінің нанымдылығында. Шығанаққа мейлі костюм кигіз, мейлі оны, бәрібір орысша сөйлет, Шығанақтың қазақ екені бірден табылады. Өйткені мінез-құлық, психика, өмір сүру салты жағынан ұлттық дәстүрдің озық үлгілерін өз бойына жинай білгендігі жағынан, ол қайтсе де қазақ болып көрінеді. Сәбит Мұқановтың «Сырдариясындағы» Сырбай қарттың бейнесі де дәл осылай болып шыққан. Бұлар барынша бедерлі де тартымды, өнегелі қарттар. Ал Полевой мен Щербаков туралы бұлай деп айта алмайсың. Меніңше, олардың екеуі де шыққан, бар образдар. Бірақ олар орыс өкілі болып көрінбейді. Полевой психологиясы жағынан кәдімгі Сырдария

бойының қазағы да, ал «Қарағанды» романындағы Щербаков атам заманнан бері Қарағанды даласында мал баққан атам қазақ болғанда шыққан».

Жас сыншы әдеби шығармадағы сөйлеу тіліне қатысты тұщымды ойлар айтады. «Абай» романындағы тіл шешендігі қазіргі заман кейіпкеріне келмейтінін ескерткен. Шеберлік, әдіс-тәсіл, дара ерекшелік, дүниетану, көркемдік өлшем ұғымдарын зерделейді. Көпке түсініктілік, қарапайымдылық туралы ой қозғағанда Сәбең халыққа түсінікті, қарапайым әдебиет үшін күресемін дейді, содан қарадүрсін, қарабайыр да жазып кететіні бар деген. Өмірді боямалап көрсетуден сақтандырады. Мұқан Иманжановтың «Алғашқы айларын» сынайды.

Сафуан Шаймерденұлының шолу мақала, шығармашылық портрет, ирецензия, эссе-сұқбат, т.б. сын жанрларында жазылған туындыларының бірі – Жұмағали Саин шығармашылығына арнаған «Талант көзі – өмір» атты көлемді мақала. Кем қамтып, қашан, қайда, қалай жазылған екендігі туралы ақын поэзиясы жан-жақты, әділ сараланған. «Мұндай салыстыра жырлауда, шынын айтсақ, жалаңдық, схематизм бары байқалады. Ақын ескі өмірден жаңа өмірге көшу жолдары, соның заңдылығын ашып бере бермейді. Ашып беруге талпынбайды да. Бірақ мұны Саинның міні деуден аулақпыз. Ол кез үшін, қалай болса да, осы әдістің өзі керек еді».

Ж.Саинның майдан өмірін суреттеудегі нақтылық, ақынның алған тақырыбын сезіне көркем толғана жырлайтынын, жазудағы шеберлік тәсілінің бірі ерекше сұрау әдісін қолдануы, белгілі бір адамның атынан сөйлеп отыратыны деп даралық сипаттарын тауып отырады. Соғыс жылдарындағы творчествосымен поэтикалық жаңа белге шыққан қаламгердің кейін колхоз тақырыбына жазған өлеңдерінде ол биіктен көрінбей қалуының себептерін барлайды.

Сафуан Шаймерденұлы әдеби сын мақалаларында уақыттың желігіне елітіп, жалаң сөйлеген жоқ. Қай кезде де көркемдік мұраттарынан қара үзбеді. Шығармашылықта саясаттың шылауында кетуге дес бермеген, ден қоймаған. «Қайта құрудың» кезіндегі қайсыбір сұхбаттарында саясатқа ештеңе іші жылығаны байқалады. Әдеби талдауларында көктей шолып жалпы сөйлемейді. Кімді айтса, нені айтса – дөп айтқан еркін кесіп пішеді. Бірақ ешкімнің арына тимейтін мәдениетпен сынайды.

Академик Серік Қирабаев атап көрсететін, Сафуан Шаймерденұлының «Болашаққа жолдан» басталған шығармашылық жолы «бұзылмай» жалғасты.

«Ол шығарманың тақырыбын саудаламай, өзінің жазушылық концепциясын айқындғын, адамды тануға, адамдық қарым-қатынастарды, қоғамдық орта мен жеке адамның өзара байланысын зерттеуге ұмтылысын көрсетті».

4 кітаптың беташарындағы 1982 жылғы жүргізілген телесұхбаттың баспа нұсқасында қаламгер мұраты, жазылу себептері, негізгі көркемдік арқау, астарлары баяндалған.

Қазақстан жазушыларының III съезі қарсаңында жазылған халықтық шығармалар туралы мақала 1939-1954 жылдар аралығындағы әдеби дамуды проза жанрындағы туындылар бойынша тұтас қамтып, жинақтап саралаған.

Жетістік қайсы, кемшілік неде дегенде жас сыншы қысылып, қымтырылмаған, беделге қарап, бетіне қарап қипақтамайды.

Шығарма тіліне орай айтылған ұсыныстарда жас әдебиетші «күн тәртібінен түспейтін» проблеманы көтереді. «Әдебиеттің негізгі материалы тіл екенін бәріміз де білеміз. Шығарманың тартымды, тартымсыздығы ең алдымен тілге байланысты. Ал осы қағиданы біле тұра, көбіміз әр кейіпкердің мінез-құлқына, іс-әрекетіне қарай сөз саптауын дараламайтынымыз былай тұрсын, керек десеңіз тіл шеберлігі деген проблеманы теріс түсінетіндігімізді қайтерсің! Халқымыз өсіп, байып, мәдениеттеніп келе жатыр дейміз. Ал осы өзгерістер

ұлттық психикамызбен дүниетанымымызға, этикалық ұғымдарымызға, сөз саптауымызға әсерін тигізіп жататынын елей бермейміз. Ал бұл әдебиетімізде қатты еленуге тиісті процесс. Мен «Абай» романынан толып жатқан сөз айшықтарын кездестіремін. Абай да, басқа кейіпкерлер де, автордың өзі де тым мәнерлеп шешен сөйлейді. Бұл роман құнын, сөз жоқ, көтереді. Өйткені Абай заманындағы қазақтарға шешен сөйлеу дәстүрі болған. Алайда Мұхтар Әуезов ертең-бүгінгі қазақ өмірінен роман жазып, ондағы геройларын, дәл «Абай» романындағыдай, шетінен шешен сөйлететін болса анау айтқан табысқа жете алмас еді деп жоримын». Талап тезіне классик те тартылады. Жаңа бастағандарға да жеңілдік жоқ.

Сафуан Шаймерденұлы жазушының өмірді әсірелеп, боямалап көрсетуі оқушыға зиян, талғам бұзады, теріс түсінікке итермелейді деп төтесінен бірақ түсіп, идеализациялау атаулыға тосқауыл қоюға шақырады. Типтік образ жасау тәсілдері, қисындары туралы тоқтамдары казірде де өзекті. Замандас тұлғасын сомдау проблемалары, аға қаламгерлердің ендігі жастар өмірінің жаңа иірімдерін жеткізе алмау себептеріне барлау жасайды. Мақала жас әдебиетшінің кең шолып, алысты алып жатқан мығым көркемдік таным әлуетін көрсетті. Әдеби таным ұстанымында жанашыр жақынын да, жаңа танысты да талғамай таразыға тартудан тартынбайтын кәсіби жанкештілігі ұдайы байқалып отырды. Расын айтқанда, сын мақалалары үлкен бір том түзетін Сафуан Шаймерденұлы сол 50 жылдардағы білікті, алымды, сыншылдық мінезінен 60, 70, 80-90 жылдарда да тайқыған емес. Әдеби үдерістегі саясат өктемдігіне тигізіп қозғаған ойларында «Абай жолына» автор жол-жөнекей қосуға мәжбүр болған желілер туралы бүркемелеп, бүкпей сөйлейді.

«Ағалардың алақаны» атты 5 кітап халықтың жазушысын хан көтерген уақытқа деген сағыныш сарынымен баурайды. Қазақ әдебиетінің класиктері Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсіреповтің қиын да қызық күрделі заман аясындағы адамшылық, пенделік қалпы, азаматтық, адамдық тұғырлары туралы жан толқытқан әңгімелер шертеді. Қазақ әдебиетінде сонау «Тар жол, тайғақ кешу», «Автобиографиялық әңгіме», «Өмір мектебі», «Есею жылдары», «Жайсаң жандар», «Есімдегілер» үрдісінде жазылған, кейін «Мен», «Таңғажайып дүние», «Өтті дәурен осылай...», «Тұңғыық өмірдің құпиясы» т.б. жалғаса түскен ғұмырбаяндық шығарманың жақсы бір үлгісі туады.

С. Шаймерденұлы әдебиетке мектепте мұғалім болып, комсомол ұйымында хатшы болып, газет тілшісі болып жұмыс тәжірибесімен келген қаламгер. Университет бітіргеннен кейінгі, оған шейінгі өмір жолында өріс кеңіткен тамаша адамдармен таныс болу бақыты бұйырған. Жазушыға қаламдас дос та, қияндағы шопан отбасы да, қарапайым ауылдастары да – барлығы қымбат, кимас. Адамдар арасынан адам іздемейді. Кім-кімнің де адамшылығын алдымен сезіледі, бағалайды, аялайды. «Күйе жағып» күйбең тірліктегі ұсақ-түйекпен кісінің құнын түсіруден «қорқады». Өмір фактілерін қоса қабат желілеп, адамдық артықшылықты алға оздырады. «Ұзында өші, қысқа да кегі» кеткен тасадан тас ату жоқ. Обал-сауапқа қарайлайды. Ол адам туралы «сұңқардай бойын таза ұстаған» деген пікір бар.

Еңбегінің жемісін жеді, бағасын алды. Ордендер тақты. Халық жазушысы атанды. Мемлекеттік сыйлықпен марапатталды.

Тұлғалы адамды ел сүйген жақсы баласы – Саянының қазасы еңкейтіп кетті. Анадан ерте айырылған еді, қарттық жеңе бастағанда баланы жоқтау оңайға соқпады...

Осының бәрі адам еркінен тыс Алланың құзырындағы құбылыстар ғой. Осылай қабылдаймыз.

Әдебиеттер:

1. Негимов С. Сөз зергері // Солтүстік Қазақстан. – 2017. – 13сәуір. – Б. 11.
2. Шоқақова И. Сафуан Шаймерденов: тұлғасы және тағылымы. – <http://mtrk.kz/kz/mtra-zhanalyktar/madeniet/6124-v-petropavlovske-proshla-nauchno-prakticheskaya-konferenciya-Isafuan-shajmerdenov-lichnost-i-nasledier-.html>.
Пайдаланған уақыты: 19.02.2017 ж.
3. Қабдолов З. Сөз өнері (мәтін): оқулық. – Алматы, 2002. – 360 б.

**Мадібәева К.К., Мулик Д.
ЛИРИЗМ В ПОВЕСТЯХ С.ШАЙМЕРДЕНОВА**

В статье рассмотрены вопросы художественного мастерства, индивидуального авторского стиля; основные аспекты творческого наследия известного писателя, лауреата Государственной премии Республики Казахстан Сафуана Шаймерденова. Своеобразный почерк Сафуана Шаймерденова определяется в основном его значимыми творческими знаниями в области лирической прозы. На материале повестей “Каргаш”, “Мезгил”, “Мажнун тал”, “Жыл қусы”, “Йнеш” рассмотрены вопросы типологии характеров, времени и пространства.

Ключевые слова: хронотоп, художественный образ, действительность, авторская позиция, герой и его прототип, студенческая жизнь, национальная идентичность, гуманизм, мастерство, самобытность.

**Madibaeva K.K., Mulik D.
LYRISM IN THE NOVELS OF S. SHAIMERDENOV**

The article deals with questions of artistic craftsmanship, individual author's style; the main aspects of the creative heritage of the famous writer, winner of the state scholarship Republic of Kazakhstan, Safuan Shaimerdenov. The peculiar handwriting of Safuan Shaimerdenov can be seen mainly in his significant creative knowledge in lyrical prose. On a material of stories "Cargash", "Mezgil", "Mazhnun tal", "Zhyl qusy" "Ynesh", the questions of typology of characters, time and space were described.

Keywords: time-space, an artistic image, the reality, the author's position, the hero and his prototype, student's life, national identity, humanism, craftsmanship, originality.

ӘОЖ 371.3:811

Сұлтанғалиева Р.Б. – филология ғылымдарының кандидаты,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ қауымдастырылған профессоры (доцент)
E-mail: R.Sultangalieva@mail.ru

Бектұрғанова Ж.М. – педагогика ғылымдарының кандидаты,
Т.Рысқұлов атындағы Қазақ экономикалық университетінің доценті
E-mail: zhanar_bm@mail.ru

**ЖИІЛІК СӨЗДІК ЖӘНЕ ОНЫ ТІЛ ҮЙРЕТУ ӘДІСТЕМЕСІНДЕ
ҚОЛДАНУ**

Аңдатпа. Мақалада қазақ лексикографиясының жиілік сөздікке байланысты тарихы, жиілік сөздіктің жеке автордың идиолексикасын, тіл байлығын анықтаудағы рөлі, сонымен қатар, оны тілді оқытуда қолданудың қазіргі мәселелері қазақ тілін оқыту әдістемесімен бірге өріледі. Қазақстан Республикасының жалпы білім беру саласында жүргізіліп жатқан жаңа

өзгерістер, сонымен байланысты жаңа әдістемені жүзеге асырудағы жиілік сөздіктердің маңызы мен орны, тиімді жақтары туралы айтылады.

Тірек сөздер: *Жиілік сөздік, статистикалық лингвистика, тіл жүйесі, лингвистикалық бірлік, лексикография, сөз, мәтін, әдістеме.*

Сөздіктер барлық заманда да халықтың мәдениеті мен тарихының алтын қазынасы есептелгені белгілі. Сол себепті әр заманның көзі ашық, көкірегі ояу азаматтары көріп-білгендері мен ұққандарын хатқа түсіріп, оны келесі ұрпаққа жеткізіп отыруға тырысып отырды.

Сөздіктердің ежелден қалыптасып келе жатқан шығарма түрі. Түркілер әлемінде XI ғасырдағы М.Қашқаридың сөздігі түркі сөздері мен фразеологизмдерін, өлеңдерін қамтыған танымал туынды. XIII ғасырдағы Ибн Мансұрдың сөздігі әлі күнге араб тілінің ең көлемді сөздігі болып табылады. ХУІІІ ғасырда Джонсонның ағылшын тілі сөздігі жазылса, 1783-1794 жылдары "Словарь Академии Российской" деп аталатын орыс тілінің түсіндірме сөздігі жасалды. Осыдан кейін XIX ғасырда В.И. Дальдің сөздігі т.б. сөздіктер пайда болып, сөздік жасау тәжірибесі дами бастады. ХУІІ ғасырда академиялық сөздіктер шығарумен айналысатын арнайы академиялар пайда болды. Осы ғасырда лингвистикалық сөздіктермен қатар энциклопедиялар шыға бастады. Сөздік ісінің дамуымен тіл тарихы мен тіл жүйесін зерттеуге деген ғалымдардың назары да арта түсті деуге болады. Осылайша сөздіктердің халықтың, адамзаттың мәдениеті мен тарихын ғасырдан ғасырға, ұрпақтан ұрпаққа жеткізуші мәдени мұра ретіндегі қызметі артты. Бүгінде сөздіктердің сан алуан түрлері пайда болды және олар түрлі мақсатқа қызмет ете бастады.

Қазақ тілінің тарихында және жалпы бұрынғы кеңестік елдердің тарихында қазіргі тілдің лексикографиясы XX ғасырда барынша дамыды. 1949 жылы С.И. Ожеговтың сөздігі жарық көрсе, 1950-1956 жылдары орыс тілінің 17 томдық академиялық сөздігі жасалды.

1959-1961 жылдары екі томдық "Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі" жарық көрді. "Бұл "Сөздік" - қазақ тілінде түсіндірме сөздік жасаудың ең алғашқы тәжірибесі" саналды [1, 190 б.]. Кейін А.Ысқақовтың басшылығымен қазақ тілі түсіндірме сөздігінің он томдығы (1974-1986), бір томдығы басылып шықты (1999), сондай-ақ, "Абай тілі сөздігі" (1968), І.Кеңесбаевтың "Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі" (1977), "Қазақ тілінің синонимдер сөздігі" (1962), Ж.Досқараевтың "Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері" (1956) атты диалектологиялық сөздігі т.б. көптеген нормативтік, диахрондық сөздіктер жарық көрді.

Қазақ тілінің жиілік сөздігінің дамуы қазақ тілін статистикалық зерттеу мәселесі қолға алынған кезден басталады. 1936 жылы қазақ ғалымы Қ.Жұбанов "Қазақ тілінің грамматикасында" сөйлем мүшелерінің орны, дыбыстардың саны мен сапасы, түрлері, "тілді зерттеуде, оның заңдылықтарын қарауда, есеп-санаққа, ретті жерінде математикалық ойлауға, оның тәсілдеріне сүйенгендігі" кейінгі ғалымдардың еңбектерінде айтылып жүр. Жиілік сөздік мәселесімен айналысатын қазақ статистикалық лингвистикасының бастауын ғалымдар Қ.Жұбановтың зерттеулерінен көреді [2, 22 б.]. Одан кейінгі жылдары статистикалық лингвистика мәселелері Қ.Бектаевтың зерттеу еңбектерін арқау болды. 1973 жылы "Қазақ тексінің статистикасы" атты ғылыми жинақ жарық көрді [3]. 1973-1974 жылдары Р.Г. Пиатровский мен Қ.Б. Бектаевтың "Математические методы в языкознании" атты жоғары оқу орындарына арналған оқу құралы жасалды [4]. 1978 жылы Қ.Б. Бектаевтың "Статистико-информационная типология тюркского текста" атты монографиясы жарық көрді [5]. Осы жылы А.Қ. Құрышжанов, А.Қ. Жұбанов, А.Б. Белботаевтың "Куманша-

қазақша жиілік сөздігі" баспа бетін көрді [6]. 1979 жылы Қ.Б. Бектаев, А.Қ. Жұбанов, С.Мырзабеков, А.Б.Белботаевтың авторлығымен "М.Әуезовтің "Абай жолы" романының жиілік сөздігі" шықты [7].

Жиілік сөздік зерттеуші зерттеген мәтіндерінен тізіліп жасалған сөздер мен басқа да лингвистикалық бірліктерден (сөзформалары, сөз тіркестері) тұратын сөздік. Онда ол лингвистикалық бірліктердің берілген мәтінде қолданылу жиілігі көрсетіледі [8, 4 б.]. Бүгінге дейінгі қазақ, орыс тілдеріндегі жиілік сөздіктердің басым көпшілігі жеке автордың туындылары бойынша мәтіндерді зерттеуге бағытталып, жеке автордың идиолексикасын, лексикалық қоры мен құрамын анықтауға арналды және бұл бағыттағы зерттеулер жалғасуда. Мәселен, Ю.Лермонтов өзінің шығармаларында 15000 шамасында сөз қолданған, Д.Граниннің "Картина" атты шығармасындағы кейіпкер С.С. Лосевтің дискурсы "2210 түрлі сөзден жасалған 5571 сөз қолданыстан тұрады", оның лексиконындағы ең көп қолданылатыны 186 сөз күллі мәтінге шаққанда мәтіннің 75-90 пайызын қамтитыны" туралы нақты статистикалық болжамдар айта алсақ, ол осындай жиілік сөздіктердің арқасында [9, 101-137 б.]. Ю.Н. Караулов жиілік сөздіктердің маңызын "сол заманды қызықтырған тақырыптар қатарын" о тематических пристрастиях эпохи) және нақты автордың өзіндік ерекшеліктерін анықтауға болатынымен түсіндіреді. Оны М.Ю. Лермонтовтың шығармалары негізінде түсіндіре отырып, ол былай дейді: "установив статическую структуру языка Лермонтова, мы можем определить степень лексического разнообразия дискурса поэта, которая оказывается, кстати сказать, не слишком большой: 100 самых частых слов составляют почти половину всех словоупотреблений, а 1000 самых частых слов покрывает более 75% текстов" [9, 105 б.].

Зерттеушілердің дәлелдеуіне қарағанда, "қазақтың бас ақыны" Абай Құнанбайұлының шығармаларында 6293 сөз, 46596 сөз қолданыс бар екен. Ең жиі қолданылған айт (107 рет), ақыл (188 рет), ал (600 рет), ат (133 рет), бай (94 рет), бала (191 рет), бәрі (192 рет), бер (338 рет), бой (120 рет), бол (1239 рет), бұл (334 рет), біз (123 рет), бір (575 рет) жиі қолданысқа түскен. Көп қолданылған "бол" сөзіне қарап, ақын ойларына арқау, шығармаларына тірек болып, толғандырған тақырыпты айқындау оңай. "Абай жолы" романында тек 1 және 2 рет ғана қолданылған 8698 сөз барлық 16983 сөздің 50% құраса, Пушкин шығармаларында осындай жиіліктегі 9301 сөз барлық 21197 сөздің 44%, "Абай тілі сөздігі" бойынша 3877 сөз барлық 6017 сөздің 64 %, Мамин-Сибиряқтың "Приваловские миллионы" шығармасындағы 7312 сөз барлық 11283 сөздің 65% құрайды екен. Бұл статистикалық мәліметтер ақын-жазушылардың тіл байлығы туралы нақты мәліметтер береді [2, 53 б.].

Бүгінде қалыптасқан жиілік сөздіктердің мынадай түрлері мәлім:

- 1) әліпби-жиілік сөздік;
- 2) жиілік сөздік;
- 3) кері әліпби-жиілік сөздік;
- 4) сөзнұсқағыш әліпби-жиілік сөздік (сирек құрастырылатын жиілік сөздіктің түрі) [2, 33 б.].

Жиілік сөздіктердің көпшілігі қолданбалы ғылымдардың жетістіктеріне сүйене отырып жасалса да, негізінен филологиялық мақсатты - жеке автордың сөз қолданысын, тіл байлығын анықтау арқылы оның жалпы ұлттық тілді дамытуға қосқан үлесін айқындауды көздейді. Қазіргі кезде жиілік сөздіктердің заман сұранысына сай қолданбалы артықшылықтарын пайдалану мәселесі айтыла бастады. Бұл ретте жиілік сөздіктердің тілді оқыту мәселесін шешудегі рөлі қазақ қоғамында талқылануда.

Елімізде мемлекеттік тілді үйрету мәселесі бұрын соңды осыншалықты көтерілмеген болар және бұл әңгіменің басталғанына көп уақыт өтсе де, әлі күнге

оның нақты әдістемесі жеткілікті қалыптаспай отыр. Орыс мектебін бітірген оқушылардың қазақ тілін білмеуі, қазақша сөйлемейтіні оның айқын дәлелі. Бұл жағдай жоғары оқу орнында да мамандық тілін, кәсіби бағдарланған қазақ тілін меңгеруіне көп кедергілер әкеліп жатқаны белгілі [10].

Осы мәселені ескере келе, ҚР БЖҒМ 2017 жылы осы бағытта арнайы жұмыстар жүргізудің арқасында қазақ тілін оқытудың жаңа әдістемесін жасап шығарды. Ресми деректерге сүйенетін болсақ, бұл әдістеменің мәні "оқушылар қазақ тілін меңгеруді ең алдымен жиі қолданатын белсенді сөздерді жаттаудан бастайды да, ол оқушылардың тіл байлығының біртіндеп дамуына әкеледі", осылайша тіл үйренуде оқушы әуелі жиі кездесетін сөздерді үйренеді де, сосын барып сирек қолданылатын сөздерге көшеді [11].

Бұл Парето және Эббингауз қисық сызығы ұстанымдарымен түсіндіріледі. Парето ұстанымын басшылыққа алу тіл курстарын жеделдетуге ықпал етеді. Осы ұстанымға сүйенет болсақ, қазіргі заманда адамдар 65% ақпаратты жеткізу үшін 400 сөз пайдаланса, 82% ақпарат үшін 1000 сөз, 99% ақпарат үшін балығы 8000 сөз пайдаланады екен. Қалған сөздер 1%-дан да кем ақпаратты арқалап тұрады. Егер барлығына таныс бір мәтінді алып, одан 400 сөзді алып тастар болсақ, мәтіннен 35% қалады. Егер 1000 сөзді алып тастар болсақ, 18%, 8000 сөзді алып тастар болсақ, бар-жоғы 1% мәтін қалады екен. Орташа есеппен алғанда тілде 80-90 мыңдай сөз болса, қалған 92%-ы барлығы 1 ғана пайыз ақпаратты жеткізе алады екен (американдық статистика) [10].

2011 жылы басып шығару ісі толығымен аяқталған қазақ тілінің әдеби сөздігінде барлығы 150 мың сөз қамтылған болса, осылардың ішінде күнделікті қарапайым қарым-қатынасқа, қарапайым тілді түсініп, сөйлесуге, негізгі ақпаратты жеткізуге қажеттісі 106 мың сөзді құрайды екен. Қазақ тіліндегі 120-ға жуық грамматикалық оралымның маңызды деген 20-сын білсе, күнделікті қарым-қатынасқа, ақпарат алмасуға жеткілікті екен. Парето ұстанымының мәні де негізгі, керекті деген сөздер мен сөз тіркестерін, оралымдарды анықтап алу арқылы тілді оқытуды жеделдетуде.

Эббингауз қисық сызығы ұстанымы ақпаратты жадыда сақтау мерзімін басшылыққа алады. Эббингауз қисық сызығын неміс психологы Герман Эббингауз 1885 жылы адамның жадысын эксперименталды зерттеу жолымен анықтаған. Ұстанымның мәні мынада: адам ақпаратты қабылдаған соң, 4 сағат ішінде бекіту болмаса, алынған ақпараттың 50%-ы ұмытылып қалады екен. Ал 4 күн ішінде 20%-ы ұмытылады. Демек, кез келген материалды оны қабылдаған соң, 4 сағат ішінде қайталап, бекітуі керек. Тілді және басқа да пәндерді оқытуда өткен ақпаратты қайталап отыру, 4 сағат ішінде бекіту ақпаратты ұзақ сақтауға ықпал етеді. Осылайша тілді қолдануға қажетті маңызды негізгі ақпаратты беру және оны бекіту, қайталап отыру тілді оқытудың жаңа әдістемесінің негізіне алынады [10].

ҚР БЖҒМ бұл әдістемені енгізудің 3 кезеңін атап көрсеткен болатын:

- 1) Белсенді лексиканың анықтауға мүмкіндік беретін жиілік сөздік жасау арқылы қазақ тілінде неғұрлым жиі қолданылатын сөздерді айқындап алу;
- 2) Жиілік сөздік негізінде лексика-грамматикалық минимум (ЛГМ) жасау;
- 3) ЛГ минимумды баспагерлер мен оқулық авторларына тарату арқылы жаңа әдістемеге сәйкес оқу базасын жаңарту [11].

Ресми мәліметтерге сүйенсек, бүгінде бұл сатылардың алғашқы екеуі бойынша жұмыстар атқарылғаны белгілі. "Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі" жасалып, ол 36 мыңнан астам сөзтізбелік бірліктерді қамтыған. Белсенді лексиканы анықтауда оқушылардың оқу дискурсынан алынған мәтін базасы қарастырылып, онда 7 миллион сөзқолданыс бары есептелген. ЛГ минимумға 1 сыныптан 11 сынып аралығында оқушы тілінде кездесетін сөздер енгізілген. Ғалымдар сөздеріне дәлел ретінде мынадай дерек келтіреді. Мысалы,

оқушы қазақ тілінде ең көп қолданылатын "бол" етістігінің мағынасы мен қолданылатын жағдайларды жиілік сөздік арқылы меңгеретін болса, онда ол қазақ мәтінін 1,8%-ға түсіне алады екен. Ал егер ол әліпби-жиілік сөздіктің алғашқы 20 сөзін білсе, шамамен мәтінді 12,9%-ға түсіну мүмкіндігіне ие бола алады [11].

Әуел баста жиілік сөздіктерді құрастырудағы мақсат та белсенді лексиканы анықтап, тіл үйренушілерге сол сөздерді тірек етіп оқыту арқылы максимум нәтижеге жету, максималды сөз қолданысын үйрету, мәтінді түсінуде максималды жетістікке жету болған болатын. Жалпы жиілік сөздіктер тарихынан деректер келтіретін болсақ, алғашқы кездегі ғалымдардың есебі бойынша, жиілік сөздіктің алғашқы 100 сөзі мәтіндегі сөз қолданыстарының 50%-ын, алғашқы 1000 сөз 70-80%-ын түсінуге мүмкіндік береді екен [12]. Алайда мұндай тұжырымдар мен жиілік сөздіктер арнайы іріктеліп алынған нақты мәтіндер жиынтығы негізінде жасалатынын ескеру керек. Демек, жиілік сөздіктер нақты мәтіндерге, дискурстарға байлаулы болады. Алғашқы жиілік сөздіктер жазба тіл негізінде іріктеліп, оқу мақсатына сай сұрыпталып алынған мәтіндер бойынша жасалғандықтан, ауызекі тіл назардан тыс қалып қойды. Тілді үйренудегі мақсат тек жазбаша емес, ауызша қарапайым тұрмыстық қарым-қатынасқа үйрену болғандықтан да, бұл жағдай жазба тілге негізделіп жасалған жиілік сөздіктердің практикалық құндылығына күмән туғызды. Жазбаша әдеби тілде жазылған мәтіндерде ауызекі тұрмыстық тілде қолданылатын көптеген сөздер болмай шықты. Ауызша тілді мұндай жағдайда қалай үйретуге болатыны туралы ойлана келе, әдіскерлер ауызекі тіл жазбаларының негізінде жиілік сөздік құрастыру ісіне кіріссе де, "қарым-қатынасқа маңызды" сөздерді анықтау, сөздердің жиілігін анықтау мүмкін болмаған. Сол себепті сөздердің жиілігі емес, көп қолданылатын сөздерді анықтау маңыздылығы арта түсті. Нәтижесінде көп қолданылатын сөздер сөздігі шыға бастады. Мысалы, 1960 жылы ағылшын, неміс, француз тілдерінің көп қолданылатын сөздер сөздігі шыққан [12].

Тілдерді оқыту тәжірибесінде жиілік сөздіктің тиімділігі жөніндегі пікірлер де бірыңғай емес. Жиілік сөздікте қолданыс жиілігі көп болып келетін, толық лексикалық атау мағынасы жоқ "және", "ал", "де" деген сияқты сөздерді білу тіл үйренуді қаншалықты жеңілдетеді алады? Алғашқы сөздік құрастырушылар жиілік сөздікте осындай сөздердің көп болып, олардың қатарында ауызекі тілде кездесетін "шанышқы", "қасық", "түйме" деген сияқты сөздердің енбей қалуын байқағандықтан, сөздердің жиілігімен қатар, қордаланған сөздер (резервные слова, резервность) қатарын да ескеру керектігін алға тартты. Мәселен, француз тілінің "бастапқы" және "базалық" курсы авторлары сөздердің жиілігімен қатар, қордалануын (қордаланған сөздер сөздігі/резервный словарь) басшылыққа алуды әдістемелеріне арқау еткен. Бүгінде мұндай жиілік сөздіктер орыс, шет тілдерін оқыту тәжірибесінде кеңінен таралып отыр [12].

Әйтсе де, қазақ тілін оқыту тәжірибесінде жиілік сөздіктерді оқу мақсатында құрастыру, оны оқушыға бейімдеп құрастыру енді қолға алынып жатыр.

Қазақ тілінде тілді оқыту мақсатында қысқа уақыт ішінде 2 жиілік сөздік жасалып ұсынылған. Бұл сөздіктер осы бағыттағы алғашқы жұмыстар деуге болады. Ресми ақпараттарға сүйенетін болсақ, оның бірі жоғарыдағы аталған сөздік болса, екіншісінің авторы – С.Оразов [13].

Автор С.Оразовтың жасаған нұсқасында XX ғасырда жарық көрген кітаптардың электрондық базасы негізге алынған, нәтижесінде 150 мың қазақ сөзінен тұратын мәліметтер базасы жасалған. Арнайы компьютер программасы арқылы жинақталған мәліметтер базасында жиі кездесетін бір түбірлі сөздерді анықталған. Автор қазақ тілінде ең жиі қолданылатын мынадай 5 сөзді көрсетеді:

"да", "бір", "деп", "де", "мен". Сөздік қазақ тілін жеделдете оқуға арналған мобильдік қосымшаға негіз болған.

Ал жоғарыда аталып өткен "Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігіне" оқушының күнделікті тілдік ортасында естіліп, айтылатын, қолданылатын қазақ сөздері тілдің барлық стильдеріне қатысты мәтіндерден алынған, әсіресе оқу дискурсына мән берілген. Ол туралы А.Фазылжанова орыстілді оқушының тілдік ортасына тән мәтін базасы "қоғамдық ортада күн сайын кездесетін қазақ сөздерін, радио мен теледидардан еститін, қазақ тілді ақпарат құралдарынан оқитын сөздерді" қамтығанын айтады:

- 2,5 миллион сөзқолданыс ғылыми стильдегі (орыстілді мектептердегі қазақ тілі, әдебиет және тарих оқулықтары, жаратылыстану бағыты бойынша қазақ тіліндегі бастауыш сынып оқулықтары) мәтіннен;

- 746 мың сөзқолданыс көркем әдебиет стиліндегі мәтіннен (балалар әдебиеті және көркем әдебиет туындылары);

- 465 мың сөзқолданыс сөйлеу стиліндегі мәтіннен (ауызша тұрмыстық қатынас);

- 69 мың ресми іс қағаздары стиліндегі сөз қолдану (күрделі емес ресми құжаттар және Конституцияның негізгі баптары);

- 669 мың сөзқолданыс публицистикалық стиль мәтіндерінен (балаларға арналған газет, журнал және телебағдарламалардың мәтіні, "Егемен Қазақстан", "Ана тілі" сияқты қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы қазақ газеттері мен журналдарындағы мәтіндер);

- 268 мың сөз қолданыс әр стильден аралас жиналған мәтіннен алынған.

Жалпы саны 1 сыныптан 11 сынып аралығындағы оқушылардың сөздік қорын қамтитын 2884 сөз қамтылған [11].

Қорыта келгенде, ҚР-да енгізу қолға алынған бұл әдістеме тәжірибеде енді іске асырылып жатыр. Жиілік сөздіктерді оқыту үдерісінде айқын мақсатқа сай қолдануға негізделген бұл жаңа әдістеме мынадай міндеттерді шешіп бере алады:

- 1) оқыту үдерісін қарапайымнан күрделіге қарай ұйымдастыру;

- 2) оқыту үдерісі мен әдістемесін, оқу материалдарын бірізді, жүйелі ұйымдастыру;

- 2) лингвистикалық, қатысымдық материалдардың тілді білу деңгейлерінің әрқайсысы бойынша көлемін анықтау;

- 3) білім берудің әр сатысындағы оқу мазмұны мен көлемін анықтау;

- 4) оқыту үдерісіндегі психологиялық мәселелерді шешу;

- 5) оқу материалдарын ұсынуда негізгі ақпарат пен қосымша ақпаратты ажырату.

Жалпы білім беру жүйесінде қазақ тілін оқыту мазмұнына мұндай нақтылық беру оны жоғары оқу орнында оқытудың да әдістемесін біраз алға жылжытуға ықпал етеді. Бұл ретте жоғары оқу орындарындағы кәсіби бағдарланған қазақ тілі аясында әр мамандыққа арналған мәтіндер базасын жинақтап, қалыптастыру қажет. Сол мәтіндер корпусы бойынша жиілік сөздіктерді құрастыру арқылы жаңа оқыту әдістемесін жасау бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы, 2010. – 560 б.
2. Жұбанов А. Қолданбалы лингвистика: Қазақ тілінің статистикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 209 б.
3. Қазақ тексінің статистикасы. – Алматы: Ғылым, 1973. – 731 б.

4. Бектаев К.Б., Пиотровский Р.Г. Математические методы в языкознании. Ч. 1. Теория вероятностей и моделирование нормы языка. – Алма-Ата: ЦГПИ, 1973. – 281 с.
5. Бектаев К.Б. Статистико-информационная типология тюркского текста. – Алма-Ата: Наука, 1978. – 183 с.
6. Құрышжанов А.Қ., Жұбанов А.Қ., Белботаев А.Б. Куманиша-қазақша жиілік сөздік. – Алматы. Ғылым, 1978. – 277 б.
7. Бектаев Қ.Б., Жұбанов А.Қ., Мырзабеков С., Белботаев А.Б. М.Әуезовтің «Абай жолы» романының жиілік сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1979. – 334 б.
8. Алексеев П.М. Частотные словари. – СПб.: Изд-во Санкт Петербургского университета, 2001. – 156 с.
9. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Издательство ЛКИ, 2010. – 264 с.
10. Қаржы орталығы. – http://www.fincenter.kz/news/?ELEMENT_ID=910. Пайдаланған уақыты: 02.03.2018 ж.
11. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің сайты. – <https://ok.ru/edugovkz/topic/66957968504234>. Пайдаланған уақыты: 09.03.2018 ж.
12. Кітапхана – <http://lib.znate.ru/docs/index-277648.html>. Пайдаланған уақыты: 12.03.2018 ж.
13. Tengrinews.kz нормалы. – https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/razrabotan-chastotnyiy-slovar-kazahskogo-yazyika-297132/. Пайдаланған уақыты: 13.03.2018 ж.

Султанғалиева Р.Б., Бектурганова Ж.М.

ЧАСТОТНЫЙ СЛОВАРЬ И ЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В МЕТОДИКЕ ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКАМ

В статье рассматриваются вопросы места частотного словаря в истории казахской лексикографии, роли частотного словаря в обозначении идиолексик и богатства используемых автором средств выразительности речи, а также современные проблемы его использования в обучении языкам, вопросы места и значения, эффективности частотных словарей в реализации изменений, имеющих место в сфере образования нашей республики.

Ключевые слова: Частотный словарь, статическая лингвистика, языковая система, лингвистическая единица, лексикография, слово, текст, методика.

Sultangalieva R.B., Bekturganova Zh.M.

FREQUENCY DICTIONARY AND ITS USE IN THE METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGES

The article deals with the questions of the frequency dictionary in the history of Kazakh lexicography with the role of the frequency dictionary in the notation idiolexics and the richness of means used by the author of expressive means of speech, as well as modern problems of its use in teaching languages, questions of the place and significance of the effectiveness of frequency dictionaries in implementing changes that take place in the sphere of education of our republic.

Keywords: Frequency dictionary, statistic linguistics, language system, linguistic unit, lexicography, word, text, methodology.

ӘОЖ 95 (574):636.145

Мамыров А. – филология ғылымдарының кандидаты,
Батыс Қазақстан инновациялық технологиялық университетінің доценті,

Шортанбаев Ш. – аға оқытушы, әл-Фараби атындағы

Қазақ ұлттық университеті

E-mail: mamytov.69@mail.ru

ҚАЙРАТ ЖҰМАҒАЛИЕВ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМ

Аңдатпа. Мақалада ақын Қайрат Жұмағалиевтің артында қалған мол рухани мұрасының бір бөлігі ұлттық дүниетанымды аңғартатын өлеңдері іріктеліп алынып, автордың айтпақ идеясын жеткізудегі сөз қолданыстары, пайымдары талданады. Өлең шумақтарындағы жекелеген сөздердің ұлттық кодымызды, қазақы болмысымызды танытудағы поэтикалық күші неде деген сұрақтарға мақалада жан-жақты ғылыми негізде жауап берілді. Сондай-ақ зерттеу мақалада өмірден түйгенін өлеңге сыр қып айтқан ақынның бүкіл бір ұлттың ықылым заманнан бері қалыптасқан «объективный мир» шынайы дүниесін оқырманына қалай жеткізе білгендігі нақты деректермен көрсетіледі. Және Қайрат Жұмағалиев өлеңдеріндегі идеялық-таным мен көркемдік-эстетикалық ізденістер қазақ поэзиясын ұлттық колоритпен байыта түсетіндігі ашып көрсетілді.

Тірек сөздер: Поэзия, өлең, ақын, дүниетаным, ұлттық рух, ұлттық код, ұлттық характер, құндылық, лирика, қазақ халқы.

Қай ұлттың болмасын дүниетанымын, болмысын өзіндік колоритін тану үшін қашанда алдымен оның рухани қазынасына үнілген дұрыс. Сондықтан әрбір халықтың интеллектуалды ерекшелігін оның өз ақын-жазушыларының шығармашылығынан іздеу керек болады. Бұл ұлттық айшық талай заманғы даму процесінде біртіндеп, ұзақ қалыптасатыны белгілі. Елбасы Н.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында «Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодты сақтай білу», - деп атап көрсетті [1]. Ұлттық код неге сүйенеді деген сұрақ туындайды. Сөз жоқ ұлттық кодтың басты тірегі тіл, әдебиет, тарих, ұлттық мәдениет, ата-баба дәстүрі. Біздің зерттеу нысанымызға айналып отырған ақын Қайрат Жұмағалиев поэзиясында халқымыздың қоғамдық және тұрмыстық, сондай-ақ түрлі салттық ерекшеліктері, яғни ұлттық коды өзінің тиісті тілдік көрінісін тапқан. Бірақ бұл ақынның барлық өлеңіне тән дүние емес. Сондықтан тіні ұлттық дүниетанымнан ажырамаған жыр жолдарын арнайы қарастыру, ұлттың өзі-өзі тану тұрғысынан зерттеу өзекті болып табылады.

Қайрат Жұмағалиевтің әдеби мұрасын тану деген сөз ақын поэзиясының құндылығын арттырып тұрған өзіндік шеберлігінің қыры мен сырын ашу болғандығы. Тиісінше, бұл ретте Қ. Жұмағалиев поэтикасының өзіндік болмысы неден көрінеді деген сұрақтың туындауы заңдылық. Бұл сауалдың жауабын ақын өлеңдеріндегі дүниені тану пайымдарынан іздеп көрейік. Осы ойымызды ғылыми тұрғыда дәйектеу үшін академик З.Ахметовтің «Дүниетаным және көркем шығарма» атты мақаласындағы пікірді бағдарымызға аламыз: «Асылында, жазушының дүниетаным мен творчествосы өте тығыз байланысты болады. Оның саяси, философиялық, эстетикалық көзқарасы, дүниетаным, әдеби творчествоға негіз, тірек болады. Ал әдеби шығармаларынан өмірлік позициясы, мақсат-мұраттары, эстетикалық идеалы айқын танылады» [2, 82 б.].

Демек, ақындық поэзияның негізі – ұлттық сипатты құрайтын қоғамдық-саяси, тұрмыстық-әлеуметтік көзқарастардың жинақталған дүниетанымдық болмысы болғандығы. Онсыз шығарманың иі қанбайды. Көркем әдебиет шығармаларындағы автор дүниетанымының ата бабалық көзқарастардан сабақтаса жалғасқан болмысы ғана оқырмандарды, тыңдаушыларды тәрбиелейтіні, өзіндік көркемдік иіріміне тартатыны сондықтан. Міне, осындай ұлттық түсінікпен астасып жатқан жыр жолдарын Қайрат Жұмағалиевтің анасына арнаған «Сен жеткіздің» өлеңінен оқи аламыз.

«Аналардың арқасында өркеуде,
Қалың гүл ек қаптай өскен өртеңге.

...Сен жеткіздің
Мені арқалап Бүгінге,
Мен арқалап жеткізе алсам
Ертеңге...» [3, 20 б.].

Қайрат ақын өлеңде «Ертеңге...» сөзінен кейін оқырманын ойланту үшін көп нүктені әдейі қойып отыр. Мәтін астарында «ананды Меккеге үш рет арқалап апарсаң да перзенттік парызыңды өтемейсің» деген кесімді сөз, ұлттық характер жатыр.

«Ұлттық характер – көркем әдеби шығармадағы кейіпкердің ұлттық сипатымен ерекшеленген мінез-бітімі, оның белгілі бір халықтың өкілі екендігін аңғартатын психологиялық және ойлау, сөйлеу өзгешелігі. Ұлттық характер өмірдің өзі қалыптастырған – тарихи категория. Ол қоғамдық, рухани, экономикалық және саяси жағдайларға сәйкес қалыптасады, дамиды не керсінше тоқырайды [4, 211 б.].

Балам әкесі азан шақырып қойған атына заты лайық болып өссін деп ісімен өнеге көрсетуші ақынның анасы болғандығын автордың жырынан білеміз. Екінші дүние жүзілік соғысқа ерін аттандырған ана сындарлы сәттен сүрінбеді. Жалғызым жалтақ болмасын деп бар ғұмырын тұлпардың тұяғы ұлына арнады. Ер адамның жұмысын атқарып, колхоздың қойын күзетті. Қажырлы ана ісімен бала Қайраттың санасына өмір күрес дегенді сіңіріп бақты. Сол күндерді ақын «Біздің үйдің шырағы» өлеңінде мөлтек сыр қылып шертеді.

«Ұзақ таңға жаны бір жай таппайтын,
Ақ төбетті медет қып
Айтақтайтын.
Жылынуға кіретін үйге кейде
Қоралы қойды айналып,
Байқап қайтып.

Қайран ғап,
Сәби жаным ұқпайтыным,
Ұқпасам да,
Шын ұйып құптайтыным -
Күндіз күлкі-
Түнде ұйқы көрмегенде

Анашым
Қабағын бір шытпайтұғын.
Біз онда -
Дүлей дауыл өтінде едік,
Сонда да еш опық жеп,
Өкінбедік.
Біздің үйдің шырағы өшкен емес -

Жердегі жалқы жұлдыз секілденіп» [3, 44-45 б.].

Ұлттық түсінікте үйдің шырағын сөндірмеу кең мағынадағы ұғым. Дана қазақ ұрпақ сабақтастығының жалғасуын қалап «Шырағын сөнбесін» деп батасын беріп жататыны да сондықтан. Сілтеме жасалған жыр жолдарының ұлттық сипатын байытып, философиялық пайым танытып тұрған осы отбасының шырағын сөндірмеу.

Қайрат ақынның жыр кітаптарын парақтаған кезде анасына құрмет білдіріп жазылған жырларының саны басым екендігін аңғарамыз. Аналар тақырыбын жиі жырлайтын Қайрат ақын кей кезде басқа бір ойды айтпақ болып отырып, сол тақырып аясында анасын қайта жырына арқау еткендігін өзіде байқамай қалатын секілді. Соның жарқын бір мысалы «Жерұшық» өлеңі:

«Туған жерден аумай қалған
Анашымның бар болмысы, тұрпаты...
Кей кездерде
Жанға батса сырқаты,
Күн қауысар шағында
...Шүйгін жерді тандап алып арнайы,
Тізе бүгіп отырған соң, әрдайым,
Бейне тауап еткендей,
Туған жердің топырағына
Сүйгізеді маңдайын.
... Жер-ананың ақ төсінің
Жұпар ісі шипа боп
Анашымның ашып көкірек сарайын
Дерттен тағы арашалап қалады:
Кең жаһанмен құшақтасып көрісіп,
Батар күннің күрең нұрын бөлісіп
Осылайша береді аннам жерұшық» [3, 163 б.].

Батар күнмен ақын анасының жерұшық жасауы ұлттық дүниетаным қалыптастырған түсінік. Батып бара жатқан күн жер ана арқылы науқастың бойындағы ауруды алып кетеді деп түсіну қазаққа ғана тән. Бұл халқымыздың табиғатқа өзіндік етене жақындығын көрсетеді. Демек, ақын өлеңіндегі «жерұшық» сөзі ұлттық тұрмыстық-әлеуметтік көзқарастардың жинақталған дүниетанымдық болмысы.

Осындай қазақы дүниетанымдық түсінікті автордың "Маңғыстау" атты өлеңінен оқи аламыз. Абыз жыраулар өлеңіне қосқан қасиетті мекен үш қиянның бірі Маңғыстау ақынның аузына қазақтың жан дүниесін аңғартар сөзді салған екен.

"Күнбатыс бетте
Ілініп қапты,
Ай батпай...
Әп-сәтте
Көкке Күн шықты шырқап,
Ойнақтай!
Сағымға лезде елпілдей ере жөнелді
Құмдауыт дөңдер
Мұрындықтаған тайлақтай" [3, 132 б.].

Осында сағымдалған құмдауыт дөңдердің жетекке ерген тайлаққа теңелуі қандай шынайы. Ақын қиялын қамшылаған құмдауыт дөңдердің қыр баласының қиялымен шөккен түйенің өркешіне астасуы қандай жарасымды. «Мұрындықтаған тайлақтай" жолдары ұлттық тұрмыстан туындаған пайым

болуымен қатар өлеңнің бейнелілігін асырып тұрған теңеулі тіркес екендігін атап өткен жөн.

Өмірден түйгенін өлеңге сыр қып айтқан ақын бүкіл бір ұлттың ықылым заманнан бері қалыптасқан «объективный мир» шынайы дүниесін «Аға назы» өлеңімен өрістетуге тырысқан.

«Ризамыз –
Жақсылармен жақын жүрсең.
Бізге де жөн ғой салсаң ат ізің сен.
Қияметте – көршіден дейді.
Мамаң
Жететін бізге
Сенен хат үзілсе...

Таныдым жаңа сені көз көрімнен,
Жақсы көруші ем бала кездеріңнен...
Қарғам-ау,
Тым болмаса, інішегіңе
Кетсей,
Құлақ асатып өз қолыңмен...» [3, 29-30 б.].

Осы өлеңдегі «Бізге де жөн ғой салсаң ат ізің сен», «Қияметте – көршіден дейді», «Құлақ асатып өз қолыңмен» жолдарына назар аударатын болсақ, қазақ халқының дүниені қорытуынан қалыптасқан өзіндік пайымы жатыр. Ақын «Ат ізің салу» деген тұрақты фразеологиялық тіркес компоненттерінің өлеңде орны бұзып, инверсияланған фразеологиялық тізбек жасап отыр. Бұл тілдің стильдік жағынан ақындық қуатпен түрлену құбылысы болса, фразеологиялық тіркестің мағыналық ауқымы мұнан да кең. Қазақ халқының тірлігі тікелей мал шаруашылығымен байланысты болғандықтан, сөздік қорымызда да төрт түлікке байланысты және содан тарайтын сөз саптаулар жетерлік. Ғалымдарымыздың көрсетуінше осының ішінде қазақ тұрмысында ерекше орынға ие жылқы малына қатысты сөздер басым. «Ат ізің салу» мына өмірде бірінді-бірін іздеу, адамдардың өзара тартылыс күші. Мейрімділік, ізгілік жолы.

Қалып айтпайтың халқымыздың өлшемі бойынша тірлік бес күн. Одан кейін фәниден бақиға аттанасың. Жаратушының алдына барасың. Тірліктегі амалың тексеріледі. Сол сындарлы сәтте қоңысын қатар болған көршінмен қалай болдың «күн тәртібіне» шығады. Міне осы ұлттық түсініктегі ойды ақын өлеңде «Қияметте – көршіден дейді» деп түйіндеген.

«Қиямет 1. діни. Ислам дініндегі о дүние туралы ұғым. 2. ауыс. Ауыр азап, бейнет, қиыншылық. Қиямет күні а) діни. Ақырет күні, ақырзаман. ә) Қиындық, пәле, азап. Қияметтің қыл көпірі. Қиыншылық, азап, жолдағы кедергілер» [4, 794 б.].

Түсіндірмелі сөздікте көрсетілген қияметте ұлттық түсінік бойынша пендеге медет болатын көршіге жасаған амалың, яғни, тірліктегі қарым-қатынасын. Қазақ түсінігінде көрші қашанда қастерлі. «Алыстағы ағайыннан қасындағы көршін артық» деп жатуымызда сондықтан. Тармақтағы ойды таратсақта осыған барып тоқайласады.

«Аға назы» өлеңіндегі «Құлақ асатып өз қолыңмен» тармағының да аясы кең. Асату дегеннің өзі үлкеннің кішіге дәмнен өз қолымен ауыз тигізуі, құрметі болса. Бір жағынан жақсылықты дәріптеу, асыл қасиеттердің сабақтасуын қалау, тұлғалардың құты кейінгіге жұғысты болуын ырымдау. Өлеңдегі асату нақтыланып «құлақ асату» болып өрілсе мұның да өзіндік мәні бар. Ағаның ініге құлақ асатуы екеуінің арасындағы байланыстың үзілмеуін қалауы, хабардар болып жүру ниеті. Осының бәрі ақындық қуатпен өріліп жатқан ұлттық этнографиялық дүниетаным түсінігін көрсетеді.

Ақынның философиялық мазмұнға ие ұлттық дүниетанымды айшықтап тұрған өлеңдерінің ішіндегі бірегейі «Нұры түскен Алланың». Өлеңдегі философиялық пайым орта қол ақындардағыдай ұйқасқа байланып тұрған жоқ, керсінше байыпты байламмен байытылып тұр.

«Біле тұра
Бұл фәнидің жалғанын,
Келмегені
Өзімді-өзім алдағым:
Жыр жазғанда
Кәміл сендім
Өзімді
Пендесі деп
Нұры түскен
Алланың!» [3, 242 б.].

Адам баласы кәміл сенімге, яғни, еш күмәнсіз, шын иланып, анық сенуге жаратушыдан ерекше белгі болған жағдайда келеді. Әсіресе мұны өнер адамдары, соның ішінде ақындар шабыт сәтіндегі толғаныста түйсігімен түсінетіндей. Ақынның Алланың нұры түскен пендесімін деуі де сондықтан. Жалпы қазаққы түсінікте пендесіне нұрдың түсуі рухани күштің берілуі. Жан сарайының ашылуы.

Қайрат Жұмағалиев артына мол мұра қалдырған ақындарымыздың бірі. Алайда бәрі асыл деуден аулақпыз. Бірақ ақын жинақтан-жинаққа өсіп отырғандығын өлеңдерін оқу барысында көз жеткізуге болады. Әсіресе соңғы «*Жарық дүниеде*» бұл анық аңғарылады. Жүрегімді жарып шыққан өз өлеңім ғой деп өлермендік танытыпай ақын жинақтың басым бөлігін туған жерге оралғаннан кейінгі жазылған дүниелермен бергені көңіл қуантады. Елім деп еміренген ақынды еліді шабыттандырған сияқты. Өскен ел, ата қоныс ақын өлеңдерінің бояуын ұлттық түспен қанықтырып, абыздық арнаға бұрғандай. Жан-жағын шолып, ойын қорытуға мұрсат берген алла рақымына арналған жырлар осының нақ айғағы.

Өмірден түйгенін өлеңге айтқан ақын жырлары бойкүйездіктен аулақ. Адуында емес. Өсте ақынның өлеңінен оның бар болмысын көруге болады деген сөздің жаны бар-ау. Шексіз қиялға беріліп өлең жазғанмен, шектеулі ғұмыр барын, оның аз қалғанын Қайрат ақын елеусіз ғана айтқандығына біз енді ғана көз жеткізіп отырмыз. Жетпіс бес жылдығының алдында ғана қалың оқырманға жол тартқан "Жарық дүниеде" ақын образды түрде ұлттық дүниетаным тұрғысында айтудай-ақ айтқан екен ғой. Кітаптағы "Сүттей аппақ толған ай" өлеңі осының дәлелі.

«Жаксы еді топ-толық боп тұрғаны да
Нұрланып,
Кірісуші ем жыр қамына.
Бірақ та,
Толған айым жемірілді,
Білмедім –
Қайтуға бет бұрғаны ма?!» [3, 349 б.].

Ұлттық дүниетаным түсінігі бойынша толған айдың жемірілуінің сөз болуы пешенеге жазылған өмір өзеннің қайта бастауын аңғартады. Ақынның өткен шақпен "Нұрланып, кірісуші ем жыр қамына" деп тұспалдауы қайтуға бет бұрған жемірілген аймен сабақтасып жатыр.

Қазақтың дәстүрлі ақындық поэзиясы арқылы бүгінге жеткен ұлттық дүниетаным түсініктер белгілі бір кезеңдерде жанды құбылыс ретінде әлсірегенімен уызынан ұлттық рухқа жарыған ақындар барда біржола жойылып кетпейтіндігіне Қайрат Жұмағалиев өлеңдері арқылы көз жеткіздік.

Қайрат Жұмағалиев өлеңдеріндегі негізгі идея, пайым ұлттық болмысымызды таныту. Құндылықтарымызды боямасыз ұлықтау, қырсыздығымызды бүкпесіз айту. Ұлт ретінде мәдениетіміз бен өнеріміздің бастаулары әріде жатқандығын паш ету, мақтан тұту, сондай-ақ олардың кейбір жұрттардың күйреуге ұшыраған руханият көздеріндей жоғалып, не болмаса солғындалып кетпей, қайта халықпен бірге жаңғырып келе жатқандығын шынайы толғаныспен жыр ету. "Өнерге ода" өлеңінен де осыны оқи аламыз.

«Әманда әділдікке жол табатын.

Ол емес

Ақиқаттан жалтаратын

Қазақта

Тура бидің туғаны жоқ,

Сөйлесе

Таңдайынан бал таматын.

Солардың мақтан тұтам шешендігін,

Қауышқан бізге аман-есен бүгін.

Дәлелдеп кеткен олар

Мәңгілікке

Қызыл тіл –

Өнер алды екендігін» [3, 33 б.].

Өлеңнің бірінші, екінші шумағында халықтың сан ғасырлар бойы өмірді тануынан қорытылып шыққан «Тура биде туған жоқ», «Өнер алды - қызыл тіл» мақалдары шумақтың тармағын толтыру үшін емес, шумақтағы айтылар ойдың ұлттық дүниетаныммен қабысып жатқандығын аңғарту үшін алынған көркемдік ой жемісі рухани тірек сөздер.

Өлең мәтініндегі мақалдардың құрылысы жағынан өзгеріске түсуі айтылмақ ойды тап басып көрсету үшін жасалып отыр. Бұл әрине бұрыннан поэзияда бар әдіс. Ақын Қайрат Жұмағалиевтің бұл жердегі тапқырлығы неде мәселесі бізді қызықтырады. Бірінші шумақтағы мақалдың түп нұсқалығын өзгеріске ұшыратып тұрған ілік септік тұлғалы «бидің» сөзі мен тәуелдік тұлғалы "туғаны" сөзінің қызметі мақалдағы негізгі идея адресі түп қазық «Қазақта» сөзіне бағытталып тұрғанын көрсету. Екінші шумақтағы мақалда айқындалушы сөзді бірінші, айқындаушы сөзді екінші беріп, («Қызыл тіл – Өнер алды екендігін») тұлғалық өзгеріске түсірудегі негізгі мақсат халықтың тілі өнерінің басы болып қала беретіндігін санаға рух қуатымен сіңіру.

Ақын Қайрат Жұмағалиевтің соңғы жылдары жазылған өлеңдерінің көпшілігі ұлттық болмысты, Құдіреті күшті жаратушыны танудан туындаған танымдық толғаныстар. Бұған ілгері қадам басқан қоғамның оң өзгерістері мен жүрек түкпірінде жатқан жан қалауы кіндік қаны тамған жерге оралуы себепте болған болар. Жас ұлайғаннан кейін саналы адамды мазалайты сұрақтарда арта түсетіні мәлім, кешегі кеңестік идеология шығармашылыққа өз ізін қалдырғаны анық, тәубе деп тәуеліздікке қол жеткізген тұста тегімізді, тәңірімізді ардақ тұту, қастерлеу өмірде де, өнерде де қайта оянды. Соның бір жарқын дәлелін ақынның "Имандылық" атты мінәжат жанрында жазылған өлеңінен оқи аламыз.

«Сап-сап деп мінез құлыққа,

Бас иген имандылыққа

Береді дейді құдайым

Ақ пейіл, көңлі тұныққа.

Адамға дәйім дем берер

Әділдік қана теңгерер.

Мейірбан келер фәниде

Хақ жолын тұтқан пенделер» [3, 168 б.].

Төл әдебиетіміздегі мінәжат жанрының дамуы - әдебиет тарихының өн бойына созылып жатқан құбылыс. Әрине, мұның бәріне тоқталып жату міндет те емес, дей тұрғанмен зерттеу нысанына айналып отырған өлеңмен байланыстырып, жазба әдебиетіміз қалыптаса бастаған тұстағы мінәжат өлеңдердің жай-күйіне аз кем тоқталар болсақ. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басы – қазақ әдебиетінде ақындардың даралық бітімі, тұлғалық ерекшелігі, лирикалық мені барынша айқындалған тұс. «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» деп тәмам елді ғибратқа ұйытқан, «Алла деген сөз жеңіл, Аллаға ауыз жол емес» деп рухани бағдар сілтеген Абай ақынның мінәжат жырлары, XX ғасыр басындағы әдебиеттегі айрықша сипатты шығармашылық иесі Мағжан Жұмабаевтың Жаратушыға қарата жазылған жырларымен жалғасты. Кеңестік саясат дендемей тұрған алғашқы кезеңде туындаған шығармаларда Алланың аты азды-көпті ауызға алынғанымен, бертініректе бұл үрдіс сап тиылды. Кеңестік дәуір мінәжаттары – «күн көсемдерге» арналған мадақ жырлары болды. Міне, осы ұмыт бола бастаған асыл арнаны қайта түлетуде де біз, қазақ оқырмандары, Қайрат ағаға қарыздармыз.

Қорыта айтқанда Қайрат Жұмағалиев өлеңдеріндегі идеялық-таным мен көркемдік-эстетикалық ізденістер өз заманынан бастау алып бүгінгі еркін рухты жырмен жалғасады. Ақынның өмірді тануынан оның жан сарайын, азаматтық келбетін, ұлттық болмысын көргендейміз.

Әдебиеттер:

1. Н.Ә.Назарбаев. *Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру* // «Егемен Қазақстан» газеті. – 2017. – 12 сәуір. – Б. 1-2.
2. Ахметов З. *Поэзия шыңы - адалдық*. – Алматы: ҚазҰУ, 2009. – 368 б.
3. Жұмағалиев Қ. *Жарық дүние өлеңдер жинағы*. – Алматы: Credos Ltd C, 2012. – 364 б.
4. *Қазақ сөздігі*. – Алматы: Дәуір, 2013. – 1488 б.

Мамыров А., Шортанбаев Ш.

**НАЦИОНАЛЬНОЕ МИРОПОНИМАНИЕ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
КАЙРАТА ЖУМАГАЛИЕВА**

В статье дается всесторонний анализ поэтическому духовному наследию поэта Кайрата Жумагалиева, отражающему национальное миропонимание. Дается всестороннее научное обоснование тому, что в поэтических строках поэта силой поэтического духа передается национальный код, казахское мировоззрение и миропонимание. Наряду с этим, в исследовании представлены конкретные факты, которые поэт черпал из жизни и вложил в свои поэтические строки, которые помогут читателю познать объективный мир целой нации, сформировавшийся с незапамятных времен. Это является свидетельством того, что художественно-эстетическое и идейное содержание стихов Кайрата Жумагалиева обогатили казахскую поэзию национальным колоритом.

Ключевые слова: Поэзия, стихи, поэт, миропонимание, национальный дух, национальный код, национальный характер, ценность, лирика, казахский народ.

Mamyrov A., Shortanbaev Sh.

NATIONAL WORLD VIEW IN KAIRAT ZHUMAGALIEV'S POEMS

In the article the gives a comprehensive analysis of the poetic and spiritual heritage of the poet Kairat Zhumagaliev, reflecting the national world view. A comprehensive scientific substantiation is given to the fact that in the poetic lines of the poet the power of the poetic spirit is transferred to the national code, the Kazakh outlook and the world outlook. Along with this, the research presents concrete facts that the poet drew from his life and put into his poetic lines, which will help the reader

to know the objective world of an entire nation, formed from time immemorial. This is evidence that the artistic and aesthetic and ideological content of the poems of Kairat Zhumagaliyev enriched Kazakh poetry with national color.

Keywords: Poetry, poems, poet, world view, national spirit, national code, national character, value, lyric poetry, Kazakh people.

УДК 82-2

Чечетко М.В. – кандидат филологических наук,
доцент, ЗКГУ им. М. Утемисова

Тюляпова Г.Д. – магистрант Западно-Казахстанского
инновационно-технологического университета

E-mail: gulnara.tyulyapova@mail.ru

ЮДЖИН О'НИЛ И МАКСИМ ГОРЬКИЙ: АМЕРИКАНСКАЯ И РУССКАЯ ДРАМА НАЧАЛА XX ВЕКА

Аннотация. Статья посвящена сравнительному анализу пьесы американского драматурга Юджина О'Нила «Разносчик льда грядет» (1939г.) и драмы Максима Горького «На дне» (1902 г.), имевшей большое влияние на основную идею пьесы О'Нила. Реалистическая картина жизни героев Горького у американского драматурга становится экспериментальной дискуссией в духе современной философии. Взяв за исходную основу идею М. Горького, О'Нил развернул свою концепцию мира и человека.

Ключевые слова: иллюзии, реальность, драма, конфликт, философия, гуманизм, утешение.

Первые десятилетия XX века стали временем становления американской драматургии. Традиционный театр в США в начале XX века, как и в Европе, стал сложнее. Таких театров в стране насчитывалось 1752. Актёры этого периода, например, Этель Берримор или Джон Дрю, иногда считались важнее, чем спектакль, в котором они участвовали. Появление кинематографа вызвало многочисленные изменения и в театре. Возросла популярность мюзиклов, вероятно, в какой-то степени из-за того, что кино демонстрировалось без звука и не могло конкурировать с музыкальными театральными постановками, пока в 1927 году на экраны не вышел звуковой фильм «Певец джаза». В этот период расцветает сложная и глубокая драма, исполнение роли становится более сдержанным. Но уже с 1915 года актёры начинают переходить в кино, а водевиль сталкивается с жёсткой конкуренцией со стороны фильмов.

В этот период американская драматургия достигла зрелости, в постановках стали использоваться различные комбинации стилей от натурализма до экспрессионизма, что вдохновила драматургов на создание произведений с большей свободой способов выражения идей. Начало XX века традиционный театр встретил с прежней приверженностью реализму и дальнейшим совершенствованием драмы. Примерно в 1900 году также было отмечено возрождение поэтической драмы, что соответствовало всплеску внимания к жанру в Европе (Йейтс, Метерлинк, Гауптман) [1, с. 312].

Юджин О'Нил по праву считается первооткрывателем и создателем американского театра, который заявил о себе лишь в первое десятилетие XX века. В XIX веке в Америке не было оригинальной драматургии: на американской сцене шли мюзиклы, коммерческие пьесы и пьесы драматургов

других стран – Ибсена, Бернарда Шоу и других. В этот период огромное влияние и успех приобрела русская драма – пьесы Антона Чехова и Максима Горького.

Крупнейший американский драматург, основатель национального театра, О'Нил вывел театр из кризиса и приблизил его к классическим мировым образцам. Путь его был не легким и состоял из многих этапов, ознаменовавших его творческие поиски. О'Нил начал с одноактных «морских» пьес – о жизни матросов, о среде, которую он хорошо знал, о которой поведал в реалистическом тоне. Далее последовали реалистические пьесы о сельской Америке и портовых городах, где на сцене были представлены герои О'Нила – матросы, фермеры, труженики и портовый люд – без прикрас, в жесткой реальности.

В двадцатые годы XX века эти пьесы сменил новый этап поисков молодого драматурга – экспрессионистская драма. Каноны экспрессионизма – модного тогда направления модернистской ориентации, повлияли на его пьесы «Все Божьи дети имеют крылья», «Волосатая обезьяна». За экспрессионизмом как идейно-художественной последовал мифологический метод, вдохновивший драматурга на создание трилогии «Траур – участь Электры», и самой прославленной из пьес О'Нила – драмы «Любовь под вязами». Поиски выражались и в создании экспериментальной необычной драмы – в разное время в подобном ключе были созданы пьесы «Инспектор Джонс», «Странная интерлюдия», «Разносчик льда грядет».

Пьеса «Разносчик льда грядет» («The Iceman Cometh») создана в 1939 году. Она близка к пьесе, поразившей некогда воображение О'Нила – драме Максима Горького «На дне» (1902 г.). В художественной трансформации, которую претерпел замысел М. Горького в трактовке американского драматурга и новатора сцены – отражена разница между реалистической позицией Горького и условно-символической стихией, в которую погрузил изображение своих героев О'Нил.

Пьеса Горького привлекла к себе внимание О'Нила в самом начале литературной карьеры молодого американского драматурга. Начало литературной популярности Горького в США относится к 1901 году, когда в английском переводе вышла его повесть «Фома Гордеев». Она произвела огромное впечатление на Джека Лондона, посвятившего ей статью, чем он и привлек к ней внимание читательской публики. Затем в США вышли сборник рассказов Горького «Двадцать шесть и одна» и роман «Мать» – он был опубликован в 1907 году. Пьеса Горького «На дне», созданная им в 1902 году вскоре также стала известна в США. Горький стал одним из самых популярных и влиятельных русских писателей, известных американскому читателю и критике. Об этом писали исследователи восприятия русской литературы в США [2, с. 105].

Поездка Горького в Америку, его встречи и личные контакты с американскими писателями, среди которых были Джон Рид, Эптон Синклер, Альберт Рис Вильямс, Теодор Драйзер, Шервуд Андерсен и другие, способствовали повышению литературного авторитета Горького в США. В его творчестве акцентировалась тема обездоленных, неимущих, их борьба за свои права, протест против угнетения и произвола. Критика утверждала, что Горький открыл новый мир – это мир «дна», что он показал, что люди, оказавшиеся на дне жизни, обладают зачастую человеческой светлой душой и могли бы быть полезными обществу, если бы не стали жертвами социальной несправедливости. Именно так воспринимал пьесу Горького О'Нил: в интервью газете «Нью-Йорк Геральд Трибюн» он дал восторженный отзыв о пьесе «На дне» Горького – «самая лучшая пропаганда, когда-либо написанная в защиту угнетенных, именно потому, что в ней нет пропаганды: она просто показывает людей такими, как они есть – истину в образах подлинной жизненности» [3, с. 75].

Однако к горьковской теме писатель обратился много позже, когда уже создал немало пьес в различном методологическом подходе к изображению реальной жизни – экспрессионистском, мифологическом, романтическом. Сейчас, в конце тридцатых годов, О'Нила привлекал экспериментальный подход к сценическому искусству. То, что пьеса Горького идет в одной и той же декорации, что в ней преобладает диалог, обозначающий внутреннее, а не внешнее действие, стало нужным О'Нилу на этом этапе. Тип драмы у Горького и у О'Нила един: в месте, где обитают жестоко обездоленные жизнью, нищие люди, появляется человек, который сулит им надежду. Каждый по-своему верит, что в его жизни могут наступить перемены к лучшему. Но этого не случается: носитель надежды сам покидает неверивших в него обитателей дна и для них все становится только хуже. Иллюзии и реальность сталкиваются в изображаемой драматургом жизни, и каждая из пьес содержит как бы два параллельных действия и два плана – внешний и внутренний. Это то, что привлекло О'Нила в замысле Горького и то, от чего он отталкивался при реализации своего собственного замысла.

В пьесе «На дне» идут параллельно два действия – социально-бытовое и философское. Они и определяют внешний план – то, что происходит на сцене, и внутренний – то, что это значит в определении драматургом смысла бытия и роли человека на земле.

Внешний план драмы Горького «На дне» таков: в ночлежном доме, принадлежащем Михаилу Ивановичу Костылеву (54 года) и его жене Василисе Карповне (26 лет) живут, по определению автора, «бывшие люди», т.е. люди без твердого социального статуса, а также работающие, но бедняки. Это: Сатин и Актер (обоим под 40 лет), Васька Пепел, вор (28 лет), Андрей Митрич Клещ, слесарь (40 лет), его жена Анна (30 лет), Настя, проститутка (24 года), Бубнов (45 лет), Барон (33 года), Алешка (20 лет), Татарин и Кривой Зоб – крючники (возраст не указан). В доме появляются Квашня, торговка пельменями (под 40 лет) и Медведев, дядя Василисы, полицейский (50 лет).

Между обитателями ночлежки существуют сложные отношения и часто завязываются скандалы. Василиса влюблена в Ваську и подговаривает его убить своего пожилого мужа, чтобы быть единоличной хозяйкой. Васька влюблен в Наталью, сестру Василисы (20 лет); Василиса из ревности нещадно бьет сестру. Сатин и Актер (бывший актер провинциальных театров по фамилии Сверчков-Заволжский) – полностью опустившиеся люди, пьяницы, картежники, а Сатин еще и шулер. Барон – бывший дворянин, промотавший все состояние и ныне один из наиболее жалких людей ночлежки. Клещ старается зарабатывать своим слесарным инструментом; его жена Анна заболевает и нуждается в лекарствах; в конце пьесы Анна умирает, а Клещ окончательно опускается «на дно».

Завязка пьесы: в ночлежке появляется странник Лука, жалеющий людей. Он обещает многим несбыточное светлое будущее. Анне он предрекает загробное счастье. Актеру рассказывает о бесплатной лечебнице для алкоголиков. Ваське и Наташе советует уйти из ночлежки вместе. В разгар пьянок и скандалов Васька бьет Костылева и случайно убивает его; Ваську арестовывают. В самый напряженный момент Лука фактически сбегает, оставив обнадеженных людей. Актера это доводит до самоубийства. В финале ночлежники поют песню, и когда Сатин слышит о смерти актера, то досадливо и с горечью говорит: «Эх... испортил песню... дурак!» [4, с. 251].

Внутренний план пьесы таков: в нем сталкиваются две философские «правды»: Луки и Сатина. Ночлежка – своего рода символ оказавшегося в тупике человечества, которое к началу XX века потеряло веру в Бога, но еще не обрело веры в самое себя. Отсюда всеобщее чувство безнадежности, отсутствия

перспективы, которое, в частности, выражают Актер и Бубнов (резонер-пессимист) в словах: «А что же дальше» и «А ниточки-то гнилые...». Мир обветшал, обессилел, идет к концу. Сатин предпочитает принимать эту горькую правду и не лгать ни себе, ни людям. Клецу он предлагает бросить работать. Если все люди бросят работать, то что будет? «С голоду сдохнут...» - отвечает Клец, но тем самым он лишь раскрывает бессмысленную сущность труда, который направлен только на поддержание жизни, а не на привнесение в нее какого-либо смысла. Сатин – человек, принимающий абсурдность мироздания, в котором «Бог умер» (Ницше) и обнажилась Пустота.

Иного взгляда на мир придерживался Лука. Иного взгляда на мир придерживается Лука. Он считает, что именно страшная бессмыслица жизни должна вызывать особую жалость к человеку. Если для продолжения жизни человеку нужна ложь, надо ему лгать, его утешать. В противном случае человек не выдержит «правды» и погибнет. Так Лука рассказывает притчу об искателе праведной земли и учёном, который по карте показал ему, что никакой праведной земли нет. Обиженный человек ушёл и повесился (параллель с будущей смертью Актёра).

Лука не просто обычный странник, утешитель, но и философ. По его мнению, человек обязан жить вопреки бессмыслице жизни, ибо он не знает своего будущего, он только странник в мироздании, и даже земля наша в космосе странница. Лука и Сатин спорят. Но Сатин в чем-то приемлет «правду» Луки. Во всяком случае, именно появление Луки провоцирует Сатина на его монолог о Человеке, который он произносит, подражая голосу своего оппонента (принципиальная ремарка в пьесе). Сатин хочет не жалеть и утешать человека, но, сказав ему всю правду о бессмысленности жизни, подвигнуть его к самоуважению и бунту против мироздания. Человек, осознав трагедию своего существования, должен не отчаиваться, а, напротив, почувствовать свою ценность. Весь смысл мироздания — в нем одном. Другого смысла (например, христианского) согласно Сатину нет. «Человек — это звучит гордо!» «Все в человеке, все для человека» [3, с. 247].

В разное время критика по-разному оценивала этот пор. В советской критике позиция Луки подвергалась осуждению. Утверждалось, что Сатин прав, заявляя, что человека надо не жалеть, не унижать жалостью, а уважать. Попытки Луки утешить людей «дна» сближались с религиозной проповедью, которая тогда отвергалась. Утешение, которое несет религия, объявлялось ложным. Позднее появились другие трактовки, где позиция Луки приобрела более объективную оценку.

В самом деле, Лука ведь не предлагает свою утешительную панацею всем и каждому. Он не обещает Барону вернуть промотанное имение. Барон живет в ночлежке за счет проститутки Насти, о чем она прямо говорит и как сутенер не вызывает у Луки сочувствия. А вот Настю Лука готов утешить. Настя придумала себе трагическую и любовную историю, вычитав ее в книге про «Роковую любовь». Ей легче жить с этой легендой, думая будто бы она пожертвовала всем ради любимого. Но никто не верит ее рассказу, а Барон осыпает ее насмешками. И только Лука участливо расспрашивает ее о мифическом возлюбленном: «И что — сильно ты его любила?» [3, с. 153]. Лука прав, когда предлагает чтобы Васька Пепел и Наташа немедленно бежали из ночлежки вместе. Лука — единственный, кто утешает умирающую Анну, к которой равнодушен даже ее муж. Лука обещает Актеру адрес лечебницы, где его избавят от алкоголизма, но это не ложь, такие лечебницы существуют, и Актер с готовностью берется за лечение сам в ожидании врачебной помощи. Он сумел удерживаться какое-то время в трезвости и даже вспомнил и прочел свои любимые стихи Беранже «Безумцы».

Именно момент, когда он читает их, вновь обретая то, что считал уже утраченным, и есть миг его маленькой победы.

Споры вокруг пьесы Горького не утихают и сейчас. Юджин О'Нил включается в этот спор о человеке, об иллюзиях и реальности бытия, о сущности отношения к ближнему. Его драма выстроена параллельно горьковской, чего он совсем не скрывает, но именно поэтому так наглядно видны разный подход к проблеме Человека и разная художественная трактовка ее у русского и у американского драматургов.

Внешний план драмы О'Нила – это ночлежка и бар, принадлежащие Харри Хоупу. Это – типичное заведение времен закона Рейнса. Принятый еще в 1896 году закон Рейнса запрещал продажу алкоголя в ночные часы и по воскресеньям, кроме как в отелях и только постояльцам. Владельцы баров стали пристраивать к заведениям комнаты для сдачи на краткий период и по часам и, таким образом, снявший комнату мог получить спиртное туда и ночью и в воскресенье. Таков и бар-отель Хоупа в Мэнхеттене. Действие происходит летом 1912 года и продолжается два дня – с утра до вечера.

Обитатели бара, как и в пьесе Горького, «бывшие люди»: определение «one-time» прибавление к каждому из них. Среди них есть военные: в прошлом Пит Вентьен, по кличке «Генерал» и Сесил Льюис, по кличке «Капитан», были офицерами. Среди них есть газетчики – корреспондент газеты Джеймс Камерон и редактор Хьюго Кальмар. Есть бывший лейтенант полиции Пэт Макглойн, бывший юрист Вилли Обан, бывший цирковой артист Эд Мошер, бывший хозяин негритянского игорного дома Джо Мотт, бывший анархо-синдикалист, пытавшийся участвовать в политической жизни Ларри Слэнд. Тут же обитают два служащих у Хоупа бармена – дневной бармен Чак Морелло и вечерний бармен Рокки Пьодже, а также три проститутки – Перл, Марджи и Кора. В законе Рейнса в свое время не усмотрели лазейку – спальные комнаты, пристроенные владельцами питейных заведений к бару, часто использовались для проституции, и проститутки становились как бы приложением к подобному заведению. В пьесе есть еще несколько действующих лиц – все они неизменно пребывают в баре Хоупа и между ними не утихают привычные разговоры и споры.

В отличие от драмы Горького завязка связана не с внезапным появлением нового лица – странника, изменившего жизнь обитателей «дна». Такой персонаж существует – его знают и ждут. Это торговец хозяйственными товарами Теодор Хикман по кличке Хикки. Это пятидесятилетний коммивояжер, невысокий, крепкий, лысоватый, с виду не примечательный, не удивительно энергичный, общительный и уверенный в себе, как и положено его профессии. Он сыплет шуточки, обещает всем какие-то перемены и добрые вести, охотно рассказывает про свои отношения с женой Эвелиной и говорит без - умолку. Он несет в себе заряд бодрости, часто оплачивает угощение и выпивку своим знакомым, устраивает им дни рождения, и как бы подает им всем пример. Раньше он тоже много пил, теперь пьет лишь дважды в год и успешно работает – значит, и они могут избавиться от привычного пьянства и вернуться к прежней жизни. Он как бы побуждает в них духовные силы. Он появляется здесь дважды в год и устраивает праздник с выпивкой для всех постояльцев.

Обитатели бара привыкли к Хикки – веселому торговцу, который всех поит и рассказывает анекдоты – больше всего о своей жене Эвелин. У Эвелин есть приятель, поклонник, возможно, любовник – это разносчик, продавец, который разносит лед для напитков по квартирам в их квартале. Поскольку работа Хикки связана с постоянными разъездами, он не возражает против их отношений. Вот и сейчас он оставил жену в компании Разносчика льда – пусть развлекает ее в отсутствии мужа! Такой подход смешит обитателей бара, они

охотно подхватывают его шутки – справляются, как поживает Разносчик льда и передает ему приветы.

В этом веселом расположении некоторые из них готовы к переменам в своей судьбе: циркач собирается навестить владельца цирка и узнать, нельзя ли ему вернуться на арену, и у других тоже появляются такие намерения. Это «реформа», которую им давно обещает Хикки, и теперь они склоняются к тому, что изменения в их судьбе возможны.

Все обитатели бара – люди, изрядно потрепанные жизнью. И лишь один из них молод: это восемнадцатилетний юноша дон Пэррит, который пришел в бар искать одиннадцать лет спустя бывшего гражданского мужа своей матери, и теперь также уже несколько дней как живет здесь. Его бывший отчим – это Ларри, который когда-то вместе с его матерью входил в анархическую организацию Движение – это революционные фанатики, не отвергающие терроризм, отказавшиеся от семьи и буржуазных ценностей и бредящие мировой Революцией.

Мать Пэррита – совершенно зомбирована псевдореволюционными лозунгами. Чтобы показать, что она свободна от предрассудков, она меняет сожителей и не хранит ей верности. Одним из них когда-то был Ларри, который едва ли не единственный, кто был добр к ее маленькому сыну, сажал его на колени и играл с ним. Ларри давно расстался и с организацией Движение и со своей подругой, а ее сын вдруг разыскал его и пытается найти помощь и поддержку – он любит мать и тяжело переживает разлад с нею. Он хочет жить нормальной жизнью – без арестов и рассуждений о мировой Революции. Он впервые видит Хикки, но и тот внушает ему у смутную надежду на помощь: вдруг Хикки, который так хорошо говорит и имеет такое влияние на людей, сумеет убедить его мать изменить отношение к нему.

Но в свой последний приезд Хикки является изменившимся. В первый день он ведет себя, как всегда, всех угощает, организует праздник в честь дня рождения Хоупа. На следующий день, сыплет шутками, но почему-то рано уходит спать. На следующий день – это словно другой человек и речи его совершенно иные. Он заявляет, что путь к миру в своей душе – это отказ от прежних иллюзий, разочаровался в том, к чему стремился и к чему призывал своих обитателей бара. Им теперь надо, как и ему избавиться от ложных надежд и стремлений – в том и есть «реформа», которую от него ждали. В довершение всего он объявляет, что убил свою жену Эвелин, чтобы избавить ее от страданий с таким мужем, как он. Однако, когда он отдается в руки полиции, то его направляют в дом умалишенных – то ли он действительно в невменяемом состоянии, то ли все это только плод его большого воображения? Но ясно одно – всеобщий любимец Хикки – душевнобольной, а его «реформа» – только выдумка сумасшедшего. Она иллюзорна, также как его веселость, болтовня, энтузиазм и проповеди – сами по себе иллюзия. Обитатели ночлежки возвращаются к своему виски, юноша дон Пэррит кончает жизнь самоубийством, а политик и философ Ларри Слейд окончательно приходит к выводу, что для него единственный ответ – это смерть, она то и есть мифический «Продавец или Разносчик льда, «The Iceman», который грядет неизбежно.

Разница драм ощутима. У Горького при всей философской глубине преобладают социальные мотивы: его герои обделены обществом, они – изгои общества и не могут изменить это, хотя пытаются.

Герои О'Нила – изгои собственных душ, они не так обделены судьбой и живут не в такой нищете, как герои Горького, но духовно они обречены.

В финале все обитатели бара празднуют день рождения Хоупа – его организовал и оплатил Хикки: все уже пьяны и веселы. Никто, кроме философии

Ларри, не замечает, что Пэррит вылез из окна на пожарную лестницу и бросился вниз: все решили, будто кто-то просто выбросил из окна старый матрас. Все легко принимают то, что их любимца Хикки увезли в сумасшедший дом: «Бедняга Хикки! Мы не должны его ни в чем обвинять. Мы все это забудем и будем помнить его таким, каким мы всегда его знали – добрейшим, великодушным, прекраснейшим человеком» [5, с. 97]. Захмелевшие обитатели бара так же легко отказываются от первоначальных намерений взяться за прежнюю профессию – у каждого находятся отговорки из-за которых это намерение откладывается. Они одновременно запевают каждый свою песню, не слушая друг друга, и дюжина песен звучит одновременно как настоящая какофония. На этом фоне выделяются молчаливая фигура философа Ларри, сидящего у окна. Представленная картина мира в драме О'Нила не изменится и не может измениться – не по социальной, не по онтологической причине. Ничего не меняется, пока не «грянет Разносчик льда».

«Разносчик льда грядет» - программное произведение О'Нила, крупнейшего американского драматурга, лауреата Нобелевской премии. Пессимизм его философской картины мира искупается художественным мастерством, с которым он строит сценическое действие и характеры действующих лиц. Взяв за исходную основу идею Горького, О'Нил развернул свою концепцию мира и человека в нем.

Литература:

1. Аникст А. Теория драмы на Западе во второй половине XIX век. – М.: Наука, 1988. – 312 с.
2. Сохряков Ю.И. М. Горький и американские писатели 10-30-х годов XX века / Сохряков Ю.И. Русская классика в литературном процессе США XX века. – М. Высшая школа, 1988. – 105 с.
3. Писатели США о литературе. Т. 2. – М., 1982. – 35 с.
4. Горький М. Рассказы. Очерки. Воспоминания. Пьесы. Библиотека Всемирной литературы. – М.: Художественная литература, 1975. – 251 с.
5. О'Нил Юджин. Продавец льда грядет. Перевод Натальи Тулинецовой и Дмитрия Орлова. – М., 2009. – 97 с.

Чечетко М.В., Тюляпова Г.Д.

ЮДЖИН О'НИЛ ЖӘНЕ МАКСИМ ГОРЬКИЙ: XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ АМЕРИКАНДЫҚ ЖӘНЕ ОРЫС ДРАМАСЫ

Мақалада американдық драматург Юджин О Нилдің «Мұз сатушы келеді» /1939/ пьесасына және Максим Горькийдің «Төменгі жағында» атты драмасына салыстырмалы талдау жасай отырып, О Нилдің пьесасының негізгі идеясына үлкен әсер етеді. М.Горькийдің түпкілікті ойын негізге ала отырып, О'Нил өзінің әлем және адам концепциясын ашып берді.

Тірек сөздер: елес, шындық, драма, қақтығыс, философия, гуманизм, тыныштық.

Chechyotko M.V., Tyulyapova G.D.

EUGENE O'NEILL AND MAXIM GORKY: AMERICAN AND RUSSIAN DRAMA OF THE BEGINNING OF XX CENTURY

The article deals with the analysis of two plays – “The Iceman Cometh” by American dramatist Eugene O'Neill and “На дне” by Maxim Gorky. Realistic drama by Gorky and experimental drama by O'Neill have much in common, but otherwise are different. Taking the idea of M. Gorky as the initial basis, O'Neil developed his concept of the world and man.

Keywords: illusion, reality, drama, conflict, philosophy, humanism, consolation.

ӘОЖ 82.09 (574)

Отарова А.Н. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар
және инжиниринг университеті

E-mail: Otarova.akmaral@mail.ru

Қамарова Н.С. – филология ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор,

Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар
және инжиниринг университеті

E-mail: nagbdu@mail.ru

М.ӘБДІХАЛЫҚОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ӨНДІРІС ТАҚЫРЫБЫ

Аңдатпа. Ғылыми мақалада М. Әбдіхалықов шығармаларындағы замандас бейнесі мен заман шындығының арасындағы терең сабақтастық сыры қарастырылып, осы бағыттағы суреткер стиліне тән ерекшеліктер екішеліп көрсетілген.

Қаламгердің мұнайшылар, мұнай өндірісі туралы шығармаларының бір-бірімен логикалық байланыстылығы пайымдалған. Өндіріс тақырыбында өмірдің көкейкесті проблемаларын бағдарлап, адамдардың қарым-қатынастарында болған жаңалықтарды танытуы М.Әбдіхалықовтың өзіндік жаңалығы мен ерекшелігі екендігі дәлелденген.

Мұнайшылар өмірі туралы жазылған туындыларының өз кезеңі үшін де, бүгінгі күн тұрғысынан қарағанда да уақыт ағымына жауап беретін тақырыпта жазылғандығы белгілі. Аймақтағы өндірісте қол жеткен табыстар мен орын алған олқылықтарды нақты тұлғалар арқылы бейнелеп, көркемдік жолмен жинақтаулары кең тұрғыда қарастырылды. Шығармаларында дәуір адамдарының бейнесін сомдауда кейіпкер психологиясын ашатын монолог, диалог, портрет, пейзаж сынды көркемдеу құралдарының қолданысы жан жақты көрініс тапқан.

Тірек сөздер: Тақырып, проза, көркемдік ерекшелік, стиль, өндіріс тақырыбы, мұнайшылар өмірі, заман шындығы, образ, дүниетаным мәселесі, эстетикалық көзқарас, өмірлік ұстаным.

Қоғам мен адам өмірінің алуан түрлі оқиғаларын, әлеуметтік қайшылықтарды, тартыстарды кең әрі жан-жақты көрсетуі жағынан романмен ешбір жанр теңесе алмайды. Романда адамдар арасындағы қарым - қатынастар сыры, түрліше дәрежеде шиеленіскен драмалық тартыстар, адамның ішкі жан әлемін сипаттар тұстар ауқымды келеді. Қазақ әдебиетінің тарихындағы ең шоқтығы биік, белесі мол кезең кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті болып табылады. Осы кеңес дәуірі әдебиетін дәуірлеу мен сол дәуір әдебиетінің айтулы тұлғаларының шығармалары туралы еңбектер аз емес. Кеңес дәуіріндегі әдебиет тарихы қайта жазылып жатқан қазіргі заманда осы уақытқа дейін өз мәнін жоймаған еңбектерді саралап, ой елегінен өткізудің үлкен пайдасы бар. Кеңес дәуірі кезіндегі қазақ әдебиетінің дамуы мен ерекшеліктері туралы тақырыптар қазақ әдебиетіндегі маңызды беттер болып табылады. Қазақ әдебиетінің дамуына мол үлес қосқан есіл ерлеріміздің ерен еңбектері ешқашан ұмытылмай, мәңгілік ел есінде қалатынына еш күмән келтірмейміз. Заман бір орында тұрмайды, даму үстінде. Егер алда-жалда дамымай бір орнында тұрса, қоғам күйреп, тарихтан мүлде өшіп кетер еді. Өндіріс – бұл адамдардың табиғи заттарға әсер ете отырып,

материалдық және рухани игіліктерді өндіру процесі. Көркем шығарма өндіріс тақырыбын қозғамаса, ондағы қым-қуыт тірлікті оқырмандар білмес еді.

Өткен ғасырдың 60-80 жылдары қазақ романдары тақырыптық жағынан кеңейіп, сан түрлі мәселелерді әр қырынан танытып, жанрды игерудің жемісті кезеңі ретінде көрінді. Бұл кезеңдегі қазақ прозасының жаңа сатыға көтерілуіне М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов, С.Мұқанов, Ғ.Мұстафин секілді қаламгерлер, соғыстан кейінгі жылдары әдебиетке келген І.Есенберлин, Ә.Нұрпейісов, Ә.Әлімжанов, Ә.Нұршайықов, С.Шаймерденов, Т.Ахтанов, З.Шашкин, З.Қабдолов, Ш.Мұртаза секілді жазушылармен қатар М.Әбдіхалықовтың да өзіндік үлесі бар. Әрбір дәуір әдебиетіне тарихи құбылыстар мен үрдістерге негізделген өзіндік ерекшелік, өзіндік стиль, өзіндік бағдар тән. Жетпісінші-сексенінші жылдары ғылыми - техникалық өркениеттің қарыштап дамуы сол техниканы игеріп, өрістетіп отырған адамды танып білу, оның жан - дүниесіне тереңірек бойлау әдебиетте ерекше мәнге ие болды. “Бір кездегі өндіріс тақырыбына жазылған С.Ерубаевтың “Менің құрдастарым”, Ғ.Мұстафиннің “Қарағанды”, Ғ.Мүсіреповтің “Оянған өлке”, З.Шашкиннің “Теміртау”, З.Қабдоловтың “Жалын”, І.Есенберлиннің “Айқас” романдарының қатарына: А.Жақсыбаевтың “Егес” (1975) пен “Бөгеті” (1981), Ш.Мұртазаевтың “Қара маржаны” (1976), Ә.Таразидің “Бұлтқа салған ұясы” мен “Тас жарғаны” (1980), М.Әбдіхалықовтың “Жердің асты жеті қат” (1978), М.Сәрсекеевтің “Жаңғырық” (1979) т.б. романдары келіп қосылды. Бұл романдардың бәрінде де ортақ тақырып – өндіріс тақырыбы, жұмысшы өмірі роман желісіне арқау болған”[1, 81 б.].

“Әрбір қалам иесінің творчествосына темірқазық болып отырған туған жер ана дидарындай ыстық. Зейнолла да өзінің ... творчествосына өзек болар өмір шындығын өзге жақтан емес, тек туған жердің топырағынан іздеп тапқан” [2, 97 б.], – деген жазушы Ә.Нұрпейісовтің З.Қабдолов шығармашылығы туралы айтқан пікірінің М.Әбдіхалықовтың өндіріс тақырыбындағы туындыларына да қатыстылығы бар дер едік. Маршал да алдындағы ұлы ұстаздарының ғажайып тәжірибе мектебінен өтіп келіп, шығармадағы кейіпкерлер қатынасы арқылы терең тіршілік идеяларын ашып көрсетеді. Маңғыстау – Маршал Әбдіхалықовтың өзінің туып-өскен жері. Оның шығармашылық жұмысының негізгі объектісі де осы Маңғыстау өңірі, оның адамдары, халықтың тұрмыс тіршілігі, тұтастай алғанда, Маңғыстаудың кешегісі мен бүгіні және ертеңі. Жазушы үшін Маңғыстау – географиялық ұғым ғана емес, әлеуметтік - адами үлкен орта. Ол осы мұнайлы өлкеде туып, сол ортаның ауасымен тыныстап, топырағын басқан. Туған жер дегенде, жазушы оның қай кезеңі, қандай проблемасына да қалам тербемей қалған жоқ. Тарихи тақырыптарда ерте қозғауға заманы мүмкіншілік бермеді, әйтсе де бірнеше публицистикалық шығармаларының түйіні етіп “Ленин тапсырмасы” повесі мен “Сүйінғара” романы жазылды. Сол сияқты “Маңғыстау хикаялары”, “Мұнайшылар қаласы”, “Алыстағы Маңғыстауда” шығармаларында Маңғыстаудағы мұнай көздерінің ашылу тарихы мен алғашқы мұнайшылардың сол тарихқа араласқан жәй-күйлерін шежіре етіп айта келіп, “Қара тасқын”, “Жердің асты жеті қат” деп түйіндеп тастайды.

Маршал Әбдіхалықовтың негізгі тақырыбы – мұнайлы Маңғыстау. Оның шығармаларында табиғаты қатал туған өлкенің тағдыры, мұнай кенінің ашылуы, Маңғыстаудағы танымал адамдардың өмірі, ел тарихы. Осы аталған тақырыптар қаламгердің туындыларында шынайы суреттеледі. «Алданияз» әңгімесі, «Желаяқ бала», «Алыстағы Маңғыстауда», «Отыз мыңыншы», «Мұнайшылар қаласы», «Ильич тапсырмасымен», «Маңғыстау аңыздары», «Үлкен вахта», «Қара тасқын», «Жеті қат жер астында», «Сүйінғара» секілді деректі хикаялары, повестері мен романдары жеке кітап болып басылған. «Қара тасқын», «Жеті қат

жер астында» романдары өз кезегінде қазақтың ұлттық жұмысшы табы өкілдері мен инженер кадрларының өсу, кемелдену жолын нанымды көрсете білгендігімен ерекшеленді. «Сүйінгара» романы 19 ғасырдағы қазақ даласының бірегей қолбасшы батырларының бірі С.Үргешбаевтың ерлік жолын, өткен ғасырдағы Батыс Қазақстан аймағында болған тарихи оқиғалар, қазақ елінің сол кездердегі Ресей және Азия хандықтары мен арадағы қатынастары аясында шынайы бейнеленгендігімен құнды.

М.Әбдіхалықовтың роман жанрындағы алғашқы туындысы 1978 жылғы “Жердің асты жеті қат” романында мұнайлы Маңғыстау өлкесінің бүгіні мен болашағы туралы әңгіме болады. Жазушы “Қара тасқын” повесіндегі өмір шындығын бейнелеудегі тәжірибелік ізденістерді “Жердің асты жеті қат” романында жалғастырады. Маңғыстау даласы өзінің ен байлығын, әрбір шаршы метр қазынасын орасан қиындықпен бергені ақиқат. Қытымыр табиғат пен қатыгез ауа-райының қасарысқан мінезіне өздерінің қайтпас жігері мен құрыштай берік сенімін қарсы қойып, табиғаттың бермесін алып жатқан қайсар жандардың ерлігі нақты жағдаяттар мен іс-әрекеттер үстінде ашылады. Осыдан келіп аталған туындыдағы заман шындығы, өндіріс тақырыбын меңгерудегі жинақылығы, материалды жан-жақты қамтуға тырысқандығы байқалады. “Жұмысшы ортасын көрсету үшін суреткерлік қабілеттің үстіне арнаулы мамандықтан хабардар болу, ғылыми техникалық сауаттылық, бүгінгі өндірісті жете білу әбден қажет. Бұл орайда тақырыпқа келудің екі түрлі жолы бар: бірі – жағдайды бес саусақтай білетін өзі жұмысшылар ортасында еңбек еткен адамның қалам тартуы, екіншісі – алға арнайы мақсат қойып, объектіні зерттеп біліп алып жазуға отыру” [3, 336 б.], – дейді ғалым Р.Нұрғали.

«Қара тасқын» повесі мен «Жердің асты жеті қат» романы оқиға мерзімі жөнінен бір-біріне жалғас әрі Маңғыстау мұнай байлығының игеріле бастауына арналған. Екі шығармасының да оқиғасы бір жерде, яғни Қызыладыр кен байлығының қолға алынып, қара тасқын мұнай байлығының ел игілігіне айнала бастауы. Сырттай қарағанда өндіріс орнының салынуы жөніндегі өндірістік тақырыптағы шығармалар болғанмен, жазушы қаламгерлік қуатымен қыр қазағының қала адамына, жұмысшыға айналуы жайында, әлеуметтік психологиялық өзгерістерді көрсетуге тырысады.

Бұл – халқымыздың тарихындағы үлкен процесс. Әрине, бұндай ауқымды өзгерісті игеріп көрсетуде, автор ойға алған идеяларының бәрін жеріне жеткізіп суреттеуде кейбір мәселелердің төңірегінде кемшін түсіп жатқанмен, әлеуметтік өмір талабына лайық нысанадан шығуға биік талап тұрғысынан келген.

Республикамыздағы үлкен мұнайлы аймақта еңбек етіп жүрген замандастарымыздың өмір тіршілігі, өндірістегі жетістіктері, адамгершілік-моральдық қасиеттерімен бірге мұнай өндірудің бүгінгі заман талап етіп отырған проблемалары, осы заманғы өндірісті басқару, жетілдіру мәселелері, жекелеген басшылардың қоршаған объективтік ортамен арақатынасы шығармаға арқау болады.

Айтылмыш шығарманың жалпы бітімінде жинақылық, ықшамдық бар. 2 тарау, оның жекелеген бөлімдері келісті жымдасқан. Негізгі оқиға барлық іс-әрекет орталық кейіпкер Иса төңірегіне топтасқандығы – жазушы нысанасының айқындылығын танытады. Бұдан қырық жыл бұрын оқу бітірген ескі инженер Саттық Үсебаев жаңа өндіріс орнын ашып, көтеріңкі міндеттеме алып, жоспар орындап, тезірек абырой-атаққа ие болғысы келсе, жас инженер Иса күнделікті жоспарды орындаумен қатар мұнайды ысырап етпей өндірудің жолдарын қарастырады. Ол “мұнайлы өлкенің бүгінгісін ғана емес, болашағын да ойлауымыз керек” деген ұсыныс тастайды. Осы екі ұсыныс арасындағы тартыс роман желісінің өзегі болып тартылған.

Жалпы мұнай өндіру – қызығы мен азабы мол, күрделі техникалық үрдісті қажет ететін қиын еңбек. Жеті қат жер астына тығылған табиғаттың мол қазынасын қатал да қытымыр, шөлейт аймақ Маңғыстау жағдайында қиындығына шыдап өндіріп ала білсе ғана мүмкін болды, әйтпесе бейнеті мол еңбектің зейнетін көру де неғайбыл.

Қай қаламгер болсын өзінің өмір сүрген ортасы, көріп-білген оқиғасы, басынан өткен жағдайларды дерек көздері ретінде ұстанады. Сондықтан да М.Әбдіхалықовтың алғашқы көлемді шығармасы “Жердің асты жеті қат” романының да мұнайшылар тұрмыс-тіршілігіне арналуы түсінікті жайт. Жазушы өзінің жақсы білетін өмір шындығын ақыл таразысынан өткізген.

Шығарма оқиғасы негізгі кейіпкерлерінің бірі – Исаның аудандық партия комитетінен мұнай өндіру бірлестігіне бас инженер болып жұмысқа ауысуынан өрбиді. Ізденгіш жас кадрдың өндіріске келуімен бірге автор мұнай өндіруді жетілдіру жолындағы өміршең әдістер мен өзекті мәселелерді қозғауды мақсат тұтады.

Романдағы негізгі композициялық желі – мұнай шығаратын скважиналардың тоқтау себебін зерттеп, анықтамай тұрып, жаңа скважиналарды іске қосуға Исаның қарсы болуы, ең алдымен инженерлік технологияны жетілдіріп, мұнайдың химиялық құрамын ажыратып алмай, ешқандай мұнай өндіруге, сапалы жұмыс жүргізуге болмайды” деп мәселе қоюы төңірегінде дамиды.

Мінеки, осындай мәселелерден туындап, бас инженер Иса мен мұнай өндіру бірлестігінің бастығы – Саттық Үсебаев арасындағы тартыс пен қақтығыс шығарманың өн бойына тартылып отырады. Жазушы өндірісте болып жатқан басқа да мәнді мәселелерді ала отырып, соны байыппен баяндайды, оның көбінесе ішкі байланыстары мен заңдылықтарына назар аударып, кеңінен жайып салуға тырысады. Осыдан келіп автор өз кейіпкерлерінің жан-дүниесіне үңіледі, олардың өзіне тән болмыс-бітімін, характерлік ерекшеліктерін ашуға ұмтылады. Қандай көркем шығармада болмасын, ондағы өмір суретін, оқиға мен жағдайды жан-жақты терең ашып көрсету – адам характерін нанымды жасаумен, шығармадағы негізгі идеялық жүкті арқалаған кейіпкерлер жан-дүниесін, мінез-құлқын, іс-әрекетін шыншыл суреттеумен тікелей байланысты екендігі анық. “Автордың өз объектісін, өз тақырыбын, яғни өндірісті тиісті дәрежеде білетінін, оның біраз жағдайына қанық екені аңғарылады. Сөйтіп, заман көшімен алға тартар жаңашыл көзқарас пен бір орында тұралап қалған ескі айғай-сүреңнің тайталасқа түскен, ымыраға келмес қақтығысында жаңаның үстем түсу диалектикасын, оның қиын да күрделі жолын әжептеуір нанымды бейнелейді” [4, 8 б.], – дейді сыншы Т.Мәмесейітов роман жөніндегі пікірінде.

Ал, қазіргі дәуірімізде ғылыми техникалық өркениеттік революцияның көп ілгері дамығанын ескерсек, техникалық интеллигенция, жұмысшы өкілінің толыққанды бейнесін сомдау қаламгерге тың материалдар мен мәселелер, осыған байланысты үлкен жауаптылық пен қиындық әкелетіні сөзсіз. Бұл тұрғыдан алып қарағанда жас инженер Исаның бойынан бүгінгі өндірістегі маманның ұнамды ілгерішіл қасиеттері мен ерекшеліктерін көреміз.

Обком хатшысы “Мұнай бірлестігін” нығайту мақсатымен Исаны бірлестікке бас инженер етіп жібергенде, бұл саладан мамандығы бола тұра “Мен өндірістен кеткелі көп болды. Сол жағынан қарайып қалмасам ...

– Егер маған өндіріске кету керек болса, қарсылығым жоқ. Тек жеңілдеу жерінен бастайын, әліп-биден дегендей ...” деп ол өзіне сенімсіздеу қараған [5, 17 б.].

Бірақ бұл алғашқы сәттегі жүрексіну еді. Иса өзіне жүктелген үлкен сенімді, партиялық тапсырманы терең сезінеді. Обком хатшысы Исаны бұл жерде біраз уақыт жауапты қызметте, партия комитетінде жүріп ысылған,

тәжірибелі маман ретінде танып, сенім артады. Әйтпесе, бұл салада оқу бітіріп келіп жатқан жас кадрлар қаншама?

Осының бәрін жан-жақты байыптылықпен пайымдаған Иса еш қарсылық білдірместен мұнай бірлестігіне келеді. Осы сәттен бастап біз Исаның бар болмысымен жете таныса бастаймыз.

Иса – жаны таза, ниеті ізгі, мақсаты айқын, адам үшін, халық ісі үшін жан-тәнін аямай жұмсайтын, алғыр да адал азамат. Оның басында ұнамды да жақсы қасиеттер аз емес. Ол қандай іске де қоғамдық мүдде тұрғысынан қарайды, оны туған елінің бүгінгі игілігі, болашақ тағдыры мазасыздандырады. Қазіргі заманның жаңа адамы ретінде, маман инженер есебінде Исаның бойындағы жақсы қасиеттердің бірі – оның басындағы жаңа сапа, жаңашыл сипат. Ол – оның ұсақ табысқа, болмашы, уақытша жетістікке қанағаттанбай, өндіріс болашағын, заман, уақыт бағытын, ел, халық тағдырын тереңнен толғап, әріден ойлайтын ірі проблемалық мәселелердің тұтқасынан ұстауға ұмтылатындығында.

Алғашында Иса Қызыладырдағы мұнай скважиналарының тоқтау себебін, оған қандай шара қолдану керектігін біле алмады. Бірақ ол қалай да жаңа скважиналарды іске қосу керек деп шапқылап жүрген Үсебаевпен бетпе-бет ашық айтысқа шықпаса да іштей қарсы.

Ол алдымен скважинаның тоқтау себебін анықтамақ, істің мән-жайын терең түсінбек. Бұл мәселеде оған скважинаның аға операторы Әнетовпен болған әңгіме көп нәрсенің сырын ашуға көмектесті. Әрбір скважина іске қосылғалы бергі мәліметтерді, олардың жылдық, айлық, апталық тынысын саралап шықпақ болған Иса бұның бәрін сол Әнетовтен тапты. Тәжірибелі жұмысшы барлық деректерді жинақтап жазып жүріпті. Осындай бақылаулардан кейін бар мәселенің мұнайдың химиялық құрамында, қоюлығында екендігіне көз жеткізеді. Осыдан кейін барып тоқтаған скважинаны тірілтудің шарасын іздестіреді. Бірақ, Иса “бәрін білемін, бәрін мен жөңдеймін” деп кеуде қағудан аулақ. Оның бойындағы жақсы қасиеттің бірі – ең алдымен ол өзіне талап қойғыш, өзін-өзі кінәлағыш, бір нәрсенің реті келмей, сәті түспей жатса да оған біреуді емес, өзін жазғыруға дайын тұрады. Обком шақырып сол баяғы скважиналар тоқтап, жұмыс ақсап жатқан Қызыладыр мұнай-газ басқармасына жұмысқа ауыстырмақ болғанда ол тағы да қарсылық көрсетпеді. Оған себеп, Иса істің басы-қасында болып, бар жағдайды өз көзімен көріп, жөндеуді ойлайды. Мансаптан өз мақсатын жоғары қоятын Иса әлдекімдердің “қызметінен төмендеп барады” деген сөзін елеген де жоқ. Иса жұмысқа кіріскенде скважиналардың бірінен соң бірі тоқтап қалуы оны күмәндандырады. Бұл жұмыстан босағанда Қамбаровтың не себепті қуанғандығын енді түсінгендей болады. Әрине, Иса бірден кедергіге тап келгенімен оны шешуге шын ар-намысымен кіріседі.

Иса бүгінгі әрекеттің ертеңгі салдарына, түпкі нәтижесіне көз жібереді, бүгінгі іске келешек тұрғысынан қарайды. Ол науқаншыл емес, істі бастардан бұрын, әуелі оның мән-жайын, қазіргі салмағы мен кейінгі құнын таразы басына тартады, тиімдісін тандап, саралайды. Жоғарғы орын бекіткен жоспарға қарсы шыққанын жаратпайтын басшылардың тегеурініне төтеп береді, қара басының пайдасын көздеп олардан ығысып, жалтақтамайды. Оның ойлағаны – елдің мүддесі. Істің байыбына барып, әбден егжей-тегжейлі зерттеген Иса енді іске кіріседі. Алдымен басқармадағы барлық технологтардың басын қосып, жиналыс өткізіп, тоқтаған скважиналардың жай-жапсарын ақылдасады, олардың да ой-пікірін тыңдайды. Өзі де ізденеді, зерттеп, зерделейді. Соның нәтижесінде мұнайдың бірқалыпты жүріп-тұруы үшін жер бетінде біраз жағдайлар жасалады. Ендігі мәселе – жердің астында. Исаның бұндай іс-әрекеттеріне Үсебаев қарсы болды. Бірақ Иса онымен қатты айтыс-тартысқа барғысы келмейді. Өзінің өміршең бастамаларының дұрыстығына, жеңіп шығатынына сенімі кәміл.

Иса ісіне барлық жұмысшы-технологтар қолдау көрсетіп, өз ықыластарын білдіреді. Романдағы Иса жалғыз емес. Оның Боташ, Атанияз, Гүлнар сияқты көмекшілері бар. Олар да қолда бар табысқа қанағат етіп, күнделікті тіршіліктің қамын ғана күйттеп жүрген адамдар емес. Маңғыстаудың келешегін ойлап, ізденіс үстінде жүрген мұнайлы өлкенің жанкүйерлері. Оған Боташтың жаңа мұнай көзін іздеп, Алматыдағы архивтерді ақтарып, Бозашы түбегіне қайта-қайта барып қайтуы, Атанияздың жер жөндеу жұмысын қолға алу керек деген идеясы, Гүлнардың мұнай өндірудің технологиясын жетілдіру жөніндегі ұсыныстары толық дәлел бола алады. Тіпті басқарманың бұрынғы бастығы, Үсебаевтың айтқанынан шыға алмай, өз ұсыныс-пікірін айта алмай, біржақты тоқырап қалған Қамбаровпен де тіл табысады. Онымен ашық-жарқын іш тартып сырласа жүріп көп жайларға көзі жетіп, кемшіліктің қыры мен сырын ұқты. Қамбаров кемшілікке өздері кінәлі екендіктерін мойындады. Кезінде ол байқаған кемшілікті Үсебаевқа айтқанда “жоспар, жоспарды орындау керек” деп өзін тұқыртып тастаған. Соңында Қамбаровпен ақылдаса отырып, жерасты жұмысын күшейту мақсатымен арнайы бөлім ашып, оған Қамбаровты бастық етіп қоймақ болды. Оның бұл жаңашыл бастамасы жұмысшылар арасында қолдау тапты. Кейін обкомда да толық мақұлданды. Иса осылайша мақсат биігіне көтеріле берді.

Бүгінгі таңдағы күрделі өндіріс, ірі кәсіпорын басшыларына тән қасиет-жаңалыққа құштарлық, қоғам дамуын, уақыт ерекшелігін, мезгіл бедерін дәл танып, анық көре білу, қажет жағдайда шұғыл әрі батыл шешімдер қабылдай алу қабілеттілігі, осы мақсатта көпшілікті үйіртуіп әкелер іскерлік пен белсенділік көрсету сияқты игі сапаларды Иса бойынан кездестіреміз.

Талайлардың тісі батпай жүрген маңызды да актуальды объекті – жұмысшылар, техникалық интеллигенция, мұнайшылар тақырыбына барлау жасаған М.Әбдіхалықовтың тұңғыш алымды талабын әбден құптау керек.

«Маршалдың естігені көп еді. Демек, білгені де мол болды. Бірақ оның бәрін жазбақ түгілі айтуға мүмкіндік жоқ еді. Оның көкірегі алдын-артын ойлап, қонақ келсе, ұялып қалмайық деп, асылы мен дәмдісін кейінге сақтап, тыққыштай беретін сарабал әженің кебезесіндей қазынаға бай еді. Көпшілігі есіл сабаздың қиялын тербеп, жүрегін мүжіп, ішінде кетті. Бұл күндерге аман жеткенде, қолынан қаламы түспейтін азғантайлардың біреуі Маршал болатын еді. Оның тұсында кітап болып жарық көрген, артында қолжазба болып қағазда қалған азғантай дүниелері менің көз алдыма құрлығы түгілі теңізінің астында мұхит болып шалқыған Маңғыстау мұнайының қара жердің бетіне болар-болмашы сызаттарды қуалап, жарықтарды бойлап, шып-шып шығып жатқан Тасбас, Түбіжік, Қарашүңгілдегідей, шөкім-шөкім жұрнақтары сияктанып көрінеді. Өлкеміздің өткені жайында тары шұқыған тауықтай дерек жиып өткен қайран ағамыздың өзімен бірге қандай ізгі арман мен игі мақсат арқалап кеткенінен хабар бергендей. Тірісінде оның айтқанына құлақ асып, қиыр өлкенің қиындыққа толы бүгіні мен қиямет-қайым өткенін көзге елестетсек, енді артында қалған азғантай қолжазбаларын ақтарып отырып, дүниеден сәбидей адал, періштеден пәк тамаша талант өткеніне көзімізді қапысыз жеткізе түсеміз...» [6, 17 б.], - деп тебірене еске алады Қазақстанның халық жазушысы, Қазақстан мемлекеттік сыйлығының лауреаты, Қазақстанның Еңбек Ері Әбіш Кекілбайұлы.

Жазушы М.Әбдіхалықов шығармалары ерекше қуат-жігерге, қуанышқа толы. Қаламгердің еңбек сүйгіш қаһармандары – өз еңбектерімен тарихи табыстарға жетіп, ел алғысын арқалаған абзал жандар. Олар аға буынның қажырлы рухын, биік мақсаты мен арманын, мағыналы ғұмырын паш етеді. Патриот жастардың халық алдындағы перзенттік, азаматтық парызды ақтау талабынан туған ізденісі мен махаббатты қастер тұтатын қасиеті – қазіргі ұрпақтың рухани жетілуіне бірден бір көмекші құрал деп айтуға болады.

М.Әбдіхалықов шығармаларының елеулі ерекшелігі оның өзіндік стилінде. Ол сөйлемді қысқа құрып, аз сөзге көп мағына береді. Тілі қарапайым да жатық, ұғымға жеңіл, оралымды, ұтымды. Халықтың қанатты, бейнелі сөздерін орынды пайдаланумен қатар өз тарапынан да өткір, ықшам сөз тіркестерін жиі қолданады. Қаламгер өндіріс тақырыбын қозғаған шығармаларында жаңа дүниені жасаушылардың қажырлы еңбегін бейнеледі, замандастарымыздың кесек те айқын образдарын жасауға ұмтылды. Бұл шығармалар М.Әбдіхалықовтың өз шығармашылығының елеулі табыстары болумен қатар жалпы әдебиетіміз үшін де ерекше қызмет атқарды, яғни әдебиетіміздің бетін бүгінгі күнге қарай батыл бұрып, онда кеңес адамдарының жасампаздық еңбегі мен жаңа тұрпатын бейнелеу тақырыбын көтеру ісінде қаламгер өзінің шығармалары арқылы елеулі еңбек сіңірді. Шығармашылығында өзі өмір кешкен дәуірдің шындығын бейнелеу, оның алдыңғы қатарлы идеяларын көркем образдар арқылы білдіру – суреткер үшін аса қажетті әрі бағалы қасиет. Осы ерекшелікті басқа көрнекті жазушыларымызбен бірге жазушының шығармашылығынан да айқын көреміз. Оның таңдаулы шығармаларының барлығы да кеңес шындығын суреттеуге, заманымыздың әр кезеңдегі маңызды оқиғаларын бейнелеуге арналған.

Қорыта келгенде, жазушы М. Әбдіхалықов “Жердің асты жеті қат” романында республикамыздағы мұнайлы өңір Маңғыстаудағы еңбек тынысын, бүгінгі таңда егеменді еліміздің ең бір табиғи мұнай, газ қорына айналған аймағының жер тарихын, мұнай кәсіпшіліктерінің соңғы жылдардағы тыныс-тіршілігін, қол жеткізген жетістіктері мен өндірісте орын алып отырған олқылықтарын нақты тұлғалар арқылы бейнелеп, оқырманға көркемдік жолмен жинақтап көрсетуге деген үлкен талап қойған.

Әдебиеттер:

1. Көркемдік кілті – шеберлік. – Алматы: Ғылым, 1985. – 348 б.
2. Нұрпейісов Ә. 2 томдық таңдамалы шығармалар. 1-т. – Алматы: Жазушы, 1985. – 472 б.
3. Нұрғали Р. 7 томдық шығармалар жинағы. 2-т. – Астана: Фолиант, 2005. – 472 б.
4. Мәмесейітов Т. Өндіріс және адам // Қазақ әдебиеті.- 1979. – 2 қыркүйек. – Б. 8.
5. Әбдіхалықов М. Жердің асты жеті қат. – Алматы: Жазушы, 1978. – 221 б.
6. Кекілбайұлы Ә. Туған жердің түлегі. // Кітапта: Мариал Әбдіхалықов. (Маңғыстау ақын-жазушыларының кітапханасы). Алматы: ҚАЗАқпарат, 2013. – 195 б. – 5-17-бб.

**Отарова А.Н., Камарова Н.С.
ТЕМА ПРОИЗВОДСТВА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
М.АБДЫХАЛЫКОВА**

В данной научной статье «Тема производства в произведениях М. Абдыхалыкова» изображается взаимосвязь между современным образом и правдой времени, а также показаны особенности стиля художника в данном направлении.

В произведениях писателя о работниках нефтяной промышленности показана логическая взаимосвязь между ними. При раскрытии темы производства новизной и особенностями произведений Абдыхалыкова актуальными являются проблемы взаимоотношения людей.

Тема работ Абдыхалыкова о жизни нефтяников отвечает требованиям времени как в момент написания, так и в наши дни. Достижения и пробелы в

производстве региона широко раскрываются с художественной точки зрения через образы конкретных личностей. Для раскрытия психологии героев произведений данной эпохи автор прибегает к использованию таких инструментов изображения, как монолог, диалог, портрет, пейзаж.

Ключевые слова: Тематика, проза, художественная специфика, стиль, тема производства, жизни нефтяников, реалии современности, образ, мировоззрение, эстетический взгляд, жизненная позиция.

Otarova A.N., Kamarova N.S.
THE THEME OF PRODUCTION IN THE WORKS
OF M. ABDYHALYKOV

In this scientific article "The theme of production in the works of M. Abdyhalykov" depicts the relationship between the modern way and the truth of time, as well as features of the artist's style in this direction.

In the writings of the writer and workers of the oil industry, a logical interrelation between them is shown. When the topic of production is exposed to the novelty and peculiarities of Abdyhalykov's works, the problems of people's relationships are topical.

The theme of Abdyhalykov's work on the life of the oil industry is the same as the requirements of the time, both at the time of writing and nowadays. Achievements and gaps in the production of the region are widely revealed from the artistic point of view through images of specific personalities. For the disclosure of the psychology of the heroes of works of this era, the author resorts to the use of such image tools as monologue, dialogue, portrait, landscape.

Keywords: themes, prose, artistic specificity, style, the theme of the production, life of oil workers, the realities of today, image, worldview, the aesthetic view, position in life.

УДК 81'42

Дальбергенова Л.Е. – доктор философии (PhD),
Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова
E-mail: ljasatdal@mail.ru

ЭВИДЕНЦИЯ И ЭПИСТЕМИЧЕСКАЯ МОДАЛЬНОСТЬ В
АРГУМЕНТАТИВНОМ ДИСКУРСЕ (НА ПРИМЕРЕ КАЗАХСКОГО,
РУССКОГО И НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКОВ)

Аннотация. В работе исследуется проблема аргументативного дискурса в когнитивно-прагматическом аспекте, рассматриваются вопросы эвиденции и эпистемической модальности как выражение источника и уровня знаний субъекта речи. В работе предпринята попытка представить фреймовые когнитивные модели аргументативных отношений, репрезентирующих личностное отношение говорящего к содержанию высказывания, основанное на фактивной или нефактивной информации.

Ключевые слова: эпистемия, эвиденциальная модальность, аргументативный дискурс, прямая эвиденция, косвенная эвиденция.

Прагматический потенциал аргументативного дискурса подразумевает исследование когнитивно-прагматического смысла каузальных отношений, изучение причинных отношений в аспекте взаимодействий пропозиционального содержания, коммуникативных интенций субъекта речи и его личностного

отношения к предмету речи. Исследование аргументативного дискурса в прагматическом аспекте предполагает выявление эвиденции и эпистемической модальности. Модусные и эвиденциальные значения аргументативных высказываний способствуют осуществлению коммуникативных намерений и ожиданий говорящего (автора текста) и в целом успешности коммуникации. Языковая коммуникация не ограничивается задачей простого сообщения, в нее входит задача передать это сообщение так, чтобы оно воздействовало на слушателя – на его разум, чувства, волю, а зачастую также и указание на источник информации – эвиденцию. Чем больше желание воздействовать, тем тщательнее производится отбор языковых средств, тем более экспрессивно сообщение.

Смысловое содержание эвиденции и эпистемической модальности определяется семантикой эпистемического модуса, репрезентирующего личностное отношение говорящего к содержанию высказывания, основанное на фактивной или нефактивной информации [1; 2; 3]. Эвиденция указывает на источник информации и источник знания говорящего. Различают прямую эвиденцию и косвенную эвиденцию. Первая указывает на то, что говорящий является свидетелем или наблюдателем происходящих событий, он может лично наблюдать происходящее: видеть, слышать. Косвенная эвиденция указывает на косвенный источник, которым может быть третье лицо [3; 4; 5]. Сцена основания, достоверность которой подтверждается наблюдаемой и ненаблюдаемой ситуаций, представляет собой таким образом фактивную и нефактивную информацию.

Эвиденция и эпистемия очень тесно взаимосвязаны между собой и представлены в данной работе качестве фреймовой модели, в частности эпистемического аргументативного фрейма. Под аргументативным фреймом традиционно понимают стандартную типовую ситуацию причинно-следственных отношений в прагматическом аспекте, характерную для того или иного языкового общества [6; 7]. Формальное выражение эпистемического аргументативного фрейма можно представить следующим образом: **Antez. (достоверная информация) → causa → Cons. (Потенциально-достоверная информация)**

Причинно-следственные связи в прагматическом аспекте представляют собой более высокую степень вовлеченности говорящего, эпистемическая модальность отражает не только степень полноты и характер знаний говорящего о наблюдаемых причинных связях событий, но и степень достоверности высказывания и меру субъективной уверенности говорящего в правильности сделанного утверждения.

Когнитивную модель эпистемического аргументативного фрейма, отражающую субъективное отношение говорящего (проявляемое либо в прототипной сцене основания, либо в прототипной следственной сцене) можно представить в двух вариантах:

1) **эпистемическая модальность (ОСНОВАНИЕ) → causa → (СЛЕДСТВИЕ)**

2) **(ОСНОВАНИЕ) → causa → эпистемическая модальность (СЛЕДСТВИЕ).**

Различные семантические типы эпистемических аргументативных отношений (далее ЭКО), реализуемых в художественном дискурсе, свидетельствуют о наличии в языковом сознании говорящего различных фреймовых моделей. В результате анализа художественного дискурса нами выявлен тсемантический тип эпистемического аргументативного фрейма: недостаточное основание (альтернативное основание).

1. **Фрейм «недостаточное основание».** Потенциально-достоверная информация, гипотетичность высказывания дают основание назвать сцену эпистемической модальности сценой полагаемого следствия или косвенной эвиденции. Фреймы эпистемических аргументативных отношений обладают более сложной структурой, обусловленной комплексным участием эпистемического модуса и пропозиционального содержания и эвиденциальности.

Эпистемический аргументативный фрейм «недостаточное основание» можно иначе обозначить как «косвенная эвиденция», позволяющую понять познавательную деятельность субъекта сознания, его сознательную когнитивную активность и мыслительную деятельность. Данный тип фрейма репрезентирует недостаточные знания истинной причины происходящих событий: субъект сознания описывает ситуации, устанавливает наличие событий в реальной действительности. Анализируя и рассуждая, он выдвигает свои причины происходящих событий. Косвенное свидетельство, недостаточность выдвигаемых субъектом оснований маркируется в причинной сцене модальными словами.

Фрейм «недостаточное основание» представляет собой одну из форм подобных суждений и строится из следующих сцен:

1. прототипной сцены основания – эпистемически модифицированной пропозиции, основанной на нефактивной информации (косвенная эвиденция);
2. прототипной следственной сцены – пропозиции положения дел, основанной на фактивной информации (прямая эвиденция);
3. прототипной сцены логической каузальной связи, актуализирующей сцену основания.

Свидетельством когнитивного осмысления объективных реалий субъективности каузальных отношений служит также предполагаемая причина, выражаемая в анализируемых языках с помощью модальных и вводных слов.

Транспонируясь из области объективной действительности в ментальную сферу, мыслительный концепт «мнение» («предположение») приобретает функциональный статус причины и вербализуется в русском и немецком языке модальными словами, например:

(1) Людмила Николаевна не любила дружить с профессорскими женами, ее раздражали разговоры о научных успехах мужей, платьях, домашних работах. Но, **вероятно**, потому, что мягкий характер застенчивой Марьи Ивановны был противоположен ее характеру, и потому, что ее трогало отношение Марьи Ивановны Толе, **она очень привязалась к Марье Ивановне** (К.Симонов. Живые и мертвые).

(2) Der Minister war fettleibig, nervös und sorgenvoll. Aufgrund eines Missverständnisses und **vielleicht, weil** er einmal von Paracelsus gehört hatte, hielt er Humboldt für einen deutschen Arzt) (D. Kehlmann. Die Vermessung der Welt) (Министр был толстым, нервным и беспокойным. Из-за недоразумения **и может быть**, потому что как-то раз он слышал о Парацельсе, он принял Гумбольдта за врача).

Аргументативный дискурс демонстрирует взаимосвязь двух типов смыслов – объективных и субъективных. Объективный смысл вербализуется в следственной сцене (она очень привязалась к Марье Ивановне; hielt er Humboldt für einen deutschen Arzt) и служит логической посылкой для установления предполагаемой причины (**вероятно, потому, что** мягкий характер застенчивой Марьи Ивановны был противоположен ее характеру, **и потому, что** ее трогало отношение Марьи Ивановны к Толе; und **vielleicht, weil** er einmal von Paracelsus gehört hatte). Субъективный аспект речи отражает прагматическое отношение

между компонентами аргументативного дискурса, отражающих косвенную эвиденцию и неполную осведомленность говорящего).

Сравним: {Следствие [она очень привязалась к Марье Ивановне] + **Предположение-основание вероятно, потому, что** мягкий характер застенчивой Марьи Ивановны был противоположен ее характеру, **и потому, что** ее трогало отношение Марьи Ивановнык Толе}}.

Предполагаемый характер причины и косвенное свидетельство выражается в казахском языке с помощью вопросительной частицы -бе:

(3) Бүгін бір түс көрді. Түсінде **көңілденгендіктен бе**, ұйқыдан да жадырап оянды (Ә. Кекілбаев. Ханша-Дария хикаясы) (Сегодня видел сон. Наверное, от того, что был в хорошем настроении во сне, он проснулся бодрым).

Семантика предполагаемой причины, гипотеза говорящего может также выражаться с помощью двух или трех модальных слов в сочетании с причинным маркером:

(4) Сана тірі болған **соңшығар, бәлкім, әйтеуір** бір ұлы күшке сенесің (Б.Мұқа. Жеті желі). (Может быть, наверно **из-за того, что** есть общеепонимание, в общем веришь в какую-то высшую силу).

Примечательным в данной конструкции является проявление субъективной аргументации в связи с предполагаемым характером причинной сцены (Сана тірі болған **соңшығар, бәлкім** (может быть из-за того, что есть общеепонимание), а также обоснования обобщением в следственном утверждении (**әйтеуір** бір ұлы күшке сенесің (в общем веришь в какую-то высшую силу)). Модальное слово **әйтеуір** выполняет в данных эпистемических аргументативных связях функцию усиления эпистемической модальности.

Таким образом, восстанавливается связь, которая может быть не достаточно достоверной с точки зрения реального положения вещей, но достоверной с точки зрения говорящего. Итак, эпистемический аргументативный фрейм «недостаточное основание» представляет собой формат субъективных знаний о той или иной ситуации, выражаемый в форме рассуждения и размышления. Рассуждение представляют собой выражение личностной позиции говорящего к наблюдаемому положению дел. Анализ языкового материала показывает, что эпистемическая модальность в аргументативном дискурсе объективируется в казахском языке с помощью модальных слов: **бәлкім, бәлки, сияқты, шығар, в немецком языке с помощью модальных слов wohl, möglicherweise и модальных слов вероятно, должно быть, наверное, похоже в русском языке.**

1.1 Субфрейм «альтернативное основание». На основе анализа иллюстративного материала нами выявлены аргументативные фреймы, отражающие ситуации недостаточных знаний субъекта сознания. Не располагая достоверной информацией, субъект выдвигает две или несколько предполагаемых причин. Данный тип каузальных отношений мы назовем субфреймом недостаточного основания, а именно фреймом «альтернативное основание».

Субфрейм «альтернативное основание» включает в себя следующие сцены:

- прототипную сцену основания – две или несколько эпистемически модифицированных пропозиций, основанных на нефактивной информации (модус полагания);
- прототипную следственную сцену – пропозицию положения дел, основанной на фактивной информации;
- прототипную сцену логической каузальной связи.

Субъективным признаком обладает ЭКФ, в котором одна из сцен выражает две или более причин, усиливающих неуверенность, незнание истинной причины говорящим субъектом и отражающих его субъективные домыслы и рассуждения и прямую эвиденцию. Данный тип отношений называется альтернативным основанием.

Необходимо отметить сходство в анализируемых языках по наличию альтернативной причины. Так, в следующем примере эпистемический модус полагания передается с помощью повтора косвенного вопроса то ли, а также модального слова может быть.

(1) Равным способом ничего таинственного. Родитель был в отъезде, соскучился. Сам сыну на глаз не показывается – **то ли** обещание такое дал, **то ли** от гордости, **а может быть**, не хочет терзать мальчика, привыкающего к новому отцу (Б.Пастернак. Доктор Живаго).

Фрейм «альтернативное основание» обнаруживает проявление большей степени субъективности каузальных отношений ввиду незнания говорящим истинного положения дел, ср.: **то ли** обещание такое дал, **то ли** от гордости, **а может быть**, не хочет терзать мальчика, привыкающего к новому отцу.

Отличительной особенностью данного фрейма является отражение коммуникативной ситуации обоснования, сочетаемое с оценочным модусом говорящего. Выдвигая две или более предполагаемых причин, говорящий оценивает ту или иную ситуацию со своей точки зрения и является источником информации:

(2) Вошедший был, очевидно, тем человеком, к которому принадлежали попадавшие в доме запасы. Его внешность показалась доктору виденной и знакомой. **Вероятно**, посетитель тоже был предупрежден, что дом не пуст. **Он недостаточно удивился его обитаемости. Может быть**, его предварили, кого он встретит внутри. **Может быть**, сам он знал доктора (Б.Пастернак. Доктор Живаго).

Данные тексты демонстрируют каузальные отношения между следствием (Родитель был в отъезде, соскучился. Сам сыну на глаз не показывается) (**Вероятно**, посетитель тоже был предупрежден, что дом не пуст), и тремя предполагаемыми причинами, имеющие одинаковую силу (**то ли** обещание такое дал, **то ли** от гордости, **а может быть**, не хочет терзать мальчика) (**Может быть** его предварили. Кого он встретит внутри. **Может быть** сам он знал доктора).

Причинное значение вводных модальных слов и частицы то ли наглядно иллюстрирует союз потому что, ср.:

(1a) Сам сыну на глаз не показывается, **потому что**, наверное, обещание такое дал, **или потому что** горд был, а может быть, **потому что** не хочет терзать мальчика, привыкающего к новому отцу.

(2a) **Он недостаточно удивился его обитаемости. Может быть**, потому что его предварили, кого он встретит внутри. **Может быть, потому что** сам он знал доктора.

Сравним аналогичный пример в немецком языке:

(3) Gomez fragte, warum sie so lange unterwegs sein müssen. Er wisse es nicht, sagte Bonpland. **Vielleicht** das Leben fordert das. **Vielleicht** das Schicksal) (W. Kehlmann. Die Vermessung der Welt) (Гомер спросил, почему они должны быть так долго в пути. Не знаю, ответил Бонпланд. **Может** жизнь этого требует. **Может** судьба).

Альтернативное основание выражается повтором модального слова *vielleicht* (**может быть**), свидетельствующей о неуверенном знании самого говорящего истинной причины столь долгих путешествий.

Причинное значение вводного слова подтверждает в НЯ введение подчинительного союза weil:

(3a) Gomez fragte, warum sie so lange unterwegs seien müssen. Er wisse es nicht, sagte Bonpland. Vielleicht **weil** das Leben fordert das. Vielleicht **weil** das Schicksal)(Гомер спросил, почему они должны быть так долго в пути. Не знаю, ответил Бонпланд. Может быть, **потому что** жизнь этого требует. Может быть, **потому что** судьба такая).

Гипотетичность каузального высказывания выражается в казахском языке с помощью частиц **ма/ме, ба/бе**. Обоснование выражается вводным словом с максимально обобщенной семантикой әйтеуір (как бы то ни было, в общем).

(1) Екі абысын тегінде, ақылды, бәйбішелер болудың үстіне, ерлерін өз ырықна бағындырған дүниеқор, мал-жанды әйелдер. **Соры ма, ырысы ма, әйтеуір**, тағы бір өзгешеліктері бойынша намысқор кісілер. Ол намысты және әйелше ойламай, еркекше, тіпті, сол еркектер үшін де өздері ойлайтын (М. Әуезов. Абай жолы). (Две сношеницы помимо того, что были умными женами (байбише), были также жадными, подчинившими себе своих мужей. **То ли к несчастью, то ли к добру, в общем** еще одна их особенность это самолюбие. Это самолюбие выражалось по мужски, не как у женщин, они даже принимали решение вместо мужчин).

Данный фрейм представляет собой формат недостаточных знаний в форме различных гипотез и версий и характеризуется интерпретативным свойством: говорящий выражает собственное видение мира, восприятие и осмысление определенных ситуаций в процессе коммуникативной деятельности.

В вышеприведенном примере **соры и ырыс (несчастье и добро)** интерпретируются автором как предполагаемые причины поведения женщин.

Причинное значение частиц ма/ме, ба/бе можно продемонстрировать с помощью причинных аффиксов:

(2) **Сорысыдан ба, әлде ырысы сондай болғанынан бе, әйтеуір**, тағы бір өзгешеліктері бойынша намысқор кісілер (**То ли от несчастья, то ли потому что добру, в общем** еще одна их особенность это самолюбие).

Характерной особенностью каузального дискурса «альтернативная причина» является отсутствие эксплицитных каузальных маркеров. Субъективные версии говорящего объективируются с помощью повтора модальных слов (**соры ма,.. ырысы ма...; то ли..., то ли..., а может быть...; может быть...**).

Альтернативная причина находит свое выражение также с помощью одного модального слова при наличии союза или:

(3) Beunruhigt sah er auf seinen Block. Er würde hierfür einen professionellen Zeichner brauchen. Er starrte in das Gesicht, und **es lag wohl an der Hitze oder am Maisgerruch**, dass er sich auf einmal abwenden musste (D. Kehlmann. Die Vermessung der Welt) (Он посмотрел беспокойно на свой блок. Ему бы сюда профессионального чертежника. Он всмотрелся в лицо и **резко отвернулся, видимо из-за жары или из-за запаха кукурузы**).

Трансформационный метод демонстрирует две возможные причины:

(7a) Er musste sich auf einmal abwenden, **denn (weil)** es war **wohl** heiss **oder** es roch nach **Mais** (он отвернулся, **видимо, потому, что было жарко или пахло кукурузой**).

Или:

(7б) Es war **wohl** heiss und es roch nach **Mais, vielleicht deshalb** musste er sich auf einmal abwenden (он отвернулся, **видимо, потому, что было жарко и пахло кукурузой**).

Модусно-прагматический формант **wohl** маркирует когнитивное состояние субъекта речи, неуверенное обоснование говорящего. Причинная сцена передается с помощью глагола (an D. anliegen (причина в том, что). Альтернативный характер предполагаемой причины не всегда требует эксплицитного выражения.

Таким образом, фреймы с альтернативной причиной в сопоставляемых языках не требуют эксплицитных средств выражения со значением причины (союзов, аффиксов, послелогов). Степень субъективного знания об утверждаемых событиях, недостаточная осведомленность субъекта объективируется в языке с помощью повтора вопросительных частиц и модальных слов.

Итак, фрейм «альтернативное основание» является способом рассуждения, причинно-информативным компонентом, содержащим один, два или несколько причин, включающих в себя необходимые домысливания, предположения. Анализ практического материала обнаружил наличие данного фрейма во всех сопоставляемых языках, что свидетельствует о том, что данный каузальный фрейм представляет собой сложный коммуникативный акт, отражающий когнитивную деятельность человеческого мозга в процессе познания окружающего мира.

Таким образом, фреймы с альтернативной причиной в сопоставляемых языках не требуют эксплицитных средств выражения со значением причины (союзов, аффиксов, послелогов). Степень субъективного знания об утверждаемых событиях, недостаточная осведомленность субъекта и прямая эвиденция объективируется в языке с помощью повтора вопросительных частиц и модальных слов.

Итак, фрейм «альтернативное основание» является способом рассуждения, причинно-информативным компонентом, содержащим один, два или несколько причин, включающих в себя необходимые домысливания, предположения. Анализ практического материала обнаружил наличие данного фрейма во всех сопоставляемых языках, что свидетельствует о том, что данный аргументативный фрейм представляет собой сложный коммуникативный акт, отражающий когнитивную деятельность человеческого мозга в процессе познания окружающего мира, указывающий на говорящего как на источник прямой или косвенной эвиденции.

На основе анализа иллюстративного материала нами выявлены аргументативные ситуации, отражающие ситуации недостаточных знаний субъекта сознания. Как показывает анализ фактического материала казахский, русский и немецкий языки обладают различными вариантами эпистемических фреймов, обнаруживает различные формы эпистемической модальности и эвиденции в аргументативном дискурсе.

Литература:

1. Abraham W. *Die Urmasse von Modalität und ihre Ausgliederung. Modalität anhand von Modalverben, Modalpartikel und Modus* // Abraham, Werner / Leis, Elisabeth (Hrsg.): *Modalität: Epistemik und Evidentialität bei Modalverb, Adverb, Modalpartikel und Modus*. – Tübingen, 2009. – S. 251-302.
2. Nyuts J. *Epistemic Modality, Language, and Conceptualization*. – Amsterdam: John Benjamins B.V., 2001.
3. Kijko, Ju. *Evidentialität und epistemische Modalität in deutschen und ukrainischen informationsbetonten Presstexten* // *Tekst i diskurs – Text und Diskurs* 6. – 2013. – S. 131–151.
4. Anderson, L.B. *Evidentials, Paths of Change, and Mental Maps: Typologically Regular Asymmetries* // Chafe, Wallace/Nichols, Johanna (Hgg.):

Evidentiality: The Linguistic Coding of Epistemology. – Norwood, N.J.: Ablex (*Advances in Discourse Processes* 20) – 1986. – S. 273-312.

5. Boye, K. *Epistemic meaning: A cross linguistic and functional cognitive study.* – Berlin: de Gruyter. – 2012.

6. Dalbergenova L., Zharkynbekova Sh. *Die Framemodellierung volitiver kausaler Zusammenhänge am Beispiel der russischen Sprache // Studia Slavica Hung.* – Budapest, Akadémiai Kiadó. – № 62/1. – P. 136-147.

7. Dalbergenova L., Zharkynbekova Sh. *Cognitive approach to the study of causal relations // Procedia - Social and Behavioral Sciences.* – 2014. – Volume 143. – P. 233-237.

Dalbergenova L.E.

**EVIDENTY AND EPISTEMIC MODALITY IN ARGUMENTATIVE
DISCOURSE
(IN CASE OF KAZAKH, RUSSIAN AND ENGLISH)**

The paper investigates the problem of argumentative discourse in the cognitive-pragmatic aspect, examines the issues of epistemy and evidential mode as an expression of the level of knowledge of the subject of speech. An attempt is made to present frame cognitive models of argumentative relations that represent the speaker's personal attitude to the content of the statement, based on factual or non-active information.

Keywords: epistemic mode, evidency mode, argumentative discourse, direct evidency, indirect evidency.

Дальбергенова Л.Е.

**ДӘЛЕЛДІ ДИСКУРСТЕГІ ЭВИДЕНЦИЯ ЖӘНЕ ЭПИСТЕМИЯЛЫҚ
МОДАЛЬДЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ
(ҚАЗАҚ, ОРЫС ЖӘНЕ НЕМІС ТІЛДЕРДЕ)**

Жұмыста когнитивті-прагматикалық аспектідегі дәлелді дискурс және сөйлеу субъектісінің білім деңгейін танытатын эвиденция және эпистемиялық модальдік мәселелері қарастырылып, зерттелінген. Жұмыста фактілі немесе фактілі емес ақпаратқа негізделген сөйлеушінің айту мазмұнына жеке қатынасын танытатын дәлелденген қатынастардың фреймолық когнитивті үлгілерін таныту көзделген.

Тірек сөздер: эпистемия, эвиденциялық модальдылық, дәлелді дискурс, тура эвиденция, жанама эвиденция.

ӘОЖ 811.512.122

Бекбосынова А.Х. – филология ғылымдарының кандидаты,
Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті

E-mail: assia-bek@mail.ru

Нургазина.Б.Х. – Қостанай мемлекеттік педагогикалық
университетінің студенті

E-mail: bal_zhan92@mail.ru

**«ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНДЕГІ ТЕҢЕУ МЕН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ
ҚОЛДАНЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Аңдатпа. «Қазақ» газеті – тіл байлығы жағынан ерекшеленген газеттердің бірі. Мақалада тұңғыш жалпыхалықтық «Қазақ» газетіндегі теңеу мен фразеологизмдердің қолданылу ерекшелігі мен олардың стильдік қызметі сөз

болады. Өмір құбылыстарын бейнелі түрде танытудың тиімді тәсілі ретінде және автордың адресатқа тигізер стилистикалық әсерін жүзеге асыру мақсатында теңеулер тиімді қолданылған.

Сақтандыру және этнокогнитивтік мағынасы бар фразеологиялық бірліктердің мағыналық ерекшеліктері мысалдар арқылы сараланады.

Тірек сөздер: Эстетикалық тәсіл, бағалаушылық, номинативтік қызмет, этнокогнитивтік мағына, этномәдени жүйе.

XX ғасырдың басында шыққан «Қазақ» газеті – өзінің тіл байлығымен оқырмандарына жол тапқан газеттердің бірі. Бұған дәлел – газет беттерінде жарияланған мақалаларда фразеологизм, теңеу т.б. көркемдегіш тәсілдердің молынан қолданылуы. Жалпы «Қазақ» газеті – қай жағынан алсақ та өзінен кейінгі ұлт баспасөзіне үлгі-өнеге бола білген басылым.

Теңеу – кез келген мәтінде ерекше орын алатын бейнелі сөз. «Теңеудің көркемдік сипаты көркем әдебиет стилінде, ауызекі сөйлеу стилі және публицистикалық стильде ұқсату мен бейнелілікке құрала отырып, адресанттың айналасындағы зат құбылыстың субъективті, объективті теңелетін заттардың жалпы сипатын санада сақталған стилистикалық фреймдер арқылы беретіндігімен ерекшеленеді» [1, 104 б.].

Теңеу – өнерде бейнелеуге ерекше эстетикалық қуат беретін көркемдік тәсіл. «Қазақ» газетінің мақала авторлары теңеуді ерекше эстетикалық тәсіл ретінде пайдаланған. Көбіне теңеулердің көп қолданылуы көбіне екі түрлі құбылысты, адам мен қоршаған әлемді суреттеп бейнелеуде қолданылады. Әсіресе, табиғат арасындағы қарым-қатынастың күрделілігі және көпқырлылығы салыстыра отырып суреттеуде ерекше көрініс табады.

«Ал, Алаштың азаматтары! **Ақсақ қойдай** басқадан кейін **қалғанымыз ба?** Жоқ, қалмас амалын іздеп қамданамыз ба? Қалмаймын десең, қарап жатпалық. Көп істе көп болып жабылайық!» (Қазақ, 1913, №1). Алаш азаматтарын ұлтына қызмет етуге шақырған, ұран түрінде жазылған сөйлем - ақсақ қойдай теңеулік тіркесімен берілген. Күн жерден айнамайды, жер күннен айналады. **Жер ұршықтай үйіріліп** айналғанда жер үстінің бәрі де бірінен соң бірі күн жаққа қарайды. 24 сағат ішінде жердің күнге қарамайтын жағы жоқ, Жапония да, Филиппин де, бұл біз отырған Суматра да, күллі Африка да, Еуропа да, Азия да суткасына күнге бір-бір қарап өтеді (Қазақ, 1913, №1). Жер ұршықтай үйірілу теңеулік құрылымы – қазақтың таным-түсінігіне барынша жақын сөз. Бұрынғы замандағы қазақтың басшылары **есік пен төрдей жерден арғыны болжай алмайтын болғанда**, жалпақ жұртқа өпке жүрер ме? (Қазақ, 1913, №11).

Есік, төр лексемалары өлшем, мөлшерді білдіретін парадигмалық қатарға кіреді. Арақашықтықты сипаттап тұрған **есік пен төрдей** тұрақты теңеуінің мағынасы жақын мағынасында жұмсалған.

Енді тыңнан біреу газета ал десе, қашан оқытып көрсетіп, анық қазақ тілінде, қазақтың керегін білдіріп тұрғандығына көздерін жеткізгенше арбадан **шошыған аттай үркеді** (Қазақ, 1913, №28). Енді осы жоқ пен кемшілігімізді толтырмай, қисығымызды түзетпей, кем-кетіктерімізге, оқу жолындағы тарыққандарымызға жәрдем бермей, жеке-жеке **құлан, киікше** жайылып жүре береміз бе, жоқ біз де басқалардан өрнек алып, дертімізге дәрмен іздейміз бе? (Қазақ, 1913, №37).

Көшпелі өмір сүріп, төрт түлік малды күнкөрістің көзі санаған халқымыздың теңеулері де осы төрт түлік малмен қатысты айтылды. Бір нәрседен шошу әрекеті өзге затқа немесе құбылысқа емес, аттың шошуымен салыстырылып, көз алдымызға өзімізге таныс аттың таныс қимылын елестетеді.

«Қазақ» газетінде жануарлар әлеміне қатысты теңеулер: ақсақ қойдай, жарауы түскен аттай, ұры мысықтай, айдаған қойдай, иттің жорғасындай (мысқыл мәнде айтылады, мағынасы - қалай болса солай, нашар), түйедей, түйе құмалағындай, тоғытатын қой секілді, тышқан сынды, итше ырылдасқан, қасқырдай жау көру, көбелекше айналу, аттай зырқырап, құлындай жаны, шегірткедей қыру, шыбындай қырылу, айғырдай азынап, шапқан аттай, тышқандай өлтіру, ит пен қасқыр арасындай, бәйге атындай, жақсы жорғадай, сасқан үйрекше, сона сияқты, құмырсқаша дамыл алмау, ақсақ иттей, кенедей қаулау, шырғаға түскен құстай, мұрнын тескен тайыншадай, ұлақтың бақырғанындай, жетім қозыша жалақтау, көзсіз көбелектей, шыбындай бейнет, сиырша шықырлап шығу, қойшы мен сиыршыдай көрнек болу, қозының көгені һәм қаққан қазығы сияқты, арыстандай алысу, т.б; өсімдіктер әлеміне қатысты теңеулер: бәйшешектей жас уақыт, қоғаның ұшындай жалпайып, гүлдей, томардай топас кекесін сөз, т.б; табиғаттағы іс әрекеттер мен құбылыстарға қатысты теңеулер: аққан судай, өрт шыққандай, жау шапқандай жанталасу, жер мен көк арасындай, көз жасын судай ағызып, желмен тең, судай кешіп отыр, сынаптай сырғанап жүрген, жауған қардай, жаңбырдай жауған оқ, т.б. теңеулік құрылымына заттық және материалдық әлем негіз болған теңеулер: ұршықтай үйірілу, маржандай жалтырау, қазандай сәлде, үйдің шаңырағындай, арбадай шөп, шалғынға түскен инедей, ұлтарақтай жер, күмістей аппақ, әйнектің көзіндей, қарындары күбідей, сакалдары күйектей, сәлдесі қазандай, алтай тауындай алтын, гауһардай жарқырау т.б. түрінде кездеседі.

Газет авторлары теңеулерді қолдануда қазақтың тұрмыс-тіршілігіне етене таныс сөздерді ала отырып бейнелі образ жасаған. «Ұлттық атаулардың жасалуының бір жолы, ұғымды берудің көркемдік тәсіліне теңеулерді жатқызуға болады. Себебі теңеулерде ұлт тілінің өзіне ғана тән ерекшелігін көрсететін белгілер барынша ашық әрі айқын көрініп тұрады» [2, 23 б.].

Сондай-ақ профессор Т.Қоңыров атап көрсеткен теңеулердің жасалуының барлық түрлері аталмыш газет беттерінде кездеседі. Тіл байлығын бойына мол жинақтаған, халқымыздың рухани дүниетанымынан хабар беретін асыл қазыналардың бірі – тұрақты теңеулердің барынша көп қолданылғанын байқадық.

Мен осы күнгі **қазанға салған ас секілді** жұрттың сөзінің, дауының жақсы болсын, жаман болсын, істің ортасында **жанып отырмын** (Қазақ, 1913, №38). Біздің байлар ақшаны болыстыққа шашады, әкесі өлсе атаусыз қалады деп ат шаптырып ас береді, бұларға шыққан **мал орынсыз далаға шашылғанмен тең** (Қазақ, 1913, №31). Қазақ сахарада **желмен тең**: қашайын десе оны ұстай қою оңай жұмыс емес (Қазақ, 1913, №32). Егер біздің газетамыз әлгі айтылған екі ақылдың бірін айтқанда қазақтың **сүттей ұйып тындай қоюына** біздің де көзіміз жетпейді (Қазақ, 1913, №10).

Сонымен, «Қазақ» газетінде қолданылған теңеулердің рөлі айрықша деуімізге болады. Олар сөзге қосымша бояу ғана үстемей, өмір құбылыстарын бейнелі түрде танытудың тиімді тәсілі ретінде және автордың адресатқа тигізер стилистикалық әсерін жүзеге асыру мақсатында тиімді қолданылған.

Тіліміздегі фразеологизмдер – халқымыздың ұлттық ерекшелігінің бір көрінісі. Фразеологизмдерде халқымыздың дүниетанымы, әдет-ғұрпы мен салты, тұрмыс-тіршілігі, мәдениеті мейлінше бейнелі сөзбен беріледі. Фразеологиялық бірліктерде логикалық ой мен құпия сыр бар. Жұмбақ сырдың мағынасын біліп, оны орнымен жұмсай білу де үлкен шеберлікті қажет етеді.

«Фразеологизмдердің ұлттық өзіндік сипаты (характері) сөз бейнелеу тәсілдері арқылы анықталады. Образды сөз жайдан-жай жасалмайды, мазмұн мен түр бірлесе келіп, осылардың тұтас жиынтығынан келіп шығады. Бейнелі сөздер, әсіресе фразалық тіркестер адамның құлақ құрышын қандырып, көкейге ой

салады, жүректің көзін ашып, нәр тамызады, бүкіл сезім біткенді оятып, эстетикалық талғамын арттырады, жаныңды жадыратып, күлкіге бөлейді. Сондықтан бұларды жансызға жан бітіретін бейнелеу құралы деуімізге де болады. Ана тілінің байлығы мен әуезділігін анықтауда фразеологизмдердің алатын орны ерекше. Сөз байлығы сөздің санымен де, мән-мағынасымен де өлшенеді. Сөздің сапа жағынан қаншалықты дамығандығы – оның көп мағыналық сипат алып, әлденеше фразеологизмдерді тудыруға себеп болуында» [3, 105 б.].

«Фразеологизмдер халықтың менталитеті мен мәдениетінен мәлімет жеткізетін ақпарат көзі ретінде репрезентацияланады, танымдық құрал қызметін атқарады, сөйтіп этномәдени жүйенің құнды деректері қатарында бағаланады. Тіліміздегі фразеологизмдердің пайда болу уәжі ұлт мәдениетіне, ұлт дүниетанымына байланысты болатындығы мәлім» [4, 193 б.].

«Қазақ» газетінде фразеологизмдерді қолданудың өзіндік ерекшеліктері бар. Мысалы, тілімізде кездесетін бір нәрсені істеуге шыдап кірісу, тәуекел ету – бел байлады [буды], белді бекем [шарт] байлады фразеологиялық бірлік түрінде берілген болса, газет тілінде күрделеніп **жеңін киіп, етегін жиып, белін буып** түрінде кездескен.

Түріктер **жеңін киіп, етегін жиып, белін буынғанша** жаулары тұс-тұсынан бас салып, қалаларын, жерлерін ала бастады (Қазақ, 1913, №1).

Қолы қысқа – кедей жарлы, қалтасы жұқа және **қолы ұзын** – не істеймін десе де қолынан келетіні жайлы айтылады. (Бұл жерде бай, дәулетті, өрісі кең адам ұғымында тұр). Бай қазақ баласын жастан оқытпайды «миы ашиды» деп, жасынан оқимын деп талап қылған қазақ жігіттерінің **қолы қысқа, қолтығы тар** болады (Қазақ, 1913, №36). Бір күн қатын байыменен араздасып үйінен кетіп қалса, оған **қолы ұзын, қолтығы кең** бір арам ойлы кез келе кетеді (Қазақ, 1914, №62).

Сөзі [ойы] бір жерден шығу – айтқандары үйлесе кету мағынасында айтылатын тұрақты тіркесі газет тілінде: **Көз бір жерден ұшырасып, сөз бір жерден шығып тұрған** қазірде неш нәрсе болмағанмен Лондон кеңесі бәрін жөндеп тыныштығын табар деген үміттемін – деген (Қазақ, 1913, №37) тұлғада кездескен.

Сондай-ақ фразеологиялық бірліктердің бағалауыштық және түрлі жағдаяттармен арақатынасты көрсететін номинативтік қызметін атап өтуге болады.

Қай жақтан екендігі білінбеген соң ондай **жалаң аяқты** қайдан тапсын, **соры қайнап** старшина қазына ақшасын өз жанынан төлеп жіберді (Қазақ, 1913, №5). Газетаны шығарушылар бай адамдар емес, **қалтарлары тақыр** (Қазақ, 1913, №7). Олар аздығына карамай **аузы алты қарыс** жұрттармен жағаласып теңдікке жетіп жүр (Қазақ, 1913, №34). Жоқ жерде жұртқа мұрындық болып бірқатар елдің обалына қалмаса еді деп жаны ашып, аяп тұрған **көзі ашықтар** да бар (Қазақ, 1913, №23).

Солардың ішінде сөзі **тас көңілді ерітерлік**, бұрын өзі де құл болған негрдің бір шалы бар еді (Қазақ, 1913, №9). Ту басында хандар өз тілеуімен орысқа бағынғанда жалпақ жұрттың **қаны ұйып**, оншама ықылас қоя қойған жоқ еді (Қазақ, 1913, №11). Балқан соғысы Махмұд Шукат қолына әбден түрік ұтылған соң тиіп, бұл сорлы өзінің «Жас түрік» партиясымен **қапы қалған** еді (Қазақ, 1913, №17). «**Жығылғанға жұдырық**» дегендей, Лепсі хәм Қапал уезінің қазақтары биыл тағы жұтады (Қазақ, 1913, №17).

Мұнан бес-алты жыл бұрын шапқан аттай зырқырап келе жатқан шәкірттеріміз осы арада үн-түндері жоқ тастай батып, судай сіңіп кеткен соң **зығырданым қайнап** жазған бір өпкем-назым еді (Қазақ, 1913, №27). Ұлы патшалардың ішіндегі дәруалары, мысалы, Германия, Англия хәм Франсия, Антолы да хәм түрлі пайдалы іс істеуге түрік хукіметінен рұқсат алды, сонымен **ауыздары майланып**, түрікті болғармен бітім сөйлесуге еркін жіберіп отырғаны (Қазақ, 1913, №31). Судебный палата кешкі сағат 10-да істі тексеріп болып,

Тоқтабай ұғын айыпсыз тауып **ағартып жіберді** (босатып жіберу мағынасында) (Қазақ, 1913, №31).

«Қазақ» газетіндегі фразеологизмдер адам және қоғам тіршілігіндегі алуан түрлі әлеуметтік-психологиялық, саяси кезеңдерді суреттеуде ерекше қызметке ие болған. Мысалы, көзі ашық – оқыған, білімді, тереңнен ойлайтын адам; Газета деген керек нәрсе ғой, ендігі заманда дүниенің қаруы, діннің тіреуі, тіршіліктің серігі газета болған соң, артын ойлаған, алдын болжаған, **көзі ашық** жұрттар газетаны жанындай көрді (Қазақ, 1913, №1). Зығырданы қайнау тіркесінде адамның ішкі жан-дүниесінде болатын іс әрекет суреттелген; Мұнан бес-алты жыл бұрын шапқан аттай зырқырап келе жатқан шәкірттеріміз осы арада үн-түндері жоқ тастай батып, судай сіңіп кеткен соң **зығырданым қайнап** жазған бір өкпе назым еді (Қазақ, 1913, №27).

Сақтандыру мағынасындағы фразеологиялық бірліктер: Ақырында айтып келгенде, **«есің барда етегің жап»** дегендейін, тазалықты орнына келтіріп, ең абзалы науқасты бойға жуытпай, науқас бір жайылып алған соң жай кісінің түгіл дәрігерлердің де қолдарынан тоқтала қоюы қиынырақ болады (Қазақ, 1913, №32). Әуелі малсыз күн көре алмайтын болғанда **«Сау басына сақина тілеп алмасқа»** керек еді (Қазақ, 1913, №24). **«Тоқал ешкі мүйіз сұрап, құлағынан айырылды»** деген секілді болып тұрмыз, Аллах жерлі қылсын (Қазақ, 1913, №38).

Этнокогнитивтік мағынасы бар фразеологиялық бірліктер: **Қара қазан, сары баланың қамын** ойлау бұларға парыз (Қазақ, 1913, №37).

Қара қазан, сары баланың қамы - бала-шаға, өмірі өксімеуін, отбасы амандығын қорғаштау мағынасында айтылатын фразеологиялық бірліктегі **қазан** сөзінің мағынасы өзінің тура мағынасынан әлдеқайда кең. Қазанның этнос санасындағы мәдени-тілдік бейнесі әртүрлі нышандар мен символдық белгілер арқылы ажыратылады. Қазан – тоқшылықтың, ал қара қазан – ел бірлігінің, татулықтың белгісі. Ең біріншіден, қазан – үйдің бас мүлкі және рухани дүниенің қасиетті мүлкі ретінде қаралады.

«Қазақы дастарқанға қойылатын тағамдардың түгелге жуығы дерлік қазаннан шығатындықтан, оның күнделікті дүниеауи тіршіліктегі орны да ерекше болды. Қызға жасау бергенде қазанды ошағымен береді. Бүркіт қырық қырсықтың бетін қайтарады деп, ел ішінде ошақтың үш бұтына деп ырымдап, арнайы кәдеге бүркіт бергені айтылады. Ұлға енші беріп, бөлек шығарғанда қазан беру міндетті саналған. Ұлына енші беріп, бөлек үй еткен, өз парызын өтеген әке «қойнына қатын салып, бауырына қазан орнаттым» дейді. Бұл – «баламды ел қатарына қостым» - дегені. Әдеп нормасы бойынша, үйлеріне қонақ келгенде, сол үйдің әйелі ет асайын, тамақ пісірейін демей қазан көтерейін деп, қазан-ошағын қамдай бастайды. Ошақтағы қазан ернеуін босағаға қаратып қисайта аспайды, «нәсібің» төгіледі деп ырымдайды. Малдың тастаған ішін қара қазанның астына салып бастырып қойса, іш тастауы тыйлады дейді. Күнделікті тіршілік, отбасының күнкөрісін айтқанда қара қазан, сары баланың қамы деп «қазанды» кірістіріп айтады. Әйел толғатып, туайын деп жатқанда ошақтағы қазанға абысындары ет салып қояды. Қара қазан бұрын қайнай ма, қара қатын бұрын туа ма деп «жарыстырады». Мұндай ырымды жарысқазан деп атайды» [5, 361 б.].

Сиез бола қалса бетегеден биік, жусаннан аласа болады (Қазақ, 1913, №38).

Бетегеден биік, жусаннан аласа болу тұрақты тіркесінің құрамындағы жусан сөзінің тілдік мағынасынан басқа қосымша мағынасы бар. Жусан – қазақтың кең даласының ажырамас атрибуты. Қазақ жазушыларының туындыларында ұзақ сапарға және алыс елге кеткен дала адамының ең алдымен жусан иісін аңсайтыны сөз етіледі.

Сөйтіп шуваш балаларын шуваш тілімен һәм шуваш әліфбесімен оқытпай, бірден орыс тілімен, орыс әліфбесімен оқытуға министр **батасын беріп отыр** (Қазақ, 1914, №61).

Мәтінде батасын беру фразеологиялық тіркесі – рұқсатын беру мағынасында айтылып тұр. Тілімізде батасын беру - жақсы тілек білдіру, жақсы ниет айтты мағынасында қолданылады. «Бата – ақ тілек, ізгі ниет, береке-молшылық, аман-саулық тілеп, жалбарыну түрінде айтылады. Қазақы ортада ерекше қасиетті саналады. Бата маңызды бір іске кіріскенде, басталған іс нәтижелі аяқталғанда өзіндік рәсімімен орындалатын тілек айтудың ерекше формасы. Бата бергенде дәм-тұздың болуы шарт. Ерте заманда батаны көптің алдында да, жеке адам алдында да жасайтын болған. Топ алдында батаны көбінесе елге сыйлы, жасы үлкен ақсақал жиналған көпшіліктің атынан үй иесіне немесе той, ас иесіне берген және батаны сондағы қауымға да арнаған. Ал жеке айтылған бата нақты бір адамға беріліп, оған игі тілектер тіленіп, жақсы сөздер айтылған. Дәстүрлі ортаның эпостық жырларында әкенің баласына бата беру сюжеттері айқын көрініс табады. Бата беру құрметті іс саналады және өз жоралғысы бар. Сондықтан бата айтыларда бата тілеуші адам немесе жамағат қос қолдап алақан жайып, «Әмин» деп ишарат білдіреді. Сол кезде бата беруші әуезді де мәнерлі үнімен тапқататып бата береді. Бата аяқталғанда жиналған қауым бір ауыздан қуаттап «Әумин, Айтқаныңыз келсін!», - деп бет сипат, ырым қылады» [6, 429 б.].

Өткен жаз жасырынып елге қайттым, Кір жуып, кіндік кескен жерге қайттым (Қазақ, 1914, №88). Кір жуып, кіндік кескен жер – туған жер, атамекен, атақоныс. «Тұрақты образды тіркеске айналған бұл ұғым – атақоныс, атамекен, ел жұрт категорияларының баламалары ретінде, бірақ, басқа таксономиялық деңгейді білдіреді. Кіндік кесіп, кір жуған жер ата-бабасының қонысы, сол жерде ата-бабаларының ізі қалған, зираты қойылған жер. Сондықтан, кіндік қаны тамған жер әрқашанда киелі саналады. Дәстүрлі ортада бастарына үлкен іс түскенде ғана болмаса, кіндік қаны тамған жерден басқа жерге, бөтен елге қоныс тебу орын алмайды. Бір өлкеде туып өскен адамдар арасында кіндік кесіп, кір жуған жері бар деген жақындықты білдіретін ұғым ретінде қолданылады» [5, 322 б.].

Күні кеше кигіз туырлықты қазақтың өз тізгіні өзінде, жер мен суы еркін, **төрт түлігі сай** еді (Қазақ, 1913, №37).

Төрт түлігі сай болу – төрт түлік малдың көп болып, бай болу ұғымында айтылады. «Төрт түлік – қолда өсірілетін малдың ортақ атауы. Төрт түліктің санатына малшаруашылығының объектісі – қой-ешкі, жылқы, түйе және сиыр түлегі енеді (ал ешкі отар түрінде бағылмайтындықтан жеке түлік санатына кірмеген. Төрт түлік көшпелі қоғамының негізгі құндылығы, өндіріс қатынастарының негізгі арқауына саналды. Қазақы ортаның тұрмыс-тіршілігінде **мал** деп аталатын ақша, бұйым, дүние мүлік, қаржы, қаражат сияқты материалдық игіліктердің құрамдас бөлігі осы төрт түлік болды. ... Төрт түлік көшпелі қауымның азық-түлік, күш, көлік пен тұтыныс қажеттілігін толығымен өтейтін нысан болды. Төрт түліктен көшпелі қауымның күнкөріске қажетті тағамдық әрі тұтыныстық мұқтаждықты өтеуге бағытталған әртүрлі өнім – азық-түлік, (ет пен сүт өнімдері алынады) және шикізат (тері, жүн түрлері), қосалқы шикізат (мүйіз, сүйек, тұяқ, қи, тезек және т.б.) сияқты көшпелі тіршіліктің барлық саласына қажетті дүниелер алынды. Аталған өнімдерді ұқсата отырып жасалған мүлік, бұйым, зат материалдық игілікке пайдаланылды және айырбастау мен сауда-саттыққа шығарылды. Төрт түлік өнімдерінің кәдеге жарамайтыны жоқ, сол себепті көшпелі малшаруашылығын «қалдықсыз өнім» беретін цикл деп бағалауға болады. ... Көшпелі ортаның тарихи-мәдени және экономикалық

себептерге байланысты төрт түліктің өсуі байлықтың және елдің экономикалық-әлеуметтік деңгейінің жоғары көрсеткіші ретінде бағаланды» [7, 474 б.].

Кәрбоз болыс болған соң неше жылдан бері бірін-бірі жек көргісіз болған жұртты бірінен-бірінің ақысын әперіп тындырды хәм үш жылдың ішінде ұрлық, зорлық деген нәрсені бір болыс ел ұмытып, алаңсыз шаруасын қарады. **«Бозторғай қой үстіне жұмыртқалады»** деген заман Аққұм елінде туды (Қазақ, 1914, №53).

Қой үстіне бозторғай жұмыртқалау – тыныштық пен бейбітшілік, ынтымақтастық пен ауызбіршілік болған заманда айтылатын фразеологиялық тіркес. «Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман – дәстүрлі қазақ қоғамының бабында болған кезеңі дегенді білдіретін метафоралық ұғым, фольклорлық образ. Әлем халықтарының фольклорында жиі кездесетін «алтын ғасыр» деп аталатын метафораға мән-мағынасы жағынан ұқсас. Қазақ фольклорында «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заманның» қазақ жеріне салтанат құрғаны ата-бабаның ерлік істерінің, әсіресе, Өз-Жәнібек хан мен Қасым хан сынды әйгілі хандардың өнегелі іс-әрекетінің нәтижесі ретінде қарастырылады. Қазақ тарихын өз заманында дендеп зерттеген А.И.Левшин қазақтар өздерінің «алтын ғасырын» Өз-Тәуке ханның билік жүргізген дәуірінде болып өтті деп санайтындықтарын атап өтті. Егер, көшпелі социумда «алтын ғасыр» ұғымы қолданыста болмағандығын ескерсек, орыс ғалымының «алтын ғасыр» деп отырғаны мамыражай тоқ тіршілікті білдіретін «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заманның» идеясы, түптеп келгенде, көшпелі тіршіліктің идеологиялық негізі болып табылатын «ата-баба жолының» қағидаларын үнемі ұстануды уағыздауға және дәріптеуге саяды» [5, 573 б.].

Сонымен, «Қазақ» газетіндегі фразеологизмдер танымдық құрал қызметін атқарған және этномәдени жүйенің құнды деректері ретінде бағаланған.

Әдебиеттер:

1. Әлкебаева Д.А. Қазақ тілінің прагматистикасы: Оқу құралы. – 2-бас. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 258 б.
2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін жасау тәжірибелері. – Алматы: Ғылым, 1989. – 176 б.
3. Бекбосынова А.Х. С.Мәуленов өлеңдеріндегі теңеу: Монография. – Қостанай: ЖШС «Центрум», 2014. – 152 б.
4. Мұратова Г.Ә. Абайдың тілдік тұлғасы: дискурстық талдау мен концептуалды жүйесі / Филол. ғыл. докт. ... дисс. – Алматы, 2009. – 303 б.
5. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 3-том. – Алматы: РПК «СЛОН», 2012. – 736 б.
6. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-том. – Алматы: DPS, 2011. – 736 б.
7. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 5-том. – Алматы: «Азия Арна» баспасы, 2014. – 840 б.

Бекбосынова А.Х., Нургазина Б.Х.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СРАВНЕНИЙ И ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ГАЗЕТЕ «ҚАЗАҚ»

Газета «Қазақ» – одна из газет, отличившихся богатством языка. В статье говорится о стилистических особенностях использования сравнений и фразеологизмов в первой общенациональной газете «Қазақ». Сравнительные обороты очень активно используются в целях стилистического воздействия автора на адресата и выступают одним из эффективных средств образного восприятия жизненных явлений. В статье анализируются семантические особенности фразеологических единиц со значением оберега и этнокогнитивного содержания.

Ключевые слова: Эстетический метод, оценочный оттенок, номинативная роль, этнокогнитивный смысл, этнокультурная система.

Bekbossynova A.Kh., Nurgazina B.Kh.

**FEATURES OF THE USE OF COMPARISONS AND
PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE NEWSPAPER "KAZAKH"**

The newspaper "Kazakh" is one of the newspapers which is distinguished by language richness. The article talks about the stylistic features of using comparisons and phraseological units in the first national newspaper "Kazakh". Comparable turnovers are very actively used for the purpose of stylistic influence of the author on the addressee and act as one of the effective means of figurative perception of life phenomena. The article analyzes the semantic features of phraseological units with the meaning of the amulet and ethno-cognitive content.

Keywords: Aesthetic method, evaluation tint, nominative role, ethnocognitive meaning, ethno-cultural system.

УДК 82-1 (574-470)

Умарова Г.С. – кандидат филологических наук, доцент,
ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: umarova_1959@mail.ru

Бактыгалиева Ж.А. – магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: www.poetessa.kz@inbox.ru

**АРЕСТ КАК СЮЖЕТНЫЙ МОТИВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
А.СОЛЖЕНИЦЫНА И С.СЕЙФУЛЛИНА (СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ
АНАЛИЗ)**

Аннотация. Статья посвящена исследованию особенностей отражения ареста как сюжетного мотива в художественных текстах. Рассматриваются произведения русского писателя А.Солженицына и казахского поэта, писателя С.Сейфуллина. Анализ произведений проводится с опорой на присутствие в них категории национальной культуры и индивидуального мировосприятия как знаковых систем.

Ключевые слова: феномен ареста, арест как сюжетный мотив, мотив в качестве «опыта поэта, взятый в его значимости».

Нами проделана попытка осмыслить, сопоставляя, изображение ареста как сюжетного мотива в художественных произведениях русского писателя А.Солженицына (1918-2008) и казахского поэта, писателя С.Сейфуллина (1894-1938).

Оба писателя жили в одной эпохе, в двадцатом веке, оба испытали на себе репрессии, результатом которого явился арест. Арест в реальной жизни писателей явился испытанием, поворотным событием, перевернувшим их жизненное восприятие. «С арестом каждого из нас наступила мировая переплюсовка или оборот всех понятий на сто восемьдесят градусов», – пишет Солженицын [1, с. 184].

Исследованию творческого наследия А.Солженицына посвящено множество научных трудов. Среди них рассмотрение романа «Архипелаг ГУЛАг» в качестве художественного текста, выделение в нем жанровых, нарративных особенностей Ж.Нивой [2]; М.Шнеерсон [3]; А.М. Ранчиным, [4]; отмечено сюжетное своеобразие, отражение философских проблем М.Я. Геллер [5], хротоп, метафора – В.Курицыным [6] и др.

Мы же исследуем роман «Архипелаг ГУЛАг» А.Солженицына с позиции отображения ареста в качестве сюжетного мотива.

А.Солженицын был арестован в 1945 году. Восемь лет исправительно-трудовых лагерей присудили будущему писателю за письмо другу. В письме он делился своими сомнениями об истории революции.

Солженицын – участник Великой Отечественной войны 1941-1945 годов. Его призвали на войну 18 октября 1941 года. С конца 1942 года после окончания офицерского училища – на фронте. Прошёл путь от Орла до Восточной Пруссии. Был награжден боевыми наградами: орденом Отечественной войны 2-й степени и орденом Красной Звезды. 9 февраля 1945 года капитана Солженицына арестовывают на командном пункте его начальника, генерала Травкина. Спустя уже год после ареста генерал Травкин даст своему бывшему офицеру характеристику, где вспомнит, не побоявшись, все заслуги – в том числе ночной вывод из окружения батареи в январе 1945 года, когда бои шли уже в Пруссии [7, с. 159].

После ареста Солженицын провел восемь лет в лагерях в Новом Иерусалиме, в Москве у Калужской заставы, в спецтюрьме № 16 в северном пригороде Москвы (та самая знаменитая марфинская шарашка, описанная в романе «В круге первом», 1955-1968).

С 1949 года – лагерь в Экибастузе (Казахстан). Солженицын – «вечный ссыльнопоселенец» в глухом ауле Джамбульской области, на краю пустыни. Судьба распорядилась так, чтобы он не только увидел все круги тюремного ада, но и стал в 1952 году свидетелем восстания заключенных в Экибастузе [8, с. 513]. В 1957 году реабилитирован. Работал учителем, пишет рассказы «Матрёнин двор» (1959), «Один день Ивана Денисовича» (1962), романы «В круге первом», «Красное колесо», «Архипелаг ГУЛАГ» (1958-1968), повесть «Раковый корпус», цикл повестей. В 1970 году становится лауреатом Нобелевской премии. Опубликована автобиографическая книга «Бодался телёнок с дубом» (1975). В феврале 1974 года Солженицына арестовывают вновь и заключают в Лефортовскую тюрьму, затем лишают его советского гражданства и высылают из СССР.

С.Сейфуллин в дни революции был арестован и заключен в тюрьму белогвардейцами, откуда ему посчастливилось бежать.

Творческое наследие казахского поэта, писателя С.Сейфуллина изучалось и продолжается исследоваться в литературоведении с позиции социологического метода М.Каратаевым [9], Т.Какишевым [10], С.Кирабаевым [11]. В 90-е годы Т.Какишев выступил с критическим пересмотром произведений Сейфуллина, в первую очередь, отрицая принадлежность к художественному произведению «Тернистого пути». Исследований поэтики романа «Тар жол, тайғақ кешу» / «Тернистый путь» Сейфуллина нами не замечены.

В рамках изучения романа «Тар жол, тайғақ кешу» / «Тернистый путь» нами исследуется в нем изображение ареста как сюжетного мотива.

Об известном казахском поэте и политическом деятеле известно, что до ареста Сейфуллин был активным строителем нового, доселе незнакомого, интересного для него самого и его народа образа жизни. Он считался основоположником казахской советской литературы. Ещё в июне 1936 года торжественно празднуется 20-летие литературной деятельности поэта, прозаика, драматурга, литературного критика. Советское правительство награждает С.Сейфуллина высшей наградой того времени – орденом Трудового Красного Знамени.

Казахский краевой комитет ВКП (б) и Совнарком КАССР приветствует Сейфуллина как «большевика – поэта казахских трудящихся», «заслуженного солдата пролетарской революции».

«В период колониального порабощения казахского народа царизмом, – говорилось в приветствии, – в годы революции, в годы гражданской войны и

социалистического строительства. Вы своим художественным словом вдохновляли казахских трудящихся на борьбу с классовыми врагами казахского народа, с врагами пролетарской революции и крепко держали знамя великой партии Ленина».

Уже одни названия статей, посвящённых С.Сейфуллину, подчеркивали значимость роли поэта-революционера в казахской литературе и о той славе, которой он пользовался, – «Первенец казахской советской литературы» (С.Муканов), «Поэт правдивый и гордый» (М.Ауэзов), «Ветеран казахской революционной поэзии» (Г.Мусрепов). И.Джансугуров в связи с юбилеем пишет стихотворение, озаглавленное «Тулпару»¹.

В казахской литературе С.Сейфуллин стал автором первой эпической поэмы «Советстан», первого мемуарно-исторического романа «Тернистый путь», первой революционной пьесы «Красные соколы», первой повести о рабочем классе «Землекопы», первых стихов о раскрепощении женщин и первого учебника по казахской литературе. «Асау тулпар» – так назывался сборник стихотворений поэта, воспевающего новую жизнь.

«Именно это свойство Сакена Сейфулина, – говорит Леонид Соболев, – быть всегда одним из зачинателей, одним из тех, кто идет в бой в первой шеренге, – отличает всю его литературную и политическую деятельность. Это его органическая сущность «агитатора, горлана, главаря», и острая политическая направленность его поэзии – залог того, что в наши дни он так же, как и в те годы, был бы в первых рядах литературы....».

Так официально отмечалась историческая роль Сакена Сейфулина как революционера, как гражданина и как писателя на заре новой эпохи.

В 1933 году Сейфуллин создает свою последнюю поэму «Кызыл ат» («Красный конь»). В ней ранее им воспетый символический образ красного коня, тулпара, претерпевает принципиальные изменения: крепкий, сильный тулпар превращается в уставшую, изъезженную клячу. Автор иносказательно говорит о плачевном состоянии казахского народа после революции, о голоде 1932-33 годов, наступившей в результате безграмотного руководства республикой. Руководителями не учитывалось своеобразие жизни степных аулов. Был отобран весь скот и, тем самым, казахи были обречены на голодную смерть. Впервые об этой трагедии народа, об ошибках правительства в казахской литературе заговорил С.Сейфуллин. Поэта обвинили в «сейфуллинщине», в измене социалистическим идеалам. Официально признанный первый поэт казахской советской литературы, певец новой жизни, С.Сейфуллин был репрессирован и расстрелян, реабилитирован лишь в начале 90-х годов XX столетия [12, с. 214].

По официальным документам тех времен узнаем, как протекала «травля» поэта. На страницах газеты «Казахстанская правда» (1937) появилась статья «Выкорчевать национал-фашистскую мразь из Союза писателей Казахстана». В ней говорилось, что С.Сейфуллин возглавил антипартийную группировку. Отмечалось, что содержание его пьесы «Красные соколы» направлено на принижение руководящей роли русского пролетариата в освободительной борьбе казахского народа, а в романе «Тар жол, тайғоқ кешу» / «Тернистый путь» он привел целую серию контрреволюционных алашординских документов и портретов врагов народа. Авторы статьи подчеркивали: «Ведь каждому известно, что с именем Сейфулина связана так называемая сейфуллинская антипартийная националистическая группировка антипартийных позиций». Тогда выходит, что в пьесе «Красные соколы» Сакен допустил следующую ошибку: «без малейшего зазрения совести занимается самовосхвалением, через

¹ Тулпар – мифический образ крылатого коня.

кривое зеркало изображает героическую борьбу казахских масс в годы гражданской войны и гнусно клеветает на руководящую роль русского пролетариата в освободительной борьбе казахского народа» [13]. *(Стиль текста статьи сохранен. – Г.У., Ж.Б.)*

Через неделю, 24 сентября 1937 г., Сакен Сейфуллин был взят под стражу, его уголовное дело было передано в НКВД. Он обвинялся в том, что «1. Состоял активным участником антисоветской националистической, террористической и шпионско-диверсионной организации. 2. Вел контрреволюционную борьбу с ВКП (б) и Советской властью с 1922 года, являясь скрытым троцкистом и возглавляя националистическую группировку. 3. Принимал участие в террористической деятельности организации. 4. Проводил антисоветскую вредительскую работу в области литературы. 5. Вел активную вербовочную деятельность организации. 6. В 1936 году установил связь с врагом народа Сокольниковым, с целью контактирования антисоветской работы. Т.е. в преступлениях, предусмотренных ст. 58 п.п. 2, 8, 11, УК РСФСР. Виновным себя признал» [14].

Сакен Сейфуллин был расстрелян 25 февраля 1938 г. по приговору выездной сессии Военной Коллегии Верховного Суда КазССР. Приговор был вынесен в течение 20 минут [15].

Таким образом, арест и пребывание в тюрьме С.Сейфуллина имели место в его жизни, и не раз.

Творческое наследие Сакена Сейфуллина, получило всестороннее освещение, прежде всего, как известного поэта, писателя, публициста, исследователя истории литературы, рассмотрены его философские взгляды. Мы же попробуем осмыслить поэтику его романа «Тар жол, тайгак кешу» / «Тернистый путь» по изображению ареста как сюжетного мотива. Такого исследования нами не обнаружено.

Мотив нами понимается, согласно определению Дильтей, [16] как «опыт поэта, взятый в его значимости». Это исходный момент художественного творчества, совокупность идей и чувств автора произведения, и – благодаря единству выразившегося в них индивидуального или национального духа – повторяющихся в произведениях одного автора, одной эпохи, одной нации и тем самым доступных выделению и анализу.

Мотив – это устойчивый формально-содержательный компонент художественного текста, применяемый для обозначения его минимального, неразложимого далее элемента содержания.

Мотив в широком смысле понимается еще как основное психологическое или образное зерно, которое лежит в основе каждого художественного произведения.

Мотив является более устойчивой семиотической единицей текста и обладает исторически универсальным набором значений. Мотив более, чем другие компоненты художественной формы, соотносится с мыслями и чувствами автора.

Важнейшей чертой мотива оказывается его способность быть полуреализованным в тексте, его загадочность, незавершенность. Внимание к структуре мотива позволяет глубже и интереснее рассмотреть содержание художественного текста. Один и тот же мотив звучит у разных авторов по-разному.

Исследователи подчеркивают двойственную природу мотива, имея в виду, что мотив существует как инвариант (содержит устойчивое ядро, повторяющееся во многих текстах) и индивидуальность (у каждого автора мотив свой в плане воплощения, индивидуального приращения смысла). Повторяясь в литературе, мотив способен приобретать философскую наполненность.

Мотив как литературное явление рассматривал А.Н. Веселовский в научном труде «Поэтика сюжетов» (1906). Явление объясняется ученым как

простейшая формула, отвечающая на вопросы, которые природа ставит человеку, и закрепляющая особенно яркие впечатления действительности.

Мотив, по А.Н. Веселовскому, «простейшая повествовательная единица», лежащая в основу литературных произведений. Мотивы, утверждал исследователь, как «кирпичики», из которых состоят сюжеты. По мнению Веселовского, каждая поэтическая эпоха работает над «исстари завещанными мифопоэтическими образами», создавая их новые комбинации и наполняя их «новым пониманием жизни» [17].

Художественное произведение образуется срастанием очень большого числа отдельных мотивов. В этом случае с темой совпадает главный из мотивов. Так, темой «Войны и мира» Л.Толстого является мотив исторического рока, что не мешает параллельному развитию в романе целого ряда других зачастую только отдаленно сопряженных с темой побочных мотивов. Это мотив коллективного сознания – Пьер и Каратаев; бытовой мотив – разорение богатой дворянской семьи графов Ростовых; многочисленные любовные мотивы и т.д. Вся совокупность мотивов, входящих в состав данного художественного произведения, образует то, что называется сюжетом его. В отношении этого последнего мотив является как бы шелковой цветной нитью в пестрой сюжетной ткани, отдельным камешком сложной сюжетной мозаики.

«Кирпичиком», шелковой цветной нитью в пестрой сюжетной ткани, отдельным камешком сложной сюжетной мозаики произведений А.Солженицына «Архипелаг ГУЛаг» в русской и С.Сейфуллина (1894-1938), «Тар жол, тайғақ кешу» / «Тернистый путь» в казахской литературе явился мотив ареста.

Арест в качестве «опыта поэта, взятого в его значимости» является одним из важных мотивов в рассматриваемых произведениях. Это исходный момент художественного творчества каждого из этих авторов, совокупность идей и чувств их произведений, и – благодаря единству выразившегося в них индивидуального и национального духа – повторяется в произведениях и А.Солженицына, С.Сейфуллина.

Арест как сюжетный мотив, изображенный казахским писателем в 1937 году, и спустя почти сорок лет осмысленный русским писателем, по А.Н. Веселовскому, помогает авторам романов казахской и русской литератур создать новые комбинации абсурдного явления ареста, наполняя его «новым пониманием жизни, размышлениями над «исстари завещанными мифопоэтическими образами».

Соглашаясь с трактовкой А.Н. Веселовского мотива как «простейшей единицы» в основе литературных произведений, можно утверждать, что арест как один из мотивов изображен в романе казахского писателя С.Сейфуллина «Тар жол, тайғақ кешу» / «Тернистый путь» (1937). Если выше нами приводилась оценка, «прочтение» анализируемого романа представителями так называемого «вульгарного социологизма», то мы попытаемся рассмотреть это произведение с позиции его поэтики, отображения ареста как сюжетного мотива и как признака выражения психологизма автором.

О психологическом состоянии самого писателя перед его арестом, мы узнаем из страниц документального рассказа его супруги Гульбахрам Батырбековой. О предстоящем аресте С.Сейфуллин догадывался в дни отстранения его от работы, публикации статьи о нем с обвинением в шпионаже против власти.

«Сакен чувствовал приближение ареста. Ему никто ничего не говорил, но он знал: его не оставят в покое. По Алма-Ате ходили тревожные слухи, нервы у всех были напряжены.

Врагами народа назвали Ильяса Джансугурова, Беимбета Майлина и еще многих друзей мужа...

Предчувствие его не обмануло. В одной из газет появилась статья, в которой «сообщалось», что квартиры Сейфуллина, Муканова, Джансугурова, Майлина, Ауэзова и Тажибаева превратились в очаги распространения лжи и клеветы против Советской власти. Сакена обвинили в троцкизме, национализме и предательстве. Называли фашистским прихвостнем».

Супруга писателя как-то вечером заметила двух неизвестных, которые направились к их дому. Она вбежала в комнату, успев только предупредить, что к ним идут. «Тут же распахнулась дверь и ввалились сурового вида субъекты. Один из них был казах, другой – русский. Протянули Сакену какую-то бумагу.

– Что это? – отрешенно спросил он и, потеряв самообладание, резко вскочил со стула.

– Это ордер, – сказал один. – Одевайтесь.

– Куда? Зачем? – Сакен, хотя и знал, куда его уведут, задавал вопросы просто так, без всякого смысла.

– Когда приедем, вам объяснят. Ну, быстро, быстро!

Сакена было не узнать. Он то садился на стул, то вскакивал. Лицо покрылось багровыми пятнами. Аяжан (Сын Сакена Сейфуллина – Г.У., Ж.Б.) ухватился за шею отца и кричал что есть мочи. У Сакена был наган, и я боялась, как бы он не пустил его в дело. Вдруг он начал успокаиваться. Может, надеялся, что все обойдется. Ведь он ни в чем не виноват... Неожиданно ему приказали сесть и ждать. Начался обыск. Перерыли рабочий стол, шкаф. Взяли несколько снимков, две-три книги, наган и два мандата: один – члена правительства, другой – члена КазЦИК». Перед выходом из дома Сакена супруга отметила, что «он был тверд и спокоен» [18, с. 67–68].

Мотив ареста как составная часть сюжета был включен Сейфуллиным-писателем в роман «Тар жол, тайғақ кешу» / «Тернистый путь». Произведение автобиографическое: писателем художественно осмыслены трагические дни из его судьбы, в годы революционных событий, когда он с единомышленниками оказался в окружении белогвардейцев, затем в тюрьме. Описание повествователем-очевидцем чувств, его восприятия, ожидания смерти; сознания, остро реагирующего на несуразность обстановки, на нечеловеческие условия, подобно абсурдной ситуации. Это еще и «опыт поэта, взятый в его значимости» (по Дильтей). Вот эпизоды, доказывающие наши рассуждения.

Жаздың толықсыған кезін түрмеде өткізіп отырмыз...

Түрме жұрттың бәріне де оңай емес. Лас, тар, сасық қапас кімге жеңіл тиеді?... Әсіресе жаз күні... Қапас әсіресе жаз күні, өте-мөте қазаққа оңай тимейді. Жаратылыстың құшағында өскен қазақ баласына темір шынжырлы тар қапас дозактан қиын... Әсіресе толықсыған жаз күні... Терезеде отырып, көк белес, көк ала белес, көк далаға қараймын. [19, с. 211]. Дивную пору лета проводить в тюрьме особенно тяжело. Да и вообще, когда и кому легко переносить тесноту, духоту, грязь зловоние и неволю? Сыну привольных казахских степей оказаться в железных оковах, в тесной камере – тяжелее кромешного ада... Сижу у решетки и гляжу на волю [20, с. 224]. – Казаху, чья жизнь всегда протекала на лоне природы, тяжелее всего созерцать со стороны, находясь в неволе, красоту летнего пейзажа. Сидя у окна, наблюдаю голубизну летнего миража, голубизну чистого неба, прекрасную степь (Перевод – Г.У., Ж.Б.).

Художественное отражение абсурда в данном эпизоде в романе Сейфуллина передано посредством использования антитезы, противопоставления тюрьмы и воли на лоне прекрасной летней природы.

«Воздух настоящий и настоящее небо» открывал для себя во время прогулки без ведома надзирателя арестант в романе ««Архипелаг ГУЛаг» А.Солженицына. Запрокидывая голову он видит «не отражённым, не вторичным

– само Солнце! само вечно живое Солнце! Или его золотистую россыпь через весенние облака!

Весна и всем обещает счастье, а арестанту десятирицей. О, апрельское небо! Это ничего, что я в тюрьме. Меня, видимо, не расстреляют. Зато я стану умней. Я многое пойму здесь, небо! Я еще исправлю свои ошибки – не перед ними – перед тобою, Небо!» [20, с. 206].

И Сейфуллин, и Солженицын, оказавшись в тюрьме, в абсурдной ситуации, сумели сохранить силу воли, не потеряли способности восхищаться природой, чувствуя себя частицей природы. Если Сейфуллин восхищается летней природой, то Солженицын, кроме восхищения, обращается к Солнцу, дает пред ним обещание выжить, исправить свои допущенные ошибки.

Мысли о свободе больше всего терзают героя – вольного казаха, жизнь которого была слита с природой, никогда ранее не испытывавшего заключения: «Терезеден қарап отырмын... Уа, шіркін, бостандық... Сенің қадіріңді қапастағы тұтқыннан басқа кім біледі? [19, с. 211]. / Сижу у решетки... Где ты чудесная свобода?... Кто знает твою подлинную цену, кроме заключенных в темницу? ...Эх, свобода, нет ничего прекраснее тебя! [20, с. 225].

Мысль о том, что человек, не побывав в темнице, в тяжелых ситуациях, не сможет «оценить волю по-настоящему», посещает героя Сейфуллина в дни пребывания его в стенах тюрьмы.

Арестант Солженицына по-философски относится к отведенной в течение всего двадцати минут прогулке. «Сколько ж забот, сколько надо успеть!» Он успевает рассмотреть расположение всей тюрьмы, изобретает систему подсчета камер, чтобы затем высчитать, куда выходит окно его камеры.

«Потом на прогулке надо просто дышать – как можно сосредоточенней.

Но и там же, в одиночке, под светлым небом, надо вообразить свою будущую светлую безгрешную и безошибочную жизнь.

Но и там же удобней всего поговорить на самые острые темы. Хоть разговаривать на прогулке запрещено, это неважно, надо уметь....

Возврат же с прогулки в камеру – это каждый раз маленький арест», – заключает свои размышления арестант [20, с. 206-208].

Арест как абсурдное состояние в романе «Тар жол, тайғақ кешу» / «Тернистый путь» будит в герое философские мысли о психологии людей, поразному раскрывающая их дух в нестандартных ситуациях. «Түрмеде, таршылықта әрбір жылы хабар кісіге рух береді. Достық ниетін білдірген адам тұтқынға үлкен күш-куат береді. Достың достығы, қастың қастығы, адамның адамшылдық және түрлі хайуандық мінездері тар жол, тайғақ кешуде ғана анық білінеді екен. Бұрын, біз күшті болып жүрген адам суретіндегі талай пасықтар басқа қиыншылық түскенде жондарын көрсетті. Кейбіреулері достық орнына жығылған үстімізге жұдырық та салды. Қазақтың «Дос аз, дұшпан көп...» деген ескі қағидасы осындай тар жол, тайғақ кешуде айқын көрінеді екен» [19, с. 229] / «На тернистом пути борьбы за справедливость в дни тяжких испытаний яснее обнаруживаются верность друга, подлость врага, виднее становится человечность одних людей и зверство других. Прежде, когда мы устанавливали народную власть, когда сила была на нашей стороне, многие заигрывали перед нами, навязывались в друзья. Когда мы оказались в тяжелом положении, эти угодники и подхалимы сразу отвернулись, показали нам свою спину. А некоторые вместо поддержки даже пустили в ход кулаки против нас. Не раз нам приходилось убеждаться в правдивости казахского народного выражения, гласящего: «Друзей мало, а врагов много» [20, с. 241].

Много рассуждает повествователь о том, что, оказывается, невозможно однозначно судить о человеке. «Қанша жолдас болып көрініп, жақсы болып

көрініп жүрген адамдарды, қанша уақыт бір қауымда, бірге қызмет қылып жүрсе де, кісі анықтап білмейді екен. Мұның бәрін айдан айқын сол төңкерісте көрдік. Біреуді біреу кеңшіліктегі білумен «пәленді мен білем» деп айтуға болмайды екен. Адамның шын пиғылдары, шын жаратылысы қиыншылықта ғана анық білінеді екен. Азаматты шындап сынағың келсе тар жолда ғана көру керек екен» [19, с. 229]. / На свободе часто легкомысленно заявляли, что, мол, «такого-то хорошо знаю и могу за него головой поручиться». Теперь только, оказавшись в трудной ситуации, в тюрьме, может проявиться истинное лицо человека. Повествователь приходит к мысли, что «если хочешь испытать достоинство гражданина, нужно увидеть, каким он будет в трудностях. Иные люди, которых, прежде, на свободе, мы признавали за хороших, на тернистом пути оказались никчемными, слабыми, неверными. И наоборот, тот, кто в некоторых случаях вел себя недостойно, был у нас раньше на плохом счету, оказался в трудную минуту человеком самостоятельным и мужественным [20, с. 241].

Размышляет о типах характеров людей и рассказчик в романе «Архипелаг ГУЛАГ». «Если б это было так просто! – что где-то есть чёрные люди, злокозненно творящие чёрные дела, и надо только отличить их от остальных... Но линия, разделяющая добро и зло, пересекает сердце каждого человека. И кто уничтожит кусок своего сердца?..

В течение жизни одного сердца линия эта перемещается на нём, то теснимая радостным злом, то освобождая пространство рассветающему добру. Один и тот же человек бывает в свои разные возрасты, в разных жизненных положениях – совсем разным человеком. То к дьяволу близко. То и к святому. А имя – не меняется, и ему мы приписываем всё....

От добра до зуда один шаг (Вариант – А.С.), говорит пословица [1, с. 167].

Арест как мотив, как литературное явление, по А.Н. Веселовскому, в романе С.Сейфуллина «Тар жол, тайғақ кешу» /«Тернистый путь» помогает узнику, повествователю понять, воспринять поступки людей, их психологию, найти ответы на волновавшие его философские вопросы,

Не только окружающих, других, ранее знакомых людей, познает герой. Оказавшись в абсурдной ситуации, ему удается раскрыть и познать лучше свой собственный внутренний мир. Ниетің «не өлу, не жеңу...» қойып жаумен майдандасқанда, не майдандасқан жаудың қолына түсіп, жаудың темір торлы тас қамауында отырғанда, қол-аяғың темір шынжырда болып, жаның қылыштыңның қырында болса ғана, қандай жігіт екенің білінеді [19, с. 232]. / Кто ты такой, ясно определится тогда, когда ты выйдешь на битву с врагами, твердо решив умереть или победить... только попав в цепкие лапы врага, очутившись за тюремной решеткой, закованной в кандалы, ты поймешь свою натуру, определишь, какой ты жигит! Нельзя окончательно и твердо создать о себе мнение в тихой мирной жизни, не испытав трудностей и лишений в борьбе за правое дело [20, с. 243-244].

«Завещал нам Сократ: познай самого себя!», – вспоминает, стремясь не падать духом, слова философа рассказчик в «Архипелаге ГУЛаг» [1, с. 167]. В дни нахождения в тюрьме он открывает в себе ранее не свойственное себе качество, дав ему название «реле-узнаватель».

«...Срабатывало во мне духовное реле, реле-узнаватель... Но работу этого реле-узнавателя внутри меня я скоро с удивлением, с восторгом и тревогой стал ощущать как постоянное природное свойство. Шли годы, я лежал на одних нарах, шёл в другом строю, работал в одних бригадах со многими сотнями людей, и всегда этот таинственный реле-узнаватель, в создании которого не было моей заслуги ни чёрточки, срабатывал, прежде, чем я вспоминал о нём, срабатывал при виде человеческого лица, глаз, при первых звуках голоса – и открывал меня этому человеку нараспашку, или только на щёлочку, или глухо

закрывал. Это было настолько безошибочно, что вся возня оперуполномоченных со снаряжением стукачей стала казаться мне козовячкой: ведь у того, кто взялся быть предателем, это явно всегда на лице, и в голосе, у иных как будто ловко-притворчиво – а нечисто. И, напротив, узнаватель помогал мне отличать тех, кому можно с первых минут знакомства открывать сокровеннейшее, глубины и тайны, за которые рубят головы. Так прошёл я восемь лет заключения, три года ссылки, ещё шесть лет подпольного писательства, ничуть не менее опасных, – и все семнадцать лет опрометчиво открывался десяткам людей – и не оступился ни разу!» [1, с. 183].

Способ выхода из абсурдной ситуации в дни ареста герой Солженицына видит в выработке в себе умения получать радость общения с людьми. «...Я лежал, переполненный праздником быть с людьми. Ведь час назад я не мог рассчитывать, что меня сведут с кем-нибудь. Я мог и жизнь кончить с пулей в затылке (следователь всё время мне это обещал), так никого и не повидав. Надо мной по-прежнему висело следствие, но как оно сильно отступило! Завтра буду рассказывать я (не о своём *деле*, конечно), завтра будут рассказывать они – что за интересный будет завтра день, один из самых лучших в жизни! (Вот это сознание у меня очень раннее и очень ясное: что тюрьма для меня не пропасть, а важнейший излом жизни).

Повествователь описывает состояние арестанта, свою судьбу, попавшего в тюрьму прямо с фронта, в центральную политическую тюрьму в Лубянку. Увидел он на столе чайник, шахматы, стопочку книг. (Я ещё не знал, почему – на самом видном. Оказывается, опять-таки по лубянскому распорядку: в кажеминутое заглядывание своё через глазок надзиратель должен убедиться, что нет злоупотреблений этими дарами администраций: что чайником не долбят стену; что никто не глотает шахмат, рискуя рассчитаться и перестать быть гражданином СССР; и никто не управился подпалить книг в намерении сжечь тюрьму. А собственные очки арестантов признаны оружием настолько опасным, что даже и на столе нельзя лежать им ночью, администрация забирает их до утра).

Какая же уютная жизнь! – шахматы, книги, пружинные кровати, добротные матрасы, чистое бельё. Да я за всю войну не помню, чтобы так спал... И снаряды не падают...» [1, с. 183].

Повествователь начинает размышлять о русской литературе, особенно дореволюционной, которая описывала то лишних людей, то рыхлых неприиспособленных мечтателей. Он видит в этих мечтателях людей, которые «видели слишком многое, чтобы выбрать одно. Они тянулись к возвышенному слишком сильно, чтобы крепко стоять на земле. Перед падением обществ бывает такая мудрая прослойка думающих – думающих и только. И как над ними не гоготали! Как не передразнивали их! Не досталось им клички другой как *гниль*. Эти люди были цвет преждевременный, слишком тонкого аромата, вот и пустили их под косилку. В личной жизни они особенно были беспомощны: ни гнутья, ни притворяться, ни ладить, что ни слово – мнение, порыв, протест. Таких-то как раз косилка подбирает...

Вот через эти самые камеры проходили они... О прежнем населении этих камер, о разговорах, которые тут велись, о мыслях, с которыми отсюда уходили на расстрел и на Соловки – нигде ничего не записано, не сказано – и тома такого, стоящего сорока вагонов нашей литературы, наверное, уже и не будет» [1, с. 184-186].

В «Архипелаг ГУЛаг» автор даёт подробное описание подобной камеры: «Избыточность наполнения камеры не только заменяла сжатый одиночный бокс, она проявлялась как первоклассная *пытка*, особенно тем драгоценная, что длилась целыми сутками и неделями – безо всяких усилий со стороны следователей: арестанты пытались самими арестантами же! Наталкивалось в камеру столько арестантов, чтобы не каждому достался кусочек пола, чтобы люди

ходили по людям и даже вообще не могли передвигаться, чтобы сидели друг у друга на ногах. Так, в кишинёвских КПЗ («камерах предварительного заключения») в 1945 году в одиночку вталкивали по *восемнадцать* человек, в Луганске в 1937 году – по пятнадцать, а Иванов-Разумник в 1938 в стандартной бутырской камере на 25 человек сидел в составе *ста сорока*. (Выделено – А.С.) [1, с. 127].

Последствия пребывания людей в абсурдных ситуациях, оказавшись каторжниками, приводят к возникновению состояния постоянного напряжения сил, способствуют тому, что люди теряют волю. О том читатель узнает на страницах романа из уст повествователя. «Түс мезгілі еді. «Атылмақ» хабарды алып, біздің бөлмедегі жолдастардың бәрі үн-түн жоқ, тұнжырап отырды. Бәріміздің де ия қол, ия аяғымызда темір шынжыр. Ауыр ой басып, мен де түрегеп тұр едім» [19, с. 213]. / Узнав о том, что «кого-то из нас должны расстрелять, товарищи в камере замолчали, погрузились в скорбные размышления. У каждого кандалы на руках или на ногах. Обессиленные, мы безжизненным, безразличным взглядом смотрели в одну точку» [20, с. 226-227]. Узники осунулись, похудели не только от таких слухов, но ко всему этому прибавлялись «бесчеловечные издевательства каждодневных посетителей-начальников. Тяжелые думы, железные кандалы, ежедневные вести о новых расстрелах, спертый воздух и каменный пол тюрьмы – вот что нас мучило». В результате такого обращения, самой худшей еды из помоев, сырого хлеба, силы узников убывали. Казалось, что время остановилось. Заключенные пытались приободрить друг друга, «придумывая различные игры, играя в шашки и шахматы из сырого хлеба. Рассказывали о былом, иногда пытались разыграть друг друга, чтобы убить время».

Гнетущая тоска овладевала заключенными, когда их переводили, перегоняли из камеры в камеру, особенно, если это камера была с окном во двор. Когда же повествователь оказался на свободе, он почувствовал себя «соколом, избавленным из неволи. Вольные люди казались в диковинку, свобода чем-то непривычным». Ему даже показалось, что «только сейчас он появился на свет».

Безвыходность абсурдной ситуации, драматичность состояния заключенного чувствуется в следующих страницах: Түрме де қараңғы. Темірлі терезе сығырады. Тұтқынның зары меңіреу түрме сезер ме? [19, с. 259]. / Из окованного железом окна тянет пронизывающей стужей. На улице морозно. Но разве могут услышать и понять тюремные стены страдания заключенных? Напрасны слезы перед каменным безмолвием [20, с. 266].

Исследовав роман С.Сейфуллина «Гар жол, тайғақ кешу» / «Тернистый путь» мы убедились в том, что арест как мотив выступает в качестве основного психологического зерна в основе данного художественного произведения. Арест как мотив более чем другие компоненты художественной формы соотносится с мыслями и чувствами автора, казахского писателя С.Сейфуллина, отразившего свой жизненный опыт, «взятый в его значимости».

Перед читателем в романе «Гар жол, тайғақ кешу» / «Тернистый путь» предстает историко-философское и автобиографическое осмысление автором произведения С.Сейфуллиным лагерного опыта.

Погружение арестанта в абсурдную ситуацию сразу же, в первые дни ареста, когда начинается следствие, подробно рассказывается Солженицыным в романе «Архипелаг ГУЛаг».

«На одинокую стеснённую волю должен разmozжающе навалиться весь аппарат. От мгновения ареста и весь первый ударный период следствия арестант должен быть в идеале одинок: в камере, в коридоре, на лестницах, в кабинетах – нигде он не должен столкнуться с подобным себе, ни в чьей улыбке, ни в чьем взгляде не почерпнуть сочувствия, совета, поддержки. Органы делают всё, чтобы

затмить для него будущее и исказить настоящее: представить арестованными его друзей и родных, найденными – вещественные доказательства... В короткую пору, когда арестант потрясён, измучен и невменяем, получить от него как можно больше непоправимых показаний, запутать как можно больше ни в чём ни виноватых лиц (иные так падают духом, что даже просят не читать им вслух протоколов, нет сил, а давать лишь подписывать, давать лишь подписывать) – и только тогда из одиночки отпускают его в большую камеру, где он с поздним отчаянием обнаружит и перечтёт свои ошибки» [1, с. 126].

О тридцати одном методе, (приводится воспоминание арестанта комбрига Карпунича-Бравена о 52-х приемах пыток), «которые сламыгают волю и личность арестанта, не оставляя следов на его теле» говорится в части первой, главе третьей романа. Автором описываются психические методы. 1. Метод ночей. Ночью, вырванный из сна, арестант не может быть уравновешен и трезв по-дневному, он податливей. 2. Убеждение в искреннем тоне. Следовательно говорит с ним в лениво-дружественном тоне. 3. Грубая брань. Нехитрый приём, может действовать отлично на людей воспитанных. 4. Удар психологическим контрастом. Меняются два следователя, один рвёт и мечет, другой симпатичен, почти задушевен. 5. Унижение предварительное. Заключенных в ожидании допроса могли раздеть догола или класть ничком в общем коридоре на пол с запретом поднимать голову, издавать звуки. Цель: создать подавленное состояние. 6. Любой приём, приводящий подследственного в смятение. Повествуется о случае, когда следовательница в ходе допроса несколько раз обнажалась, но всё время продолжала допрос, как ни в чём не бывало, добиваясь уступить в показаниях. У подследственного мутится разум, и он подпишет. 7. Запугивание. Самый применяемый и очень разнообразный метод. Часто в соединении с заманиванием, обещанием – разумеется, лживым. 8. Ложь. Следовательно лжёт все время. Запугивание с заманиванием и ложью – основной приём воздействия на родственников арестованного, вызванных для свидетельских показаний. 9. Игра на привязанности к близким – прекрасно работает и с подследственным. Это даже самое действенное из запугиваний, на привязанности к близким можно сломить бесстрашного человека. Угрожают посадить всех, кого вы любите.

Бывают физические методы воздействия на арестанта. 10. Звуковой способ. Арестант оглушается, иногда теряет слух. 11. Щекотка. Привязывают или придавливают руки и ноги и щекочут в носу птичьим пером. Арестант взвизгивает, у него ощущение, будто сверлят в мозг. 12. Гасить папиросу о кожу подследственного. 13. Световой способ. Резкий круглосуточный электрический свет в камере или боксе, где содержится арестант, непомерно яркая лампочка для малого помещения или белых стен. Воспаляются веки, это очень больно. 14. Всю ночь, двенадцать часов могут водить на допрос, не допрашивая. Аресту не дают ни присесть, ни уснуть. 15. Тюрьма начинается с бокса, то есть ящика или шкафа. Человека, только схваченного с воли, еще в лёте его внутреннего движения, готового выяснять, спорить, бороться, – на первом же тюремном шаге захлопывают в коробку, иногда с лампочкой и где он может сидеть, иногда тёмную и такую, что он может стоять, ещё и придавленный дверью. И держат его здесь несколько часов, полсуток, сутки. 16. Когда не хватало боксов, делали ещё и так. Елену Струтинскую в новочеркасском НКВД посадили на шесть суток в коридоре на табуретку – так, чтоб она ни к чему не прислонялась, не спала, не падала и не вставала. Это на шесть суток! 17. По местным условиям бокс может заменяться дивизионной ямой, глубиной три метра, диаметром метра два. Арестованный сталкивается, и там несколько суток под открытым небом, часом и под дождем. Яма была и уборной, и камерой. А триста граммов хлеба и воду

спускали туда на веревочке. Вообразите себя в этом положении, да ещё только что арестованного, когда в тебе всё клокочет. Несколько таких ям охранял один часовой, и казалось вокруг всё пусто. Лейтенант Чульпенёв, богатырь, боксёр, двадцати одного года, высидел так месяц. Через десять дней он кишел вшами. Через пятнадцать его первый раз вызвали на следствие. 18. Заставить подследственного стоять на коленях – не в каком-то переносном смысле, а в прямом: на коленях и чтоб не присаживался на пятки, а спину прямо держал. В кабинете следователя или в коридоре можно заставить так стоять 12 часов, и 24 и 48. (Сам следователь может уходить домой, спать, развлекаться, это разработанная система: около человека на коленях ставится пост, сменяются часовые). Кого хорошо так ставить? Уже надломленного, уже склоняющегося к сдаче. 19. А то так просто заставить *стоять*. Можно, чтоб стоял только во время допросов, это тоже утомляет и сламывает. Иногда и суток выстойки довольно, чтобы человек обессилел и показал что угодно. 20. Во всех этих выстойках по 3-4-5 суток обычно не дают пить. 21. Все предшествующие меры соединяются с *бессонницей*. Бессонница мутит разум, подрывает волю, человек перестаёт быть своим «я». Человек действует наполовину бессознательно или вовсе бессознательно, так что за его показания на него уже нельзя обижаться.

Бессонница – великое средство пытки и совершенно не оставляющее видимых следов, ни даже повода для жалоб, разразись завтра невиданная инспекция... А главные допросы – все ночью.

22. В развитие предыдущего – *следовательский конвейер*. Ты не просто не спишь, но тебя трое-четверо суток непрерывно допрашивают сменные следователи. 23. *Клопаной бокс*, уже упомянутый. В тёмном дощатом шкафу разведено клопов сотни, может быть тысячи. Пиджак или гимнастёрку с сажаемого снимают, и тотчас на него, переползая со стен и падая с потолка, обрушиваются голодные клопы. 24. *Карцеры*. В карцере человека изматывают голодом и обычно *холодом*. Дежурные надзиратели ходят в валенках и телогрейке. Арестанта же раздевают до белья, а иногда до одних кальсон, и он должен в неподвижности (тесно) пробыть в карцере сутки – трое – пятеро (горячая баланда только на третий день). В первые минуты думаешь: не выдержи и часа. Но каким-то чудом человек высиживает свои пять суток, может быть, приобретая и болезнь на всю жизнь. 25. Считать ли разновидностью карцера *запирание стоя в нишу*? Уже в 1933 в хабаровском ГПУ так пытали С.А.Чеботарёва: заперли голым в бетонную нишу так, что он не мог подогнуть колен, ни расправить и переместить рук, ни повернуть головы. Это не всё! Стала капать на макушку холодная вода и разливаться по телу ручейками. Ему, разумеется, не объявили, что это всё только на двадцать четыре часа. Страшно это, не страшно, – но он потерял сознание, его открыли назавтра как бы мёртвым, он очнулся в больничной постели. Его приводили в себя нашатырным спиртом, кофеином, массажем тела. Он далеко не сразу мог вспомнить – откуда он взялся, что было накануне. На целый месяц он стал негоден для допросов. 26. *Голод* уже упоминался при описании комбинированного воздействия. Это не такой редкий способ: признание из заключенного выголодить. Чеботарёва посадили на 72 часа в следовательском кабинете и единственное, что разрешали, – вывод в уборную. В остальном не давали: ни есть, ни пить (рядом вода в графине), ни спать. В кабинете находились всё время три следователя. Они работали в три смены. 27. *Битьё*, не оставляя следов. Бьют и резиной, бьют и колотушками, и мешками с песком. Комбрига Карпунича-Бравена били 21 день подряд. Вспоминая своё и по рассказам, он насчитывает 52 приёма пыток. 28. В новороссийском НКВД изобрели машинки для зажимания ногтей. 29. А *смирительная рубашка*? 30. А *перелом позвоночника*? (Всё то же хабаровское ГПУ, 1933). 31. А *внуздание*

(«ласточка»)? Это – метод сухановский, но и архангельская тюрьма знает его (следователь Ивков, 1940). Длинное суровое полотенце закладывается через рот (взнуздание), а потом через спину привязывается концами к пяткам. Вот так, колесом на брюхе, с хрустящей спиной, без воды и еды лежи суток двое.

Надо ли перечислять дальше? Много ли ещё перечислять? Чего не изобретут праздные, сытые, бесчувственные?...» – заключает повествователь [1, с. 108-120].

Ещё один враг арестанта в тюрьме – чувство голода, «постоянно-голодное состояние, доходящее до жадности». Автор предлагает в такой ситуации заниматься самовоспитанием. Необходимо «отвыкнуть коситься, кто ест лишнее, запретить чревоопасные тюремные разговоры о еде и как можно больше подниматься в высокие сферы». Нужно «себя умерить, желудок сжимается, приспосабливается к скудному – здешней жалкой пищи становится даже как раз... Невесомое тело, ровно настолько удовлетворенное кашей, чтобы душа не чувствовала его гнёта. Какие лёгкие свободные мысли! Мы как будто вознесены на Синайские высоты, и тут из пламени является нам истина. Да и не об этом ли и Пушкин мечтал:

Я жить хочу, чтоб мыслить и страдать!

Вот мы и страдаем, и мыслим, и ничего другого в нашей жизни нет... » [1, с. 218].

В романе «Архипелаг ГУЛАГ» рассказ ведется не только от имени автора, но и 227-и арестантов, с кем приходилось отбывать сроки заключения писателю. Роман Солженицын посвятил «всем, кому не хватило жизни обо всем рассказать». Просит прощения у них за то, что «не всё увидел, не всё вспомнил, не обо всем догадался» [1, с. 7].

Основные события в романе происходят на Колыме. «Колыма была – самый крупный и знаменитый остров, полюс лютости этой удивительной страны ГУЛАГ, географией разодранной в архипелаг, но психологией скованный в континент, – почти невидимой, почти неосязаемой страны, которую и населял народ эзков...»

Свои одиннадцать лет, проведенные там, «усвоив не как позор, не как проклятый сон, но почти полюбив тот уродливый мир, а теперь ещё, по счастливому обороту, став доверенным многих поздних рассказов и писем», – может быть, писатель думает «донести что-нибудь из косточек и мяса? – ещё впрочем живого мяса, ещё впрочем живого тритона». В начале романа автор вспоминает статью из журнала «Природа», опубликованную в 1949 году. В ней говорилось, что на реке Колыме ученые обнаружили подземную линзу льда с замерзшим в ней мясом тритона. Мясо сохранилось настолько свежим, что «присутствующие, расколов лёд, тут же охотно съели их». Воспоминания о ГУЛАГе писатель сравнивает с сохранившимся свою свежесть мясом тритона. Воспоминания эти основываются на реальных событиях, фактах из жизни 227-и арестантов. Поэтому Солженицын пишет роман не только один, а это голоса, свидетельства 227-и арестантов. «Это наш общий дружный памятник всем замученным и убитым», – констатирует писатель. В то же время, он утверждает, что книга не является «политическим обличением» [1, с. 8-11].

Итак, как писатель своей эпохи, С.Сейфуллин создал один из портретов своей эпохи посредством изображения ареста как сюжетного мотива. Ведь именно 30-40-е XX века окрашены в темные тона из-за репрессий, преследований многих тысяч неповинных граждан своей страны. В их числе оказался и автор романа, создавший автобиографическое произведение, в котором художественно осмыслил свой лагерный опыт, опыт арестанта.

Солженицыну чудом удалось выжить в тюрьме и освободиться, а казахский писатель С.Сейфуллин, арестованный в годы гражданской войны

армией Колчака, проводит время в заключении, в тюрьме. Сейфуллин спасается бегством с колчаковской тюрьмы, но воспетая им советская власть в Казахстане выносит основоположнику новой казахской советской литературы за критику ошибок в проведении коллективизации, приведшей к голоду и смерти миллионов безвинных людей, смертный приговор без суда и следствия.

Писателей казахской и русской литератур, создавших романы в разное время, объединяет изображение ареста в качестве сюжетного мотива.

Арест как сюжетный мотив, изображенный казахским писателем в 1937 году, и спустя почти сорок лет осмысленный русским писателем, способствовал авторам романов двух литератур создать новые комбинации абсурдного явления ареста, наполняя его «новым пониманием жизни, размышлениями над «исстари завещанными мифопоэтическими образами». И Сейфуллин, и Солженицын описывают общечеловеческие качества своих героев в момент их ареста, их растерянность, но, в отличие от многих, главные герои романов «Тар жол, тайғақ кешу» / «Тернистый путь» и «Архипелаг ГУЛАГ» смогли сохранить силу воли, собраться духом. В то же время каждый из них по-своему, индивидуально приходит к новому пониманию жизни, оказавшись в абсурдной ситуации. В рассуждениях, наблюдениях героев Сейфуллина и Солженицын лежит печать национальных восприятий окружающего.

Литература:

1. Солженицын А. *Архипелаг ГУЛАГ. 1918-1956. Опыт художественного исследования. Том первый.* – М.: Советский писатель. Новый мир, 1989. – 587 с.
2. Нива Ж. Солженицын / Перевел с фр. С.Маркиш в сотрудничестве с автором. – http://solzhenitsyn.ru/o_tvorchestve/books/index.php?ELEMENT_ID=2063. Дата обращения: 10.01.2018 г.
3. Шнеерсон М. Александр Солженицын: Очерки творчества. – solzhenitsyn.ru/o_tvorchestve/... Дата обращения: 12.01.2018 г.
4. Ранчин А.М. «Архипелаг ГУЛАГ» как художественный текст // Известия Академии наук. Серия литературы и языка. – 1999. – Т. 58. – № 5/6. – С. 26–32.
5. Геллер М.Я. Александр Солженицын: к 70-летию со дня рождения» (913 Кб). – London: Overseas Publications Interchange Ltd, 1989. – 118 p.
6. Курицын В. Случаи власти: «Архипелаг ГУЛАГ» А. И. Солженицына // Семидесятые как предмет истории русской культуры. – М.: Венеция, 1998. – С. 100-178.
7. Русская литература XX века. 11 класс: учебник для общеобразовательных учебных заведений / Под общ. ред. В.В. Агеносова. Часть 2. 4-е изд. – М.: Издательский дом «Дрофа», 1999. – 352 с.
8. История русской литературы XX века (20-90-е годы). Основные имена: учебное пособие для филологических факультетов университетов / Отв. ред. С.И. Кормилов. – 20-е издание, исправленное и дополненное. – М.: Изд-во Моск.ун-та, 2008. – 576 с.
9. Каратаев М. Сакен Сейфуллин. – М.: Знание, 1964. – 31 с.
10. Какишев Т. Сакен Сейфуллин / Серия: Жизнь замечательных людей. – Алма-Ата: Жалын, 1976. – 315 с.
11. Кирабаев С. Сакен Сейфуллин. Монография. – Алма-Ата: Казгослит Издат., 1962. – 442 с.
12. Умарова Г.С. История казахской литературы. – Уральск, 2004. – 296 с.
13. О чем не говорили. Документальные рассказы и очерки / Сост. Л.П. Лукина, Е.А. Сатыбалдиев. – Алма-Ата: Жалын, 1990. – С. 98-121.

14. Обвинительное заключение по делу № 11020 по обвинению Сейфуллина Сакена по ст. 58 пп. 2, 8, 11 УК РСФСР. Документ взят из фондов музея С.Сейфуллина. – Астана. / О чем не говорили. Документальные рассказы и очерки / Сост. Л.П. Лукина, Е.А. Сатыбалдиев. – Алма-Ата: Жалын, 1990. – С. 98-121.
15. Тәтімов М. Қазақ әлемі. (Қазақтың саны қанша? Қазақ қашан, қайдан қуылған, қырылған және атылған?). – Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1993. – 160 с.
16. Dilthey W., Die Einbildungskraft des Dichters, «Ges. Schriften», VI, 1924. – <https://books.google.kz/books?id=jYhdDwAAQBAJ&pg=PA177&lpg=PA177&dq=Dilthey+W.,+Die+Einbildungskraft+des+Dichters,+%C2%ABGes.+Schriften%C2%BB,+VI,+1924.&source=bl&ots=r9jkqRoYIZ&sig=8R--TLw2rUXI5E-goZvCe2k3vr4&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKewjP8py3x43eAhXRbsAKHUmGCzEQ6AEwAXoECagQAQ#v=onepage&q=Dilthey%20W.%2C%20Die+Einbildungskraft%20des%20Dichters%2C%20%C2%ABGes.%20Schriften%C2%BB%2C%20VI%2C%201924.&f=false>Дата обращения: 25.01.2018 г.
17. Веселовский А. Н., Поэтика сюжетов, Собр. сочин., т. II, вып. I. – СПб, 1913. – 404 с.
18. Сейфуллин С. Тар жол, тайғақ кешу: Роман-эссе. – Алматы: Жазушы, 2009. – 432 б.
19. Сейфуллин Сакен. Тернистый путь. Историко-мемуарный роман. – Алма-Ата: Жазушы, 1975. – 324 с.

Умарова Г.С., Бактыгалиева Ж.А.

**А.СОЛЖЕНИЦЫН МЕН С.СЕЙФУЛЛИННІҢ
ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҚАМАУҒА АЛУ СЮЖЕТТІК МОТИВИ
(САЛЫСТЫРМАЛЫ ЗЕРТТЕУ)**

Мақалада көркем мәтіндердегі сюжеттік мотив ретінде қамауға алудың көріністерінің ерекшеліктерін зерттеуге арналған. Орыс жазушысы А.Солженицыннің және қазақ ақыны, жазушы С.Сейфуллиннің шығармалары қарастырылған. Жұмыстарды талдау ұлттық мәдениеттің санатына және жекелеген дүниетануды қабылдау жүйесіне қолдау көрсету арқылы жүзеге асырылады.

Тірек сөздер: «қамауға алу» феномені, қамауға алу сюжеттік мотив, ақынның өмірден алған тәжірибе мотив орнында.

Umarova G.S., Baktygalieva Zh.A.

**ARREST AS WITH A PLOT REASON IS IN WORKS OF
A.SOLZHENICIN AND S.SEYFULIN (COMPARABLE ANALYSIS)**

Annotation. The article is devoted to the investigation of the peculiarities of arrest as a plot motif in the artistic texts. The works of Russian writer A. Solzhenitsyn and Kazakh poet, writer S. Seifullina are considered. The analysis of works is carried out with the support of the presence in them of the category of national culture and individual perception as the iconic systems.

Keywords: the phenomenon of arrest, arrest as with a plot reason, reason as "experience of poet, taken in his meaningfulness".

УДК 82.0 (091)

Муминов С.О. – кандидат педагогических наук,
доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби
E-mail: s.muminov2012@yandex.kz

СВОЕОБРАЗИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ АНТРОПОЛОГИИ В РОМАНЕ А.БЕЛОГО «ПЕТЕРБУРГ»

Аннотация. Проанализированы особенности художественной антропологии в романе А.Белого «Петербург». Обоснован новаторский характер романа «Петербург». Утверждается, что А. Белый – выдающийся реформатор русского романа, проложивший новые пути для последующих поколений писателей.

Ключевые слова: художественная антропология, художественная онтология, Андрей Белый, роман «Петербург», новаторство.

Творчеству Андрея Белого посвящено большое количество глубоких и интересных работ. Это труды Н.В. Барковской [1], Л.Долгополова [2; 3], А.Казина [4], Л.Колобаевой [5; 6], А.Нижеборского [7], В.Паперного [8], Н.Пустыгиной [9], Л.Силард [10], Л.Целковой [11], Э.Чистяковой [12], Я.Шуловой [13] и др.

Однако соотношение в романе «Петербург» художественной антропологии и онтологии с учетом картины мира, отраженной в этом произведении Андрея Белого, требует отдельного анализа.

Андрей Белый – выдающийся реформатор русского романа, проложивший новые пути для последующих поколений писателей. Особенно последовательно его новаторские устремления проявились в «Петербурге», в котором нашли органичное воплощение принципиально новые художественные принципы писателя, основанные на его концепции взаимоотношения бытия и человека. По Андрею Белому, в бытии царит неопределенность. Мир иррационален, и человек находится с бытием в сложных отношениях. Человек не способен оказывать серьезное влияние на внешние процессы; бытие не дружелюбно ему. Между людьми не существует солидарных отношений, человек одинок в обществе, где подвержен разного рода отрицательным воздействиям.

Кроме того, как видно из содержания романа «Петербург», Андрей Белый полагал, что человек есть существо, не обладающее поведенческой, мировоззренческой и другой определенностью. Бытие человека Белый рассматривает как процесс, как движение без позитивных результатов. Жизнь человека развивается не в формате истории, а как хаотичное движение. Человек в художественном мире «Петербурга» не стремится апеллировать к высшему абсолюту, к абсолютной инстанции, поскольку у него нет горячей веры во всеобщие позитивные ценности.

Взгляды Андрея Белого на мир и человека нашли выражение в художественном мире «Петербурга». В центре этого произведения находится художественная онтология, которая доминирует над человеком, над его художественным эквивалентом – литературным персонажем. Антропоморфный персонаж как категория явно уступает позиции (как смысловые, так и художественные) бытию, что является следствием антропологических и онтологических представлений Андрея Белого.

Если в «Петербурге» человек рассматривается как несамостоятельное, незавершенное и неинициативное существо, то он не должен был изображаться художественными средствами, характерными для русской художественной

литературы второй половины XIX века с ее апофеозом огромных нравственных и мировоззренческих возможностей человека. Необходимы были новые литературно-эстетические принципы воссоздания новой качественности человека, обусловленной общественными, культурными и иными реалиями переломной эпохи на рубеже веков. Роман «Петербург» – это правдивая форма художественного постижения человека. Писатель смог разработать новаторскую поэтику, которая качественно отличается от поэтики романа XIX века.

Андрей Белый придерживается в своем главном произведении принципа антропологического минимализма. Если одним из главных признаков романа XIX века выступает большое количество литературных персонажей, то в «Петербурге» персонажей немного. В романе первостепенные действующие лица (отец и сын Аблеуховы) и остальные немногочисленные персонажи образуют систему литературных героев. Антропологический минимализм Белого выражается также в том, что образы второстепенных и фоновых персонажей максимально редуцированы. Редукция проявляется в том, что писатель существенно сокращает характеристики литературных героев: упоминаются прежде всего их внутренние устремления, пристрастия и интересы. Кроме того, Белый не наделяет своих героев подробными портретными описаниями, ограничиваясь весьма экономными портретными зарисовками, а то и вовсе обходится даже без них.

В «Петербурге» сознательно практически разрушен традиционный для русской литературы XIX века многомерный и полнокровный образ человека с подробными внешними и внутренними характеристиками. Антропологический минимализм отличает «Петербург» от детализированной и развернутой художественной антропологии русского романа XIX века с его пристальным вниманием ко всем основным аспектам деятельности человека. Можно констатировать, что в романе Белого значительно ослаблено антропоморфное начало, которое доминировало в реалистической литературе.

Андрей Белый воссоздает необычный для русской романистики тип портрета. Рисуя внешний облик одного из главных героев романа, сенатора Аблеухова, писатель смело соединяет антропологические и предметные (вещественные) детали. «Моему сенатору только что исполнилось шестьдесят восемь; и лицо его, бледное, напоминало и серое пресс-папье (в минуту торжественную), и – папье-маше (в час досуга); каменные сенаторские глаза, окруженные черно-зеленым провалом, в минуты усталости казались синей и громадней» [14, с. 12]. Приведенный выше портрет ориентирован не антропологически, а онтологически. Он основан на сопоставлении черт лица сенатора с предметами и природным веществом. Лицо и глаза теряют свой естественный вид. Очевидна функция этого лаконичного синтетического типа портрета – он необходим для отрицательной характерологии.

Редукция антропоморфных элементов в образе сенатора Аблеухова далее последовательно усиливается. Белый дополняет различными онтологическими штрихами описание внешности сенатора. Кроме того, в «Петербурге» психологические антропоморфные портретные описания, характерные для русской художественной прозы XIX века, уступают место онтологическим обобщениям и мотивам при создании портретов. «От себя еще скажем: Аполлон Аполлонович не волновался нисколько при созерцании совершенно зеленых своих и увеличенных до громадности ушей на кровавом фоне горящей России» [14, с. 12]. Как видно, в этом сатирическом портрете-карикатуре явственно ощущается обобщение онтологического характера. Подчеркнута отрицательная роль сенатора в трагической судьбе страны.

Онтологические образы играют в «Петербурге» важную роль и в других случаях. Формы онтологических обобщений в романе «Петербург» разнообразны. Онтологические обобщения, например, могут вбирать в себя метафоры онтологического характера. «Здесь в кабинете высокого Учреждения Аполлон Аполлонович вырастал в некий центр государственных учреждений и зеленых столов. Здесь являлся он силовой излучающей точкою, пересечением, импульсом; был он силой в ньютоновском смысле – оккультная сила» [14, с. 38]. Андрей Белый характеризует своего героя посредством онтологических образов, что является редкостью в русской классической литературе.

Приведем еще один пример, иллюстрирующий эту мысль. Старый сенатор «перед отходом ко сну получил впечатление, будто смотрит он не глазами, а центром самой головы, то есть он, Аполлон Аполлонович, не Аполлон Аполлонович, а нечто, засевшее в мозге, оттуда, из мозга глядящее; при раскрытии темени нечто могло пробегать коридор: до свержения в бездну. Это и было второе пространство сенатора» [14, с. 98-99].

В основе онтологических обобщений может быть использована онтологическая деталь, которая необходима не только для отрицательной характерологии, но и для оформления философских мотивов. Среди них выделяется онтологический мотив тьмы, тесно связанный с образом сенатора. «...из совершенной тьмы Аполлон Аполлонович прошел, чтобы кануть опять в совершенную тьму» [14, с. 88]. Обращает на себя внимание последовательная онтологизация образа сенатора. Мышиный халат, огромные уши, мотив тьмы символизируют роковую роль сенатора в истории России.

Таковы художественные подходы Белого к изображению сенатора Аблеухова. В подобном же духе выдержаны и художественные приемы, направленные на создание образа Николая Аполлоновича Аблеухова, другого центрального персонажа романа.

Рассмотрим портрет упомянутого персонажа. «Движения его были стремительны, как движения папаши; как Аполлон Аполлонович, отличался невзрачным росточком, беспокойными взглядами улыбавшегося лица; когда погружался в серьезное созерцание, взгляд окаменевал: сухо, четко и холодно выступали линии совершенно белого лика, подобного иконописному; благородство в лице выявлял лоб – точеный, с надутыми жилками: пульсация жилок на лбу отмечала склероз.

Синеватые жилки совпали с кругами громаднейших глаз какого-то темно-василькового цвета (в минуту волнения черными становились глаза: от расширенности зрачков)» [14, с. 34-35]. Этот портрет имеет отрицательную направленность. Белый нарисовал в целом непривлекательный облик Николая Аполлоновича Аблеухова.

Антропологическая непривлекательность Николая Аполлоновича Аблеухова с развитием сюжета последовательно усиливается. Софья Петровна Лихутина замечает, что красавец-шафер преобразается: «лицо Николая Аполлоновича превратилось в маску: бесцельные потирания потных рук, и лягушечье выражение улыбки ...» [14, с. 50].

Здесь использован прием зоологизации внешнего вида персонажа, который найдет впоследствии неоднократное применение с целью снижающей характерологии. Раздвоенность внешнего вида Николая Аполлоновича Аблеухова (красавец и в то же время «урод») – примета персонажа, лишённого цельности, определенности.

Лаконичные портретные зарисовки отца и сына, имеющие негативное содержание, настойчиво отражают их неприглядный внутренний мир и

непривлекательные внешние черты. В целом образ Николая Аполлоновича Аблеухова строится на совпадении внутреннего и внешнего.

Оскудение внутреннего мира Николая Аполлоновича Аблеухова принимает крайние формы. Он принимает активное участие в организации убийства собственного отца. Напомним, что младший Аблеухов соглашается пронести бомбу в дом своего отца.

Своеобразие художественной антропологии Андрея Белого выражается и в том, что писатель прибегает к концентрированному изображению персонажей, акцентируя внимание на их ключевых качествах.

Так, в «Петербурге» практически все персонажи представлены в формате духовно-нравственной деградации. Деградация Николая Аполлоновича Аблеухова выражается в том, что он утратил способность искренне любить. «Николай Аполлонович имел взволнованный вид; на страницу кантовских комментариев беспрепятственно с неделю уже осаждалась пыль; этот сладостный ток ощущал он в себе ... как-то глухо, далеко; открылись в нем безыменные трепеты. Может быть – то любовь? Но любовь отрицал он» [14, с. 102].

Чувство любви ему недоступно. Образ Николая Аполлоновича Аблеухова – характерный пример схематично осмысленного персонажа. Николай Аполлонович Аблеухов не полнокровная личность, это персонаж-схема, персонаж-конструкция.

Николай Аполлонович Аблеухов – иллюстрация отрицательных человеческих качеств и свойств. Андрей Белый, лишая этого персонажа многосторонней антропологической характерологии, сосредоточился на показе его теснейшей связи с каким-либо определенным фрагментом бытия.

Так, Николай Аполлонович Аблеухов часто показан на фоне тьмы. «Сознание тщетно тщилося светить; не светило: ужасная темнота! Озираясь, дополз до пятна фонаря; под пятном лепетала струя тротуара, неслась апельсиновая корочка» [14, с. 130]. Николая Аполлоновича «охватил невыразимый испуг: он почувствовал колотье: тьма объяла его; а «я» оказалось лишь черным вместилищем, если не было тесным чуланом; и тут, в темноте, в месте сердца, вспыхнула – искорка ... с бешеной быстротой превратилась в багрово набухнувший шар; шар – ширился, ширился, ширился; и шар лопнул: лопнуло все ...» [14, с. 131].

Мотив темноты означает тупик, дальнейшую неопределенность жизни Николая Аполлоновича Аблеухова. Другой символический образ (лопнувший шар) акцентирует утрату смысла жизни. Характерно, что заостряется внимание на обстоятельстве – «в темноте, в месте сердца». Сердце отсутствует, темнота – всеобъемлющее состояние, универсальная характеристика бытия. Таким образом, Николай Аполлонович Аблеухов – это персонаж, лишенный автором различных антропологических качеств, что идет вразрез с традицией русской классики, которая рисовала образы полнокровных личностей. Образы второстепенных и фоновых персонажей в романе «Петербург» воссозданы теми же формами и приемами, что и центральные (сенатор и Николай Аполлонович Аблеухов).

Напомним, что стратегия художественной антропологии Андрея Белого основана на последовательной редукции антропоморфных признаков и свойств литературных персонажей. Метонимия – это форма редукции образов второстепенных действующих лиц.

Метонимия приводит к тому, что фактически вместо второстепенных героев фигурируют детали-заместители. «...в открытой двери показался передник, перекрахмаленный чепчик; потом отшатнулись от двери – передник и чепчик» [14, с. 41, 42]. В качестве деталей-заместителей горничной привлечены

детали одежды, которые указывают на ее профессиональную и социальную принадлежность.

В качестве детали, заменяющей визуальный образ второстепенного персонажа, выступает и предмет, ему принадлежащий. «Дверь распахнулась: медная булава простучала. Аполлон Аполлонович из каретного дверца пронес взор в подъезд» [14, с. 22]. Булава заменяет швейцара.

В романе возможен и штриховой портрет фонового героя. «... над сырыми перилами, над кишасей бациллами зеленоватой водой пролетели лишь в сквозняки приневского ветра – котелок, трость, пальто, уши, нос и усы» [14, с. 42]. Метонимическое содержание этого портрета очевидно. Заметим, что он состоит из ряда метонимически ориентированных художественных деталей-заместителей. В качестве таковых выступают одежда и некоторые черты лица прохожего.

Активно используется и коллективный штриховой портрет фоновых персонажей. «Петербургская улица осенью – проникает; и леденит костный мозг, и щекочет; как скоро с ней попадаешь в помещение, улица в жилах течет лихорадкой.

Все то испытал незнакомец, войдя в запотевшую и парную переднюю, туго набитую: черными, синими, серыми, желтыми пальтами; висюлыми шапками; – и всевозможной калошей; пар блинного запах стлался» [14, с. 23-24]. В качестве деталей-заместителей здесь выступает одежда (пальто и калоши), а также просторечное слово «пальтами». Читателю ясно, что собрались мелкие чиновники.

Разнообразие метонимических деталей-заместителей, представленных в романе, продолжают такого рода лаконичные зарисовки. «Голова повара вдруг пропала» [14, с. 10].

В качестве деталей-заместителей правомерно рассматривать и реплики безымянных, визуально отсутствующих персонажей.

« – «Знаете?» – пронеслось где-то справа; погасло.

И – вынырнуло:

– «Собираются ...»

– «Бросить ...»

Шушукало сзади:

– «В кого?»

И вот темная пара сказала.

– «Абл ...»

Прошла:

– «В Аблеухова?!»

Пара dokonчила где-то вдали ...

– «Абл ...ейка меня к ... исла ... тою ... попробуй ...»

И пара икала» [14, с. 22-23].

Андрей Белый часто использует коллективные портреты, основанные на социальном или психологическом обобщении. «Входили какие-то крепкогрудые гении в стянутых фраках, в мундирах и в ментиках – правоведа, гусары и, так себе – безбородые: они разливали надежную радость и сдержанность ...» [14, с. 107].

Ключевую роль в художественной организации подобных портретов играют метонимические детали, заменяющие подробные внешние характеристики второстепенных героев. Писатель широко привлекает и указания на профессии, политические и идеологические пристрастия второстепенных персонажей. Эти указания правомерно рассматривать как детали-заместители.

Упоминание профессии или мировоззрения отменяет необходимость развернутого визуального или психологического представления действующего лица. «... Любовь Алексеевна, пользуясь добродушием мужа и тем, что их дом – ко всему глубоко безразличен, и – место нейтральное, – пользуясь этим, она

предоставила дирижировать танцами мужу; она – дирижировала встречами разнообразных особ; здесь встречались: деятель земский с чиновником; публицист с директором департамента; делегат с юдофобом» [14, с. 108-109].

Белому важно подчеркнуть общественную или мировоззренческую данность второстепенных и фоновых героев, а такие составные части традиционного для русской реалистической литературы антропологического подхода, как психологическая и скульптурная определенность персонажей, его не интересуют.

Правда, в романе имеет место относительно развернутое описание Лихутина, включающее ряд антропоморфных деталей. «Был он высокого роста, носил белокурую бороду, обладал носом, ртом, волосами, ушами и глазами; он был, к сожалению, в темно-синих очках, и никто не знал цвета глаз; ни – чудесного глаз выраженья» [14, с. 52].

Но черты лица Лихутина представлены в формальном плане, автор торопится перечислить элементы портрета. Здесь явно ощущается отчужденность писателя по отношению к антропоморфному портрету.

Как видно, писатель целенаправленно применяет художественные средства, использованные для разрушения антропоморфного образа действующих лиц. Среди этих средств необходимо особо выделить прием зоологизации, способствующий последовательному искажению антропоморфного образа персонажей. Дудкин вспоминает свою первую встречу с Липпанченко. «По мере того, как он медленно углублялся в Липпанченко, в созерцание частей его тела, замашек, повадок, смешков, перед ним вырастал – настоящий тарантул» [14, с. 213-214]. Человеческий облик провокатора замещается образом ядовитого насекомого.

Приведем еще один характерный для Андрея Белого прием зоологизации. «Аполлон Аполлонович, как и всегда, в каламбурах вызывал просто настырство какое-то: становился совсем непоседой, вертуном, приставалой, походя на мух, лезущих в глаза, – перед грозой, в душный день, когда сизая туча томительно вылезает над липами; мух таких – давят» [14, с. 236].

Очевидна отрицательная, сатирическая направленность уподобления сенатора мухе. В этом же ряду находится факт зоологизации. «Аполлон Аполлонович – мышинная куча – заерзал глазами, кое-как стал сползать, привалившись к перекладинам лестницы волосатой грудью; сполз, пустился дробью по направлению к лестнице ...» [14, с. 239].

Зоологизации подвергаются и фоновые персонажи. «С улицы покатились навстречу им многотысячные рои котелков; покатились навстречу: цилиндры; запенилось: страусовое перо.

Отовсюду выскакивал нос.

Нос: орлиный и петушиный; утиный и куриный; и – далее, далее ... – зеленоватый, зеленый и красный. Катилось навстречу: бессмысленно, торопливо, обильно» [14, с. 180].

Другой формой редукции антропоморфного образа выступает сопоставление литературных героев с предметами и растениями. Так, Софья Петровна Лихутина сравнивается с куклой, что снижает ее образ. Лихутин уподобляется дереву. «Как бывало, на лоб приподнимет очки, станет сух, неприятен и будто вырезан из белого кипариса; кипарисовым кулаком простучит...» [14, с. 53]. Сравнение Лихутина с кипарисом, хотя и пропущенное через восприятие Софьи Петровны, играет снижающую роль, подчеркивая его ограниченность.

Очевидно, что Андрей Белый создал образы литературных персонажей, которые лишены многосторонней антропологической определенности. Еще в

книге «Русская литература XX века (1890–1910)» под редакцией С.А. Венгерова было замечено, что Дудкин это «квинтэссенция революции» [15, с. 193]. Здесь подчеркнуты схематичность образа, его символическое наполнение. Схематичность образов отца и сына Аблеуховых также была верно подмечена: «...для автора отец и сын – бессознательные носители космической идеи» [15, с. 193].

Художественная антропология Андрея Белого обусловлена его мировоззренческими позициями. Писатель изображал абсурдный внешний мир. Человек в дегуманизированной цивилизации с неизбежностью закона теряет свою индивидуальность. Эта мысль выражается в том, что персонажи в романе Андрея Белого являются масками. «...маской был Николай Аполлонович», Софья Петровна Лихутина – кукла, старый сенатор – нетопырь, толпа на Невском – сплошной фантазмагорический карнавал, скопище ужасных масок («котелки, треуголки, цилиндры, околыши, перья, фуражки и косматые манджурские шапки»), равно как и жители островов – «род ублюдочный, странный: ни люди, ни тени...» [16, с. 211].

Художественная антропология, воссозданная в «Петербурге», новаторская. А. Белый – выдающийся реформатор русского романа, проложивший новые пути для последующих поколений писателей. Процесс модернизации литературно-эстетических приемов изображения человека, заданный Андреем Белым, продолжается в русском постмодернизме. Постмодернистская антропология близка поэтике «Петербурга», но это тема уже другого исследования.

Литература:

1. Барковская Н.В. Поэтика символистского романа / Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – Екатеринбург, 1996. – 42 с.
2. Долгополов Л. Роман А.Белого «Петербург» и философско-эстетические идеи Достоевского // Достоевский: Материалы и исследования АН СССР. – Л.: Наука, 1976. – Т. 2. – С. 217–224.
3. Долгополов Л. Андрей Белый и его роман «Петербург». – Л.: Сов. писатель, 1988. – 416 с.
4. Казин А. Неоромантическая философия художественной культуры (К характеристике мировоззрения русского символизма) // Вопросы философии. – 1980. – № 7. – С. 144–54.
5. Колобаева Л. Человек и его мир в художественной системе Андрея Белого // Филологические науки. – 1980. – № 5. – С. 12–20.
6. Колобаева Л. Концепция личности в русской литературе рубежа XIX – XX вв. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 336 с.
7. Нижеборский А. Гносеологическое обоснование А.Белым символа // Философские проблемы познания. – Челябинск: Челяб. пед. ин-т, 1978. – Вып. 3. – С. 182–195.
8. Паперный В. Гоголевская традиция в русской литературе начала XX века (А.А. Блок, А.Белый – истолкователи Н.В. Гоголя) / Автореф. ... канд. филол. наук. – Тарту: Тарт. ун-т, 1982. – 15 с.
9. Пустыгина Н. Цитатность в романе А.Белого «Петербург». Ст. 1 // Труды по рус. и славян. филологии. Т. 28: Литературоведение. – Тарту, 1977. – С. 80–97.
10. Силард Л. Поэтика символистского романа конца XIX – начала XX века (В.Брюсов, Ф.Сологуб, А.Белый) // Проблемы поэтики русского реализма XIX века. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – С. 265–284.
11. Целкова Л. Поэтика сюжета в романе Андрея Белого «Петербург» // Филологические науки. – 1991. – № 2. – С. 11–19.

12. Чистякова Э.О. символизме А. Белого // Вестник МГУ. Сер. 7. Философия. – 1978. – № 3. – С. 39–48.
13. Шулова Я.А. Пути формирования поэтики прозы Андрея Белого в контексте открытий искусства первой трети XX века / Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – М., 2015. – 41 с.
14. Белый А. Петербург // Соч.: В 2 т. – М.: Худож. лит., 1990. – Т. 2. Проза / Сост. и подг. текста В. Пискунова; Коммент. С. Пискуновой, В. Пискунова. – С. 8–292.
15. Русская литература XX века (1890 – 1910) / Под ред. проф. С.А. Венгерова: В 2-х кн. – М.: Издательский дом «XXI век – Согласие», 2000. – Кн. 2. – 472 с.
16. Пискунов В. «Второе пространство» романа А.Белого «Петербург» // Андрей Белый: Проблемы творчества: Статьи, воспоминания, публикации. Сборник. – М.: Сов. писатель, 1988. – С. 193–214.

Муминов С.О.

А.БЕЛЫЙДЫҢ «ПЕТЕРБУРГ» РОМАНЫНДАҒЫ КӨРКЕМ АНТРОПОЛОГИЯНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

А.Белыйдың «Петербург» романдағы көркем антропологияның ерекшеліктері талданды. «Петербург» романының жаңашылдығы дәлелденді. А.Белый кейінгі ұрпақ үшін жазушыларға жаңа жол ашқан орыс романының көрнекті реформаторы екені белгілі.

Тірек сөздер: көркем антропология, көркем онтология, Андрей Белый, «Петербург», жаңашылдық.

Muminov S.O.

THE ORIGINALITY OF THE ART OF ANTHROPOLOGY IN THE NOVEL OF A.BELY «PETERSBURG»

The article analyses the peculiarities of the art of anthropology in the novel of A. Bely «Petersburg». Justified by the innovative character of the novel «Petersburg». It is alleged that A. White is a distinguished reformer of the Russian novel, paving new paths for subsequent generations of writers.

Keywords: artistic anthropology, art ontology, Andrey Bely's novel «Petersburg», innovation.

ӘОЖ 82.081 (5к)

Тлеубердина Г.Т.– филология ғылымдарының кандидаты,
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
E-mail: guldentleuberdina@inbox.ru

ХАЛЫҚ АҚЫНЫ КӨКЕН ШӘКЕЕВ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ САРЫНДАР

Аңдатпа. Мақала халық ақындарының белгілі де, белді өкілі Көкен Шәкеевтің шығармашылық мұраларын ғылыми тұрғыда зерделеуге арналған. Мақалада Көкен Шәкеев поэзиясындағы фольклорлық сарындар жан-жақты талданған. Ақын шығармашылығындағы әдет-ғұрып тақырыбына арналған толғау, арнаулардың фольклормен үндестік мәселелері терең қарастырылған.

Тірек сөздер: ақын, фольклор, халық, поэзия, әдет-ғұрып, дәстүр.

Әдетте, ауыз әдебиетінің көне заманнан бері сан алуан үлгілерін қалың жұртшылық шығарды, сол қауымдық шығарма ретінде атадан-балаға, ұрпақтан-

ұрпаққа ауысып, біздің заманымызға жетті деген тұжырымды айтамыз. Ал, асылында ауыз әдебиетінің қандай шығармасы болсын ең әуелінде халық арасынан шыққан белгілі бір талант иесінің туындысы, басқалары соны толықтырып, жетілдіріп әкетуі мүмкін екені және сол процесс әр дәуірдегі, қоғамдық, таптық ортаға орай түрліше өзгерістерге ұшырап отыратындығы да түсінікті. Ауыз әдебиетінің қазақ топырағында ең мол, ең құнарлы үлгілерін шығарып немесе жаттап таратушы, яки сол шығармашылық дәстүрді ұқыпты сақтаушы өнер иелеріне халық ежелден бері құрмет тұтып келген.

Қазақ ұғымында ақын деген сөздің ауқымы кең, мағынасы терең. Оның туу төркіні туралы әртүрлі байлау-болжамдар бар. В.Радловтың [1, 256 б.], М.Әуезовтің [2, 189 б.] топшылауларына жүгінсек, “ақынның” арғы тегі ағынан ағылудан, тараған секілді. Шаршы топ, “асау той, тентек жиын” үстінде үздік өнерімен бұлақта бұлқынып, жыр төккенде тыңдаушысын өзінің ағынды да әсерлі өлеңімен еліктіріп баурай білгенді ғана шын ақын деп тануға болады дейді В.В.Радлов. Ал, қырғыз тілі мен әдебиетінің білгірі, профессор Ю.М. Лотман бұл мәселені ақындық дәстүр тұрғысынан емес, тілдік, этимологиялық тұрғыдан қарап тексергісі келеді [3, 225 б.]. Шығысты зерттеуші ғалымдардың дені ақын деген сөздің ата-тегін фарсының, арабтың яки бараба татарларының ахон деген атауынан іздемек болады.

Тілі мен ғұрып-салты ұқсас туысқан Орта Азия халықтарында “бахшы”, “шайыр”, “жыршы” деген атаулар әрқалай ұғым алып қалыптасқаны белгілі. Сол секілді “ақын” қазақ, қырғыз, қарақалпақ халықтарында ұлттық ерекшелігі бар нақты мағынаға ие болып қалыптасқан. Ақын – ақындық өнермен шұғылданушылық деп түсіндіру қай жағынан келме, толымды жауап болмайды. Өйткені қазақтың әдебиет әлемінде ақын бір ғана “ақындық өнермен шұғылданушылық” емес немесе бір ғана әңгімеші, жырлаушы мағынасында да жүрмейді. Ол шығарып айтушы – поэт мағынасында да қолданылады. Сондықтан да бір ақын деген сөздің ауқымына орыс ұғымындағы әрі поэт, әрі певец, әрі импровизатор секілді дербес те көл - көсір мағыналы ұғымдар сиятын сияқты.

Басқалардан бөлек бір ерекшелігіміз: біз қазақ поэзиясын екі типке ажыратамыз да, оған орай екі жікке саралай қараймыз. Бұлар бірін-бірі толықтыра түсетін, ажарлай, әрлендіре түсетін екінші жағынан, өзіндік бояу-белгілерімен көрінетін, сапалық өзгешеліктерімен танылатын типтестірулер. Бірі – өлеңді табан аузында төгіп салатын немесе жазып шығарғанымен әнге қосып жатқа айтатын ауыз әдебиеті дәстүріндегі ақпа ақындар-импровизаторлар. Ал, екіншісі – өлеңді жазып шығаратын, оқыған адамдар.

Осы тұста Белинскийдің И.С. Крылов туралы мақаласындағы: «...Да, народность в поэте есть такой же талант, как и способность творчества. Если надо родиться народным чтобы выразить своей личностью характеристические свойства своих соотечественников. Правда, в строгом смысле, никто принадлежал народу, не может быть народным, да та беда, что в одном черты народности, которыми можно было бы гордиться» [4, 709 б.], – дегені еске келеді. Диалектикалық, тарихи, табиғи заңдылықтар бұған өз жауабын беріп жатыр. Ендеше, ақындықтың да шегі оған берілер бағаның да мөлшері қоғамдық тәжірибемен өлшенуге тиісті.

К.Шәкеев шығармашылығы өзгеден оқшау алып, арнайы тексеруді тілейді. Советтік замананы, одан кейінгі тәуелсіздік шындығын, еңбек адамының ерлігін, халықтар достығын, патриотизм идеясын талмай, танбай жырлаған. К.Шәкеев шығармаларынан ақындық өнердің жоғарыда атап өткен екі типінің өлең айтып, жыр шығарып жүрген ақындар өміріне біртіндей жаңа сапа әкелгенін білеміз.

Біздің заманда халық тілегі мен ақын тілегі бір жерден шығып, ұлы мұраттар төңірегіне толық қабысты. Өмірдің өскелең дамуын егемендік нышандарын көре біліп, сезіне отырып сол шындықты шабытты жырға қосқан ақын әрине халықтың құрметтісі К.Шәкеев сынды қадірмен ақыны болып саналады. Себебі К.Шәкеев ауылдағы еңбекшілер, егінші мен бақташы, сауыншы мен механизаторлардың қалың ортасында өсіп, солардың ой-сезім, түйсік-түсінігін, дүниеге көзқарасын өлеңмен өрнектеп берді. Халық ақыны, халық таланты бүгінгі еңбек адамының ілгершіл, арман-мұратын, бейбітшілік орнату жолындағы бүкілхалықтық аттанысты белсенді жырлаушылар. Олар халқымыздың неше бойғы әдемілеп жасаған атадан-ұрпаққа мирас боп келген батырлық жырлар мен лиро-эпосты, аңыздар мен әңгіме-очерктерді, тапқыр сөз, шешен тіл көркемдіктерін жаңа мазмұнды шығармаларына молынан пайдаланып, жаңа идеяға сәйкес К.Шәкеев сынды дамытып отырды. К.Шәкеевтің поэзиясы егемендік идеясын шын мәнінде тереңдей жырлап, өткір, оралымды, жай халыққа жетімді поэзия. К.Шәкеев хат танытын қазіргі өмір шындығын да, жазба әдебиет үлгісін де өз бетімен оқып меңгеріп отыратын ақын - жыршылар тобына жатады. Сондықтан ақын өмір шындығын ауыз әдебиетің ең жақсы ақындық дәстүрін сақтай отырып, жазба поэзияның өнерімен жырлауға тырысады. Ауыз әдебиетінің дәстүрі ақындарға халықтың ғасырлай бойғы ең асыл, ең өткір сөз қазынасын сарқап пайдалануға мүмкіндік беретін болса, жазба поэзия ақындардың идеялық-творчестволық өсуіне, жаңа ақындық өнерді дамытуына кең жол ашады. Сондықтан Көкен ақынның шығармашылығы: поэзиясы, жырлары, айтыстары фольклордан нәр алып, соның негізінде дамып, қалыптасты. Себебі, фольклордың құдыреті мол, түбі-терең.

Халық поэзиясын көпшіліктің өзі тудырғандықтан, ол елдің тұрмыс-тіршілігімен тығыз байланыста болған. Әр ел өз басынан өткерген оқиғаларды құмарта жырлайды. Олай болса, фольклор шығармалары өзінің тарихилығы жағынан авторлық сипаты бар кез келген туындыдан анағұрлым шыншыл, әсерлі де көркем. Сол жырларға қарап, елдің әдет - ғұрпын, ой-санасы мен түрлі сезімдерін дәл танып білуге болады. Қазақ фольклорының тарихилығының басты бір көрінісі осында.

Фольклор шығармаларының айрықша әсері болатын себебі оның образдары есте қалғыш та, тілі ерекше көркем, тартымды, әрі қарапайым. Осы екі сипатқа қосылатын тағы бір белгі – әрбір өлең- жыр, жар-жар, айтыс, жоқтаудың өзіне тән арнаулы әуені мен музыкалық мақамының болатындығы. Ақын-жыраулардың импровизациялық дәстүрі поэзия мен музыка өнерінің синкреттік бірлігіне негізделіп, қобыз немесе домбыра аспабымен айтылған. Осы айтылғандардың бәрі К.Шәкеев шығармашылығына тән.

Фольклор шығармаларында халық тағдыры, оның өмірден көрген қайғы-қасиеттері мен мұң - зары, келешектен күткен арман - тілектері айқын көрініс тапқан. К.Шәкеевте өз өнерінде өз тыңдаушысына ұстаздық жасап, олардың түйсік-сезімін келелі ой-ниеттерге бастап отырған. Мұндай өлең-жыр көп жайда өмірдің өзінен туындайды. К.Шәкеев поэзиясында фольклорға тән образдар жанды әрі шынайы болып келеді. Олар адамға терең ой салып, ғибрат береді. Фольклор туындылары адам тәрбиесі, қоғам мәселелерінен шет жырланған емес. Оның басты айтар ойы – халықты, адам баласын сүйе біл, еңбек пен ерлікті қастерле, досқа жылы, қамқор, дұшпанға берік бол, жас та болсаң, елге ағалық көрсете біл, өмірден үйрен де өрге, өнерге ұмтыл дейтін ғибрат. Мұның бәрі адам, әсіресе жас ұрпақ тәрбиесі үшін аса қажет болған.

К.Шәкеев поэзиясы фольклордағыдай қоғам дамуының әртүрлі сатысында, негізінен еңбек процесінде жасалатын болғандықтан, пессимизм дегенді білмейді. Оның бас кейіпкерлері көбіне мұрат-мақсаттарына жетіп отырады.

Мұны фольклорға тән оптимизм белгісі дейміз. Енді осы айтылғандарды К.Шәкеевтің шығармашылығынан нақты дәлелдермен көрсетпекпіз.

Көкен Шәкеевтің ақындық арынын, әсіресе толғауларынан танымыз. Қазақ халқы поэзиясында жиі кездесетін жанрдың бірі – толғау. Ол қазақтың "толғану", "тебірену", "ойлану" деген сөздерінен шығып, поэзиялық сипат алып кеткен термин. "Толғау" термині қазақтан басқа халықтардың поэзиясында атала бермейді. Сондықтан да ол сирек терминдер қатарында алынып, поэтикалық сөздіктерге еніп келеді [5, 305 б.]. "Ақын-жыршылар жұртқа айтайын деген ойларын, бастан кешкен оқиға, өмір тәжірибелерін, болашақ арман, мақсаттарын, ақыл, насихат өсиеттерін, философиялық, психологиялық ойларын поэтикалық көркем сөзбен толғайды" [6, 118 б.], – дейді, ғалым Н.Төрекұлов.

Толғау халық поэзиясында терме, жыр мен дастан аралығындағы өлең түрі. Сыртқы формасы, ішкі мазмұны жағынан ол терме – жырдан ұзақтау, дастан – поэмадан шағындау. Термеде көбінесе табиғат құбылысы, жер, су және адам аттары мен жас кезеңдері тере айтылады. Толғауда оның бәрі теріле, тізбектеле беруі міндетті емес. Ал дастанда белгілі сюжет, оқиға болса, толғауда ол шарттар болмауы мүмкін. Толғаудың бұл ерекшеліктері жөнінде профессор Е.Ысмайылов былай деген: "Толғау мазмұны бірнеше темадағы сюжеттік желімен ұзақ айтылса-ақ, толғаулы поэмаға айналып отырады. Ал толғау қысқа, бір теманың төңірегінде айтылып тынса, ол ақын толғауы, не жыр толғауы делінеді" [7, 33 б.]. Демек, толғау халық поэзиясындағы терме мен дастанға қарағанда терең ой толғаныстарына құрылады. Бұл толғаудан басқа поэзиялық жанрларда ой болмайды деген сөз емес. Осылардың барлығында да ой болады. Бірақ толғаулардағыдай адамның ішкі сезім дүниесін қозғайтын философиялық, психологиялық толғаныстар бір жерден шыға бермейді. Бір есептен толғауды ақындардың монологы деп қараса да болады.

Әдебиет тарихында толғауға мынадай анықтама берілген: "Ақындық толғау – қазақтың халық әдебиетінде ежелден бері келе жатқан, жанрлық жағынан лирикаға жақын, белгілі өлең түрлерінің бірі. Толғауда қоғам өмірінің маңызды оқиғалары, елеулі табиғат құбылыстары қамтылады немесе әлеуметтік өмірде көрнекті қызмет атқарған тарихи адамдардың өмірі, ісі сөз болады" [8, 331 б.].

Осы еңбекте дәстүрлі толғау жанры шешендік толғау, ақындық толғау болып екіге бөлінген. Шешендік толғау жөнінде "Қазақ әдебиеті тарихының" 1960 жылы жарық көрген 1-томының 1-ші кітабында жазылды. Ақындық толғау сол еңбектің 1964 жылғы жарияланған 2-ші кітабында қамтылған. Автор алғашқы кітапта шешендік толғауды (шешендік нақыл, шешендік мақал, шешендік мысал, шешендік жұмбақ, шешендік жауап) беске бөліп талдайды. Ал екінші кітапта ақындық толғауды (толғау өлең, толғау жыр) екіге жіктеп қарастырады.

Көкен Шәкеевтің толғаулары бәрі дерлік замана ағымына сай эпикалық сарында жырланған. "Ер есімі – ел есінде":

43 –жыл өткенде,
Қат келмеген шеттен де.
Жастар еді жалынды,
Үзетін темір тепкенде.
Үйленбеген кейбірі,
Армияға кеткенде.
Қайғырады қария,
Өзінен кейін ізі жоқ,
Ұрпақсыз солар өткенге [9, 61 б.]. –

деген толғауы бүкіл қазақ халқының өткен азапты күндерінен елес береді. Көкен атамыздың толғауы патриотизм рухын шынайы да, дәл бейнелеген, сюжетті ең көркем туындылар қатарына енеді. Мәселен:

Сөзіме құлақ салыңдар,
Ағаларым, інім де,
Армияға алындық,
Сұрапыл соғыс күнінде.
Халқым ұран тастаған,
"Жеңеміз деп түбінде"

Сол кездегі азамат,
Нағыз батыр өздерің,
Өлгенің де, тірің де
Ел сенімін ақтаған,
Ер намысын сақтаған [9, 91-92 б.], –

дегінінен Ұлы Отан соғысы кезінде қайсар, батыр, өжет ерлердің халқы үшін, жері үшін, қанын төккен қазақ батырларының ерлігін сомдайды, толғайды.

Ақынның "Шоқан жатқан жерде" атты толғауы қазақ халқының маңдайына біткен жарық жұлдызы Шоқан бабамыздың аруағына бағышталған. Сонымен қатар ақын ынтымақ, бірліктегі өмірімізді, елі үшін еңбек еткен ерлерімізді жырлайды.

Лүпілін жүрегімнің халқым ұғар,
Бойыма шабыт кернеп, өлең шығар,
Айсары апаң Көкшеде, Шоқан мұнда,
Тебіренбей қайран жүрек қалай шыдар,
Келген соң Көкшетаудан бауырлары,
Бір аунап Шоқан бабам жатқан шығар [9, 58 б.]. –

Ақын әрдайым сөз бастарда кешегімен бүгінгіні сабақтастыра, айтар ойын үнемі термелеп, пернелеп тізбектейді. Сондықтан да ақынның жыр толғаулары көбінесе 7-9 буынды шұбыртпалы ұйқасқа құрылған. Мәселен:

Қазақ – қазақ болғалы,
Көрдік пе күнді осындай.
Қарайықшы сөз салып,
Өткен күнге шошымай. [9, 99 б.], –

дегінінен ақын толғаудың лирикалық түрінде жырлағанын байқаймыз. Толғаудың лирикалық кейіпкері ақынның өзі екені көрініп тұр. Ол барлық оқиғаны өз басынан өткеріп айтады. Сөйте отырып халықтың тағдырын, заман ағымын, толғайды. Бұл жөнінде ғалым Н.Төрекұлов: "Мұндай толғауларда ақынның өзі негізгі тұлға (фигура) болып жырланады. Ақын дәуір тынысын, халық басынан өткен оқиғаларды өз атынан баян етеді. Өзі соның қақ ортасында жүреді. Толғауда айтылған күйініш, сүйініш өз басынан өткендей болады. Ақын сол заман немесе оқиға туралы психологиялық ішкі ой-сезімін, көңіл-күйін білдіреді. Сол ой-армандарын, тілек, мұңдарын яки шаттанған көңіл-күйін жеке бастың емес эпикалық кең көлемде бір дәуір деңгейіне көтеріле жырлайды" [6, 123 б.].

Көкен Шәкеевтің бір топ өлеңдері тұрмыс-салт тақырыбында. Тұрмыс-салт лирикасы – әрбір халықтың өмір тұрмысы мен салт-әдетінен туатын, қуанышты, көңілді немесе мұң - шерлі көңіл күйлерін білдіретін сазды өлең, жырлар. Тұрмыс-салт лирикасы ертеден келе жатқан байырғы сала. Оның қазақ поэзиясында "Тойбастар", "Жар-жар", "Беташар", "Бесік жыры" сияқты халықтың шат-шадыманды қуанышты кездері мен "Қоштасу", "Естірту", "Көңіл айту", "Жұбату", "Жоқтау" тәрізді қайғылы, мұңды хал-ахуалдарын күйіттейтін үлгілері бар. "Тойбастар – қазақ халқының тұрмыс-салтында көп кездесетін лирикалық жыр түрі" [6, 35 б.], – дейді Н.Төрекұлов. Тойбастар жиын-той,

мереке күндері жырланады. Қайсы бір халықтың болмасын әрбір қуанышты, жеңісті, табысты күндері той, мейрамсыз өтпеген. Жас нәрестенің "шыр" етіп жарық дүниеге келгенде шілдеханадан бастап, мүшелік жасқа толғанына дейінгі аралықта өткізілетін той-мерекелер көп. Осы қуанышты, көңілді тойлардың бәрі де "Тойбастар" жырымен басталып, "Тойтарқармен" аяқталады. Ұлы Абайдың "Туғанда дүние есігін ашады өлең, өлеңмен жер қойнына кірер денен" деген философиялық түйіндері де сол әдет - салт ережелеріне лайықты айтылғандай.

Көкен Шәкеев шығармашылығында "Тойбастардың" келін түсіргенде, қадірлі адамдардың мүшелді жасқа толғанда, тағы сондай қуаныш кезінде жырлаған хатқа түскен бірнеше лирикасы бар. Мәселен:

Тойбастар біздің жаңаша,
Жаңа дәстүр тамаша.
Жиынның сәні келер ме?
Тойбастар жүрмей жанаса [9, 106 б.].

немесе:

Уа, халқым, бүгін тағы торқалы той,
Жыр төгіп, шалқитұғын шарықтап ой.
Бақытты ұлы өмірдің арқасында,
Көкшенің еңбекші елі көтерді бой [9, 101 б.], –

Келтірілген үзінділерде ақынның жас жұбайларды сипаттап мінездеме беріп, олардың ата-анасын, құда-жекжаттарын жұртқа таныстырып, той бастаса, келесі жыр шумақтары кезінде Көкше елінің 150 жылдығына арналған тойдың шашуы еді. Ақынның бұл тойбастары тұрмыстық лирикадан гөрі саяси лирикаға жақын.

Көкен Шәкеевтің "Әуезге көңіл айту", "Қайран Сыздық қайнағам" өлеңдерінің әр қайсысы халықтың мұң - шер өлеңдері дәстүрінде:

Айрылдың жалғыз бауырың Байғұрадан,
Әкеден екі ұл едің бірге туған.
Шыққанда пенсияға еңбек етіп,
Ажал алып кетті ғой қоймай қуған [9, 165 б.].

немесе:

Қайран Сыздық қайнағам,
Жігіттің гүлі еді жайнаған.
Күміс көмей, жез таңдай,
Бұлбұл еді сайраған [9, 162-163 б.], –

тағы да:

Ақындық сөзге шіркін ұста болды,
Білгенге айтқандары нұсқа болды.
Шабыты шаңқай түске шыққан кезде,
Арман-ай қайран ғұмыр қысқа болды.

Артында сөзі қалса өлгені жоқ,
Айтыста еш бір ақын жеңгені жоқ.
Атақты сан ақынмен айтыссам да
Ақынды дәл Мұсадай көргенім жоқ [9, 140 б.].

Бұл өлеңдерде де дүниеден өткен жандардың қадір-қасиетін еске алып, пәнидің жалғандығын, өтпелігін айтып жұбатады.

Көкен Шәкеев поэзиясында алғыс, бата-тілек өлеңдер де бар.

Баялы қонақ қылып құрмет еттің,
Көкенді бірі демей қалың көптің.
Өз көңілің сияқты дастарханың,
Қызығын көрдік шәймен семіз еттің [9, 162 б.], –

деген жолдарынан өзін құрметтеп, сыйлаған жандарға деген ризалығын, алғысын білдіретін өлеңдерінің бірі еді.

Алғыс өлеңдерінің ендігі бірі – бата-тілек түрінде келеді. Бата-тілектер бауырлас халықтардағыдай қазақ арасында да көп айтылатын дәстүрлі өлең.

Тілекті, тілім бастай көрсін,
Көпшілік мені, қостай көрсін,
Ақ жаркын, ақ дәм иесі,
Бас қосқандарға достай берсін,
Немере берсе қостай берсін,
Жамандығын қоспай берсін! [9, 109 б.]
немесе:

Қорға елдің намысын,
Шалымды болсын шабысың,
Тек қана Көкшетау емес,
Қазаққа жетсін дабысың.
Жақсылық істі паш етсең,
Үлгілі істі бас етсең,
Әр ұлттың адамын,
Дұрыс болар дос етсең [9, 111 б.]. –

Ақынның бұл өлеңдерінің алғашқысы екі жастың бақытты өмір сүруіне арналған тілегі болса, соңғысы аудандық "Бірлік" газетінің ашылуына байланысты жырлаған бата-тілегі. Көкен Шәкеев мұрасында алғыс, бата-тілек өлеңдерінің өзегі халқы, елі, жері үшін қызмет ететін жандардың еңбегін жария ету, бағалау, ардақтау, құрметтеу.

Көкен Шәкеев шығармашылында бір адамға немесе көпшілік қауымға бағыштай жырланған арнаулар орны бөлек. Академик Қ.Жұмалиевтің зерттеуі бойынша лириканың бұл саласы жарлай арнау, зарлай арнау, сұрай арнау болып бөлінген [10, 133-135 б.]. Көкен Шәкеев поэзиясында осы аталған түрлердің жарлай арнауын кездестіреміз. Мәселен:

Уа, халайық, халайық,
Ісіміз болды келелі
Қазақ деген ел еді.
Мемлекет боп атану,
Асу бермес бел еді [9, 74 б.].

немесе:

Ассалаумағалейкум қалың жиын,
Көп ұлтты мызғымайтын берік ұйым.
Азырақ ақындықтың арқасында
Өмірдің неше түрлі көрдік сыйын. [9, 129 б.].

Жарлай арнау – ақын көбінесе жар салып, хабарлай жыр төгеді. Мәселен жоғарыдағы арнауы арқылы ақын қазақ халқының басынан кешкен қиын кезеңдерін, кешегі ел қалаулылары, ер ұлдары атанған тарихи тұлғалардың өмірін, ерлігін, халыққа жар салып жырлайды, ал келесі шумағы өнерпаз саңлақ ақын Жаяу Мұсаға арналған. Ақынның арнауы өмірінің соңына дейін ел құрметіне бөленіп, ардақты ұл атанған Жаяу Мұса өмірін, өнерін дүйім жұрттың алдында жарлай түседі, мақтан етеді. Ақынның шығармашылығында мерекелік күндерге, мемлекет қайраткерлеріне, еңбек озаттарына, ғылым мен техника ардагерлеріне, дос - жарандарына арналған арнаулары өте көп.

Көкен Шәкеевте жоғарыдан байқағанымыздай ұлттық сөз өнерін өзіндік даралық шеберлікпен дамытты. Халық ақыны Көкен Шәкеевтің шығармашылық әлемі халқының кешегісімен, бүгінгісімен, ертеңгісімен астасып жатқан әдеби мұра.

Әдебиеттер:

1. Радлов В. Ел қазынасы – ескі сөз. – Алматы: Ғылым, 1993. – 616 б.
2. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
3. Лотман Ю.М. Лекции по структуральной поэтике. – М.: Советская энциклопедия, 1964. – 452 с.
4. Белинский В. Собрание сочинений. 6 том. – М.: Худ. лит, 1981. – 678 с.
5. Квятковский А. Поэтический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 375 с.
6. Төреқұлов Н. Қазақ совет поэзиясының жанрлық ерекшеліктері. – Алматы: Ғылым, 1979. – 167 б.
7. Ысмайылов Е. Жамбыл және халық ақындары. – Алматы: Санат, 1996. – 237 б.
8. Адамбаев Б. Ақындық толғау. – Алматы: Жазушы, 1964. – 140 б.
9. Шәкеев К. Көкішетаудың ұлымын. – Алматы, 1994. – 228 б.
10. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы: Қазмемоқу-педбас, 1960. – 244 б.

Тлеубердина Г.Т.

**ФОЛЬКЛОРНЫЕ МОТИВЫ В СТИХАХ НАРОДНОГО ПОЭТА
КОКЕНА ШАКЕЕВА**

В статье всесторонне раскрыты фольклористические мотивы поэзии Кокена Шакеева в художественном контексте. Глубоко отражена проблема гармонии фольклора в творчестве акына. Особенно в его стихах и произведениях, посвященных теме обычаев и традиций, различных толғау и стихов.

Ключевые слова: поэт, фольклор, народ, поэзия, обычаи, традиция.

Tleuberdina G.T.

**FOLKLORE FEATURES IN A POETRY OF NATIONAL POET
KOKEN SHAKEEV**

In this article widely bared folklore motives of Koken Shakeev's poetry in an artistic context. Deeply reflected the problem of folklore harmony in the works of the poet. Especially in the poems devoted to the themes of tradition, different tolgaus and his poetry.

Keywords: poet, folklore, people, poetry, customs, tradition

ӘОЖ 95 (574):636.145

Мамыров А. – филология ғылымдарының кандидаты,

Батыс Қазақстан инновациялық технологиялық университетінің доценті,

Татаханова А. – магистр,

Батыс Қазақстан инновациялық технологиялық университеті

E-mail: mamurov.69@mail.ru

ІЛІЯСТАНУДАҒЫ ҚАЖЫМ ЖҰМАЛИЕВТІҢ ПАЙЫМДАРЫ

Аңдатпа. Мақалада көрнекті ғалым Қажым Жұмалиевтің ілиястануда айтылған ғылыми пайымдары сөз болады. Мұнда Ілияс Жансүгіровтің ақындық шеберлігі, стилдік ерекшелігі ғалым Қажым Жұмалиевтің зерттеу еңбектерін негізге ала отырып талданады. Ілияс Жансүгіров қазақ поэзиясына өлең, поэмалары арқылы қандай жаңалықтар алып келді мәселесінде ғалым зерттеуші Қ.Жұмалиевтің мәтіндік талдаулары бүгінгі әдебиеттану

ғылымында қаншалықты маңызды деген сұрақтарға жауапты осы мақаладан таба аламыз. Сондай-ақ, мақалада бүгінгі ілиястанудың академик Қажым Жұмалиевтің пайымдарымен сабақтасып жатқандығы ғылыми негізде дәлелденген.

Тірек сөздер: *Ілияс Жансүгіров, қазақ поэзиясы, өлеңдер, поэма, ұйқас, шумақ, жанр, психологиялық суреттеу, жаңа түр.*

Кеңестік одақ жеке басқа табынушылықтан арылып, жылымық дәуірді бастан кешкен кезде жазықсыз құрбан болған бір шоғыр қазақ қаламгерлері де ақталғаны белгілі. Осы кезде ескере кететін бір нәрсе бұлардың шығармасын бағалауда әдебиет зерттеушілерге кеңестік идеология шектеу қойып, ойдың өрісін жаздырмады. Шығармалардың өзі қайта електен өтіп текстологиялық түзетулер жасалды. Бірақ сол кездегі жарияланған мақалалар мен зерттеу еңбектерден байқалатын бір жайт ақталған үш арысымыз Сәкен, Бейімбет, Ілиястардың поэзиясы, прозасы, драмасы қауырт зерттеле бастады. Бүгінгі таңда сол пікірлерге социалистік реализм мұнарасынан қарап айтылған пікірлер деп сынаушыларда бар. Бұл біржақтылық сияқты, ойланатын нәрсе. Өткен ғасырдағы елуінші жылдардың аяғы мен алпысыншы жылдары қазақ әдебиеттану ғылымында көрінген зерттеу еңбектердің құндылығы жеке қаламгердің өзіндік ерекшелігін ашуға ұмтылушылық.

Бұл салада өнімді еңбек еткен Қ.Жұмалиев “Стиль - өнер ерекшелігі” еңбегінде С.Сейфуллин поэзиясындағы ерекшелік ойдың мығымдылығынан көрінеді десе, бұл Майлинде нәзік юмор арқылы байқалатындығын, ал І. Жансүгіровте нақышты сөз көркемдік компоненттердің молдығында деп санайды. Біз мұны ғалымның халқы сүйіп, құлагер ақын атаған І. Жансүгіров поэзиясына қатысты айтылған пікірлеріненде көре аламыз.

Академик Қажым Жұмалиев Ілияс шығармашылығы туралы ақын ұсталып, халық жауы атанған 1937-жылға дейін де талай пікірлер білдірілгендігін, дейтұрғанмен шығармаларының мазмұны мен көркемдік қуаты жөнінде 1958 жылдан бері қарай жан-жақты зерттеле бастағандығына тоқталады.

Негізгі пікірлердің дені 1958 жылдан басталуын зерттеуші мына себептермен түсіндіреді. Бірінші – 20 жылдан астам баспа жүзін көрмеген ақын творчествосы мен оқушылар жұртшылығын таныстыру. Екінші – ақынның көзқарастары социалистік өмір шындығынан ауытқымайтындығы және оның еңбектерінің негізгі нысаны халық тілегі, жұрт мүддесі екендігін аңғарту. Үшінші – ірі талант, шын мәніндегі кестелі сөздің шебері екендігін жалпақ елге таныту, сонымен қатар І. Жансүгіров қалдырған әдеби мұралардың идеялық - мазмұны мен эстетикалық жақтарын дұрыс ұғынып, дәл түсінуге бағыт сілтеу.

Ғалым І.Жансүгіров шығармашылығы туралы айтылған пікірлермен өз ойын сабақтастыра отырып, оны әдебиеттің барлық жанрында қалам тартқан лирик, эпик, драматург, әрі сатирик деп таниды.

І.Жансүгіровтің ақындық қырын ашатын терең зерттеулер мен арнаулы монографиялық еңбектер ол кезде болмағандығына тоқталған ғалым, қазақ әдебиеттану ғылымында ақынның шығармашылығы туралы жазылған мақала, очерктердің ішінде салмақтысы деп, сол кездегі филология ғылымдарының кандидаты М.Қаратаевтың “Ілияс Жансүгіров” атты очеркін көрсетеді. «Негізінен алғанда Қаратаев жолдастың қорытындысы дұрыс. Әсіресе, Ілиястың ақындық таланты жөніндегі топшылаулары жалпылап айтылса да шындыққа дәл. Бірақ, осы мақаланы түгелдей алғанда көзге түсетін бір жайт, Ілиястың өзіне тән ерекшелігінен гөрі де, жалпы қазақ совет әдебиетіне ортақ мәселелер ақынға таңылып, осы жағы баса айтылуы. Мысалы, Ілияс шығармасының халықтығы, партиялығы, поэзиясының заман құбылысын қамтуы оның басқалардан

айырмашылығы емес, бірлігі. Бұл формулаларды Сәкенге де, Сәбитке де қолдануға болады. Сондықтан біз бұл мақаламызда Ілиястың өзіне тән творчестволық ерекшеліктеріне, яғни бұрынғы авторларда аз айтылған, не айтылмаған мәселелерге көбірек тоқталмақпыз» – деп зерттеу жұмысының бағыт-бағдарын ашып көрсетумен қатар жеке шығармашылық адамының стильдік ерекшелігін ашып көрсетуде ескерілуі тиіс тұстарды нақтылап өтеді [1, 52 б.].

Қ.Жұмалиев белгілі бір ақын-жазушының шығармашылығын сөз еткенде, оның әдебиеттегі орнын айқындағанда сөздің түйіні, қаламгер шығармаларында әлеуметтік маңызға ие нендей мәселелерді көтергендігімен және әдебиетке енгізген (тақырып, идея, метод, жанр, стиль, композиция, тіл, өлең құрылысы) т.б. теориялық жаңалықтарымен өлшенеді деп санайды.

І.Жансүгіров шығармашылығына осы тұрғыдан келген ғалым, ақынның өзіне тән ерекшелігі деп «жаңа заманның жаңа тынысын» жаңа мақаммен, өткен заманның тарихи тақырыптарын уақытқа лайықтап жігін жатқыза «жаңаша» жырлауы дей келіп, осы жаңашылдықтар жаңа тақырыпқа, өлең құрылысына (ырғақ, ұйқас, метод, образ) т.б. ұласқандығын сөз мәнерін талдауда таратып ашып бере алғандығын байқаймыз.

І.Жансүгіровтің поэзияда өзіндік үнін, сөз саптауын қалыптастырып үлгергенше өзіне дейінгі ауыз әдебиеті үлгілеріне, Абайға еліктеп бірлі-жарлы өлеңдер жазғандығын автордың шығармасын терең зерттеген ғалым нақты мысалдар арқылы аша келіп, ақынның көп жылғы тәжірибесінің толықсып, көлемді дүниеде көрінуі 1929 жылы жазылған «Гималай» поэмасы деп таниды. Сонымен қатар, І. Жансүгіровтің өлең жазуда кәсіби деңгейге көтеріліп, өзіне тән стильдік ерекшелігінің қалыптасу уақыты «Гималай» мен «Құлагердің» аралығы екендігін ғылыми тұрғыда негіздей біледі.

І.Жансүгіровтің қазақ поэзиясына қосқан елеулі үлесі «Гималай» поэмасының мазмұны мен құрылысына қатысты ғалым пікірі ақынның қазақ поэзиясына қосқан елеулі үлесін танып-білуде құнды: «Гималай» аралас ұйқасты өлеңдердің тобына жатады. Бұл өлеңде ақын ерікті ұйқаспен қара өлең ұйқасын қиюластырып, мағыналы аяқталған бір ойды білдіретін өлең шумағын жасаған» [1, 57 б.].

Мысалы:

Ақшалап басын қар көміп,
Аспанның төсін арда еміп,
Апасындай алтын күн,
Сел жіберіп бір жуып,
Жел жіберіп бір желпіп,
Ауық-ауық құшақтап,
Әлсін-әлсін нұр сеуіп,
Есейген асқар Гималай...
Сол күннен нұр ала алмай,
Басы мұнар, бауыры тар...
Гималай асқар неге олай?

Қ.Жұмалиев поэмадағы терең мазмұн мен бөлек көркем түрдің тууын үлкен идеяның ақындық қуатпен қабысуы екендігін аңғартады. Сонымен қатар, І.Жансүгіровтің бұл поэмасы 7-8 буындық жыраулық үлгіде жазылып, адамзат баласының рухын көтеретін деңгейге жете білуі “Гималайдың” ұлттық тілдің мүмкіндігін көрсетер көрнекті үлгісі деп қарайды.

І.Жансүгіровтің шығармашылығын зерттеу барысында ақынның өсу жолын бірден-бір тап басып көрсете білген Қ. Жұмалиев “Гималайдан” кейінгі шығармашылық жетістігі қазақ халқының екі ғасырлық жүріп өткен жолынан сыр шертетін эпикалық “Дала” поэмасынан көрінетіндігіне тоқтала келіп, мұны

идеялық - көркемдігімен де, құрылысы жағынан да елеулі жаналық әкелген шығарма деп біледі.

Бұл тақырыпты ақындарымыз талай жырлағандығын, автордың өзі поэмаға дейін жақсылы-жаманды бірнеше өлеңдер жазып, «Дала» поэмасына тастүйін дайындықпен келгендігін айта келіп, Ілияс «Даласы» бұрынғы поэма деп аталатын ұзақ өлеңдерден айырмасы - схематизмнен арылуы деп көрсетеді.

«Ілияс «Дала» поэмасының композициялық желісін халық өмірінің тарихы сүрлеуіне негіздеп құрды. Бұл жаңа әдіс емес, және талайды тақыршыққа отырғызған, сүрінткен әдіс болатын. Бірақ сол талайды сүрінткен әдіс қиялы ұшқыр, тілі орамды, талантты ақынды сүрінте алған жоқ.

Поэма адамдардың арасындағы қарым-қатынастарды көрсетуге құрылмаса да, ескі заман, өткен кездердегі ел басында болған ауыр күн, ащы тұрмыстардың картиналарын көзге толық елестете алады» [1, 59-60 б.].

Поэманың композициясындағы негізгі әдістердің бірі - шендестіру екендігін ашып бере білген теоретик ғалым, “Ақтабан”, “Құл көгені”, “Құрбандық” т. б. бөлімдердегі қилы заман, қиын тұрмысты бейнелейтін эпизодтарды суреттеу құр әншейін шолып айту үшін емес, келесі “Октябрь”, “Теңдік”, “Қызыл жұлдыз” сияқты эпизодтардағы суреттеулерге қарама-қарсы қойып, кешегі мен бүгінгі өмірді оқырмандардың өздері безбендеп, қорытынды шығаруын көздеушілік деген ұсынақты пікір айтады.

“Дала” поэмасының және бір жаңалығы өлең құрылысында. Дәлірек айтқанда, шумағы мен ұйқасында. Бұл әр тармағы 7 буыннан келетін 8 тармақты шумақ.

Алатаудың ақ сүті - а

Асқар иген, құм сүйген - б

Боз даланың қос құты: - а

Сыр менен Шу екі ене - в

Екі өзеңнен шықты шаң - г

Екі енені шапты жау...

Жуды жауды, қанды қан... - г

Батыр шықты “жекеге” - в

Бұл ерікті, не кезекті, не шұбыртпалы ұйқастардың түрімен келетін “жыр ағымы” - 7 буынды өлең емес, белгілі бір тәртіпке негізделген, жаңа ұйқасты шумағы, поэманың басындағы “Арнау” мен ең аяғандағы “Той бастаудан” басқа бөлімдерінде берік сақталынады.

Бұл поэзиямызда бұрын болмаған жеті буынды өлеңнің жаңа бір түрі” - дейді [1, 61 б.].

“Дала” поэмасының жанрлық сипатына қатысты әдебиет зерттеуші ғалымдар М. Әуезов, М.Қаратаев, М.Дүйсенов, Т.Нұртазин, Н.Смирнова, М.Сильченко, З.Кедрина, Ә.Дайырова, Ә.Нарымбетов т.б. әр түрлі пікірлер айтқаны белгілі. Бірі лирикалық – философиялық, екіншісі, тарихи – философиялық поэма, үшіншісі, сюжетті – тарихи поэма, лирика – публицистикалық поема т. б. дейді. Шындап келгенде “Даланы” жанрлық сипаты жағынан бір түрге танып тастауға келмейді. Онда тарихтың да, философияның да, психологияның да жанрлық элементтері бар.

“Дала” тақырыбынан кейін І.Жансүгіровтің ақын жүрегінде муза отын маздатып, шабытының шарқайрағына айналып, қаламын ұштай, қиялын қалықтатқан және бір тақырып-қазақтың ән-күйі. Ақындық қуатымен тақырыпты жоғары деңгейге көтере білген І.Жансүгіров, өз биігінде өзі қалып қойған жоқ, әр кез тың ой, жаңа тақырыптармен жұртшылық назарын өзіне аудара білді.

“Жасынан ән-күйді терең сезініп, жанымен түсінген Ілияс әдебиетке ән-күйдің құдыретті күшінің туын көтере шықты.

Адам баласы өмірінің тарихи тартысындағы ауыр халді де, аңсаған арман, көздеген мақсатты да, жан тербеткен сізімді де, ойды - өрлертер қуат-күшті де дыбыс, үн гармониясымен тыңдаушыларына жеткізетін музыкалық искусствоның тілің өзі жақсы ұғынып, оны сөз искусствосының пәрменімен оқушыларына жақсы ұғындыра білген біздің замандастарымыздың ішінде бірінші ақын – Ілияс екендігі талассыз” – деп бағалағаны белгілі Қ. Жұмалиевтің [1, 62-63 б.].

Ақын жүрегінің күмбірі сынды “Күйді” талдау барысында ғалым, поэманы сөз етуші сыншылар Молықпай шал мен Бозінгеннің айналасынан шыға алмай жүргендігін, түптеп келгенде айтылмақ идея ертегіден әлде қайда тереңде жатқандығына тоқтала келіп, “Күй” поэмасы тікелей автордың дүние танымына қатыстылығын, яғни ескіден арылып, жаңа өмірге өз пікірін, өз сөзін айтатын ақын болып қалыптасқандығын паш еткен поэма деген қорытынды шығарады.

Ал поэмадағы “Бозінген” күйі мен орындаушы Молықпай заманға деген жаңаша түсінікті оқушыларына жеткізу үшін ғана қажет болғандығын ашып береді. Мысалы:

Мыңдаған оркестрді көрген топты,
Жырлаған жаңа өмірдің күйін соқты.
Жуылған жүректен у сол күйменен
Аршыған көңілімді басқан топты...

... Арылып жастың албырт тентегінен,
Құтылып соқыр сордың жетегінен;
Қуарған, қаунбаған сорлы шалдың,
Енді қош айтысқан жер ертегімен.

Қ.Жұмалиев ақынның музыка тілін жанымен ұғатындығын “Күй”, “Күйші” поэмаларын оқығанда көруге болатындығын және жаратылысынан композиторлық қабілеті бар І.Жансүгіровтің күйдің туу процесін суреттеуі, күйші көңілінде болып жатқан әр алуан өзгерістерді тап басып айта білуі сөз жоқ осының әсері деп қарастырады.

Зерттеуші поэмадағы ішкі монологтар арқылы күйші сезіміндегі аласапыранды оқушылар жанымен сезінгендей күйге енетін тұс деп, ақынның мына бір суреттеулерін береді.

Қияндап кетті мініп қиялына,
Ондайда қиял бойын жияды ма?
Ұмытып қайда екенін, кім екенін,
Быж-тыж боп отыр сорлы қыз алдында.

Әлде қыз, әлде түлкі кім алдымда?
Үстіне, не боп кеттім, құлармын ба?
Әлде өңім, әлде түсім, қайда кеттім,
Апырм-ау, бар ма, жоқ па көз орнында?

Ғалым осы шумақ жолдарына және жалпы І.Жансүгіровтің даралық стиліне қатысты: “Ілиястың “Күйшісі” эпика-романтикалық поэмалардың түріне жатса да, поэмада адамның психологиясын суреттеуге көп орын беріледі.

Әр жағдаймен байланысты адамның ішкі сезім дүниесіндегі өзгеріс, құбылыстарды ақын-жазушылар кейде параллелизм, кейде арнаулы монологтар кейде лирикалық шегініс, кейде пейзажды қатыстыра суреттеу арқылы беріледі. Бұл айтқандардың әртүрлілерінің де элементтері де Ілияс шығармаларынан табылады. Әйтсе де, оның поэзиясына қаһармандардың басында болған қал жағдайларды кейде тікелей суреттеу, кейде олардың ойын, ішкі сезімін арнаулы

монолог арқылы беру әдістері тән” – деп ақынның поэзиядағы жеке-дара ерекшеліктері неден көрінеді мәселесін нақытылай түседі [1, 67-68 б.].

Ғалым І.Жансүгіровтің аталмыш поэмаларына дейін адам психологиясын сан алуан жағынан алып суреттеуде қазақ кеңес поэзиясы кемшін қалып келгендігі әдебиет зерттеушілерге мәлім екендігіне тоқтала келіп, ақын бұл олқылықтың орнын толтырып қана қойған жоқ, жетілген көрнекті үлгілерінде қалдыра білді дейді.

І.Жансүгіров поэзиясының ерекшелігі неден көрінеді деген сұраққа жауап іздеген ғалым, ақын өлеңдерінен бір аңғаратын нәрсе музыкалық жақтарының басымдылығы мен тың образ, сөйлем құрылыстарын қазақ өлеңіне алып келуі деп танығандығын байқаймыз.

“Негізінде поэзиялық шығармалардың музыкалығы дыбыс әуезділігіне (эвфонияға), оның заңды, табиғи қолданылуына байланысты. Сондықтан, дауысты, дауыссыз дыбыстарды аралас келтіріп белгілі мөлшерде қайталау барлық ақындарда кездеседі. Оның мөлшерін, шегін белгілейтін әр ақынның сезіну қабілеті. Табиғи заңдылықтан қылдай тайса, дыбыс қайталаушылыққа айналады да, өлеңнің әуезділігі, музыкалығынан еш нәрсе қалмайды. Оқырмандардың әдемілікті талғайтын сезіміне керісінше әсер етеді.

Әрине, дыбыс қайталаушылықтың да әр алуан түрі бар. Негізгі түрі дауысты, дауыссыз дыбыстарды қайталаудан құралады. Мұны әр ақынның да өлеңдерінен кездестіреміз. Біздің бұл жерде айтпағымыз ол емес, Ілияс өлеңдерінде кездесетін ішкі ұйқас (внутренняя рифма).

Ішкі ұйқасты бізде жалпы дамытқан, өлеңнің музыкалық жағын күшейтуде мәні зор екендігін аңғарып, оны өзінің әдемі өлең, шын мәніндегі искусстволық дәрежеге көтерілген поэмаларында шебер қолдана алған ақынның алғашқы өкілдерінің бірі де Ілияс болды. Оның “Күй”, “Күйші”, “Құлагер” поэмаларын оқығанда тіл бір мүдірмей есіліп отыратыны да, оқушының бойын билеп, иектеп әкетуінің де бір тамыры оның өлеңдерінің әрдайым толымды болып келетін ішкі ұйқасының күшінде жатыр” - деп санайды [2, 3 б.].

Өлеңдегі шумақ аяқталған бір ойды білдіретін тұтас өлеңнің бір бөлшегі деп таныған ғалым, сол бөлшектің жасалуы үшін ырғақ пен ұйқастың қажеттігін, онсыз өлең жасалмайтындығын айта келіп, орта ақындардың өлеңдеріндегі бір шумақтың төрт жолынан дыбыс үндестігін керек ететін үш түрлі толық ұйқасты таба алмасақ, І. Жансүгіровтің бір жолының өзінде жалғаса келетін бірнеше ұйқас барлығын көрсетеді. Мысалы:

Сайрадың күйқылжытып, құбылжытып,

Тамсандым, таңдайымның суын жұтып.

Толқытып, толықсытып, емірентіп,

Қиқуға қызықтырдың, қылдың ынтық.

Қ.Жұмалиев “Күй”, “Күйші”, “Құлагер” поэмаларындағы ішкі ұйқастардың озық түрлеріне мына шумақтарды жатқызады.

Желдеткен, желде кеткен желмаясы,

Желге не? Алақандай жер аясы.

Ақырып Алатаудан өзен құлап,

Сыңқылдап самалданған сай, саласы.

(“Күй”)

Асқақтап, кейде күйді көкке өрлетіп,

Алыстап, шырқап сілтеп, әрі кетіп.

Қайырып, қалықтатып, қайта оралтып,

Бірден-бір, ақырын-ақырын төмендетіп.

(“Күйші”)

Аттанып, атандайын алшандатып,
Ақситып бір балуанды арсандатып,
Аруақтап жетелеген бір қараның
Ноқтасын сыпырды әкеп, талтаңдатып.

(“Құлагер”)

Бұл шумақтардағы анафора, ассонанс, аллитрация т. б. өлеңді айшықтай түскендігі өз алдына, ақынның айтпақ ойы мен ішкі ұйқастың қабысуы сөз жоқ І. Жансүгіров қаламы қарымын дәлелдейтін тұс екендігін ерекше атап өтеді.

Ғалымның ақын шығармашылығын зерттеу барысында тағы да бір тоқталған қыры сөз образдарының оригиналдық жағы. Оригиналық дегенде кез-келген творчество адамының ойына келе бермейтін, тек І.Жансүгіровке ғана тән дағдыдан тыс теңеу, метафора, т.б. Мұны мына шумақтан көре аламыз:

Қабакқа біткен қайыңның
Беріші еді, безі еді.
Өтіндей ақ аюдың,
Әкемнен қалған көзі еді. (“Сапты аяқ”)

Мұндағы көркемдік әдіске ғалым: “Біріншіден, аяқты аюдың өтіне теңеу, поэзияда бұрын болмаған, жаңа теңеу болса, екіншіден, тіпті ойға келмейтін нәрсеге теңеушіліктен оригиналдық, теңеп отырған затының өмір шындығында мейлінше мұқтаж, зәрулігінен сапты аяқты иемденушілерге өте қымбат саналатындық қасиеті әрі нәзік, әрі шебер түрде берілген” – дейді [1, 70 б.].

Академик Қ. Жұмалиевтің І.Жансүгіров поэзиясын зерделеу барысындағы ой-тұжырымдарын қорытындылай келіп айтарымыз ғалым ақынның қазақ әдебиетіне әкелген мынадай жаңалықтарын ашып көрсетті:

Бірінші – қазақ өлең құрылысын бұрын болмаған жаңа шумақ, жаңа ұйқастарымен байытты (“Дала” 7 буыннан келетін 8 тармақты шумақ).

Екінші – кейбір өмір құбылыстарын суреттеуде соны әдістер ұсынды.

Үшінші – тарихи тақырыптарды жаңаша көзқарас тұрғысынан қалай жырлаудың үлгісі боларлық жанрлық сипаты жетілген поэмалар берді.

Төртінші – поэзиямызда өрістей алмай келген психологиялық суреттеу әдісін дамытты.

Бесінші – ұлттық тілдің жаңа заманды жырлауда мүмкіндігінің мол екендігін дәлелдерлік жаңа түрлер туғызды.

І.Жансүгіровтің ақындық ерекшелігі мен азаматтық тұлғасы жөнінде кеңестік идеология еркін ойды қаншама тұсаулағанымен аға буын Қажым ағалар кейде ашық, кейде тұспалмен біраз жәйтін басын ашып беріп кетті. Бүгінгі таңда қазақ мемлекеті егеменді ел болуына байланысты ілиястануда қайта жаңғыра бастады.

Әдебиеттер:

1. Жұмалиев Қ. *Стиль – өнер ерекшелігі.* – Алматы: Жазушы, 1966. – 350 б.
2. Жұмалиев Қ. *Замана жыршысы, күй жаршысы // Қазақ әдебиеті.* – 1965. – 28 мамыр. – Б. 7-8.

Мамыров А., Татаханова А.

ИЗЫСКАНИЯ КАЖЫМА ЖУМАЛИЕВА В ИЛЬЯСОВЕДЕНИИ

В статье рассматриваются научные исследования по ильясоведению ученого Кажыма Жумалиева. Автор дает анализ научным трудам Кажыма Жумалиева, которые раскрывают поэтическое мастерство и стилистические особенности поэта Ильяс Жансугурова. В статье мы можем найти ответы на такие важные вопросы, как оказал влияние текстовой анализ исследователя Кажыма Жумалиева стихов и поэм Ильяс Жансугурова на современное литературоведение и развитие новых направлений в казахской поэзии. Наряду с

этим аргументирована преемственность научных изысканий Кажыма Жумалиева с современным ильясоведением.

Ключевые слова: Ильяс Жансугуров, казахская поэзия, стихи, поэма, поэзия, строфы, рифма, жанр, психологические описания, новые виды.

Mamyrov A., Tatachanova A.

RESEARCH KAZHYM ZHUMALIEV IN ILLIASOLOGY

The article deals with Kazhym Zhumaliev's scientific researches on study of Ilyas Zhansugurov's activity. The author gives an analysis of the scientific works of Kazhym Zhumaliev, which reveal the poetic skill and stylistic features of the poet Ilyas Zhansugurov. In the article, we can find answers to such important questions as the text analysis of the researcher Kazhym Zhumaliev, poetry and poems of Ilyas Zhansugurov, influenced modern literary criticism and the development of new directions in Kazakh poetry. Along with this, the continuity of the scientific researches of Kazhym Zhumaliev with modern study of Ilyas Zhansugurov's activity is argued.

Keywords: Ilyas Zhansugurov, Kazakh poetry, poetry, poem, genre, stanzas, rhymes, psychological descriptions, new species.

UDC 81'367.522

Chechetko M.V. – candidate of philological sciences
M.Utemisov WKSU

Kamakhaeva A.U. – master student of
M.Utemisov WKSU

E-mail: ayaulym.kamaxaeva.00@mail.ru

INVERSION AND PERIPHRAISIS IN BYRON'S WORK "CORSAIR"

Anotation. *The article aims to give the information about inversion and periphrasis, find and analyse them in Byron's work "Corsair". The inversion-stylistic device consists in the violation of the direct order of words in the sentence, while the paraphrase is a descriptive expression, replacing a direct name and containing the signs of an object not directly named. Since it is a historical poem, it is expected a large number of form of inversion and periphrasis.*

Keywords: *poem, hero, inversion, periphrasis, Corsair.*

In the history of mankind there are names that never stop to excite the minds and hearts of more and more generations. Interest in them is so much deep, that sometimes even forgotten how long they lived and worked. One and a half centuries have passed since the death of Byron, but his name is always close and dear to those for whom noble and brave deeds have value, who understand the high and beautiful feelings of the fighters for the national independence and freedom of peoples, the tireless activity of thinkers and enlighteners who affirm the victory of the mind over ignorance. The creativity of Byron was uniquely innovative, his poetry entered the in history of world literature as an outstanding phenomenon.

As a poet and as a freedom fighter Byron was, for his time, according to Pushkin, "the master of thought". So far his work remains modern. And so far, around the poet's name, passions are raging and disputes are being waged.

A great Russian writer F.M. Dostoyevsky said: "Bayronizm has appeared in a time of terrible melancholy of people, their disappointment and almost despair. After

the delights of new belief in new ideals proclaimed at the end of the last century in France... the great and mighty genius, the passionate poet appeared. In his works there began to sound melancholy of mankind of that time and his gloomy disappointment in his life goals. It was new and still unprecedented description of revenge and grief, damnation and despair. The spirit of bayronizm has suddenly rushed to all mankind, everything had responded to him”.

The words above reminds us that Byron at the beginning of the 19th century was extraordinary popular in Europe. Also M. Yu. Lermontov proves his viewpoint that there was no more famous poet by saying:

“I am young; but sounds boil on heart,
And I wanted to reach Byron; We have one soul, the same torments,
- Oh, if the destiny is identical!
As him, I look for tranquility in vain,
I look back- the past is awful; I look forward - there is no kindred spirit”

Nobody in England had caused such enormous explosion of mixed feelings as Byron. He was idolized and damned, proclaimed genius - and mediocrity, martyr of freedom - and a debauchery monster. Mutually exclusive estimates of Byron are in many respects caused by contrast in his character, a world view and respectively contrasts in his poetry struck all those who knew or just read him [1, p. 157].

I will not speak about Byron, since it is not written a little about him. I also wrote about the distinctive features of his works, about himself in my articles. This article is dedicated to his poem "The Corsair". More precisely, it was used as a source of examples of inversion and periphrasis. A little bit about the poem "The Corsair":

The story consists of three songs. The action of the poem takes place on the Greek islands.

As a basis, the poet takes the conflict of the protagonist-rebel with the world. He fights for love and fights against the society that once drove him away, calling him the enemy of the people.

The main hero of the poem "The Corsair" is the captain of the sea pirates Conrad and his beloved Medora. Conrad is a typical Byronic hero. He has no friends and no one knows his past life. Only after reading the poem, we can say that in the past, the Conrad was a completely different person. The hero is an individualist, immersed in his unknown inner world.

It is time to move from words to deeds. We will try to give easily understandable and deeply analysed information about those two: inversion and periphrasis with the examples from Byron's work "The Corsair".

The first subject that was considered is inversion.

According to I. R. Galperin, inversion aims at attaching logical stress or additional emotional colouring to the surface meaning of the utterance [2, p. 204].

I. V. Arnold states that inversion is violation of a usual sequence of sentence parts, the result of which being that one element is allocated and receives special connotations of emotion or expression [3, p. 201].

As for V. A. Kukhareenko, inversion is the situation when the direct word order is changed either completely or partially [4, p.76].

Thus, all three authors agree unanimously that by inversion we mean unusual order of words which may be changed according to the aims of the author. Stylistic inversion in Modern English should not be regarded as a violation of the norms of standard English.

Most of the authors, especially, I. R. Galperin, V. V. Gurevich, N. Z. Shamsutdinova give the following patterns of stylistic inversion which are most frequently met in both English prose and English poetry. See the table 1.

Table 1 – Patterns of stylistic inversion by I.R. Galperin, V.V. Gurevich

#	Patterns	Examples
1	The object is placed at the beginning of the sentence	" <i>Talent</i> Mr. Micawber has; <i>capital</i> Mr. Micawber has not." (Dickens)
2	The attribute is placed after the word it modifies.	"Once upon a midnight <i>dreary</i> ..." (E. A. Poe)
3a	The predicative is placed before the subject.	" <i>A good generous prayer</i> it was." (Mark Twain)
3b	The predicative stands before the link-verb and both are placed before the subject.	" <i>Rude am I</i> in my speech..." (Shakespeare)
4	The adverbial modifier is placed at the beginning of the sentence.	"My dearest daughter, <i>at your feet</i> I fall." (Dryden)
5	Both modifier and predicate stand before the subject.	" <i>Down dropped</i> the breeze..." (Coleridge)

These five models comprise the most common and recognized models of inversion.

The second subject that was considered is periphrasis.

V.A. Kukharenko gives the definition of the periphrasis as a very peculiar stylistic device which basically consists of using a roundabout form of expression instead of a simple one, i.e. of using a more or less complicated syntactical structure instead of a word [4, p. 94].

According to I.R. Galperin, periphrasis aims at pointing to one of the seemingly insignificant or barely noticeable feature or properties of the given object and intensifying this property by naming the object by its property [2, p. 169].

As for V.V. Gurevich, it is a device by which a longer phrase is used instead of a shorter and plainer one [5, p. 30].

It can be understood from the aforesaid that periphrasis are word combinations which are used instead of the word naming the object.

There are many classifications of periphrasis. Most linguists recognize the basic classification, but sometimes add some of their types of periphrasis. See the table 2.

Table 2 – Basic classification of periphrasis by I.R. Galperin, V.A. Kukharenko

#	Types	Notion	Examples
1	Figurative	are made, in fact, of phrase-metonymies and phrase-metaphors.	"Mr. Du Pont was dressed in the conventional disguise with which Brooks Brothers cover the shame of American millionaires." (M. St.) "The conventional disguise" stands here for "the suit" and "the shame of American millionaires"- for "the paunch".
2	Logical	are based on one of the inherent properties or perhaps a passing feature of the object described.	the sky-lamp of the night (moon) the gentleman of the long robe

There are also other types of classifications of paraphrastic word combinations. See the tables: 3 and 4.

Table 3 – Classification of periphrasis by I.R. Galperin

#	Types	Notion	Examples
1	Original	are invented by writers	"Bronze Horseman" (monument to Peter I the Great on the Senate Square) "Semi-sovereign ruler" (AD Menshikov) A.S. Pushkin
2	Traditional	are clear without the appropriate context	cap and gown (student), a gentleman of the long robe (lawyer)

Table 4 – Classification of periphrasis by L.I. Bogdanova

#	Types	Notion	Examples
1	Dependent	has clarification in the context	"Meanwhile, in the azure sky, the moon floats, the queen of night" (The paraphrase "Queen of Night" is explained by the basic word "moon") "Semi-sovereign ruler" A.S. Pushkin
2	Independent	has no clarification in the context	paraphrase "Praxitel's art" can only be correctly understood if the reader knows that Praxitel was an Ancient Greek sculptor. It means that the author has in mind the sculpture.

Summarizing all mentioned, it can be said that inversion is when the normal order of words is reversed in order to achieve a particular effect of emphasis, whereas periphrasis are a purely individual perception of the described object.

Examples which illustrate these two phenomena were chosen from Byron's poem "Corsair".

We will try to give easily understandable and deeply analysed information about those two: inversion and periphrases.

The first part of practical part is about inversion. Let us consider some examples from Byron's work.

1) *O'er the hush'd deep the yellow beam he throws,
Gilds the green wave, that trembles as it glows.*

Here we can see that the predicate stands before the subject, instead of being vice versa as in the traditional word order. I hope you agree that the arrangement of words in this way sounds much better.

2) *Sadly she sat—on high—Impatience bore
At last her footsteps to the midnight shore,*

In the example above we can easily see that the adverbial modifier is placed at the beginning of the sentence. By this example it can be understood that the author wanted to convey the readers how "sadly" was Conrad's beloved when was waiting for him. Thus he had highlighted it in this way.

3) *Something they would have said; but seemed to fear
To trust their accents to Medora's ear.*

In this example inversion is presented in the form of the object which is placed at the beginning of the sentence. It is rhyming well and at the same time- so unusual.

4) *"Silently you stand—nor would I hear you tell
"What—speak not—breathe not—for I know it well—"*

It is seen that the adverb that modifies a verb stands before it showing the really quietness of the man who stand near Conrad.

5) *Here at his feet the lovely slave reclined
Surveys his brow—would soothe his gloom of mind,*

Here we also see that Byron placed the adverbial modifier at the beginning of the sentence in order to show where the “real” place of the slave. It should be also noted that it sounds perfectly.

6) *Him Juan sought, and told of their intent—
He spake not—but a sign express'd assent.*

In this fragment the author has used the inversion to show exactly who Juan looked for and how important was that man to him. The speech is about the object which stands at the beginning of the sentence.

7) *Yet in the whole—who paused to look again,
Saw more than marks the crowd of vulgar men—*

Here the writer presents the inversion in the form of the predicate which takes place at the beginning of the sentence, namely before the subject.

Thus, it can be resumed that inversion performs the function of stressing a certain word or just rhyming.

8) “She scarcely trusted him from out her sight.”

From this example it is clear that she was afraid of being him alone. Instead of saying simply “leave”, the author used a longer phrase “trust from out sight.”

The second part of practical part is about periphrasis. Let us consider some examples.

1) *No prize, alas!—but yet a welcome sail:
The blood-red signal glitters in the gale.*

In this example the author paraphrases the word “ship” getting closer to the land by “the blood-red signal”. It made the sentence more eloquent, the imagination- wider, the speech- more rhymed.

a) According to basic classification- logical.

b) According to I. R. Galperin’s classification- original.

c) According to L.I. Bogdanova’s classification- independent.

2) *Yet was not Conrad thus by Nature sent
To lead the guilty—guilt's worst instrument—*

Here Byron compares the main character to the “guilt's worst instrument”. It sounds great, does not it?

a) According to basic classification- figurative.

b) According to I. R. Galperin’s classification- original.

c) According to L.I. Bogdanova’s classification- dependent.

3) *But come—the board is spread—our silver lamp
Is trimm'd, and heeds not the Sirocco's damp:*

It is not difficult to understand from this fragment that the author saying “silver lamp” meant the “moon”.

a) According to basic classification- logical.

b) According to I. R. Galperin’s classification- traditional.

c) According to L.I. Bogdanova’s classification- independent.

4) *And she—the dim and melancholy star,
Whose ray of beauty reach'd him from afar,*

Here the author, of course, describes the beloved of Conrad- Medora as the “melancholy star”. It is unusual, at the same time, precisely describes her.

a) According to basic classification- figurative.

b) According to I. R. Galperin’s classification- original.

c) According to L.I. Bogdanova's classification- dependent.

5) *How well such deed becomes the turban'd brave—
To bare the sabre's edge before a slave!*

In this example "the turban'd brave" is paraphrased. In such a way Byron describes Moslems. In my point of view, the author mocks on those people saying like that.

a) According to basic classification- logical.

b) According to I. R. Galperin's classification- original.

c) According to L.I. Bogdanova's classification- independent.

6) *Though to the rest the sober berry's juice,
The slaves bear round for rigid Moslems' use;*

As you have guessed, the author used "sober berry's juice" instead of the "wine". Something prompts me that this phrase is ideally combined in this line.

a) According to basic classification- logical.

b) According to I. R. Galperin's classification- original.

c) According to L.I. Bogdanova's classification- independent.

7) *"Dream they of this our preparation, doom'd
To view with fire their scorpion nest consumed?"*

In this example Byron paraphrases "place" where lives the enemy of Conrad with the phrase "scorpion nest".

a) According to basic classification- logical.

b) According to I. R. Galperin's classification- original.

c) According to L.I. Bogdanova's classification- independent.

8) *Oh! too convincing—dangerously dear—
In woman's eye the unanswerable tear!
That weapon of her weakness she can wield,
To save—subdue—at once her spear and shield—*

Here the writer describes the woman's tear as "the weapon of the weakness", proving one more time that women are weak people.

a) According to basic classification- figurative.

b) According to I. R. Galperin's classification- original.

c) According to L.I. Bogdanova's classification- dependent.

9) *SLOW sinks, more lovely ere his race be run,
Along Morea's hills the setting sun;
On old Ægina's rock, and Idra's isle,
The god of gladness sheds his parting smile;*

From this fragment it is understood that Byron describes the "sun" as "the god of the gladness". The author proved one more time that his use of words is in a higher degree and, it, of course, sounds great.

a) According to basic classification- figurative.

b) According to I. R. Galperin's classification- traditional.

c) According to L.I. Bogdanova's classification- dependent.

10) *But lo! from high Hymettus to the plain,
The queen of night asserts her silent reign*

Here it is easily understandable that the author compares "moon" to "the queen of night". It sounds sweet and at the same time, there is something magic.

a) According to basic classification- logical.

b) According to I. R. Galperin's classification- traditional.

c) According to L.I. Bogdanova's classification- independent.

So, it may be summed up that periphrasis is mostly used to make a speech more expressive.

In conclusion I would like to note that in the process of detailed studying of this theme, there were analyzed main features of the use of inversion and periphrasis, their types and the poem itself.

All the words in the above will allow many people to see more effectively, compile and use these labeled units in speech and writing, and therefore he learns better the language itself, its structure and meaning, since in our time it is very useful.

Literature:

1. Diakonova N.Ya. *Lyrical Poetry of Byron*. – M.: URSS, 2007. – 176 p.
2. Galperin I.R. *Stylistics*. – M.: Higher school, 1977. – 334 p.
3. Арнольд И.В. *Стилистика современного английского языка*. – М.: Флинта, 2002. – 384 с.
4. Kukharensko V.A. *A book of practice in stylistics*. – M.: Higher school, 1986. – 160 p.
5. Гуревич В. В. *Стилистика английского языка*. – М.: Флинта, 2008. – 72 с.
6. Богданова Л. И. *Стилистика русского языка и культура речи. Лексикология для речевых действий*. – М.: Флинта, 2016. – 248 с.
7. *The Corsair (Byron, 1814)/CANTO*. – [https://en.wikisource.org/wiki/The_Corsair_\(Byron,_1814\)/CANTO_I](https://en.wikisource.org/wiki/The_Corsair_(Byron,_1814)/CANTO_I) Date of the application: 15.01.2018.

Чечетко М.В., Камахаева А.У.

БАЙРОННЫҢ «КОРСАР» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ИНВЕРСИЯ МЕН ПЕРИФРАЗ

Бұл мақалада инверсия мен перифразға ақпарат беріп, Байронның «Корсар» шығармасынан оларды тауып және зерттеу көзделді. Инверсия сөздердің әдеттегі грамматикалық түзілу тәртібінен тыс, орындарын ауыстырып өзгеше тіркестер құратын фигураның бір түрі болса, перифразға- құбылыстар мен заттардың атын атап, түсін түстемей, айрықша белгі-қасиеттеріне негіздей отырып ауыстыру тәсілі. Бұл тарихи поэма болғандықтан, инверсия мен перифраздың алуан түрлілі формалары күтілуде.

Тірек сөздер: поэма, кейіпкер, инверсия, перифраз, Корсар.

Чечетко М.В., Камахаева А.У.

ИНВЕРСИЯ И ПРЕИФРАЗ В ПРОИЗВЕДЕНИИ БАЙРОНА «КОРСАР»

В статье ставится задача дать информацию об инверсии и перифразе, найти и проанализировать их в произведении Байрона «Корсар». Инверсия - стилистический прием, заключающийся в нарушении прямого порядка слов в предложении, тогда как перифраз - описательное выражение, заменяющее прямое название и содержащее в себе признаки не названного прямо предмета. Так как это историческая поэма, ожидается, что в ней будет множество форм инверсий и перифраз.

Ключевые слова: поэма, герой, инверсия, перифраз, Корсар.

ӘОЖ 82.09 (574)

Қамарова Н.С. – филология ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор,
Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар
және инжиниринг университеті
E-mail: nagbdu@mail.ru

ПСИХОЛОГИЗМ – ӘР ЖАНРҒА ТӘН ҚҰБЫЛЫС

Аңдатпа. Бұл мақалада психологизмнің әр жанрға өз деңгейіне тән құбылыс екендігі сөз болады. Әр жанрдың тек өзіне лайықты табиғаты, жанрлық шарттары бар екендігі, қаламгерлердің суреткерлік қарымы әр жанрда әр қырынан шыңдалып отыратындығы дәлелденеді. Драма, проза, поэзиядағы үзілмейтін сыршылдық әуен, терең лиризм, психологизм табиғаты салыстырылады.

Тірек сөздер: Қазақ әдебиеті, психологизм, жанр, драма, проза, поэзия, лиризм, сыршылдық әуен.

Психологизм әр жанрға өз деңгейінде тән. Әдебиеттің әр тегіне тән құбылыс шығарманың көркемдік деңгейіне байланысты.

Драматургияның басқа жанрдан ерекшелігі – тыныс-тіршілігінің театрымен байланыстылығы. Сахнаға арналып жазылған драмалық шығармаларды түгел дерлік театр сахнасынан көре бермейміз, кейбір драмалық шығармаларды көркем шығарма ретінде ғана оқимыз. Драманың сөзі жалынды, ойы терең болуы керек. Рухани болмысты жан-жақты бейнелеуде драматургия жанрының табиғаты қиын да күрделі. Бұл жанр іштей драма, трагедия, комедия болып салаланып кетеді де, біз сөз етіп отырған психологизм әр саланың өзіне тән табиғатына орай көрініс береді. Драмалық шығарманың жанрлық белгісін көрсететін шешуші элементтер – диалог, монолог, тартыс, әрекет, конфликт... Конфликт драманың жаны деуге болады. Онсыз сүреңсіз шығарма туар еді. Кейіпкер арасындағы тартыстың психологиялық шиеленістері арқылы, драмалық әрекеттер арқылы әр образдың жан-дүниесі ашылады. Қазақ әдебиетінің драматургиясын ойша шолсақ, өзіне тән мінез-құлқымен, болмыс бітімімен сомдалған қаһармандар тізбегі көз алдымыздан өтеді: Еңлік, Кебек, Сырым, Қаракөз, Жантас, Жүзтайлақ, Шоқан.... Драмада драмалық әрекетке, сахналық қимылға жан білдіретін деталдар да енгізіледі. Сонымен бірге сахнада қосалқы персонаждар- өлеңші, декорация, режиссерлік шеберлік, актерлар ойыны, создылық, жарықтар, режиссерлік шешім т.б қойылымдағы образдарды ашумен негізгі ойды беру үшін қызмет атқарады. Гогольдің «Ревизорында» ең соңғы сәттің қимылсыз сценасы, Ілиястың «Кегіндегі» пролог бөліміндегі қозғалысы бар, бірақ үнсіз сцена... – бұлар өзіндік рөлі бар көркемдік тәсілдерінің бірі. Бірақ драмалық шығармада эпостағыдай көркемдік компоненттер көп бола бермейді, бәрі шектеулі. Композициясы да шектен аспау керек. Драматургиядағы драма, трагедия, комедия табиғаттары өз ерекшелігімен дараланады. Драма, трагедиялардың өзегі – тартыс. Трагедия үлкен тіршілікке құрылып, қайғылы оқиғамен аяқталады. Комедия әр алуан мінездер соқтығысынан құралып, тіл өрнегі күлкі туғызады. Драматург ең алдымен қаһармандар психологиясын аша білу керек. Драмалық шығарма көркемдік сапасымен сахна талаптарына жауап берсе ғана құнды. Мәселен, драматург Қалтай Мұхамеджанов комедияларында кейіпкердің ой-өріс деңгейі арқылы ұлттық ойлауға баға беріледі. Автор «Бөлтірік бөрік астында» комедиясы арқылы ұлттық дүниетанымнан интеллектуальдық дүниетанымға қарай бағытталған кезеңдегі кереғар

мінездердің қақтығысын шебер көрсете білген. Ойсыздық, парықсыздықты бас қаһарман Сапар арқылы бейнелей білген. Пьесада үзінді келтірейік:

(Үшінші перде. Төртінші сурет)

Студенттердің жатақханасындағы Сапар мен Әнуардың бөлмесі. Бөлме іші ұқыпты жиналған. Сапар асығыс киініп жатыр. Әнуар сырттан шәйнек алып кіреді.

Әнуар. Кәне, шайгакел! «Тойға барсаң тойып бар» деген.

Сапар. Асығыспын, профессормен сағат бесте кездесуім керек.

Әнуар. Жайадаммен сөйлесуді қойғансың ғой, сірә!

Сапар. Олар қайда қашады дейсің.

Әнуар. Тағы да аспирантура жайышығар?

Сапар. Енді не деп еді құдатүсейін деп жүр дейсің бе?

Әнуар. Құдатүсіп болдың ғой.

Сапар. Айтарақылым: үйленгендесондай қызға үйлену керек.

Әнуар. Алдыңнан жарылқасын. (Кекетіп.) Мықтылардың қызы қай-сы бірімізге жетеді. Ортамыздан сені шығардық болмай ма?

Сапар. Әңгіме онда емес, Әнуар, өмірдеген шахмат ойыны тәрізді. Кезегің келді ме, жүребіл! Бір жүрістен ит атасаң бітті жұмыс!

Әнуар. Өмірді ойынға айналдыру өзбасыңнан кетпесін. Абсолютный чемпиондықты саған бердім.

Сапар. Идеялық жағынан ұстамды, партияға кірейін деп жүрген адамдардың сөз саптасы солай келеді. (Қ. Мұхамеджанов. «Бөлтірік бөрік астында») [1, 39 б.]

Драматург рухани саяздыққа бастаушы Сапар мен оған қарама-қарсы Әнуар образы арқылы алпысыншы жылдардың басындағы жаңаша ойлау бағытындағы рухани санасы өзгерген ұрпақтың жан дүниесін ашпақ болды. Және ол мақсатына да жетті. Пьесадағы әр кейіпкердің іс-әрекеті олардың ой-өрісі деңгейінен де хабар береді. Драматург Қ. Мұхамеджанов адам мінез-күлқын өте дәл өрнектейді. Комедияларындағы күлкі табиғаты қонымсыз әдеттер мен жағымсыз қылықтарға бағышталады. Сөзімізге тиек қылған пьесада Алматыға үлкен мәжіліске келген Сапардың әкесінің немере інісі Бекен Сапардың үйленгенін, сөйтіп тойы болғалы жатқанынан бейхабар. Жастардың жиынының үстінен түскен Бекен өзіне сөз кезегі тигенде Сапардың ұлды болғанын айтып мақтанады. Одан әрі оқиға былай өрбиді:

(Үшінші перде. Бесінші сурет)

Әнуар (Бекенге). Мына ініңіздің әйелі бар екенін бәріміз де бүгін білді ал осы жиын Сапардың мынау Жәмилаға үйленетін тойы болатын. Жиналу себебіміз сол еді.

Бекен (ашуға булығып). Не дейді? Сорлы басым. Япырым-ау... Енді қайтптім. Мен не естіп тұрмын... (Пауза.) Лағнат! Лағнат! Лағнат жасауынсаған! Сені тірегіміз бола деп, көкірегіміз аяққаптай болып ауылда біз жүрміз. Ойбай-ай, аппақ сақалыммен мені масқара қылдың-ау, сен ит! Жүгірмек кет! Жүгірмек кеткір! Сендей бала бергенше, қу бас қытасайшы! Соқыр құдай! Әй, о нес-әй! О заманнан бұ заман әйелін жасырды деген не сұмдық. Баяғы да байлар кәмпескеден малын жасырып болып еді, сен итадамды жасырдың-ау.

Сапар. Мен ЗАГС-кетұрған жоқпын ғой... (Қ. Мұхамеджанов. «Бөлтірік бөрік астында») [1, 59 б.]

Осы эпизодтан байқайтынымыз – қарапайым ауыл адамы Бекеннің Сапарға деген көңілінде титімдей де теріс пиғылы жоқ. Ақжарқын, ақкөңіл, адал да аңғал ауыл адамдарының психологиясын автор дәл бейнелеген. Нағыз психологиялық драмалық туынды әрі әдебиет үшін де қымбат.

Поэзияның драма сияқты ең ауыр түріне бару үшін алдымен лириканы меңгеру керектігін драматургия мамандарының көпшілігі айтады. «Өлеңге

үйренген, лирикалық ойлар айтуға машыққан жазушы драмаға ауысқанда көп жағынан ұтындық табады» [2, 36 б.], - деп жазады Ә.Тәжібаев қазақ драматургиясы туралы еңбегінде. Бұл сөздерді өз тәжірибесіне сүйеніп айтқан лирик ақын қазақ драматургиясына да сүбелі үлес қосты. Пьесаларында ішкі тартысты жеткізуге лирикалық монологтар көп ұшырасады. Жалпы лирикалық ой айтуға машық ақын драмалық монологтар мен драмалық диалогтарды оңай игеріп келетініне көзімізді жеткізді.

Әлемдік драматургияның үздік үлгілері де ақындық толғаныс, лирикалық тебіреніспен жазылғандығы анық. Лирикалық сөздің қуаты – сезім. Ол сезімнен туындап, сезімге әсер етеді. Лирикада кейіпкерлер қатты қимыл қозғалысымен көрінбейді. Егер лирика драмада роль атқарса, ол тек сезімге әсер етеді. Лирикада әдебиеттің субъективтік жағы басым да, ал драманың объективтік сипаты мол. Болмыстық жағынан бұлар түрлі-түрлі.

Драмада қарапайым қара сөзбен беруге болмайтын сезімдер болады. Ондай жағдайда сахнада кейіпкердің түрі мен қимылынан, музыка әуенінен байқауға болады. Кейде сырлы сезімді жеткізу үшін лирика көмекке келеді.

Қазақ драматургиясына психологизм 1960-жылдардың басында келсе, қазақ прозасындағы терең психологизм М.Әуезов шығармашылығына қатысты туындады. «М.Әуезовтың жиырма бесінші жылдар ішіндегі шығармаларында кейіпкер психологиясын жазуда психологиялық талдауды қолданудың небір тамаша, сәтті үлгілері кездеседі», - [3, 268 б.] деп жазады ХХ ғасыр басындағы қазақ романы туралы зерттеуінде профессор З.Бисенғали. Түрлі рухани тартыста құрылған 1934 жылы жазылған «Қасеннің құбылыстары» психологизмнің талаптарына толық жауап береді. Бұдан көп бұрын жазылған М.Жұмабаевтің «Шолпанның күнасы» әңгімесі, Ш.Құдайбердиевтің «Әділ Мария», Ж.Аймауытовтың «Ақбілек» романдары психологиялық проза жасауға дайындық үстіндегі шығармалар сияқты.

60-жылдары қазақ прозасына үзілмейтін сыршылдық әуен келеді. Лиризм мен психологизм күші қазақ прозасының көкжиегін кеңітті. Ә.Кекілбаев, А.Сүлейменов, Ш.Мұртаза, Ә.Тарази, О.Бөкеев, М.Мағауин, Қ.Жұмаділов, С.Мұратбеков, Д.Исабеков, Қ.Қазиев сияқты сыршыл жазушылардың шығармаларынан лиризм белең берді. Сыршыл әңгіме, повесть, романдарда басты идея кейіпкердің іс-әрекеті, әлеуметтік тіршілігі, адамдармен қарым-қатынасы, жан толғанысы, күйініш-сүйініші, мұң-наласы, сағыныш-назы, өмірге көзқарасы, терең сезімі... арқылы беріледі. Көркем образ арқылы осылайша жазушы идеясы танылады. Психологиялық тереңдікпен ұштасқан образды ашу жолындағы жазушының баяндау жүйесінің құлашы кең болады. Поэтикалық өрім, халықтық тіл өрнектері, диалогизм, кәсіби-тұрмыстық детальдар, ішкі монолог, пейзаж, елестету, автор толғанысы сияқты құралдар сыршыл проза жасаудың материалдары болмақ.

Алпысыншы жылдардан бастап лирикалық проза жасауда көзге түскен жазушылардың бірі – Сайын Мұратбеков. Әңгімелеріндегі терең лиризм айқын образдар жасап, олардың характерлерін ашудың бірден бір жолы. Балалық шағы соғыс жылдарының ауыр кезеңіне тап келген жазушы көз ұшында бұлдырап қалған сонау бала кезінің жүрек ауыртар мұнды елесін жаңғарта отырып, шығармашылығының басты тақырыбы еді.

Мысалы: «Жусан иісі» аталатын шағын повестегі мөлдірлік, сезімнің ішкі иірімдері оқушысын еріксіз жетелеп, ой тереңіне шым батырады. Туынды автор атынан баяндалады:

«...Қу соғыстың бесіктен беліміз шықпай жатқанда-ақ біздің жүрегімізге салған жарасы қаншама еді. Сол жараның тыртығы өмір бойы удай сыздап, жанға батып өтер-ау. Еш уақыт ұмытылмас. Асыр салар балғын шағымызда

тағдыр біздің қабырғамызға да бар зілін салды ғой. Сонда да болса басқамыздан гөрі Аянға қатты батып еді. Тағдыр оған дегенде ештеңесін аямады...» (С.Мұратбеков. «Жусан иісі») [4, 31 б.].

Осынау толғаныс автордың жүрек сыздатар балалық шағының жадында қалған жаңғырықтарының туындысы. Ерте есейген Аян образы арқылы ақылдылықты, сабырлықты, алғырлықты, ойлылықты да көрсеткен. Тобығының ойнамалылығының өзі Аянға деген аяныш сезімін тудырады. Тобығы соңғы рет тайғандағы күйі былай бейнеленеді:

« - Ой, кеше аяғым қатты ауырды, - деді дірілдеген үнмен, - Тура өлгім-ақ кеп еді, тағы ағамды ойлап қана тоқтадым...

Онан соң біраз үнсіз жатты, түймесі ағытылған күртесінің омырауына тұмсығын тықты.

- Қарашы жусанның иісі... – деп қойды. – Енді аяғымды ағам келгенде бір-ақ салғызамын. Ағам қалаға апарып, ендігәрі шықпастай етіп салғызады, әлі...

Ол тәтті ойға шомған күйде, ағасы келген соң не істеп, не қоятынын тегіс тізбелеп айтып шықты. Оның сөзіне қарап мен ағасының жуықтағы күндердің бірінде қайтатынына титтей де шәк келтіргем жоқ...

- Сағындым ағамды, - деді ақырын күрсініп» (С.Мұратбеков. «Жусан иісі») [4, 31 б.].

Аяның соғысқа кеткен ағасына деген сағынышы, арманы, тәтті қиялы жазушы көңілімен сезіліп, жазушы санасымен түйсініліп барып, оқырманына жетіп отыр. Лирикалық прозаның бейнелеу құралы – жазушының сезімі мен ой-толғанысы. Повесте шолақ қол қатыгез бригадир Тұржанның жазықсыз Аянды бас демей, дәу табан керзі етегімен тепкілеуі, ағасынан қаралы қағаз алуы, соңында балалар үйінде жөнелтілуі... Аяның бала жүрегіне түскен өшпес жаралар еді. Автор соғыс жылдарының жайсыз ызғарын бір Аян образы арқылы-ақ шебер көрсеткен. Сондай-ақ диалогтар арқылы ауылдағы аңғал ойын балаларының, Бапай шал мен кемпірінің мінездерін де аша білген.

Психологиялық прозадағы мөлдірлік, сезім шынайылығы, лирикалық сыршылдық пен психологиялық тереңдік, адам жанын түсіне отырып, шығармаға айнытпай түсіру – прозаик жазушының шеберлігі. Адам психологиясының түпсіз терең қатпарлары автордың реалистік шешімімен ғана ашылады. Психологиялық проза өмірді өз бетімен шынайы бейнелейді. Прозадағы лиризм дегеніміз – лириканың эпикамен үндестік тауып, қабысуы. Лирикалық прозаның идеялық мақсаты – кейіпкердің жан әлеміндегі хал-ахуалды, қуаныш-мұңды реалистік түрде оқырманына айшықты бейнемен жеткізе алуы. Поэзиямен салыстырғанда лирикалық прозада суреткердің, кейіпкердің психологиясын ашуда тек лирикалық тәсіл емес, эпикалық баяндау, әңгімелеу амал-тәсілдері де молынан қолданылады.

В.В. Кожин лирикалық өлеңнің басқа түрлерден айырмашылығын былай көрсетеді: «Лирикалық өлеңнің новелла, повесть, роман, поэмадан айырмашылығы – тек жай бейнелеуге негізделгендігінде емес, толғаныстарды, кең мағынасындағы дүниетану жөніндегі түсініктерді көрсетуге негізделгендігінде» [5, 6 б.].

1998 жылы «Ана тілі» баспасынан шыққан «Әдебиеттану терминдер сөздігінде» психологизмге нақты ғылыми әдеби түсінік берілмеген. «Психологиялық роман» бөлімін жазған А.Ысмақованың: «Адамның жан – дүниесін бейнелеу, психологизм, әрине бір ғана жанрдың, психологиялық романның шеңберімен шектелмейді. Кейбір шығармаларды бөліп, осы жанрлық түрге жатқызудың өзі тек шартты түрде жасалған жіктеу деп санаған жөн. Кең мағынадағы психологизм көптеген шығармалардан табылады» [6, 280 б.], - деген ойына қосыламыз. Түсіндірме сөздіктерде: «Психологизм - кейіпкердің ішкі жан сезімін тереңдете бейнелеу әдісі, [7, 20 б.], [8, 501 б.], - деген түсінік беріледі.

Қазақ поэзиясындағы терең психологизмнің ұлы Абайдың, Мағжанның, Мұқағалидың сыршыл поэзияларынан бастау алады. Сол кезеңнен бүгінге дейін қазақ поэзиясына өз үнімен талай дарын келіп қосылды. Олардың әрқайсысына тоқталу жеке зерттеулердің жүгі болмақ. Әдебиетімізде социалистік реализм әдісінің өріс алуына орай идеологиялық, таптық, тақырыптық, шеңберден аса алмаушылық басты орынға қойылды да, адамның жан дүниесін ашуға тұсау болды. Жеке адамға проблемасы, оның жан жүйесіндегі, ішкі рухани әлеміндегі сезімдік құбылыстар назардан тыс қалып қойды. Қазақ лирикасының қалыптастыру жолдарында лирикалық өлең төңкеріс, социалистік жеңіс, еңбек, заман тақырыбы сияқты қоғамдық мәселелерді ғана қамтыды. «Кімді кім жеңеді деген мәселе сынға түскенде, аға буын өкілдері, ең алдымен, сол кездің көкейкесті тақырыбын таңдаған. Төңкеріс, жаңа социалистік қоғам жасау олардың өзекті тақырыбына айналды. Бұл жылдары С.Сейфуллин, Б.Майлин, І.Жансүгіров, С.Мұқановтар өрімдей жас бола тұра, жастыққа тән интимдік сезімдерді, дәстүрлі тақырыптарды мол жырлай алған жоқ. Ол, әрине, қолынан келмегендіктен емес, кезеңнің талабы солай еді. Әйелге ғашықтық көзінен қараудан бұрын, ақындар әйелдердің бас бостандығын, теңдігін көбірек ойлады. Олардың қоғамның тең құқылы мүшесі болуы үшін күресті. Бұл, әрине, жеке бастың сезімді күйттеуден гөрі, қоғамдық маңызы бар, ең ірі проблемалардың бірі болатын» [9, 14 б.]. Бұл жөнінде Ә.Тәжібаев та «Өмір және поэзия» атты еңбегінде кеңірек жазады [6, 484 б.].

Басқа жанрлардағы сияқты қазақ поэзиясындағы психологизмнің кемелдену кезеңі – өткен ғасырдың 60-жылдарының тұсы. 60-жылдардан бастап қазақ әдебиетінің мазмұны толысып, пішіндік жағынан байыды. Қаламгердің көркемдік әдіс-тәсілдері, тың ізденістері молайды. Бұл кезеңдегі қазақ лирикасы тақырып аясының кеңдігі мен образдар жүйесінің молдығы жағынан, ақын мен лирикалық кейіпкер психологиясын терең ашушы тұрғысынан ерекшеленеді. Әрине, бұл тұстағы лирикалық өлеңдердің бәрі бірдей сыңғырлап тұрған, түгел дерлік мінсіз десек – қателескеніміз. Үздік лирикалық өлеңге тән ерекшелік – лирикалық кейіпкердің жан әлемін бейнелеудегі терең сыршылдық, нәзіктік, көңіл күйді бүкпесіз аша білу, психологизм ерекшеліктерінің көрінуі. Бұл кезең поэзиясында адам жанының тереңінен тамыр тартқан пердесіз сыршылдық қанат жайды. Қазақ лирикасын Қ.Мырзалиев, Т.Молдағалиев, Ф.Оңғарсынова, Ж.Нәжімеденов, Т.Айбергенов, Ө.Нұрғалиев сынды тума дарынды тұлғалар көркейтті. Сол ізді жалғастырған К.Ахметова, Е.Раушанов, Иран-Ғайып, С.Адай, Ұ.Есдәулет, Н.Мәукеұлы, С.Нұржан, Г.Салықбаева сияқты кейінгі толқын өкілдері поэзиямыздың алтын қорын толықтыра түсті. Бүгінгі сыршыл лирика – жаңарған, жаңғырған кең өріс. Ақынның ащы шындықты алдымызға жайып сап, заман жайын, адам жайын тебірене толғаса – күйректік деп сынайтынымыз да жасырын емес. «Ақын күйрек тарта бастаса, кемелдікке бет бұрғаны... Баяғы жалған пафостың орнын бүгінгі сұрқай тіршілік тудырған түңіліске, күңірениске толы запыран ойлар басқан» [11, 4 б.], - деген жазушы Марал Ысқақбай ойының түп-төркіні бүгінгі поэзияға жіті назар салуда жатыр. Шер толқытып шығарған мінсіз ойды оқырман құштарлықпен қабылдайды. Ақын оқушы көңілін ағынан жарылған сыршылдығымен жаулайды. Лириканың мақсаты – ақын сыры мен шынын, шері мен толғанысын, мұңы мен зарын... – жан күйлерін оқырман жүрегіне жеткізу. Яғни «...ақын қарабайыр сұрықсыз тірліктің өзінен де кез келген көкіректе көктей жөнелер дән тауып, оқырман көңіліне еппен егуі керек. Ащы дәріні қантқа тамызып бергендей аңғартпай ұсынсын. Сонда оқырман кермек ойдың көңіл тұщындар ләззаттын бойға қалай сіңіргенін сезбей қалады» [11, 4 б.].

Қазақ әйелдер поэзиясының көш басындағы Ш.Иманбаева, М.Хакімжанова, З.Қалауова, Т.Әбдірахманова, М.Айтхожина сияқты алдыңғы толқынды қуған бүгінгі Ф.Оңғарсынова, А.Бақтыгереева, Қ.Бұғыбаева, К.Ахметова, Г.Салықбаева, Б.Бекетова,

О.Тұржанова, Г.Шәмшиева, Р.Қараева сынды талантты ақын қыздар – ұлттық поэзия бағының шоқ гүлдері. Әйелдер әлемнің күрделі табиғаты – кейде нәзік, кейде қайсар, кейде томаға тұйық, кейде шалқыған шалқар сезімдерінің түрлі иірімдері көрнекті ақын қыздар Фариза Оңғарсынова, Күләш Ахметова, Гүлнәр Салықбаевалардың жырларында мейлінше шынайылықпен жырланады. Әсемдіктің үлгісі, асыл ана, адал ана, адал жар атанып, әйел боп ғұмыр кешу әрі қасиетті, әрі қиын да күрделі. Ал ақын боп ғұмыр кешу – Төлеген ақын айтқандай: «сыздаған барлық жараның аузында болу». «Жыр жазу деген – азап, от, әйел боп туған болмысқа»... – деп ақын Фариза жырлағандай, әйел затының ақын болуы – жаратылыстың ерекше сыйы. Әйел боп туған болмысымен қанша азап пен оттың ортасында жүрсе де ақын қыздар еш мойымай, ақындық пен азаматтықты абыроймен қатар алып келеді. «Өнердің киесі әйел затына қонса, ел-жұртына жақсы, бірақ өнер иесі үшін үлкен жүк. Ол жүктің салмағын кез келген ер көтере алмауы мүмкін», - деген Ф.Оңғарсынова сөзі жоғарыда айтқанымыздың дәлеліндей.

Кұрсау мұңға көңілім қамалғалы,
Жүйкемді де талдады, тарамдады.
Өзімді-өзім ұға алмай қалжырадым,
Жұмбақтардан тұра ма адам жаны? [12, 208 б.]
Мазалайды жанымды бір сансыз мұң,
Бәлкім мұңсыз өткен күн де – мәнсіз күн.
Мықтысың деп таңданады біреулер,
Мықты емеспін. Әйелмін ғой. Әлсізбін [13, 171 б.].
Түн тәрізді шашымды мұңға малдым,
Жұбатар деп жанымды жырға бардым.
Қараңғы мен жарықтан қуат алып,
Мәңгі-бақи жұмылмас бір жанармын [14, 23 б.].

Үш ақын. Мұңлы сезімнен туындаған, бір-біріне ұқсамайтын үш түрлі үн. Бұл шумақтарда әр ақын жан сырын, бар шынын, зар-мұңын санаулы жолдарға сыйдырып, тұңғыш ой шегендейді. (Әрине, лирикалық мұң кез келген лириктер табылары сөзсіз). «Өзін-өзі ұға алмай қалжыраған» Фариза ақын «Жұмбақтардан тұра ма адам жаны?» деп риторикалық сауал тастайды. Бұл ақын жанының ширыққан тұсы. Ал К.Ахметова адамның дүниеге көзқарасын, дүниетанымын білдіретін, ой мұхитына, толғанысқа түсірер мұңның мәнін атап өтіп, әйел жанының нәзік те әлсіздігін мойындаса, Г.Салықбаева сөз құдіретімен көңілінің қылын тап баса отырып, жанына жұбанышты, тіректі жырдан іздейді. Сан алуан сезім толғанысы ақын-әйел жүрегі арқылы өтеді. К.Ахметованың «Мықты емеспін. Әйелмін ғой; Әлсізбін» деуі жай мойындау ғана, әйтпесе Күләштай ақынды кім әлсіз дей алады? Әйелдер поэзиясы – ең алдымен азаматтық поэзия. Ақын Павел Антокольскийдің афоризмге айналып кеткен Марина Цветаева жайындағы: «Марина Цветаева никогда не поэтесса. Она – поэт» деген сөзі ойға оралады. Бұл тұжырымды аталған ақындарға арнап айтсақ, тіпті де қателеспейміз.

Үш ақынның да боямалау, әсірелеумен жаны қас. Қай шығармасында да өмір драмасын қаз қалпында көз алдымызға әкеледі. Өйткені лирикалық поэзия ақиқат-шындықтың көркемдігін айқын түрде, айқын көрсете алады. Ол – кәдімгі өмірдің әрі көркем, әрі жарқын тұсы, болмыстың эмоциялық келбеті. Басқа әдебиет түрлерінен де көп жағынан да ерекшеленеді. «Лирика өнер иесінің қоғамдық және интимдік шындықтарға өз көзқарасын ашық білдіруі, эпикалық тәсілдерге тән пластикалық бейнелеу құдіретінен басқаша, психологиялық суреттеу амалдарынан өрбиді» [15, 162 б.].

Лирикалық өлең психологиялық суреттеу амалдарынан өрбісе, ақын өмірден көрген-түйгендерінен психологиялық тұжырымдар тудырса – Адамтанудың өзекті проблемалары алдымызға жайылады. Ақындар образды ойымен өз жан дүниесінің тереңінен сыр тартады. Бірақ әр ақын – жеке әлем. Ақын әлемінің күрделі қатпарлары,

қарапайым болмыстары көркем ой, шағын лирикалық өлеңдерінен де анық байқалады. Ақын тіршілігінің сәулесі поэзияда, соның ішінде лирикада десек, әр ақынның ақындық әлемі өзіне тән күрделілігімен, мағыналылығымен ерекшеленеді. Қазақ поэзиясында ұлттық өмірдің көркем бейнесі, психологиясы бар.

Психологизм құбылысының драмалық та, прозалық та, поэзиялық та туындылардан кездесуі – заңдылық. Қаламгердің суреткерлік қарымы шығармадағы көркемдік кестелерден көрінеді. Адам жанының терең қатпарына үңілу, терең психологизмге қол жеткізу – шын шебердің ғана емшісінде.

Әдебиеттер:

1. Мұхамеджанов Қ. Бөлтірік бөрік астында. <https://www.qamba.info/>. Пайдаланған уақыты: 10.11.2017 ж.
2. Тәжібаев Ә. Драматургия туралы.
3. Бисенғали З. XX ғасыр басындағы қазақ романы. – Алматы: Өлке, 1997. – 268 б.
4. Мұратбеков С. Жусан иісі. Повесть. <https://www.qamba.info/>. Пайдаланған уақыты: 10.11.2017 ж.
5. Кожин В.В. Книга о русской лирической поэзии XIX века. – М.: Современник, 1978. – 304 с.
6. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.
7. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 8-т. – Алматы: Ғылым, 1985. – 591 б.
8. Современный словарь иностранных слов. – М.: Русский язык, 1999. – 742 с.
9. Дүйсенов М. Қазақ лирикасындағы тақырып пен көркемдік шешім // Кітапта: Жанр сипаты. – Алматы: Ғылым, 1971. – Б. 12-43.
10. Тәжібаев Ә. Өмір және поэзия. – Алматы: ҚМКӘБ, 1960. – 484 б.
11. Ысқақбай М. Заманды даттау да, мақтау да – өлеңнің міндеті емес // Қазақ әдебиеті. – 2000. – № 18. – Б. 4-5.
12. Оңғарсынова Ф. Екі томдық таңдамалы шығармалар. 2-т. – Алматы: Жазушы, 1987. – 368 б.
13. Ахметова К. Арғымақтар даласы. Өлеңдер. – Алматы: Жалын, 1987. – 191 б.
14. Салықбаева Г. Бір жұтым ауа, қызыл күн. Өлеңдер. – Алматы: Жалын, 1990. – 96 б.
15. Майтанов Б. Қаһарманның рухани әлемі. – Алматы: Жазушы, 1987. – 232 б.

Камарова Н.С.

ПСИХОЛОГИЗМ – ЯВЛЕНИЕ ХАРАКТЕРНОЕ ВСЕМ ЖАНРАМ

В данной статье рассматривается психологизм как явление, свойственное каждому из жанров. Доказывается, что каждый жанр имеет свою отличительную природу, закономерности, и то, что мастерство писателя отражается по-разному, в соответствии с жанром. Дается сравнение неразрывности лирической песни, глубины лиризма, природы психологизма в драме, прозе и в поэзии.

Ключевые слова: Казахская литература, психологизм, жанр, драма, проза, поэзия, лиризм, лирическая песнь.

Kamarova N.S.

PSYCHOLOGISM IS A PHENOMENON CHARACTERISTIC OF ALL GENRES

In this article, psychologism is seen as a phenomenon peculiar to each of the genres. It is proved that each genre has its own distinctive nature, patterns, and the fact that the writer's skill is reflected in different ways in accordance with the genre. Comparison of the continuity of the lyric song, the depth of lyricism, the nature of psychologism in drama, prose and poetry is given.

Keywords: Kazakh literature, psychologism, genre, drama, prose, poetry, lyricism, lyrical song.

ТАРИХ ИСТОРИЯ HISTORY

ӘОЖ 338.436

Рысбеков Т.З. – тарих ғылымдарының докторы, профессор,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
Ғани Е.М. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: g.yerbol1994@mail.ru

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҚ МАМАНДАРЫН ДАЯРЛАУ ЖӘНЕ ОРНАЛАСТЫРУ ХХ – ҒАСЫРДЫҢ 60–80 ЖЫЛДАРЫНДА

Аңдатпа. Бұл мақалада 1960 – 1980 жылдардағы ауыл шаруашылығы үшін жаппай маман - кадрларын даярлауда және оларды орналастыруда кешенді жұмыстар жасалынғаны баяндалған. Сондай ақ, мамандар даярлауда жоғары оқу орындарының, кәсіптік – техникалық училищелердің, біліктілігін арттыру курстарының рөлі зор екенін көруге болады. Ауыл шаруашылығы мамандарын даярлау, оларды орналастыру шаралары мұрағат деректері, ғылыми еңбектер негізінде жазылған.

Тірек сөздер: Мамандар даярлау, факультеттер, кәсіптік – техникалық училище, біліктілігін арттыру курстары, кеңшарлар, ұжымшарлар.

Ауыл шаруашылығына еліміз қай кезеңде де аз көңіл бөлмеген. 1960 – 80 жылдары Қазақстанның ауыл шаруашылық органдары ауыл шаруашылығына жаңа техникаларды қолданумен, химияландыру, меморациялауды енгізумен қатар барлық жұмыстарды жоғары деңгейде орындай алатын ауыл шаруашылығы үшін жаппай маман – кадрларын даярлау мен оларды орналастырудың кешенді жемісті жоспарын жетілдірді және жүйелі түрде жүзеге асырды. Өйткені, еңбеккерлердің терең техникалық білімінсіз, жоғары біліктілік пен өрелі мәдениетсіз, ғылым мен техникалық табыстарын жан – жақты пайдаланбай ауыл шаруашылық өндірісін өрге бастыру мүмкін емес.

60 жылдардың ортасында бүкіл елдегідей сияқты аумақтық мамандандырудың негіздері анықталды. «Қазақстанда мамандандырылған товарлы астық өндірісі, қой және жүн өнімін, жеміспен көкөніс өсіретін ірі аймақтар пайда болды. Аймақтық мамандандыруды тереңдету және оны жан – жақты жетілдіріп отыру керек» [1].

Бұл міндеттерді шешуде жоғары оқу орындары, кәсіби техникалық училищелер, біліктілігін арттыру курстарының рөлі зор. Қазақстан үшін, оның батыс облыстары үшін жаңа мамандар легінің өсуі – заңды құбылыс. 1961 – 1980 жылдары аралығында аграрлық өндірісте ауыл шаруашылығы мамандарының саны 2,4 есе өскен. 80-жылдардың ортасына қарай ауылшаруашылық мамандарының 51,6% тікелей аграрлық секторда жұмыс істеді. Бұлар жоғары білім алғандар еді. Орта арнаулы білімділер қатарында мамандардың 51,7% болды [2, 29 б.].

1960 жылы Қазақстанның ЖОО – дар мен техникумдары халық шаруашылығына 5602 маман берсе, соңғы ширек ғасырда осы топтардың мамандарын дайындау шамамен 33,8% пайызға артты [3, 51-52 б.].

Ауылшаруашылық кадрларын даярлауда жоғары мектеп көрнекті орын алады. 1985 жылы 7 жоғары оқу орны мен олардың 2 филиалында 21 мамандық бойынша 6,3 мыңнан астам студент, ал 49 орта арнаулы оқу орындарында, яғни техникумдар мен училищелерде 18,5 мың адам оқыды. 80-жылдардың ортасына

қарай республикада жоғары және орта білімді мамандар, 371 мың тракторшылар, машинистер, комбайыншылар мен жүргізушілер даярланды. Біртіндеп индустриалды сипат алған ауылшаруашылығындағы еңбекті өркениетті өзгертуге ең алдымен жоғары және орта арнаулы оқу орындарының бірізді жүйесі жұмысының да ізгі әсері болды. Жастарды оқуға тартуда, олардың бойына біліктілікті сіңіріп, мамандыққа тәрбиелеуде іс-қимылдың алуан амал-тәсілдері қолданылды. Көптеген колхоздар мен совхоздар жастарды өз есебінен оқытты. Батыс Қазақстан аумағында да жаңалыққа жақсылыққа қарай бет бұру әлеуметтік-экономикалық дамудан анық көрінеді. 1965-1977 жылдары Гурьев облысының ауылшаруашылығында жұмыс істейтін жоғары және орта білімді мамандар саны 865-тен 1865-ке дейін өсті, нәтижесінде 1980 жылға қарай әр шаруашылықта орта есеппен 7 жоғары, 12 орта білімді маман болды. Осы кезеңде Орал облысында мұндай мамандар саны бес есе өсті. Ақтөбе облысында ауылшаруашылығында 4600 маман, оның ішінде 578 агроном, 780 зоотехник, 700 инженер-механик 926 малдәрігері жұмыс істеді. Бұл облыстардың іс-тәжірибесі жоғары және орта білімді әрі білікті кадрларды даярлау бастықтар мен бас мамандар құрамының сапасын жақсартуға игі себебін тигізетінін көрсетеді [4, 175-176 б.].

Республикада күндізгі және сырттан оқитын бөлімдері бар орта арнаулы және жоғары оқу орындарының жүйесін кеңейтіп, оқушылар мен студенттердің контингентін арттыру жөнінде үлкен жұмыстар жүргізілуі нәтижесінде әр жылы республика халық шаруашылығы жоғары маманданған кадрлардың үлкен армиясымен толықтырып отырды.

Мәселен, жоғары ауыл шаруашылығы оқу орындарын 1959 жылы 1200 адам бітіріп шықса, 1966 жылы мұның саны 2 мыңға артты. 1963 жылы ашылған Батыс Қазақстан ауыл шаруашылығы институтын 1973 жылы 2073 адам бітірді, соның ішінде 541 адам өндірістен қол үзбей білім алды. Орта арнаулы ауыл шаруашылығы оқу орындары оқушыларының саны да жоғары қарқынмен өсті: 1960 – 1961 оқу жылында 18,700 оқушы болса, 1966 – 1967 оқу жылында бұл көрсеткіш 36,600- ге жетті. Осының бәрі 1954 – 1967 жылдар аралығында республика шаруашылықтарындағы жоғары және орта білімді мамандардың санын 7 еседен астам адамға арттыруға мүмкіндік туғызды. Тек соңғы 12 жылда ішінде ғана Қазақстанда 19 жоғары оқу орны ашылды. 1971 – 1972 оқу жылында республикада 198 орта арнаулы оқу орны болып, оның 38 – і ауыл шаруашылығы кадрларын даярлады. Оларда барлығы 223,4 мың оқушы болды. Тоғынызшы бесжылдықтың өткен үш жылында ғана республиканың жоғары оқу орындарын 88,8 мың, арнаулы орта оқу орындарын 161,2 мың маман бітіріп шықты. 1965 жылы Орал облысындағы Чапаев ауданының шаруашылықтары есебінен орта және жоғары оқу орындарында бұрын шопан, сауыншы болған 15 адам білім алды [5, 76 -77 б.].

Шаруашылықтарда ұйымдастырылған кәсіби – техникалық училище филиалдары мен курстарында түрлі саладағы мамандық иелері де оқыды. Бұл сол кезде ауыл шаруашылығында техниканы терең меңгерген мамандықтарға деген сұраныстардың жоғары болғанын көрсетеді. Мәселен, Алға ауданының «Красный колос» колхозында механизаторлар курстарында 25 адам оқыды, оның 9 – ы әйелдер еді. Олардың арасында селолық кеңестің хатшысы Дәмелі Оразасева, пошташы Роза Арендт, бригада есепшісі Роза Гасленко, кітапханашы Валентина Букарина және басқалары болған. Селолық кәсіби - техникалық училищенің тәрбиеленушілерінің көбі ауыл шаруашылығы еңбекшілері арасында құрметті орын алған. Мәселен, Ақтөбе облысының «Қопа» совхозының тракторшысы Елизавета Броун 1966 жылы «Құрмет белгісімен», Байғанин ауданындағы Тарғынова Күләш Ленин орденімен марапатталған, Гурьев облысы Қызылқоға машинатрактор станциясының тракторшысы Әнәпия Тәжіғалиева

«Қазақ КСР – не Еңбек сіңірген механизатор» құрметті атағына ие болған болса, осы облыстың Чапаев атындағы савхоздың тракторшысы Жұмағаным Зейінова Еңбек Қызыл Ту орденімен марапатталған.

Батыс Қазақстанның училищелерінде және олардың филиалдарында орындарды даярлауды кенейтумен және санын көбейтумен қатар, оқытындар құрамын дұрыс топтастыруға үлкен көңіл бөлінді. Оларға халықтық білім беру органдары, кәсіби – техникалық училищелер, олардың филиалдары, ауыл шаруашылық, органдары, колхоздар мен совхоздар басшылары тұрақты қамқорлық жасап тұрды, барлық аудандарда кәсіптік бағдар бойынша комиссиялар мен кеңестер жұмыс істеді. Шаруашылықтарда орта мектептерде жүйелі түрде еңбек ардагерлерімен, селолық кәсіби – техникалық училищелер филиалдарының оқу озаттарымен мектеп жастарының кездесулері ұйымдастырылды, ал селолық орта мектептердің көпшілігінде оқу бағдарламалары құрылды, оқушылар тракторшы, жүргізуші және басқа мамандықтарға оқытылды. Әрине, мұндай мақсатталған жұмыстар жемісті нәтижелер берді. Осылайша, 1968 – 1969 оқу жылында Гурьев облысы бойынша 140 – тан астам қыздан тұратын мектеп түлектері механизатор мамандығын игерген [6, 26-27 б.].

Мал шаруашылығында механизатор – шопан, сауыншы, қырықтықшы сияқты бірнеше мамандықты игерген кадрларды даярлау ісінде ауыл шаруашылығын механикаландыру және селолық кәсіптік – техникалық училищелер үлкен роль атқарды. Егер 1954 жылы 53 училище болса, 1970 жылы олардың саны 200 – ден асты [5, 156 б.].

1950–1971 жылдар арасында Қазақстанның ауыл шаруашылық жүйесіне механизаторлар даярлау 3,9 есе өсті. 1971 жылы олардың саны 105,9 мыңға жетті. Осы аталған кезеңдерде трактористер мен тракторшы – машинистер саны 6 есе, комбайншылар 2,8 есе, шоферлер 2,2 есе өсті. Бұл мамандардың тең жартысы осы кәсіптік – техникалық училищенің түлектері еді [7, 91 б.].

Бесжылдықтың үш жылы тұсында кәсіптік – техникалық училищелерді бітірген 3,2 миллионнан аса адам жұмысшы тобының қатарын толықтырды, оның ішінде бір миллиондай адам өнеркәсіп орындарына және 1,200 мыңға жуық адам – ауыл шаруашылығына жұмысқа барды [8].

Қазақстанда 1960 – 1961 оқу жылдары ауылшаруашылық техникумдарында 20,9 мың, ал 1983 – 84 оқу жылдары – 69,3 мың студент білім алған [2, 93 б.].

Орал ауылшаруашылық техникумы 6 мамандық бойынша оқытты. 1965 - 1966 жж. Техникумның 87 түлегі агроном-агрохимик-20, техник-плонвик - 46, ветеринариялық көмекші - 21 саласында мамандар диплом алды . 1966-1967 жылдары 114 агроном - агрохимик - 27, ветеринар - 18, зоотехник - 22, техник-жоспарлаушы - 29, агроном - 18 мамандықтары бойынша 114 түлек дипломдарын алды [9, 4-6 б.].

Қазақстанның ауыл шаруашылығын дамытудағы механизаторлардың ролі зор еді: осы саладағы жұмыстардың 70 пайызын солар атқарды. Республикада механизаторлардың ірі отряды қалыптасты, оны төмендегі кестеден айқын көруге болады.

Кесте 1 – Қазақстанның кеңшарлары мен ұжымшарларындағы механизатор кадрларының саны (1 сәуірде, мың адам)

Атауы	1965	1970	1975	1980	1985	1986	1987	1988
Тракторшы – машинист, тракторшы, комбайншы, автокөлік жүргізуші	300,2	288,7	313,6	365,2	387,5	388,6	384,3	388,0

Солардың ішінде:	251,9	237,1	257,8	303,7	342,4	325,2	322,3	325,9
Кеңшарларда	48,3	51,6	55,8	61,4	61,0	61,3	61,0	60,5
Ұжымшарларда								
Барлық механизатор кадрларының жалпы саны:	204,6	195,1	211,9	242,3	250,7	250,0	245,0	247,3
Трактористер, машинист – трактористтер, комбайншылар								
Оның ішінде:	171,4	160,3	174,4	201,7	211,4	210	206,4	209,2
Кеңшарларда								
Ұжымшарларда	33,2	34,8	37,5	40,6	39,0	38,8	38,4	37,9
Көлік айдаушылар	95,5	93,6	101,7	122,9	136,8	138,7	139,4	140,7
Оның ішінде:	80,4	76,8	83,4	102,0	113,0	114,4	115,9	116,7
Кеңшарларда								
Ұжымшарларда	15,1	16,8	18,3	20,8	22,0	22,5	22,6	22,6

Салыстырмалы түрде көріп отырғанымыздай, 1988 жылы 1965 жылға қарағанда жалпы 87,8 мың адамға артып, соның ішінде кеңшарларда 79 мың адамға, ұжымшарларда 12,2 мың адамға артып өскенін көреміз. Ал барлық механизатор кадрларының жалпы саны 1988 жылы 1965 жылға қарағанда 42,7 мың адамға артып, оның ішінде кеңшарларда 37,8 мыңға, ұжымшарларда 4,7 мың адамға артқандығын байқаймыз. Көлік айдаушылар 1988 жылы 1965 жылға қарағанда 45,2 мың адамға артып соның ішінде кеңшарларда 36,3 мың адамға, ұжымшарларда 7,5 мың адамға өскенін көруімізге болады.

1985 жылдың көктемінде ауыл шаруашылығында жұмыс істеген бұқаралық кәсіби жұмысшы кадрлардың және шаруашылықтардағы басқа мамандардың жартысынан астамы механизаторлар болды, оны жоғарыда көрсетілген кестеден байқауға болады [10, 164 б.].

Механизаторлар кадрларын даярлау мәселесі толық шешілді деуге болады. Қазір жоғары өндірістік көрсеткіштерге жетіп, шаруашылық шамшырағы атанып отырған механизаторлардың барлығы дерлік өз совхозымызда ұйымдастырылған қысқа мерзімді курсті бітірген кадрлер. Ұйымдастыру, еңбек адамдарымен ортақ тіл таба білу қасиеттері ескеріліп, басқару жұмыстарына жоғарылатылғандары да баршылық. Тек үстіміздегі оқу жылында ғана совхоздағы кәсіптік – техникалық училище филиалында 35 адам шаруашылықтың өзінде ұйымдастырылған комбайнерлер курсына 15 адам оқиды [11, 3 б.].

Қарастырылып отырған жылдар ішінде Батыс Қазақстанда жаппай техникалық білім беру бойынша жұмыс басталды. Тікелей шаруа қожалықтарында және колхозда ұйымдастырылған курстарда ауыл қызметкерлері тракторлар мен вагондарды басқаруға үйренді, өндірістің машина технологиясын игерді, кәсіби шеберліктерін арттырды. Жалпы білім беруді механикаландыру саласы мынадай деректерге негізделген. 1971 жылдан 1980 жылға дейін Ақтөбе облысында 7515 тракторшы, 7 600 комбайн операторы және 642 жүргізуші оқытылды. Сол кезеңде өнеркәсіптік қызметкерлер, құрылыс және басқа ұйымдар, университет студенттері мен техникалық мектеп оқушыларынан 9540 комбайн операторы дайындалды. Бұл жыл сайын орта есеппен 4200 адамды механизациялау арқылы өтті. Ал Батыс Қазақстан облысында да 1971-1980 жж.

10 мыңнан астам машина операторлары оқытылды. Гурьев облысында (қазіргі Атырау облысы) жұмысшылар депутаттарының облыстық кеңесі атқару комитетімен бекітілген сәйкес, 1973 жылдан бастап жыл сайын 4 машина жасаушы кадрлар даярланды - 1120 адам, олардың 200-і трактор жүргізушілері, 170 жасанды ұрықтандыру техниктері, 75 жүн классификаторы, 15 сүт алма сүт қышқылдары, 200 шиыршық, 15 спринкуляторлар, 100 суарғыштар, 50 қосқыштар және 25 электрик. 1975 жылдан бастап Қазақстан Коммунистік партиясы Орал Аймақтық комитеті мен Аймақтық Кеңесінің қаулысы негізінде жыл сайын өңірдің ұжымдық және совхоздарында 1000 адам, Орал қаласының кәсіпорындарында 300 кәсіпорын, » - 150 адам, студенттер санынан ауыл шаруашылығы институты - 200 және Орал техникалық ауылшаруашылық мектебінің оқушылары - 150 адам. Осыған байланысты Батыс Қазақстандағы Мартук, Ақтөбе, Приуральный, Зеленов, Индер және Махамбет аудандарында көптеген шаруа қожалықтары жаппай кәсіпкер кадрларымен, сондай-ақ ауыл шаруашылық жұмыстарының барлық түрлерін өздері жасаған [12, 130 - 131 б.].

Ақтөбе облысында 1980 жылы 11 ауданда 4,5 мың жасөспірімге училищелер есігін айқара ашты. Бұлардың түлектері кәсіби мамандықпен қатар орта білім алып шығатын болды. Шаруашылықтарда училищелердің филиалдары, оларда механизатор, малшы кадрларын оқытатын курстар ұйымдастырылды. Тұтас алғанда 1980 жылға қарай Батыс Қазақстан аумағындағы училищелерде 20 мың механизатор, оның ішінде Ақтөбе облысы бойынша 6,2 мың Батыс Қазақстан және Гурьев облыстары бойынша 2 мыңнан астам механизатор даярланды. Орта буын мамандарының арасында кәсіби-техникалық училищелер атына дақ түсірмей ауылшаруашылығының ірі қызметкерлері болып, өз ұжымдарын өрге сүйреген, өндірістің алдыңғы шебінде өзгеге үлгі болған ұйымдастырушылар аз емес. Олардың қатарында Ақтөбе облысынан – Социалистік Еңбек Ері Ю.В. Трубаның, Ленин орденінің иегерлері – Д.В. Георгенің, В.Базбековтың, У.Тілеуовтың, Батыс Қазақстан облысынан – озат тракторшы-машинистер Г.Бакировтың, А.Карамышевтің, К.Сұлтанғалиевтің, бригадир А.Колесниковтың есімдерін құрметтеп атауға болады. Батыс Қазақстан облысында №13 және №167 училищелер ұжымдарының еңбегі елеулі. Мысалы №13 училище дәстүрлі тракторшы-машинистпен қоса жүргізуші, механизатор-малшы, аспаз, трактор бригадасының бригадирі, оператор-құс өсіруші мамандарды даярлап, мехнизаторларды К-700 тракторында және «Колос», «Нива» комбайындарында жұмыс істеуге қайта даярлады. №167 училище даярлаған 226 кіші мал фельдшерлері, 216 ветеринарлық санитарлар, 197 жеміс-көкөніс шеберлері, ондаған жылы жайда бақша өнімдерін өсіретін шеберлер халықшаруашылығында ойдағыдай еңбек етіп жүр. Механизатор кадрларын даярлау және тәрбиелеу жөніндегі ұланғайыр жүйелі жұмыстың арқасында көптеген шаруашылықтар жоғары еңбек өнімділігін қамтамасыз етіп, экономикалық тиімділікке қол жеткізеді [4, 178 – 179 б.].

1980 жылдары облыста 8 техникумдар мен училищелер саналып оларда 6627 оқушы білім алып, оның 4488 – і күндізгі бөлімде оқыған. Осы жылдары кәсіптік – техникалық білім беру саласында да жүйелілік қалыптасып, 1980 жылдардың ортасында облыс бойынша 21 кәсіптік – техникалық училищелер жұмыс істеп, олар 50 мамандық бойынша кадрлар дайындаған. Оның 12 – і ауыл шаруашылығына қажетті мамандарды, 2 – уі мелиорация және су шаруашылығына, 3 – уі – транспорт, тұрмыстық қамту салаларына байланысты маманданған. Өлкеде 50 – 80 жылдарда ғылымның дамуына, ғылыми кадрлар дайындауға да ерекше көңіл бөлінді. Егер 1953 жылы барлығы 59 ғылыми қызметкерлер жұмыс істеп, оның 9 – ның ғана ғылыми атақтары (кандидаттар –

Б.Б) болса. 1980 жылдардың басында облыста 517 ғылыми қызметкер есепке алынып, оның ішінде 4 ғылым докторы, 146 ғылым кандидаттары болған. Өз кезегінде олар студенттерге дәрістер оқып, әртүрлі тақырыптарда ғылыми – ізденіс жұмыстарын жүргізген. Нәтижесінде, өлкеде жоғары, орта және арнаулы білімі бар мамандардың санының өсуіне негіз қаланған[13, 213 - 214 б.].

1980 жылы Республикада 250 орта білім беретін кәсіптік – техникалық училище салынды [14, 262 б.].

1965 - 1966 оқу жылынан бастап ауыл шаруашылығы мамандарының біліктілігін арттыру курстары, колхоз және совхоз кезіндегі ауыл шаруашылығы техникумдары, ғылыми - зерттеу институттарында ауыл шаруашылығының біліктілікті арттыру мектептерде қайта құрылды. Республикада 34 осындай мектеп жыл сайын тыңдаушылар контингенті 5,6 мың адам болды. Осылайша, республикада құрылған үйлесімді жүйе, қайта даярлау мен мамандардың біліктілігін арттыру және ұйымдастырушылардың ауыл шаруашылығындағы өндірістерінде құрылды. 1966-1974 жылдары осы жүйе арқылы оқытудың дайындықтан 58 мыңнан астам адам, оның ішінде 2212 директорлар совхоздар мен колхоз төрағалары. 1970 ж. 15,4 мың адам біліктілігін жоғарылатты. Орта және жоғары буын республикалық колхоз басшыларының саны, 1979 ж. 34,2 мыңға дейін артты [15, 165 -166 б.].

Батыс Қазақстан (бұрынғы Орал) облысы бойынша 1961-1971 жылдар аралығында совхоз директорларының біліктілікті арттыру жөніндегі 3 айлық курсына жыл сайын 8 директор жіберіліп оқытылды. Алматы ауылшаруашылық институты мен Алматы зоотехникалық-мал-дәрігерлік институты жанындағы 2 айлық курстарда совхоздардың 18 маманы, оның ішінде 5 агроном, 6 бас зоотехник, 3 бас малдәрігері, 4 бас инженер білімдерін көтерді. Сонымен бірге Батыс Қазақстан ауылшаруашылық техникумы мен Батыс Қазақстан ауылшаруашылығын механикаландыру техникумы жанында курстардан колхоз төрағалары, совхоздардың трактор – егіс бригадаларының бригадирлері өтті. Камен, Приурал, Фурманов аудандарында қысқа мерзімді курстар ұйымдастырылды [4, 178 б.].

1966-1969 жылдары Алматы ауыл шаруашылығы және ветеринария институтының жетекші кадрларының біліктілігін жоғарылату факультеттерінде 54 совхоз директорларымен орынбасарлары оқуға жіберілді, бұл осы жылдардағы оқу жоспарының 84 пайызын құрайды. Факультетте колхозшылар мен совхоздардың жетекші кадрларын даярлау үшін осы жылдар ішінде 57 адам жіберілді (жоспардың 86 пайызы). Жоғарғы оқу орындарында біліктілігін арттыру барысында соңғы төрт жылда 345 маман қайта даярлау курстарынан өтіп, 253 адам оқытылды. Олардың ішінде 35 агроном, 44 ветеринар, 71 мал басы, 23 инженер, 33 экономист және басқалары.

Меңгерушілер, басшылар, жетекшілер және фермалардың мамандары өздерінің біліктілігін жоғарылату мақсатында 1966 жылдың қыркүйегінде Орал ауылшаруашылық және Орал механикалық техникумында біліктілігін арттырды. Ұйымдастырылған уақыттан бері мектептерде 746 басшылар мен орта буын мамандары оқытылып, жалпы жоспардың 56 пайызын құрайды.

1970 жылғы 26 қаңтарда Қазақстан Компартиясының Өңірлік комитетінің Бюросында, «Аймақтағы жетекші кадрлар мен ауыл шаруашылығы мамандарының біліктілігін арттыру шаралары туралы» мәселе талқыланды. Сол жылдың бірінші тоқсанында жоғары оқу орындарында 3 айлық біліктілікті арттыру курстарында 24 ауылшаруашылық мамандары, оның ішінде 8 мал дәрігері, 3 ветеринар, 5 агроном, механиктер мен электриктердің 9 инженері 25 ауыл шаруашылығы мамандығы бойынша білім алады. 17 факультет түлектері Алматы ауылшаруашылық және хайуанаттар ветеринарлық институтында

менеджмент факультеттерінде оқуын аяқтайды, 6 мемлекеттік және колхозшылардың басшылары біліктілігін арттырды. Техникалық мектептерде (механикаландыру және ауыл шаруашылығы) ұйымдастырылған курстарда орташа деңгейдегі басшылар мен мамандар - 79 адам, оның ішінде 17 шаруашылық жүргізуші, II агроном, 17 ветеринар, өндірістік бригадалардың 22 бригада жетекшісі және 12 механик-техниктер.

Ақтөбе облысы соңғы төрт жылда республиканың жоғары оқу орындарында біліктілігін арттыру үшін 40 шаруашылық жүргізуші және колхозшылардың басшылары, 467 ауыл шаруашылығы мамандығы бойынша курстар өтті. Жоғарғы басшылар мен орта буын мамандарын даярлау үшін жоғары мектеп үшін курстар 1966 жылы облыстық ауылшаруашылық тәжірибелік станциясында ұйымдастырылды. Осы уақыт ішінде осы курстарда 387 фермалар мен басқармалар басшылары қайта дайындықтан өтті.

Гурьев облысында (қазіргі Атырау облысы) 1970 жылдың бірінші тоқсанында екі шаруа қожалығының директорлары мен совхоздардың 18 жетекші мамандары Алматыдағы біліктілікті арттыру курстарына жіберілді. Қазіргі уақытта Гурьев агротехникалық училищесінде 19 бригада өндіретін бригадалар мен 21 шаруа қожалығының менеджерлері дайындықтан өтті [16].

Сөйтіп, қорыта айтқанда, маман кадрларды даярлауда арнаулы курстар, мектептер, ауыл шаруашылығы білімдерінің халықтық университеттері және селолық кәсіптік – техникалық училищелері маман – кадрларын едәуір жақсартуға мүмкіндік туғызды. Кадрлардың сапалық құрамының өзгеруі еңбек пен тұрмысты ұйымдастырудың қалыптасқан ескі формаларын жоюға, еңбекті, оқуды, демалысты дұрыс ұйымдастыруға, кәсіптік даярлықты арттырудың көптеген озық формаларын игеруге жағдай жасады. 60 – 80 жылдары ауыл – селоға жаңа техникалық жабдықтардың, еңбек құралдарының көптеп келуі, электрленудегі жетістіктер еңбек өнімділігін арттыруға оң әсерін тигізгені өз алдына бұрынғы малшы, ат айдаушы, тағы басқалар орнын кең профильді механизаторлар, электромантерлар, агрономдар, зоотехниктер, мал дәрігерлерінің басуына жағдай туғызды. Тұтас алғанда Батыс Қазақстан аумағында ауылшаруашылығын кадрлармен нығайту жөнінде 60-70 жылдары мәселе кешенді шешілді. Әрине, бұл орайда кездескен қиындықтар да, жұмыста орын алған кемшіліктер де аз болған жоқ.

Әдебиеттер:

1. Кунаев Д.А. *О задачах республиканской партийной организаций по обеспечению выполнения решений XXV съезде КПСС в области сельского хозяйства* - // *Казахстанская правда*. – 1976. – 28 апреля. – С. 1-2.
2. Соскин С.Н. *Кадры сельского хозяйства: подготовка в системе образования*. – Алма-Ата: Казахстан, 1986. – 152 с.
3. Абжанов Х. *Сельская интеллигенция Казахстана в условиях совершенствования социализма*. – Алма – Ата: Наука, 1988. – 192 б.
4. Бірімжаров Б.Қ. *Батыс Қазақстан ауыл шаруашылығы 1946-2000 жылдарда: оқу-әдістемелік құрал*. – Орал: М.Өтемісұлы атындағы БҚМУ баспа бөлімі, 2005. – 244 б.
5. Боданов Ж.К. *Малшы өміріндегі өркенді өзгерістер*. – Алматы: Қайнар, 1975. – 156 б.
6. *Ауыл шаруашылығына әйел мамандарды даярлау* // *Қазақ тарихы*. – 2009. – Қыркүйек-қазан. – № 5(98). – Б. 26 – 27.
7. *Қазақстан Республикасының Президенті Архиві*, қор 708, тізім 32, 1218 іс, 91 б.

8. Кәсіптік - техникалық білім қызметкерлерінің Бүкілодақтық кеңесі // Орал өңірі. – 1969. – 10 маусым. – Б. 1.
9. Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Мұрағаты, қор 1481, тізім 13, 892 іс, 4-6 б.
10. Байтілен С.А. Кеңес мемлекетінің Қазақстандағы аграрлық саясаты: ауыл шаруашылығындағы экстенсивті бағдар және дағдарыс (1965-1990 жж.) / Тарих ғылымд. докт. ... диссер. – Алматы, 2000. – 164 б.
11. Бесжылдықтың белесінде // Орал өңірі. – 1970. – 31 желтоқсан. – Б. 3.
12. Бримжаров Б.К. Социально-экономическое развитие аулов и сел Казахстана в 60-е – 80-е годы (по материалам западных областей). – Алматы: Ғылым, 1996. – 188 с.
13. Рысбеков Т.З., Бірімжаров Б.Қ., Құрманалин С.Б., Жақсығалиев Ж.Ж. Рысбекова С.Т. Батыс Қазақстан облысының тарихы. – Орал, 2015. – 292 б.
14. Әліқұлов К.А. Қазақстан ауылдары мен селоларының 1946 -1980 жылдардағы әлеуметтік жағдайы: тарихы мен сабақтары // Тар. ғыл. докт. дис. – Алматы, 2001. – 262 б.
15. Шамшатов И.Ш. Колхозы Казахстана: развитие общественного хозяйства и его социально – экономические результаты (1946 – 1980 гг.). – Алма-Ата: Наука, 1985. – 252 с.
16. Қазақстан Республикасының Президенті Архиві, қор 708, 48 тізім, 556 іс, 51, 52, 72, 73, 42, 43, 67 б.

Рысбеков Т.З., Гани Е.М.

ОБУЧЕНИЕ И РАЗМЕЩЕНИЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ В 60–80 ГОДЫ XX ВЕКА

В этой статье описывается сложная работа по подготовке и размещению массовых специалистов для сельского хозяйства в 1960 – 1980-х годах. Также важно отметить, что в подготовке специалистов имеют большую роль высшие учебные заведения, профессионально – технические училища и курсы повышения квалификации. Вопросы подготовки сельскохозяйственных специалистов и мероприятия по их трудоустройству раскрыты на основе использования архивных данных и научных публикаций отечественных историков.

Ключевые слова: подготовка специалистов, факультеты, профессионально–технические училища, курсы повышения квалификации, колхозы, совхозы.

Rysbekov T.Z., Gani E.M.

20 CENTURY OF 60–80 YEARS THE EXTENSION TRAINING AND PLACEMENT

In this article describes the complex work of training and deploying of massive specialites for agriculturfl in the 1960 – 1980 s. It is also important to note that higher education institutions, vocational schools, and refresher courses play a major role in the training of specialists. The questions of training of agricultural specialistis and measures for their employment reveal the main uses of archival data and scientific publications of domestic historians.

Keywords: Training of specialists, faculties, vocational schools, refresher courses, collective farms, state farms.

XVII-XVIII ғғ. ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ТЕРРИТОРИЯСЫ МЕН ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ТАРИХЫ

Аңдатпа. Мақалада XVII-XVIII ғғ. қазақ хандығының территориясы мен географиялық тарихына қатысты жер-су атауларының тарихы және Қазақ даласындағы қазақ-жоңғар соғысы кезіндегі соғыс болған «Аңырақай», «Қарасиыр» шайқасы болған жерлердің тарихи кеңістігін анықтаған. Қарастырылып отырған кезеңдегі қазақ даласындағы «Үлкен Орда қонған», «Қалмақ-шаңғар», «Қалмаққырылған» т.б., топонимнің атауларының тарихы деректер негізінде жете талданған. Мақала авторлары қазақ хандығы кезеңінен бастау алатын XVII-XVIII ғғ. қазақ хандығының территориясы мен географиялық тарихына қатысты жер-су атауларының тарихы және үш жүздің жаз жайлау, қыстық қыстау көші-қон маршруттық қоныстарының бағыттарының тарихи кеңістігі мен географиялық алып жатқан аймақтарын деректер негізінде қарастырған. Сонымен қатар қазақ хандығының көрші елдермен шектескен шекараларының географиялық тарихына тоқталған. Ұлытау ұғымына түсінік береді. Қазақ даласындағы қазақ-жоңғар соғысы кезіндегі соғыс болған «Аңырақай», «Қарасиыр» шайқасы болған жерлердің тарихи кеңістігін анықтаған. Қарастырылып отырған кезеңдегі қазақ даласындағы «Үлкен Орда қонған», «Қалмақ-шаңғар», «Қалмаққырылған» т.б., топонимнің атауларының тарихын жете талдайды.

Тірек сөздер: Топономика ел, қазақ хандығы, география, тарих, қауым, ұлы жүз, орта жүз, кіші жүз, жайлау, қыстау, қала, шекара, өзен, қоныстар, қоныс аударушылар, рулар, Жоңғар хандығы, жер иеліктері, тайпалар, Ұлытау, Ақтабан шұбырынды, Қазақ ордасы, қалмақ, картография, Аңырақай, халық, этнотерритория, меридиан.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Біз жаңғыру жолында бабалардан мирас болып, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерді қайта түлетуіміз керек [1], деген болатын. Ел тарихымен туған жер тарихын жас ұрпақ біліп өсуге тиіс. Осы орайда XVII-XVIII ғғ. қазақ хандығының территориясы мен географиялық тарихын мақаламызға арқау етпекпіз.

Қазақстанның XVI-XX ғасырлардың басындағы негізгі халқының құрамын қазақтар құраған, олар Еуразияның көшпенді және түркі тілдес ең ірі халықтарының бірі болған. Аутентикалық және көрнекі тарихи көздердің болмауы салдарынан қазақтардың XVI-XVIII ғасырдың басындағы шынайы және сенімді тарихы бізге әлі күнге дейін белгісіз және оны толықтай қалпына келтіру екіталай. XVIII ғасырдың екінші жартысынан бастап, орыс жазба көздерінің пайда болуынан кейін жағдай толықтай өзгереді. Қазақтар terra incognita болуды қойып, тарихи көздерде жеткілікті түрде көріне бастайды. Осы жағдайдың арқасында қазақтар тарихи үдерістің субъектілері ретінде әлемге танылып, дәл сол уақыттан бастап оларға тарих тұрғысынан назар аударыла бастайды, ал кейіннен тіпті ғылыми зерттеу нысанына да айналады [2].

XVIII ғасырдың бірінші ширегінде қазақ қауымдық құрылымдарының ең көп бөлігі аймақтың оңтүстік, орталық және солтүстік-шығыс жақтарында шоғырланған. Ұлы жүз қазақтарының қысқы жайылымдары – Оңтүстік Балқаш

өңірінің құмдарында, Мойынкұмда, Іле, Шу және Талас өзендерінің аңғарларында, ал жазғы жайлауы Тянь-Шань мен Қаратау жотасының солтүстік сілемдерінде орналасты. Аймақтың оңтүстігінде Ұлы жүздің көшіп-қонатын өңірі Ташкент қаласы мен оған жапсарлас жатқан қалаларды және отырықшылық-егіншілік қыстақтарды қоса алғанда, Ферғана алқабының солтүстік-батыс бөлігіне дейін жетіп, Шыршық және Арыс өзендерінің аңғарларына дейін созылып жатты және Сырдария маңында Бұқара хандығымен шектесті, ал оның Жетісу аумағы арқылы өтетін солтүстік шектері Орта жүз қазақтары қоныстанған ауданмен тікелей ұласты. Орта жүз қазақтары ол кезеңде Солтүстік-шығыс, Орталық, ішінара Оңтүстік-шығыс Қазақстанның кең байтақ кеңстігін алып жатты. Олардың шекаралары оңтүстігінде Сарысу өзені және Шу өзенінің төменгі ағысын бойлай Сырдарияның төменгі ағысына өтті, Жоңғар хандығымен шектесті. Ол жақтан Арал теңізі – Ырғыз – Торғай шебі арқылы солтүстікке қарай созылып, сол учаскіде кіші жүздің шығыс қоныстарына ұштасты; одан әрі Тобыл салаларын, Үлкен Торғай өзенін және Торғайдың жоғарғы ағысындағы көлдерді бойлай жүріп, сол жерде Сібір жолындағы Башқұрттардың қоныстарымен шектесті. Солтүстігінде олар Нұрамен Есілдің жоғарғы ағысына қарай Есіл бойы даласымен Ертіс бағытында, ал шығысында Ертісті бойлай Ямышев көліне дейін жалғасып, Тобыл-Ертіс өзендерінің аралығында орыс қоныс аударушыларының поселкілерімен, сібір қазақтарының станицаларымен және барабин татарларының қоныстарымен тоғысты. Ямышевқадан оңтүстікте жоғарғы Ертіс өңірінде Орта жүз рулары қазақтарының Жоңғар хандығымен тағы да ортақ шекарасы болды, ал Жоңғарлардың жер иеліктері бұл арада Ертістің сол жақ салалары – Шар, Аягөз және Бақанасқа дейін жетіп жататын [3, 96 б.].

Кіші жүздің жері қазіргі Батыс Қазақстан аумағында орналысып, шығысында Орта жүздің қоныстарына, ал оңтүстігінде Қарақұм құмдарына қарай және Сырдарияның төменгі ағыстарына дейін қарақалпақтардың қоныстарына, сондай-ақ Түркістан қаласы аймағына қарай созылып барып, онда Ұлы жүзбе Орта жүз тайпаларына шектесті. Оның жазғы жайлаулары Үстірт жазығында, сондай-ақ Ор, Жайық, Елек, Жем, Темір өзендерінің салаларының бойында, Мұғалжар тауы аймағында, ал қысқы қыстаулары – Ырғыз өзені, оның салалары ауқымында, Сырдарияның төменгі ағысын бойлай, Ырғыз бассейнінің оңтүстік жағында (Тәуіп құмдары), Арал теңізінен батысқа қарай (Сам құмдарына дейінгі шағыл құмдар), Маңғыстау түбігенді, Атырау алқабында, Нарын құмдарында (Каспий теңізінің жағасына қарай) орналасты. Орта жүз Орталық Қазақстанды алып жатты, оның жазғы жайлаулары мен қысқы қыстаулары. Сарысу өзенінің бойында, Есілдің жоғарғы ағысында, Тобыл салаларының, Торғай өзенінің бойында, Ұлытау мен оған жапсарлас жатқан көлдер аумағында болатын. Батысында Еділ қалмақтары қоныстанған өңірмен шектесті, ал солтүстігіне жақынырақта – Ырғыз, Ор және Елек өзендерінің орта ағысы алқаптарында – олардың Ноғай жолының башқұрттармен шекарасы өтті.

Қазақтар Орталық Қазақстанның орасан зор аумағын Сарыарқа деп атайды. Өз кезегінде, Сарыарқа – тарихи символ. Мұнда қазақтардың материалдық және рухани мәдениетінің өзіндік дәстүрі бар. Ұлытау Сарыарқаның інжу-маржаны болып табылады. Айтар болсақ, Ұлытау ұғымына таулардың, өзен-көлдердің тұтас жүйесі кіреді. Оған оннан астам таулар енеді, олардың арасында Кішітау, Арғанаты, Желдіадыр (Желтау), Қуадыр, Ұлытаудың өзі және басқалары бар, Жезді, Жыланды, Сары Кеңгір, Қара Кеңгір, Бұланты өзендерімен, Сарысу ағысының едәуір бөлігімен, Терісаққан, Керей, Қыпшақ, Жақсы Қон, Қара Торғай, Сары Торғай өзендерінің жоғарғы ағыстарын қоса алғанда, осы бүкіл таулар жүйесі орасан зор аумақты алып жатыр [3, 139 б].

Жапсарлас жатқан аумағымен қоса Ұлытау кімнің қолында болса, сол бүкіл Орталық Қазақстанда үстемдік еткен.

«Ақтабан шұбырынды» жылдарында жоғарғы Есіл өңірінде, Көкшетау қыраттарында, Ерейментауда жоңғарлар үстемдік еткені мәлім. Олардың қауымдары қазақтардың қоныстарымен өте жиі қатар өмір сүрді. Ұлытаудың таулар жүйесінен Ерейментау және Көкшетау тауларына шығатын жерде жоңғарлар өз анклавтары орталықтарының бірін құрды. Нұра өзенінің төменгі ағысында олар Батұғай (Батугай) қонысын нығайтты. Онда едәуір көп тұрғын үйлер мен діни орындар, шаруашылық құрылыстар салды. Мұнда әскери мақсаттарға арналған тас бекіністер және жоңғар шонжарларының жылтыр қышпен безендірілген тұрғын үйлері де болды. Мұндай қоныс тұрғызудың бірден істелуі мүмкін емес және бұл оның иелері сол жерде км дегенде бірнеше онжылдық бойына орналасқанын көрсетеді. Сол арқылы қазақтардың Ұлытауға шығуы солтүстік жағынан жабылып тасталды. Дегенмен, ауызша аңыздарға қарағанда, бұл жерден қазақ және жоңғар қауымдары көбінесе қатар көшіп, оңтүстікке Сарысу және Шу өзендеріне дейін барып жүрген. Жоңғар хандығының XVII ғасырдың аяғында жасалған картасы сақталып қалынған. Зерттеушілердің пайымдауынша, картаның барлық белгілері XVII ғасыр аяғына жатады. Картаны да, белгілерін де Цин императоры Кансидің сарайы жанында қызмет еткен иезуиттер жасаған. Картада Ұлытау, Кішітау таулары, Кеңгір, Сарысу өзендері көрсетіліп, осының бәрінің үстіне ірі әріппен «Қырғыз-қазақ Қазақ ордасы» деп жазылған [3, 140 б.]. Демек, бүкіл Ұлытау жүйесі Қазақ хандығының құрамына кірген.

XVII ғасырдың аяғы – XVIII ғасырдың басында қазақ жасақтары мен жоңғарлар арасындағы соғыс қимылдары Ерейментау және Желдіадыр таулары аралығындағы шеп бойынша, әсіресе Нұра өзенінің төменгі ағысы ауданында өткен. Бұл ауданда қазіргі кезде де жоңғарлар зираттары көп. Олардың бір бөлігі XVII ғасырдың аяғы – XVIII ғасырдың басында пайда болған. Шолаққорған кентінің солтүстік жағында 60 шақырым жерде жоңғар алдыңғы бекініс шебінің, Талас өзенінің төменгі ағысында Қалмақ деп аталатын арықтың пайда болған кезі де сол тұс.

Ұлытаудың таулар жүйесіне иелік ету соғыс барысында маңызды кезең болды. «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» барысындағы аса маңызды шайқастардың бірі Ұлытау етегінде өтті.

20-25 мың атты сарбаздан тұратын қазақ қолының, көз ілеспес шапшаңдықпен кенеттен пайда болуы Ұлытауға кіреберістегі табысқа жетуді айқындап берді. Жол-жөнекей кездескен көшпелі жоңғарлар қашып, амалын тауып құтылуға тырысты. Алайда 1728 жылдың көктемінде Ұлытау етегінде, Қарасиыр деген жерде қазақ әскерлерінің жоңғарлармен ірі шайқасы өтті. Шайқастың басталуын, оның барысын, көшпелілердің негізгі қырылған жерлерін ауызша аңыздар, өткендегі зерттеушілердің жарияланған еңбектері бойынша ғана емес, картографиялық деректемелер бойынша да анықтауға болады. Нақ солар қазақ жасақтары Қаратау және Сарысу бойы жағынан шығып, Білеуті өзеніндегі діттеген аймаққа келді деген ойды растайды.

Батыс Сібірдің 1920 жылы он шақырымдық өлшеммен басып шығарылған картасында Қарағайлы саласының Білеуті өзеніне құйылысындағы жер туралы маңызды ақпарат бар. Бұл арадағы зират Қалмақ-шаңғар деп аталады. Үлкен еспе Білеуті өзенінің орта ағысы бойындағы басқа бір жер «Қалмаққырылған» деп белгіленген. Алайда осы топонимнің екеуі де Білеуті өзенінің Қарағайлы саласымен қосылысындағы жер атауына қатысты [4, 170 б.].

Соғыс қимылдарының басы нақ Білеутінің Қарағайлымен қосылысына жақын жатқан жерден басталады. Осы арада шайқастың басында жоңғарлар

алғашқы елеулі шығындарға ұшырады. Қазақ жасақтары табысын дамыта білді. Бұл орайда жоңғарлар шегінуінің бағытына жергілікті жерге тән жер бедері әсер еткен. Шайқас болған кең жазық Қарасиыр деп аталған. Бұл жер Бұланты және Білеуті өзендерінің аралығында жатыр.

Соңғы жылдардағы тарихи әдебиетте Итішпес Алакөлдің орналасқан жері туралы барған сайын дау айтылып жүр. Ә.Диваев «Аңырақай» «Итішпес көлі маңында, Алакөл жағында... Арал теңізінен солтүстікке таман жатқан тауларға қарай» жатыр деп санаған. Жер жағдайын жақсы білген М.Тынышбаевтың «Аңырақай Ә.Диваев көрсететін жерде емес, Балқаш көлінің Оңтүстік шетінен оңтүстік-шығыс жағында 120 шақырым жерде жатыр, ол қазақтар арасында «Итішпес деген атпен мәлім» деп санауы орынды [5, 145 б.]. Солай бола тұрса да, «Алакөл» көлінің орналасқан жері туралы пікірталас жалғасып келеді.

Көлдің картасын Аңырақай шайқасынан кейін 180 жыл өткен соң XIX ғасырдың басында Ресей патшалы империясы Қоныс аудару басқармасының П.П. Румянцев басшылық еткен арнаулы ғылыми экспедициясы жасаған. Ол өз қорытындысында «Алакөлдің суы тұзды-ащы... ал жағалаудан 15-20 шақырым ұзағанда тұщы бастайды, былайша тұщы дерлік» деп атап өткен [6, 74 б.].

Осындай сорлардың бірінде, Қошқарбайтұз деген жерде, XX ғасырдың басында тұз өндірілгені мәлім. Оның бір бөлігі түймен Әулиеата, Пішпек және Верный уездеріне тасып апарылған.

Қоныс аудару басқармасы экспедициясының материалдарында Алакөл көліне сипаттама берілген. «Батпакин және Аиргизен» алқаптарында, - делінген онда, - Алакөлдің жалғауы жалаңаш; тек кей жерлерде судың жағасында ұсақ тал мен аласа қамыс өседі; соңғысы ішінара су басып жатқан қайрандарда да өсіп тұр. Көзге көрінген аралдардың жағалаулары да осындай. Аталған алқаптардың батыс жағындағы жағалау жартасты, солай болғанның өзінде тас сирек ұшырасады. Шығыс жағында – жағалау ойпатты, қамысты, қамыс (дұрысырақ айтқанда, құрағы) барған сайын биіктеп, қалындай түседі, ал Іленің тармағы Топарға жақындағанда Балқаш өңірінің тұтас «джунглиі» басталады. Алакөлдегі су деңгейі біркелкі емес, ол толқын ұрған сызығынан жақсы көрінеді» [6, 75 б.].

Алакөл мен Аңырақай таулары арасында әредік төбелер ұшырасады, шоқ-шоқ баялыш, изен, жыңғыл өскен сортаң-құм дала жатыр. Аңғарларда ебелек аралас жусан көп. Неғұрлым терең сайларда ши копалары, Хантауға жақындағанда тіпті құрақта кездеседі. Қоныс аудару басқармасының комиссиясы Алакөлде бытырап жатқан, өз бедерімен, өз топырағымен және өсімдіктерімен көршілес шоқалақты далаға, шығылдарға ұқсас көптеген аралдар бар екенін айта келіп, ол кезінде шығанақтардың түбі болған деп жорамалдаған.

Аңырақайдың шығысында Қарой алабы жатыр. Аңырақай таулары (ұзындығы – 75 км, ені – 5 км) Шу-Іле су айрығы жүйесіне жатады. Аңырақайдың батыс сілемдерінен Қарой алабын (шығыс жақта Күрті және Қаскелен өзендері арасында жатқан және Іле өзеніне дейін жететін Қарой жонымен шатыстырмау керек) биік емес Құлжабасы жотасы бөліп тұр. Аңырақай тауларынан Ақсүйек сай, жусан дала жағына баратын Бестамақжол жолына қарай бес сай шығады.

Шу-Іле су айрығының жоталары мен шоқылары арасынан Хантау ерекшеленеді, онда жақындағанда қиыршық тас, кейде тау жыныстары шашылып, көбінесе тақтатастар жер бетіне шығып жатады.

Аңырақай экспедициясы Буырыл Байтал станциясынан Хантауға бағыт алып, атақты Қаңарыққа шықты. Бұл ордың тереңдігі қазір бір метрден сәл артық, ені екі метрге жуық, оның жағалары әлдеқашан құлап, шөп басып кеткен. Бұл ұзындығы бірнеше жүз километрге созылатын алып құрылыс, аңыз бойынша, ол кезде Балқаш, Іле және әсіресе Топар бойында табын-табын болып

жүрегін құлан аулау кезінде Жошы қаза тапқаннан кейін Шыңғысханның әмірімен қазылған. Әлемді дірілдеткен ұлы хан қаһарына мініп, «Балқаштың Қордайға дейін арық қазуға әмір беріп, оның жағасына өз жауынгерлерін қойған, ал айдаушылар оларға Топардан құландарды қуып әкелген. Сөйтіп, арықтан бірде-бір құлан секіріп өте алмаған, ал ол жиегіне дейін қырылған... құландардың қанына толған. Сондықтан да «Қанарық деп аталған» [6, 78 б.].

Сонымен Хантау таулары мен шоқылары аласа, сусыз, топырағы сазды, қиыршық тас басып жатқан, өсімдік өспейді деуге болатын аудан, жоңғарлармен ұрыс жүргізу үшін Аңырақай тауларынан әлде қайда қолайсыз еді.

Бүкіл қазақ жасағы алдын ала ұрысқа тиімді жағдайға орналысып алды. Хантаудағы «Үлкен Орда қонған» деген жерге Орта жүз ханының ордасы орналасты. Кіші жүз ханының да ордасы сонда болды [5, 145 б.]. Қазақ жасақтары Іле өзенінің аңғарындағы, Жусан даладағы тоғайлы ормандарға жайғасты. Жоңғарлардың тылында «Итішпес Алакөл», сусыз дала жатты.

Жау тылында Ақсүйек сай болды. Оған жақын жерде картада Әбілқайыртау көрсетілген. Әбілқайыр ханның ордасы мен Кіші жүз жасағы сонда орналасқан деуімізге негіз бар. Сонымен жеңіліс тапқан жағдайда жау «Итішпес Алакөлге» қарай шегінуге мәжбүр болатын еді, шынына келгенде, ақтық шайқас та сонда болса керек.

М.Тынышбаев өз замандастырының назарын қазіргі Подгорное селосы ауданындағы «Әбілқайырсай» деген атау мен Сұңқайтты (дәлірегі «Сұмқайтты – «жау қайтты» болар) өзеніне аударады. Тегінде осы орасан зор шайқас кезеңдерінің бірінде осы жерлерде ұрыстар жүрсе керек.

Сонымен Аңырақай шайқасының ұрыс қимылдары болған алқап 200 километрдей жерді алып жатыр. Оны ғасыр шайқасы деуге болады. Аңырақай шайқасы далалық Қазақстанның және Қазақстан оңтүстігінің таулы әрі шөлейт аудандарының шекарасында өткен. Мұндай жер кездейсоқ таңдап алынбаған. Шайқас өтетін жер дұшпанды талқандау жөніндегі ойдың жалпы айла-тәсіліне орайласады, ол жеңіліс тапқан жағдайда Іле өзенінің басына дейін тоқтаусыз шегінуге мүмкіндік береді. Сонымен, бұл шайқасқа керісінше, қазақтар жоңғарларды мәжбүр еткен.

Балқаштың солтүстік-батыс жағында өзеннің өзі жағынан жел өткізбейтін Шу-Іле таулары созылып жатыр. Жел сондай-ақ Қызылқұм мен Мойынқұм жағынан да соғады. Аңырақай тауларының қасында Желдітау, Желдібел орналасқан. Аңырақай тауларында жел аңырап соғатын сияқты (Аңырақ жел). Сонымен бірге халық Аңырақай – жеңіліс тапқан жоңғарлар аңырап жылаған жер деген аңыз шығарған.

1730 жылы жазға салым қазақ жасақтары өз аттарын Мойынқұм құмдарында, Бүркітті, Шабакты, Қарақоңыз, Ырғайтты, Шу өзендерінің аңғарларында тыңайтып алып, Хантау, Аңырақай таулары өңіріне шықты.

Аңырақайдағы шайқасқа Әбілқайыр хан басшылық етті. Нақ осы шайқас оның саяси қызметінің шарықтау шыңы болды. Шайқасқа барлық үш жүздің жасақтары қатысты.

1736 жылы орыстың ішкі, сыртқы аймақтарының географиялық картасын жасаған В.Н. Татищев «Қалмақтардың батысында Сібірді бойлай біз «Қазақ ордасы» деп атайтын Қырғыз-қайсақ жұрты тұрады. Олар Итық үстіртінен сәл жоғарырақ тұрады. Халқы далада еркін көшіп-қонып өмір сүреді, айшықталған нақты шекарасы айқындалмаған, кейде аяқасты шабуылдарға бой ұсынып кететіні болмаса, жайшылықта Тобыл өзенінен бері өтпейді» деп жазады [7, 49 б.].

XVII-XVIII ғасырдағы қазақтың тарихи-географиялық картасы жайлы түрлі энциклопедияларда анықтамалар берілген. Бұл туралы Мұхтар Құл-

Мұхаммедтің «Орыс энциклопедиясындағы қазақ шежіресі» атты зерттеу еңбегінде талданды [8, 60-61 б.].

Орыстар Сібір, Қажы-Тархан (Астрахань), Қорған, Омбы, Орынбор, Сарытау даласы, Еділ, Жайықтың кеуде бойын жаулап алғаннан кейінгі Қазақ территориясының жайын А.И. Левшин төмендегідей талдап көрсетеді. «Қырғыз-қазақ ордасының қиыр солтүстік нүктесі солтүстік ендіктің 55 градусындағы Омск қамалынан алыс емес жатқан Ертістің сол жақтауы. Бұл орданың оңтүстіктегі көшпенділері ендіктің 42 градусына сәл жете бермейді. Батысымен шығыс аралығы 68 градус 35 минут, шығыс меридианның 102 градус бойлығына жетіп жығылады. Ал елдің солтүстік шекарасын төмендегі элементтер құрайды: әуелі Алтай жотасының бөлімдері, Ертіс өзені, Ертістен Тобыл, немесе Сібірдің таулы қойнауы деп аталатын Звериноголовск бекіністері, одан Тобылдың ұялы басына дейін, одан ары Уй, Тобыл өзені, одан ары Уя, Спасск қамалынан басталып Орал, Орынборға дейін, мұны сәл анықтап айтар болсақ, басы Бердянка өзені бойымен тағы да Оралға дейін жалғасады. Батыс шебі Орал, Каспий бөлімдерімен шектелсе, Қазақ жерінің шығысы Каспийдің оңтүстігінде Аралға дейін көшіп-қонып жүрген түрікмен жерімен түйісіп, одан ары Хива, Ташкент, Түркістан, Қара қырғыздар (немесе Бурут) иелігіне дейін жалғасып жатыр. Орданың шығыс шекарасын кіші Бұқарадан солтүстігіне қарай орыс шебіне дейін жалғасатын Қытай бекіністері құрайды» [9, 19-20 б.], деп жазған. XVIII ғасырдың картасы осындай. Қазақ территориясының қалыптасуы тарихтың аса күрделі құбылысы. Оның қалыптасуы Ашшель-мустье дәуірінен басталып XV-XVI ғасырда аяқталды. Мемлекеттік территория, этнобірлік қалыптасуының ұйытқысы Ақ Орда болды. Осыған байланысты тарихшы Амантай Исиннің «XIII-XIV ғасырларда Көк Ордаға қарасты Ертіс пен Сырдария аралығындағы көз жеткізсіз дала, жартылай шөлейт аумақ Қазақ халқының этнотерриториясының негізі болды. Көк Орда билігінің құлауы, Ноғай ұлысының нығаюы, тіптен XV ғасырда «Көшпенді өзбек» мемлекетінің уақытша өрленуі Ертіс-Жайық атты екі дария аралығындағы кеңістікте Қазақ этнотерриториясының қалыптасуының бекемденуіне бөгет бола алмады» [10, 21 б.] деген пікір айтады.

Қорыта келе айтпағымыз, қазақтың этнотерриториясының қалыптасуының негізгі факторы – халық. Бұл - бір. Екіншіден, антропологиялық бет-бейнесі тұрғысынан қазақ ұлты еуропа келбетті жергіліктер мен әр кездерде шығыстан батысқа жылжып қоныстанған монголоидтық типке жататын түріктердің араласуымен қалыптасқан ежелгі ұлт тобы болып табылады. Халықтың этно-мәдени, этно-саяси топтасуы этнотерриториясының қалыптасу процесімен қатар жүрді.

Үшіншіден, байтақ өлкеміздің әр тарапынан ұшырасатын жер аттарының XVII-XVIII ғғ. қазақ хандығының территориясы мен географиялық тарихына қатысты жер-су атауларының тарихы қазақ-жоңғар соғысының өткен тарихының куәсі ретінде сыр шертеді.

Өлкеміздің жер-су атаулары сырттай қарағанда мән-мағынасы, кескін-кейпі соншалық жұмбақ дүние болып көрінгенімен, мұндай есімдердің де ғайыптан пайда болмағаны аян, олардың да дүниеге келіп, халық жадында, тілінде сол бағзы бір күйінде орнығып, өмір сүруінің арғы астары, терең тарихи сыры бар. Мұны зер сала танып, зейін қойып зерттеудің, оның тамырын қазбалап, қайдан келіп, қайдан тұрған сөз екенін жіті ұғынып анықтаудың азаматтық тарихымыздың, ата мекен жеріміздің өткені мен басынан кешкенінен жас ұрпаққа жеткізу адамзаттың білсем деген сауалына жауап беру баршамыздың парызымыз болып қала бермек.

Әдебиеттер:

1. Нұрсұлтан Назарбаев. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» // Егемен Қазақстан. – 2017. – 12 сәуір. – Б. 1-2.
2. Масанов Н.Ә. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевничества. Изд.2-е, дополненное / Сост. Л.Е. Масанова, И.В. Ерофеева. – Алматы: Print-S, 2011. – 740 с.
3. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3 т. – Алматы: Атамұра, 2010. – 768 б.
4. Аполлова Н.Г. Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII века. – Алма-Ата, 1948. – 256 с.
5. Тынышпаев М. Великие бедствия. – Алма - Ата: Жалын, 1992. – 152 с.
6. Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области. Том IV. Верненский уезд. – СПб., 1913. – 985 с.
7. Татищев В.Н. Избранные труды по географии России. – М., 1950. – 247 с.
8. Құл-Мухаммед М. Орыс энциклопедиясындағы қазақ шежіресі. – Алматы, 1994. – 224 б.
9. Левишин А.И. Описание Киргиз-казацких или Киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы, 1996. – 654 с.
10. Исин А. Казахское ханство и Ногайская орда во второй половине XV-XVI вв. – Семей, 2002. – 139 с.
11. Алексеенко Н.В. Население дореволюционного Казахстана (численность, размещение, состав). – Алма-Ата, Наука, 1981. – 110 с.
12. Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области, собранные под руководством П.П. Румянцева. – Т.1 – Лепсинский. уезд. Вып. I. – СПб., 1911 – 802 с.
13. Румянцев П.П. Киргизский народ в прошлом и настоящем. – Пб., 1910. – 66 с.
14. Исенов Ә.И., Қалиев Д. Деішті-Қытшақ және «Қытшақ» этнонимі // «Азат елдің».
15. Ономастикасы – мемлекетіміздің рухани қазынасы» атты ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. Қостанай, Қостанай мемлекеттік университеті, 2017. – Б. 100-105.

Наурызбаева Ә.К.

ТЕРРИТОРИЯ И ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА В XVII-XVIII вв.

На основе исторических источников авторы рассматривают историю названий местностей и водоемов с периода образования Казахского ханства в XVII-XVIII вв., а также историческое пространство и географические регионы направлений летних и зимних кочевых маршрутов кочевников трех жузов.

Наряду с этим уделяется внимание истории приграничной географии Казахского ханства с соседними странами. Дается определение понятию Улытау. Определено историческое пространство битв «Аныракай», «Карасиыр» в период казахско-жонгарских войн в казахской степи. Анализируется история топонимических названий в казахской степи «Улкен Орда конган», «Калмак-шангар», «Калмаккырылган» и др. в обозначенный период.

Авторы статьи обосновывают основной фактор формирования казахской этнотерритории - это народ. С антропологической точки зрения казахская национальность является древней этнической группой, принадлежащей к монгольскому типу, смешанной с тюрками в результате перемещения с востока на запад. Также авторы приходят к выводу, что этнокультурная, этнополитическая консолидация населения совпала с процессом формирования этнотерритории.

Ключевые слова: Топонимика, города, границы, река, поселения, мигранты, племена, Джунгарское ханство, землевладение, Улытау, Актабан шубырынды, казахи, казахское ханство, география, история, община, сообщество, средний возраст, джайлау, зима, орда, калмыки, картография, Аныракай, народ, этнотерритория, меридиан.

**Issenov O.I., Nauryzbaeva E.K., Kaliyev D.
TERRITORY AND GEOGRAPHICAL HISTORY OF THE KAZAKH
KHANATE XVII-XVIII cc.**

On the basis of historical sources the authors consider the history of names of lands and reservoirs in the period of formation Kazakh khanate in XVII-XVIII centuries, as well as historical space and geographical regions, directions of summer and winter nomadic routes of three zhuz nomads.

In addition to that, the great attention is paid for the history of border geography of Kazakh khanate with neighboring countries. It is given the definition for notion Ulytau. The historical space of battles “Anyrakai”, “Karasiyr” in the period of Kazakh-Dzhungar war in Kazakh steppes was identified in the investigation. The history of toponymic names of Kazakh steppes was analyzed in the denoted period, such as “Ulken Orda kongan”, Kalmak-shangar“, “Kalmakkyrylgan” and etc.

The authors of the article give the proof of the major factor of Kazakh ethno territory formation – folk. From the anthropological point of view, Kazakh nationality is the ancient ethnic group, which belongs to Mongolian type mixed with Turkic as the result of movement from East to West. So, the authors draw a conclusion that ethno cultural and ethno political consolidation of population coincided with the process of ethno territory formation.

Keywords: toponymy, Kazakh khanate, land tenure, Ulytau, Aktobe pits, geography, history, community, society, medieval, jailau, winter, orda, kalmyk, cartography, Anyrakay, population, ethnoterritory, meridian.

ӘОЖ 94 (574)

Байбулсинова А.С. – тарих ғылымдарының кандидаты,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ доценті,
Сертаева Г. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ студенті
E-mail: Alfia_b11@mail.ru

**АЛАШОРДА ҚАЙРАТКЕРІ, С.ДАТҰЛЫ ҰРПАҒЫ САЛЫҚ
ОМАРОВ**

Аңдатпа. Мақалада ХХ ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының саяси көзқарастарының қалыптасуы, саяси партиялар қызметі, саяси қоғамдық істердегі қазақ арасынан шыққан шешен, меценат, Сырым батырдың ұрпағы Салық Омаровтың қызметі туралы жан-жақты көрсетілген. Сол сияқты автор қос төңкеріс жылдарындағы қазақ даласындағы саяси ауыс-түйіс, қоғамдық ойдың жаңаруы кезеңіндегі саяси науқан, билік жүйесіндегі өзгерістерді тарихи деректер мен мұрағат құжаттары арқылы ашып көрсетуге талпынған.

Тірек сөздер: Алашорданың Батыс бөлімі, меценат, Сырым Датұлы ұрпақтары, Алаш партиясы, Бүкілқазақ Съезі, съезд қаулылары, Алашорданың Уақытша халықтық кеңесі, алаш қайраткерлері.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2017 жылдың 12 сәуірінде жариялаған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласының «Бәсекелік қабілет» деп аталған бірінші бөлімінде «Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалады. Сондықтан әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек» деген болатын [1]. Сол бәсекелік қабілеттілік тарихқа үңілетін болсақ, қазақ жұртында қай заманда да маңызды орын алғандығын дәлелдейтін факторлар жетерлік.

Солардың қатарында, үстіміздегі 2017 жылы 100 жылдығы аталып өтіп отырған Алашорда өкіметін құрған Алаш қайраткерлерінің тағдыры жөнінде көптеген мәліметтер күні бүгінге дейін анықталып келеді. Соңғы кездері ғылыми әдебиеттер мен жаңа және қазіргі замандағы Қазақстан тарихының басты оқулықтарында, деректер мен құжаттар жинақтарында Батыс Алашорда үкіметінің дамуына атсалысқан көрнекті тұлғалар туралы мәліметтер көптеп жазылып жатыр. Осы мәселеге орай, бүгінгі негізге алынып отырған ғылыми мақаламыз көрнекті тұлғалардың бірі және бірегейі Салық Омарұлы Омаров туралы болмақ.

ХХ ғасырдың басындағы Қазақстанның батыс аймағында белсенді рөл атқарған саяси және қоғам қайраткері, алашордашыл, Жымпиты уәлаятының белсенді мүшесі - Салық Омаров Орал облысы Жымпиты уезі (қазіргі Батыс Қазақстан облысы, Сырым ауданы) Өлеңті болысы Жетікөл ауылында 1868 жылы дүниеге келген. Батыс Алашорда қайраткері. Тегі – Байұлына жататын Байбақты руының Дат бөлімі. Қазақ халқының атақты биі, батыры, қоғам қайраткері Сырым Датұлының шөбересі, батырлығына қоса шешен болған, сол үшін ел ішінде «қанатты Қазы» атанған, полковник Қазы Сырымұлының немересі. Өз әкесі Омар да сөз ұстанған, ел ішінде ықпалды адам болған [2, 421 б.]. Ол ата жолын қуып, қазақтың ұлттық тәуелсіздігі үшін белсенді қызмет атқарды. Бұл іске Салық 1916 жылдан бастап араласты. Патшаның қазақтарды тыл жұмысына – окоп қазуға жөнелту жөніндегі тәртібін Өлеңті болысының управителі кезінде орындаудан бас тартқаны үшін орнынан алынып, жазаланды. Салық Омаров 40 жыл бойы Өлеңті болысының управителі болып сайланды. Бұдан әрі де Салық Омаров ел қызметі жолындағы белсенді еңбегімен халық арасында аты аңызға айналған тұлға (қосымша №1).

Салық Омаровтың өміріне, қоғамдық саяси істеріне байланысты деректерді Батыс Қазақстан облысы энциклопедиясынан [2, 421 б.] және Алашорда энциклопедиясынан [3, 263-264 б.] іздестірілді. Салық Омаров жас кезінен елдің қоғамдық-саяси өміріне ерте араласқан. Алашорда үкіметінің қызметіне қатысқан. Бұл туралы Қазақ автономиясын құру жолындағы қиындықтар жәйында құжаттар мен деректер жинақталған «Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағынан» мағлұматтар алуға болады [4].

Салық Омаровтың ата-тегі және Сырым Датұлы әулетінің ұрпақтары туралы негізгі зерттеулер тарихшы, өлкетанушылар Ж.Ақбайдың «Сырым елі» еңбегінде [5], Қ.Китаровтың «Сырым батыр ұрпақтары» еңбектерінде [6] жан-жақты берілген. Аталған еңбектерде Сырым Датұлының шежіресі байбақты руының тарқатылуы, сол сияқты ол әулеттен тарайтын ұрпақтары мен олардың тағдыры баяндалады. Мағлұматтар негізінен ел аузынан жиналған және фольклорлық деректерге негізделген.

Салық Омаровтың өмір жолындағы саяси-қоғамдық шараларға араласуы және қоғамдық көзқарастарының қалыптасуы туралы жазушы М.Тәжмұраттың «Батыс Алаш-Орда» еңбегінде [7], тарихшы, алаштанушы Д.Сүлейменованың «Алаш қозғалысы және Жаһанша Досмұханбетов» [8] еңбектерінен табуға

болады. Көрсетілген кітаптарда XX ғасырдың 20 жылдарындағы Қазақстандағы Алаш қозғалысының құрамдас бөлігі Батыс Алаш орданың қызметі мен оның сапындағы алаш қайраткерлері туралы, Батыс Алашорда жетекшісі Жанша Досмұхамедов туралы көптеген тың деректер келтіріледі. Осы мәліметтер қатарында біз зерттеп отырған Салық Омаровтың қызметі мен Алаш орда өкіметінің құрылуы барысындағы атқарған рөлі жан-жақты көрсетілген.

Аталған зерттеу еңбектеріне қосымша қазіргі кезде бұқаралық және электронды ақпарат құралдарында берілген мәліметтерде де алаш қайраткерлері туралы, олармен қатар Салық Омаров туралы <http://yvision.kz/post/30645> сайты «Екпін» жобасы «Алаш» айдарынан [9] және <https://baq.kz/kk/news/dereakter/alashorda-ukimetinin-tolik-kurami-168> сайты [10], Дәулетқали Асауов «Алашорда үкіметінің толық құрамы» атты мақалада жазылған [11]. Қайраткердің Батыс Алашорда тарихында атқарған маңызда қызметі туралы қазақ жазушысы С.Сейфуллиннің «Тар жол тайғақ кешу» тарихи романынан [12] табуға болады.

Ғылыми мақаланы дайындау барысында мұрағат құжаттарымен жұмыс жасалды. БҚО Орал қаласында орналасқан Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағатындағы 992 қор (Материалы по конфискации имущества крупных баев Уральского округа) №5 Іс құжаттары [13] пайдаланылды. Сол сияқты зерттеу жұмысының негізгі деректері Қазақ мәдениет қорының Батыс Қазақстан облысының бөлімшесі құжаттары, оның ішінде «Сырым батыр Датұлы» қоры [14] деректері пайдаланылды.

1. *Салық Омаровтың ата-шежіресі.* Қазақ халқында жеті атасын, үш жұрттың тілін білу замандар қойнауынан белгілі иісі қазақтың міндеті. Еліміздегі қол бастаған көсем, сөз бастаған шешен Сырым Датұлының ұрпақтары екендігімізге әрқашан мақтан етеміз.

Ақылдығымен, шешендігімен, әділдігімен көш бастаған осы Сырым бабамыздың тарихта аты қалған ұрпақтары аз емес. Солардың бірі есімі ел аузында сақталған XX ғасырдың басында алмағайып өкіметтердің ауыспалы заманында еліміздің, өлкеміздің тәуелсіздік жолына түсуін қызу қолдап Алаш орда өкіметінің құрамында қызмет жасаған ауызы дуалы би – Салық Омарұлы.

Алдымен Салық Омарұлының ата-шежіресін тарқатып көрсек.

Салық Омаров 1928 жылы айыптауға қарсы өзінің мал-мүлкін тәркілемей туралы өтініші арызында: *«Сырым батырдың ұрпағымын, бұрын болыстық управитель болғаным мені тізімге енгізуге себеп болған сияқты.*

Мен, шынымен де Сырым батырдың ұрпағымын, Сырым батырдың ел мен халықты бағынышты хандық жүйеге қарсы, қазақ халқының азаттығы үшін көтерілісті бастап шыққаны тарихтан белгілі.

Яғни, қазақ халқы мақтан тұтатын Сырым батырдың ұрпағы мені қылмыскер ретінде құқығым мен қолда барымнан айырып, отбасыммен айдауға жіберді» -деп жазады. Сонымен Датұлы Сырымның 4 әйелі болған. Даттың екінші әйелінен – Дүрданадан – Сырым, одан Қазы, одан Омар әулеті, Омардан Салық Омаров тараған.

2. *Алаш Орда өкіметіндегі қызметі.* Алаш қозғалысының басты мақсаты – Қазақ елінің өзін-өзі басқару, ұлттық мүддесін қорғай алатын мемлекеттік жүйе құру құқын метрополияға мойындату, түбінде дербес мемлекет құру, қазақ жерлеріне ішкі Ресейден қоныс аударуға шек қою, әлемдік озық тәжірибені пайдалана отырып, дәстүрлі мал шаруашылығын өркендету, сонымен қатар егіншіліктің, өнеркәсіптің дамуын қамтамасыз ету, нарықтық қатынастарға жол ашу, жеке адам құқығын және басқа демократиялық принциптерді қадір тұту, ұлттық мәдениетті өркендету, оқу жүйесінің, тілдің дамуына қажет шарттар түзу

болды. Қазақты «ұлт» ретінде сақтап қалу болды. Солардың бірқатары туралы нақтылы деректер келтіре кетсек.

Алашордалықтарды ұлтшылдар ретінде 1929-1931 жылдар аралығында құрта бастады. Олардың ішінде Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Шәкәрім Құдайбердиев, Жүсіпбек Аймауытов, Жаһанша, Халел Досмұхамедовтар секілді алаштың арыстары болды. Енді өзіміздің өлкеміз Батыс Қазақстан облысындағы қуғын – сүргінге ұшыраған қоғам қайраткерлердің бірі осы зерттеліп отырған қайраткер Салық Омаров 1917 жылы шілдедегі І Жалпықазақ Съезіндегі Құрылтай жиналысына қатысқандардың тізіміне енді. Сол жылы жазда елде Земство Съезін шақыру жөніндегі уездік ұйымдастыру комитетінің жұмысына қатысты, осы орайда И.Қашқынбаев, М.Балтанов бастаған топпен, арада ру алақөздігінен туған қақтығысқа араласты [7].

Салық Омаровтың қоғамдық қызметі 1917-1918 жылдардағы Орал облыстық қазақ комитеті атқару органының құрамында мүше болған кезінде ерекше көрінеді. Орал облыстық қазақ комитеті- 1917-1918 жылдары Жайық өңірінің сол жақ жағалауын қоныстанған қазақ ауылдарын басқару мақсатында құрылған атқару органы болатын. 1917 жылы 19-22 сәуір аралығында Орал қаласында өткен Жайық сырты қазақтарының бірінші сиезінде бұрынғы Жайық сырты бөлігін басқару жөніндегі уақытша комитеттің орнына құрылады. Комитетке мүше болып Ж.Досмұхамбетұлы, Ы.Токберлиев, Х.Тасымов, Т.Сарыбөпин, Е.Мұханов, Д.Сәрсенбаев, Ғ.Әлібеков, Д.Күсіпқалиев, Б.Жанқадамов, К.Жәленов, Х.Досмұхамбетұлы, Ғ.Есенғұлов, С.Қаратілеуов, Д.Жұлдызов, Ы.Топаев, С.Қаратілеуов, Б.Жұмағалиев, С.Омаров және Б.Тілепин сайланады. Комитет бірінші Орал Облыстық қазақ сиезінің Жайық сырты бөлігіндегі бұрынғы төреші- бюрократтық басқару жүйесін коллегияльды халықтық басқару жүйесіне ауыстыру жөніндегі шешімінен туындаған барлық қаулы-қарарды жүзеге асырумен шұғылданды. Орал қаласындағы, уездердегі қазақ қаржысына салынған жылжымайтын дүние-мүлікті есепке алып, қазақ пайдасына қызмет еткізу, елден ерікті жылу жинау, оқу орындарын ашу, жәрмеңкелер өткізу, азық-түлікпен қамтамасыз ету, басқа қоғамдық ұйым мекемелермен байланыс жасау ісімен айналысты. 1917 жылы 1-5 маусымда Ойыл жәрмеңкесінде екінші Орал облыстық қазақ сиезін өткізді, осы сиезд аясында бас қосқан комитет мүшелері жиналысында Жайық сырты бөлігінің жер басқармасын сайлайды, сол жылы күзде Бүкілресейлік Құрылтай жиналысы мүшелерін сайлау және екінші жер басқармасы құрамын сайлау науқанын өткізді. 1918 жылы 18 қаңтарда төртінші Орал облыстық қазақ сиезін шақырды. Соңғы сиезде тартылып өз өкілеттілігін "Ойыл уәлаятының" Уақытша үкіметіне табыстады.

Қазақстан тарихында үлкен бетбұрысты кезең 1917 жылдың 5-13 желтоқсанында Орынборда Жалпықазақ съезі өтті. Бұл съезді ұйымдастырушылар - Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, Е.Омаров, С.Досжанов, М.Дулатовтар. Съезге Самарханд облысы мен Алтай губерниясы атынан - 58 өкіл, әр түрлі қазақ ұйымдарынан - 8 өкіл, арнайы шақырумен - 15 адам, барлығы - 81 адам қатысқан. Алғаш болып баяндаманы Ә.Бөкейханов жасады. Осы баяндама бойынша қаулы қабылданып, қазақ автономиясы, милиция және Ұлт кеңесін құру мәселерін қарауға жеті адамдық комиссия құрылған. Комиссия атынан Халел Ғаббасов автономия, милиция және Ұлт кеңесі туралы баяндама жасайды.

Мүшелікке кандидаттар:

1. Иса Қашқынбаев (1891-1948) дәрігер, Орал облысынан.
2. Нүсіпбек Жақыпбаев (190-1932) дәрігер, Жетісудан.
3. Ережеп Итбаев (1873-1930) заңгер, Шығыс Қазақстаннан.

4. Сатылған Сабатаев (1874-1921) Қаскелеңнен.
5. Есенғали Қасаболатов (1889-1938) дәрігер, Оралдан.
6. Батырқайыр Ниязов (1872-1924) заңгер, Бөкей ордасынан.
7. Мұқыш Боштаев (1888-1921) заңгер, Баянауылдан.
8. Сейілбек Жанайдаров (1884-1929) заңгер, Атбасардан.
9. Сәлімгерей Нұралиханов (1878-ө.ж.б) заңгер, Бөкей ордасынан.
10. Өмір Алмасов (?-1922) халық мұғалімі, Торғайдан.
11. Сейдәзім Қадырбаев (1885-1938) заңгер, Торғайдан.
12. Аспандияр Кенжин (1887-1938) халық мұғалімі, Атыраудан.
13. Молданияз Бекімов (1882-1930 жылдардан соң белгісіз) әскери қызметкер, Оралдан.

14. Есен Тұрмағамбетов (?-?) Торғайдан.

15. Жанеке (Жақып) Солтанаев, мал дәрігері, қырғыз [3].

Салық Омаров 1917 жылы желтоқсандағы ІІ Жалпықазақ Съезінде Алаш автономиясының Уақытша Ұлт Кеңесі (Алашорда) мүшесіне кандидат (мүше орынбасары) болып сайланды. 1918 жылы қаңтарда Қаратөбеде өткен ІІІ Орал облысының Қазақ Съезіндегі идеялық емес, топтық жікке бөліну тұсында Жаһанша және Хәлел Досмұхамедовтер жақтастарының қатарында болған [2, 220 б.].

1918 жылы күзде Самарадағы Құрылтай жиналысы мүшелері тарапынан мойындалып, күшейе бастаған Батыс Алашорда үкіметінің қызметіне араласты. 1919 жылы қаңтарда Қаратөбе ауданында өткен Ойыл облысы Земство управасы төрағасы Б.Жаңқадамовтың орынбасары болып сайланды. Сол жылы тамыз айындағы Қызыл армияның шабуылы тұсында Алаш әскер-құрамаларын толықтыру үшін құрылған комиссияны және жүзбасы Балғымбаевтың конвой командасын бастап Жымпиты, Калмыков, Тайпақ өңірінде әскерге жігіт алу жұмысын жүргізді. Батыс Алашорданы тарату кезінде Жымпитыда болды.

Бүкілқазақ Съезінің қаулысында Алашорданың Уақытша халықтық кеңесі 25 мүшеден тұрады, оның 10 орны орыстарға және қазақтар арасында тұратын басқа халықтарға беріледі деп көрсетілген. Съезде Алашорда үкіметінің құрамы бекітіліп, оған төмендегідей қайраткерлер мүшелікке: Бөкей Ордасынан – У.Танашев, Орал облысынан – Х.Досмұхамедов, Торғай облысынан – А.Бірімжанов т.б., ал кандидаттыққа: И.Қашқынбаев, Ж.Жақыпбаев, Е.Итбаев, Е.Қасаболатов т.б. сайланады [15, 285 б.].

Салық Омаровтың - XX ғасыр басында Жайық өңірінде орнаған мемлекеттік – автономиялық құрылым "Ойыл уәлаяты" Уақытша үкіметі мүшелерінің құрамында жүріп жергіліктікпен тығыз қарам-қатынас жасап ел арасынан Алаш әскерін жасақтауға ат салысқан. 1918 жылы сәуір айының соңында Жымпитыда өткен 4-Орал облыстық қазақ сиезінің қарарымен құрылған Үкіметтің құрамына 7 адам: Жанша Досмұхамбетұлы, Хәлел Досмұхамбетұлы, Дәулетше Күсіпқалиев, Өлеңті болысының бұрынғы басқарушысы, С.Датұлының шөбересі Салық Омаров, Саратов университетінің түлегі, экономист Қалдыбай Асанов, Бағдат университетінің түлегі Қуанай хазіреттің баласы, Ғабдол Қосдәулетов мүшелері болып сайланған. Мұнда ақпан төңкерісініе кейінгі жағдайға сәйкес ел ішінді тыныштық сақтау, Құрылтай жиналысына байланысты сайлау өткізуге халықты үгіттеу, обылыстық сиез ашу мәселелері көтерілді. Сиезде қазақ атқару комитеті сайланды. Оның төрағасы Х.Досмұхамбетұлы болды. Уәлаят бірнеше уездерге бөлінді. Олардың тек үшеуі белгілі: Жымпиты уезі (төрағасы – Бижан Жанқадамов), Ойыл уезі (төрағасы – Жанғожа Мергенов), Сағыз уезі (төрағасы белгісіз). 1918 жылы 11 қыркүйекте Ө.Бөкейхан төрағалық еткен Ж. Досмұхамбетұлы, Х.Досмұхамбетұлы, А.Бірімжанов, Ө.Ермеков, М.Тынышбаев, У.Танашев қатысқан Алашорда үкіметінің шұғыл мәжілісінде "Ойыл уәлаяты" үкіметі таратылды [16, 3-4].

2. *Мемлекеттік айыптаулар, өмірінің соңғы кезеңдері.* Қоғам қайраткері Салық Омаровтың өмір жолы XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстан мен Ресейдегі капиталистік қатынастардың күшейіп, мемлекеттегі билік жүйесіндегі дағдарыс жылдарына сәйкес келді. Сондықтан, Қазақстанның батыс өңіріндегі қоғамдық саяси жағдайлар осы өңірдің С.Омаровтай шаруашылығын дөңгелетіп отырған ауқаттылары үшін үнемі тәуекелге баруға мәжбүр етті. Жергілікті шаруашылықтардың мұндай өкілдері елдегі үздіксіз ауыр алым салықтар мен орыс-қазақ әскерилері, ресейлік шенеуніктердің қыспағынан жәбір көріп, барлығын Ресей императоры сарайының елді басқарудағы дарынсыздығынан немесе олардың отарлаушылық саясатынын көрді.

Салық Омаровтың қызмет істеген жылдары: 1912 жылы сайлауда орнына орысша сауатты Әжігерей Есеналин сайланғаннан кейін, жеке көзқарастары үйлеспей, уақытша сауда-кәсіпкерлік қызметпен айналысты.

Ол 1917 жылы Ақпан революциясынан соң халықтың өзін-өзі басқару құрылымын түзу кезінде ел ішіндегі көзі ашықтарға және ортағасырлық билік түзіліміне, «азаматына Алаштың» арқа сүйеген. Жаһанша мен Халел Досмұхамедовтер кезінде өз бабалары – тана Малайсары би мен беріш Алдар билер тірек болған Сырымның ұрпағы Салық Омаровты 1917 жылы сәуірде өткен 1-інші Орал облыстық қазақ съезіне арнайы шақырады. Осы кезде Салық Омаров Жайық сырты қазақтарының облыстық комитетіне мүше болып сайланады. Съездегі Салық Омаровтың ықпал күші Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол тайғақ кешу» тарихи- мемуарлық романында сол кезеңнің идеологиялық талабына орайластыра, шындыққа біршама жақын суреттелген [12].

1917 жылы жазда Жымпиты уездік атқару комитетінің жаңа аумақтық межелеу саясатына қарсы шығып, бұрынғы ауылдық-болыстық аумақтық бөліністі сақтап қалуды қызу жақтады. Мұны мемлекеттік сезімі төмендеу, аламандық мінезі күштілеу келетін көшпелі тұрмыс салты ыңғайында жүргізді. Кәрім Жәленов, Бақтыгерей Игіліков басқаратын уатком құрамын күшпен таратып жіберу ісінің басында тұрды.

1917 жылы жазда земстволық съезді шақыруға байланысты құрылған Жымпиты уездік ұйымдастыру комитеті құрамына кірді, уездік земство управасының төрағалығына Бижан Жанқадамовты сайлауға атсалысты. Уақытша үкіметтің 1917 жылдың 3 сәуірдегі үкімімен бекітілген уақытша жер пайдалану тәртібінің орындалу, яғни Құрылтай жиналысына дейін жергілікті халықтан қазына есебінен жаңадан жер алынбауын, жұт жылдары бұрынғы қалған учаскілердің, сондай-ақ бос жатқан мал жайылымдарының күнкөрісі қиындаған ауылдарға бір жылға тегін берілуін қадағалады. Батыс Алашорда Уақытша үкіметі таратылғаннан соң, Орал губкомының Төтенше комиссариаты тарапынан ұсталып, концлагерьге қамалды.

1918 жылы ақпанда Қаратөбеде өткен 3-інші Орал облыстық қазақ съезінде Жайық сырты қазақтарының бөлек облыс болу ниетін қызу қолдап, осыған орай елге түсетін салық ауыртпалығын жұмыла көтеруді жақтады, жаңадан құрылмақшы Алаш әскеріне 200 ат берді. Дінге, ескіше неке қиюға және жекеменшікке қарсы большевиктік саясатты мойындамады.

1918 жылы сәуірде Орал облысы қазақ земство басқармасы мен казактардың әскери үкіметі арасында қол қойылған одақтық келісімшартты қолдап, оны сол жылы Жымпитыда өткен 4-інші Орал облыстық қазақ съезінде бекітуге белсене қатысты. Сол съезде Жайық сырты қазақтарының жоғары билік органы – «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметіне мүше болып сайланды, жаңа үкімет құрамында жер пайдалану мәселесіне жауап береді.

1920 жылы 18 сәуірде 5 жыл мерзімге бас бостандығынан айыру жөнінде үкім шығарылды. Салық Омаровтың Қазэсревкомға жазған арызынан кейін Ә.Әйтиев, С.Арғыншиевтың араласуымен үкім күшін жойды. Салық Омаров кейіннен елде шаруашылықпен айналысты.

1928 жылы Орал округіндегі ірі байларды тәркілеп, жер аудару науқаны басталар қарсаңында Қызылордаға, Жаһанша Досмұхамедовке келіп, ақыл-кеңес алды. Оралда өзін тәркілеуге іліктірмеу туралы Орал округі бойынша Қазақ өлкелік партия комитетінің уәкілетті өкілі Қ.Сармолдаевқа Жаһанша Досмұхамедовтің жазған хатын әкеледі. Жымпиты ауданы бойынша 28 бай конфескіленіп, жер аударылды. Олардың ең ірілері Салық Омаров, Өтеқожа, Қали Шәуілбековтер болды. Алайда күштеп тәркілеу құрығынан құтыла алмай «жартылай феодал» аталып, бай ретінде, Алаш қозғалысына белсенді қатысушы ретінде мал-мүлкі тартып алынып, Орал округі бойынша тәркіге түскен 113 адам қатарында үй ішімен Жетісу округіне жер аударылды [7].

Қазақ Автономиялы Халық Комиссарлар Кеңесіне Орал округі (бұрынғы Өлеңті болысы), қазіргі Жымпиты ауданы, № 1 қазақ ауылының тұрғыны Салық Омарұлының мұрағаттан алынған арызы:

«Мен 60 жастамын. 57 және 47 жастағы екі әйелім бар. 4 айлық, 3 жас, 16, 17 жастағы – 4 қызым және 11, 13 жарым жастағы екі балам бар, сонымен мені қосқанда отбасы мүшелері – 9 адам.

Менде 7 түйе, соның ішінде өткен жылғы 2 бота; 30 жылқы оның 11-і осы жылғы, 5-6-ы өткен жылғы; ірі қара 30 бас, қой мен өткен жылғы түлектері – 450 бас. Екі әйеліме арналған 2 киіз үй мен 1 қыстағым бар. Тек қана мал шаруашылығымен айналысамын, ешқашан егін еккен емеспін. Жалпы менің малымның саны 140 бастан аспайды. Өзім жартылай көшпелі өмір сүремін. Мені тәркілеу мен жер аударылуы мүмкін тізіміне енгізген. Менің малымның саны декрет белгілеген мөлшерден аспайды, Сырым батырдың ұрпағым, бұрын болыстық управитель болғаным мені тізімге енгізуге себеп болған сияқты.

Мен, шынымен де Сырым батырдың ұрпағым, Сырым батырдың ел мен халықты бағынышты хандық жүйеге қарсы, қазақ халқының азаттығы үшін көтерілісті бастап шыққаны тарихтан белгілі.

Яғни, қазақ халқы мақтан тұтатын Сырым батырдың ұрпағы мені қылмыскер ретінде құқығым мен қолда барымнан айырып, отбасыммен айдауға жіберді. Мен осы 60-қа келген шағымда екі рет (1893 және 1910ж.ж.) болыс управителі болып сайландым. Бірінші рет уез басшысының халыққа зиянын тигізетін бұйрықтарын орындамағаным үшін уақытымнан бұрын (3 жылға дейін) жұмыстан шығарса, екінші рет 1,5 жылдан кейін уақытымнан бұрын биліктің айтқанымен жүрмегенім үшін Орал вице-губернаторы Мордвинов жұмысымнан шығарып тастады. Мені 1916 жылы жігіттерді тыл жұмысына алуға қарсы үгіт-насихат жүргізіп жүрсін деп айыптап, өзіне шақырып алып вице-губернатор Мордвинов мойнымнан жұлқылап асып қоямын және түрмеге қамаймын деді.

Сонда 3 жарым жылдық үзіліспен болыс управителі болған қызметім осындай ауыр жаза жер аударылуыма негіз бола ала ма?

1918 жылы казак үкіметінің қарсылығына қарамастан Орал облыстық қырғыз бөлігінде Облыстық ұлттық үкімет «Ойыл уәлаяты» құрылған кезде, халық мені үкімет мүшелігіне емес, ақсақалдар кеңесінің мүшесі етіп сайлаған болатын, бұл кеңес «Ойыл уәлаяты» үкіметі шешімімен 3-4 айдан соң таратылған болатын. Содан кейін мен Алаш-Орда үкіметінің басқару органы қызметінде жасаған жоқпын.

Яғни, 3 ай ғана ақсақалдар кеңесінде мүше болуым осындай ауыр жазаға негізгі себеп бола ма?» - деп жазылған.

Мұрағаттан алынған мәлімет бойынша Салық Омаровтың отбасы мүшелері:

1. Салық Омаров;
2. Ханифа Омарова;
3. Жамал Омарова;
4. Райхан Омарова;
5. Сапар Омаров;
6. Халет Салықов;
7. Құралай Салықова;
8. Хатима Салықова [13].

Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағатында сақталған 1928 жылғы байларды тәркілеуге қатысты құжаттары ішінде Салық Омаровтың КСРО халық комиссарлар кеңесіне жазған мал мүлкін тәркілеуге қарсы өтініш арызы бойынша ол өзінің Сырым батырдың ұрпағы екендігін, мал санының Үкімет бекіткен декреттегі көрсетілген мөлшерден аспайтындығын жазады. Соған қарамастан, 1928 жылы 20 қыркүйектегі тәркілеу органдарының мәлімдемесінде Өлеңті болысының №1 ауылында тұратын Салық Омаровтың мал мүлкінің тәркілеуге алынып, өзі отбасымен 15 күннің ішінде жер аударылатындығы туралы ескерту берілгенін хабарлайды [13, 657 п].

Кейбір деректер бойынша кейіннен Салық Омаров Жаһанша Досмұхамедовтің көмегімен елге қарай жақын жерге-Орынборға келіп қоныстанып, 1934 жылы 66 жасында Сорочинск ауданы «Революционер» кеңшарында қайтыс болды [6] деп айтылады. Ал 2008 жылы жарық көрген «Алаш қозғалысы» («Алаш» қозғалысы. –Алматы, 2008) энциклопедиялық жинағында [4] 1928 жылы мал мүлкі тәркіленгеннен кейін, отбасымен бірге жер аударылып, ол жақты шаруашылықпен айналысып, елдің зор құрметіне бөленген деп жазылады. Ал 1937 жылы (1938 жыл деген де дерек бар) Жетісудан Челябинге он жылға жер аударылып, 1941 жылы сонда қайтыс болды делінген [3].

Осылайша, Алаш қайраткерлеріне Бүкілресейлік Орталық Атқару комитетінің 1919 жылғы 4 сәуірдегі және 1920 жылғы 15 сәуірдегі шешімімен амнистия жарияланса да, Кеңес үкіметі күшіне мінгеннен кейін, олардың өткенін ешуақытта ұмыта да, кешіре де алған жоқ. Түрлі әдіспен бүркеленген қудалау ақыры, Алаш зиялыларын жаппай қырғынға ұшыратты. Бұл зобалаңнан аман қалған саусақпен санарлық зиялы қазақ, өмірлерінің соңына дейін Мемлекеттік Қауіпсіздік Комитеті назарынан тыс қалмады. Ал атылғандардың үрім-бұтақтары да соңғыларының кебін киді.

3. *Салық Омаровтың ұрпақтары.* Иманғалиев Салеке 1907 жылы дүниеге келген. Ата-анасы Қаратөбе ауданы бұрынғы Батпақкөл ауылында Үшана елді мекенінде кедей- шаруа күйінде өмір сүрген. Ағасы Қитаров Ақкерейдің қолында бастауыш білім алған. 1930-32 жылдары Оралда педтехникумда оқыған. Оны бітірісімен Ақтөбе облысы Ойыл ауданы Қызыл жар мектебінде оқытушы, оқу ісінің меңгерушісі және мектеп-интернаттың директоры қызметін атқарған [6, 45 б.].

1937 жылы Сырым Датовтың шөбересі- Омардың Салығының қызына үйлендің, кедей кедейлерді қолдамайсың, әлеуметтік қауіптілер қатарына жатасың, советке қарсы үгіт жүргіздің деген айып тағып, "халық жауы" аталып 8 жылға сотталды. Осы айдаудан 1946 жылдың басында аман-есен елге оралды, Октябрь 8 жылдық, Қарақоға орта мектертерінде орыс тілі және әдебиеті пәнінің мұғалімі болды. Мектептің ішкі және түрліше сыртқы жұмыстарына қызу араласты. 1949-1953 жылы Оралдың пединститутын сырттай оқып бітіріп орыс әдебиеті мен тілі мамандығын алды. 1958 жылдың 28 қаңтарында "Қазақ ССР халық ағарту ісінің озық қызметкері" белгісімен марапатталды.

1955 жылдың 19 наурызында СССР Жоғарғы Сотының ұйғаруы бойынша 1937 ж. 6 желтоқсанда Сәлекені халық жауы деп шешкен соттың үкімі заңсыз деп табылып, іс толығымен қысқартылып, жойылып, жазықсыз жанның ақталғаны туралы КСРО Прокуратурасы өзінің №13/10/96195- 40 хаты арқылы хабарлады.

Денсаулығының нашарлауына байланысты берген арызы бойынша 1966 жылдың 26 қыркүйегінде мұғалімдік қызметінен босатылды. Дегенмен қарап отырып қалған жоқ: Қалдығайты кеңашарында жеңіл –желпі қызмет істеді-1975 жылға дейін. 1991 жылдың басында ауылдық төңіректен қаттыжарақат алып, толық айығып кете алмай, сол жылы маусымның 9 жұлдызында дүниеден өтті. Өзі көп жылдар қызмет атқарып тұрған жері –Қалдығайтыда жерленді. Басында балалары қойған белгісі бар.

Қорытынды. Сырымдай батырды дүниеге әкелген қасиетті Сырым-Жымпиты елі көпті көрген, ғасырлар бойы тарихи оқиғалардың куәсі болған көне өңір. Сырым елінің тарихы Мәңгілік Қазақ елі тарихының жәй ғана бір бөлігі емес – маңыздылығы және аса күрделі оқиғаларға, сол сияқты даңқты тарихи қайраткерлер ерлігіне толығымен ерекшеленеді. Оның дәлелі көне дәуірден бастап қазіргі заманға дейін сақталып келген тарихи мәдени ескерткіштері мен хатқа алтын әріппен жазылып қалған осы өңірде туып, осында өніп, артындағы ұрпағының еркін, тәуелсіз қазақ халқының ұрпағына лайықты өмір сүруі үшін қызмет атқарған қайраткерлерінің ішінде – Салық Омаровтың да есімін ерекше атауға лайықты.

Қазіргі кезде Батыс Қазақстан облысы Сырым ауданының орталығы Жымпиты ауылында Сырым Датұлы бабамыздың 265 жылдығына орай тарихи музей ашылып, күні бүгінге дейін белсенді қызмет атқарып келеді. Бұл ғимарат XIX ғасырдың соңында орыс көпесі Якуб Таракановтың жеке үйі ретінде салынып, 1918-1919 жылдары Күнбатыс Алашорда Үкіметінің штаб – пәтері орналасқан. Алаш қайраткерлері Жаһанша және Халел Досмұхамедовтермен бірге мұнда Салық Омаровта қызмет етіп, ел мүддесіне сай талай маңызды шешімдер шығаруға себепкер болған.

Кезінде заңғар жазушы Әбіш Кекілбаев: «Сырым Датұлы тарих абақтысында көп отырып қалды. Батыр дейтінді тарих туады, ұлт туады! Батырлар еріккеннен тумады, есіргеннен тумады, жаны қысылғаннан туады. Сондықтан батырды ғасырлап толғатады. Біздің Сырым бабамызды қазақ халқы екі жарым ғасыр толғатқан екен. Мен үшін Сырым Аттиладан бері жалғасатын, Балқан мен Алтайдан бірақ шығатын, арасы алшақ Тайбурыл шаппаса басқамен жете алмайтын қашық тұрған қадау – қадау үлкен тұлғаның біреуі! Сырыммен қазақ тарихында ұлт-азаттық қозғалыс, қазақ бұрын шұғылданып көрмеген жаңа күрес басталады» - деген болатын. Отарлаушылардың озбыр саясатына қарсы шығып, жерінен айырылып, жайылымсыз қалған, патша әкімшілігінің тонауына әбден титықтаған халықтың наразылығына үн қосып, қарулы күреске шыққандардың қатарында да осы Сырым бабамыздың ұрпағы Салық Омаров бар [17, 145 б].

Ғылыми жұмыстарымызды жүргізу барысында 2016 жылы М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде жыл сайын өткізілетін дәстүрлі «Студент және ғылым» атты студенттермен магистранттардың ғылыми конференциясына қатынасып, онда Салық Омаровтың ата-шежіресі туралы баяндама жасалды. 2017 жылы 26 мамырда Атырау қаласында Атырау облыстық орталық өлкетану музейінің ұйымдастыруымен «Алаш тағылымы және тәуелсіздік» атты ғылыми-тәжірибелік конференцияға қатынасып, «Қоғам қайраткері, алашорданың белсенді мүшесі-Салық Омаров» тақырыбында баяндама жасалды. Сол сияқты, Алаш Орданың 100 жылдығына орай Орал қаласындағы Батыс Қазақстан облысының әкімдігі ұйымдастырған «Алаш орда қозғалысы: қазақ мемлекеттілігі идеясының дамуына ықпалы» атты ғылыми конференцияға қатысып, баяндама оқып, бұлардың барлығы аталған

конференция материалдарының жинақтарында жарияланды. Қолға алған тақырыпта зерттеу жұмысымыз әліде жасалғасын табатын болады. Материалдар жинақтау, М.Өтемісов атындағы БҚМУ әкімшілігінің қолдауымен алдағы 2018 жылы мамыр айында БҚО Сырым ауданындағы Сырым музейіне, ауданның тарихы-мәдени ескерткіш орындарына, облыстың киелі жерлер тізіміне енген тарихи орындары экспедицияға шығу жоспарланған. Осы экспедиция құрамында аталған аумақтарда ғылыми ізденіс жұмыстарын жүргізіп, әлі де тың мағлұматтар табуға үміттіміз.

Қазіргі кезде, БҚО «Жайық Пресс» медиахолдингі ұйымдастырған «Құлпытастар сырын ашайық» атты айдармен ғылыми зерттеу жұмыстары жүргізілуде. Бұл холдингтің жұмыстарының нәтижесінде Сырым ұрпақтарының жерленген орындары іздестіріліп, табылды. Атап айтсақ, батырдың туған жері Жетікөл елді-мекенінде Сырымның ұлы Қазының зираты, құлпытасы; Сырымның немересі Омардың бейіті, ұрпағы Ыдырыстың бейіті табылды. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында ұлттық тарихымызға, оның ескерткіш-белгілеріне, жет бетіндегі өрнек-іздеріне деген шынайы бетбұрысты, мемлекеттік деңгейде пайым биігін аңғартады. Осы мақсатта әлі де батыр ұрпақтарының соңғы қоныс тепкен мекендері, олардың құлпытастары іздестірілуде.

Халық ел ардақтысын, ел кемеңгерін аузынан тастамай, Сырым ұрпақтары мен біз зерттеу нысаны ретінде алып отырған Салық Омаровтың келбетін әрқашан көз алдында ұстайды!

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. – Астана: «Форма Плюс» баспасы, 2017. – 53 б.
2. Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия. – Алматы: Арыс, 2010. – 419 б.
3. Алаш. Алашорда энциклопедиясы / Құрастырған Ғ.Әнес, С.Смағұлова. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 544 б.
4. Алаш қозғалысы. Движение Алаш. Құжаттар мен материалдар жинағы / Жауапты ред. М.Қойгелдиев. 2 том. – Алматы: Алаш, 2005. – 496 б.
5. Ақбай Ж. Сырым елі. – Орал, 2007. – 68 б.
6. Қитаров К.С. Сырым батыр ұрпақтары. – Орал, 2007. – 130 б.
7. Тәж-Мұрат М. Батыс Алаш – Орда. – Алматы: Арыс, 2010. – 345 б.
8. Сулейменова Д. Батыс Алашорда тарихы - өлке тарихының құрамдас бөлігі. – Алматы: Арыс, 2007. – 136 б.
9. «Екпін» жобасы «Алаш» айдары. – <http://yvision.kz/post/306458/>. Пайдаланған уақыты: 12.03.2016 ж.
10. Төлепберген Б. Мәңгі Жас-Алаш идеясы. – Алматы: Аруна, 2012. – 415 б.
11. Асауов Д. Алашорда үкіметінің толық құрамы. – <https://baq.kz/kk/news/derekteer/alashorda-ukimetinin-tolik-kurami-168/> Пайдаланған уақыты: 21. 02. 2016 ж.
12. Сейфуллин С. Тар жол, тайғақ кешу. Тарихи-мемуарлық роман. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 1977. – 392 б.
13. Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты // Материалы по конфискации имуществ крупных баев Уральского округа. Қор 992, тізбе 5, байлам 2, Іс №5.
14. «Сырым батыр Датұлы» // Қазақ мәдениет қорының Батыс Қазақстан облысының бөлімшесі құжаттары. – Орал, 1992. – 46 б.
15. Құл-Мұхаммед М. Алаш қайраткерлері саяси-құқықтық көзқарастарының эволюциясы. – Алматы: Атамұра, 1998. – 360 б.
16. Қитаров Қ. «Сырым батыр ұрпақтары» // Еділ Жайық газеті. – 2006. – 11 тамыз. – №18 (331). – Б. 3-4.
17. Төлепберген Б. Мәңгі Жас-Алаш идеясы. – Алматы: Аруна, 2012. – 415 б.

**Байбулсинова А.С., Сетаева Г.
ДЕЯТЕЛЬ АЛАШОРДЫ, ПОТОМОК С.ДАТУЛЫ –
САЛЫК ОМАРОВ**

В статье говорится о деятеле казахской интеллигенции, о меценате, политическом деятеле, потомке Батыра Сырыма - Салыке Омарове.

Также автор описывает политические изменения в казахской степи, обновления общественного сознания, политической ситуации и делает попытки с помощью исторических источников и архивных документов показать изменения в политической системе того периода.

Ключевые слова: Западное отделение Алаш Орды, потомки Сырыма Датова, партия Алаш, Всеказахский съезд, протокол съездов, Временный народный совет Алаш Орды, деятели Алаш.

**Baibulsinova A.S, Setaeva G.
ALASHORDA A DESCENDANT OF S.DATULY SALYK OMAROV**

The article deals with the figure of the Kazakh intelligentsia, the philanthropist, politician, the descendant of Batyr Syrym Salyke Omarov.

The author also describes political changes in the Kazakh steppe, renewal of public consciousness, political situation, and makes attempts using historical sources and archival documents and makes attempts through historical sources and archival documents to show changes in the political system of that period.

Keywords: Western branch of the Alash of the Horde, The descendants of Syrym Datov, the Party of Alash, the All-Kazak Congress, the minutes of the congresses, the Provisional People's Council of Alash of the Horde, and the Workers of Alash.

БИОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯ БИОЛОГИЯ И ЭКОЛОГИЯ BIOLOGY AND ECOLOGY

УДК [597.6+598.1] (574.1)

Ахмеденов К.М. – кандидат географических наук,
ассоциированный профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: kazhmurat78@mail.ru

Абуова Р.С. – магистрант Западно-Казахстанского
аграрно-технического университета им. Жангир хана

E-mail: raisa.sabit@mail.ru

Назарова Г.А. – магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: nazarovagulzira96@gmail.com

ДОПОЛНЕНИЯ К ГЕРПЕТОФАУНЕ ГОРЫ МАЛОЕ БОГДО И ЕГО ОКРЕСТНОСТЕЙ

Аннотация. По результатам исследований, проведенных в 2017–2018 гг., герпетофауна района горы Малое Богдо включает четыре вида: зеленая жаба, разноцветная ящурка, каспийский полоз, узорчатый полоз. Зеленая жаба, узорчатый полоз и разноцветная ящурка здесь ранее не отмечались, каспийский полоз занесен в Красную книгу Казахстана. В окрестностях поселка Сайхин Бокейординского района Западно-Казахстанской области отмечено обитание зеленой жабы, степной гадюки, обыкновенного ужа и прыткой ящерицы. В связи с освоением в районе нерудных полезных ископаемых актуально обоснование создания особо охраняемой природной территории «гора Малое Богдо».

Ключевые слова: земноводные, пресмыкающиеся, гора Малое Богдо, зеленая жаба, разноцветная ящурка, каспийский полоз, узорчатый полоз, Красная книга Казахстана, особо охраняемая природная территория.

Введение. Район горы Малое Богдо находится на территории Бокейординского района Западно-Казахстанской области Республики Казахстан в 40 км к северо-востоку от озера Баскунчак и представляет собой солянокупольное поднятие (абсолютная отметка +64 м). Оно состоит из комплекса простирающихся в широтном направлении, невысоких холмов. Длина поднятия – около 3,5 км. Наиболее высокая точка обособлена в виде холма и находится на восточной окраине поднятия. Карст данного поднятия связан с выходом на поверхность карстующихся пород кепрока, представленных сильно дислоцированными, серыми, толстослоистыми, крупно- и среднезернистыми гипсами нижнепермского возраста (P1kg). Гипсы на поверхности выветрены. Карстующиеся гипсы сверху перекрыты верхнепермскими известняками (плотными, светлыми, однородными). Гипсы карстуются природными талодождевыми водами. Подземные воды залегают неглубоко. Карстовый рельеф представлен поверхностными формами: каррами, понорами, воронками и котловинами [1].

Публикация материалов по герпетофауне данного района началась в середине XIX в. И.Б. Ауэрбах в 1854 г. на горе Малое Богдо добыл змею,

которую К.Ф. Кесслер определили, как «*Zamenis Karelini*?», пояснив: «Между змеями, привезенными г. Ауэрбахом, находится одна небольшая, которая была убита им на Малом Богдо и которая по некоторым признакам, подходит к виду, описанному г. академиком Брандтом под названием «*Coluber (Tyria) Karelini*» [2, с. 73]. А.М. Никольский [3, с. 83] приводит название «*Zamenis karelini*» со ссылкой на Кесслера [2] в качестве синонима *Zamenis gemonensis* – названия каспийского (желтобрюхого) полоза.

В «Каталоге коллекций Зоологического музея ННПМ НАН Украины» [4, с. 7], значатся как добытые 4 августа 1976 г. на Малом Богдо В.В. Неручевым 10 экземпляров пискливого геккончика *Alsophylax pipiens*: «SR1429, № 10579–10588, 10 экз. Казахстан, Уральская обл., Урдинский р-н, гора Малый Богдо. 04/08/1976. Неручев В.В.». Однако эти пискливые геккончики были добыты Неручевым не на Малом Богдо, а на Большом Богдо – типовой территории вида (М.В. Пестов, личное сообщение).

По устному сообщению, Ф.Г. Бидашко, им в окрестностях горы Малое Богдо зарегистрирован каспийский полоз 21 апреля 2004 г. [5]. Ф.А. Сараев и М.В. Пестов уточняют и дополняют информацию о встречах каспийского полоза тем же исследователем в том же районе: «Западно-Казахстанская область, гора Малое Богдо (48°28'N; 47°03'E), 21.04.2004 и 15.06.2008 (Бидашко, устн. сообщ.)» [6, с. 184].

В монографии П.В. Дебело и А.А. Чибилёва сообщается, что ящеричная змея *Malpolon monspessulani* наблюдалась А.А. Чибилёвым «на горе М. Богдо (Жамантау) в Бокейординском районе Западно-Казахстанской области (2000, 2011 г.)» [7, с. 262]. Как выяснилось позже (А.А. Чибилёв, личное сообщение), за ящеричных змей были ошибочно приняты молодые каспийские полоза.

Л.Я. Боркин и соавторы были на Малом Богдо 23 мая 2012 г.: «Одной из тайных надежд зоологов было отыскать на Малом Богдо пискливого геккончика. Однако чуда не произошло, и никаких ящериц мы на горе не видели. В отличие от Большого Богдо, где геккончики прячутся под большими камнями, здесь таких не было. Пришлось удовлетвориться тем, что в науке отрицательный результат иногда тоже полезен. Видимо, в утешение герпетологам не раз в карстовых воронках среди камней попадались крупные змеи. Это были особи желтобрюхого, или каспийского полоза, *Hierophis caspius* (J.F. Gmelin, 1779). Хотя данный вид не ядовит, но может быть весьма агрессивным и даже атаковать человека, оказавшегося рядом. Однако на Богдо змеи оказались весьма трусливыми и при обнаружении быстро исчезали, из-за чего мы не смогли их даже сфотографировать» [8, с. 212-213].

Эта встреча с каспийскими полозами отражена и в публикации Л.Я. Боркина и С.Н. Литвинчука [9, с. 63]: «На горе Малое Богдо (Западно-Казахстанская область) нами были отмечены 4 взрослых особи желтобрюхого полоза, а также линные «выползки» и сухие части тела этой змеи».

«Бокейординский район, гора Малое Богдо, 48°28.048' N и 47°05.326' E, 32 м над уровнем моря, 23 мая 2012:

Hierophis caspius — Боркин и др. (2014: 212)» [9, с. 71].

Проведенный анализ доступных источников информации свидетельствует о единственном виде низших наземных позвоночных, достоверно встреченном в районе горы Малое Богдо, – каспийском полозе *Hierophis caspius* (Gmelin, 1789). В настоящее время гора Малое Богдо находится в пограничной зоне Казахстана с Россией. В связи с закрытостью территории и ее труднодоступностью, фауна амфибий и рептилий данного района остается недостаточно изученной.

Материалы и методы. Материалом для данной статьи послужило обобщение литературных и оригинальных авторских данных по изучению герпетофауны горы Малое Богдо на территории ЗКО Республики Казахстан (рис. 1). Картирование мест находок проводили на основании собственных данных, литературных сведений, личных сообщений специалистов. Большинство координат оригинальных находок определялось с помощью GPS навигатора. Для отлова змей использовался герпетологический крюк. Учитывались также особи, раздавленные автотранспортом. У особей учитывались следующие морфологические признаки: L. согр. – длина туловища с головой (тела без хвоста) у выпрямленной змеи (от кончика морды до переднего края клоакального отверстия); L. cd. – длина хвоста (от переднего края клоакального отверстия до кончика хвоста); L. согр. / L. cd. – отношение длины туловища к длине хвоста. По окончании работ все представители герпетофауны были выпущены в местах поимки. В большинстве случаев делали краткое описание местообитаний. Проводилась фотофиксация объектов исследования. Фотографии любезно предоставлены М.И. Шпигельманом и К.М. Ахмеденовым.

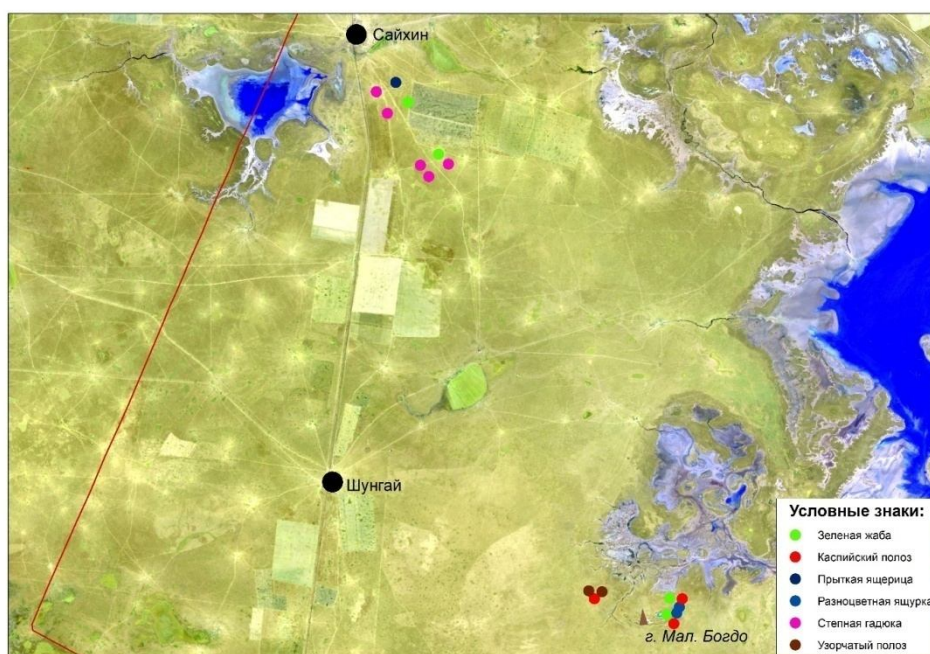

Рисунок 1 – Картосхема расположения мест регистрации объектов герпетофауны

Результаты и их обсуждение. По результатам исследований, проведенных нами 25 мая 2017 г., герпетофауна района горы Малое Богдо включала три вида: зеленая жаба *Bufo viridis* Laurenti, 1768, разноцветная ящурка *Eremias arguta* (Pallas, 1773) и каспийский полоз *Hierophis caspius* (Gmelin, 1789) [10; 11]. В 2018 г. 29–30 апреля было повторно подтверждено обитание всех трех вышеуказанных видов.

По результатам наших исследований, проведенных 30 апреля 2018 г., герпетофауна горы Малого Богдо и ее окрестностей может быть дополнена еще одним видом – узорчатым полозом *Elaphe dione* (Pallas, 1773) (рис. 2). В этот день в 18:30 мы поймали два экземпляра узорчатого полоза. Оба экземпляра были пойманы на дороге в 5 км северо-западнее от горы Малое Богдо.

Координаты встречи первого: N48°28'26,70"; E47°01'25,40", высота – 4 м. Это молодая самка, размеры в мм: L. corp. – 260, L. cd. – 80, L. corp. / L. cd. – 3,2. В 50 м севернее была поймана вторая особь, координаты встречи второго: N48°28'29,20"; E47°01'21,70", высота – 4 м. Это также молодая самка, размеры в мм: L. corp. – 240, L. cd. – 80, L. corp. / L. cd. – 3,0. Равнина, где встречены полозы, занята черпопыльно-пустынножитняковым (*Agropyron desertorum* (Fisch. ex Link) Schult., *Artemisia pauciflora* Web.) сообществом. Общее проективное покрытие 28–30%. В разнотравье наиболее обилен *Centaurea diffusa* Lam., встречаются *Euclidium syriacum* (L.) R. Br., *Ferula caspica* Bieb., *Astragalus* sp., *Palimbia salsa* (L. fi l.) Bess., из злаков отмечен *Poa bulbosa* L., из полукустарничков – *Kochia prostrata* (L.) Schrad. В составе сообщества принимают участие также *Euphorbia undulata* M. Bieb., *Alyssum desertorum*, *Veronica verna* L.

Рисунок 2 – Узорчатый полоз *Elaphe dione* (Pallas, 1773), 2018 год

Исследованиями 2018 года было подтверждено обитание желтобрюхого, или каспийского полоза, *Hierophis caspius* (J.F. Gmelin, 1779) на горе Малое Богдо и его окрестностях. 30 апреля 2018 года на грунтовой дороге от горы Малое Богдо в поселок Сайхин была найдена ювенильная особь каспийского полоза, *Hierophis caspius* (J.F. Gmelin, 1779), раздавленные автотранспортом (рис.3). Координаты встречи N48°28'23,50"; E47°01'29,80", высота – минус 2 м. Это молодая самка, размеры в мм: L. corp. – 290, L. cd. – 100, L. corp. / L. cd. – 2,9. Эта особь отмечена в 20,7 км на юго-востоке от п.Шунгай, северо-западнее горы Малое Богдо на прилегающей равнине с чернопыльно-камфоросмовым (*Camphorosma monspeliaca*, *Artemisia pauciflora*) сообществом.

В 2017 году 25 мая в Бокейординском районе, в 25 км юго-восточнее пос. Шунгай, на волнистой карстовой равнине у юго-западного склона Малого Богдо, был пойман необычайно крупный экземпляр каспийского полоза. Координаты встречи: N48°28'02,08"; E47°04'59,19". Место встречи полоза занято мятликово-лерхопыльным (*Artemisia lerceana*, *Poa bulbosa*) сообществом с проективным

покрытием - 27-30%. Среди злаков встречаются также *Agropyron desertorum*, *Stipa sareptana*. Полукустарнички помимо доминанта представлены *Anabasis salsa* (С.А. Мей.) Benth. ex Volkens, *Kochia prostrata*, *Artemisia santonica*, в разнотравье отмечены *Tulipa* sp., *Ferula caspica*. Длина туловища с головой (от кончика морды до переднего края клоакального отверстия), обозначаемая как *L. cd.*, у него составила 1510 мм. Для сравнения: в определителе А.Г. Банникова и соавторов [12], по данным из бывшего СССР, указано в качестве максимального значения данного признака 1500 мм (рис. 3). Также крупный экземпляр (*L. cd.* 1046 мм) отловлен нами на вершине горы Малое Богдо в расщелине 29 апреля 2018 года [13] (рис. 4).

Рисунок 3 – Ювильная особь каспийского полоза *Hierophis caspius* (Gmelin, 1789), 2018 год

Рисунок 4 – Каспийский полоз *Hierophis caspius* (Gmelin, 1789) на вершине горы Малое Богдо, 2018 год

Зеленая жаба *Bufo viridis* (Laurenti, 1768) – как выяснилось типичный обитатель горы Малое Богдо и его окрестностей, поскольку засухоустойчива и может жить как в пресных, так и в солоноватых водоемах. Зеленая жаба (рис. 5) 30 апреля 2018 года встречена у северо-восточного подножия горы в 24,8 км юго-восточнее от п. Шунгай. Координаты: N48°28'29,40" E47°04'55,70", высота - минус 2 м. А также в 24,9 км на юго-восток от п. Шунгай на юго-западном склоне горы. Координаты: N48°27'49,90" E47°04'47,70", высота - 4 м. 30 апреля 2018 года в 24,5 км на юго-востоке от п. Шунгай на юго-западной пологой части горы Малое Богдо был отмечен временный неглубокий водоем, в котором мы наблюдали большое количество головастика жаб (рис. 6). Координаты водоема: N48°27'54,80" E47°04'17,60", высота - 1 м. К размножению жабы приступают в марте-апреле, в зависимости от прихода теплых дней. Выклев головастика происходит обычно в мае. Массовое появление сеголеток при метаморфозе типично для зеленой жабы. Головастики поедают детрит и водоросли, днем перемещаются к берегу, а вечером на глубину. Водоем расположен в слегка вогнутом лиманоподобном понижении между увалами горы Малое Богдо. Очевидно, что водоем бессточный, заполняющийся талыми и дождевыми водами, к концу лета уровень воды снижается и водоем пересыхает полностью, образуя такыр.

Рисунок 5 – Зеленая жаба *Bufo viridis*

В 5-10 км южнее от п. Сайхин также были отмечены особи зеленой жабы. В окрестностях горы Малое Богдо плоская равнина, осложнена лиманами, руслами ложбин временного стока и суффозионными западинами, заполненными водой только в весенне-осенний период. Лиманы имеют вытянутую форму, высокие закругленные борты, плоские днища с развитыми в центральной части такырообразными или солончаковыми поверхностями: площадь их колеблется от нескольких десятков метров до 10 - 15 км², а глубина от 2 до 5 м. Ложбинообразные понижения приурочены к крупным лиманам и соединяются в определенные системы [14]. В этих лиманах и понижениях и происходит размножение зеленых жаб.

Рисунок 6 – Головастики зеленой жабы *Bufotes viridis*

Разноцветная ящурка *Eremias arguta* (Pallas, 1773) (рис. 7) встречается как на самой горе Малое Богдо, так и в ее окрестностях.

Рисунок 7 – Разноцветная ящурка *Eremias argute*

Приведем координаты и описание двух мест встреч вида. N48°28'11,30" E47°05'32,80". Нижняя часть склона восточной экспозиции горы Малое Богдо в 25, 5 км от п. Шунгай, в лерхопопынном (*Artemisia lerceana*) сообществе с *Agropyron desertorum*. Общее проективное покрытие (ОПП) 40-50%. N48°27'57,90" E47°04'49,90". Юго-восточнее горы Малое Богдо на прилегающей равнине в 25,8 км на юго-востоке от п. Шунгай, в тыршиково-пустынножитняковом (*Agropyron desertorum*, *Stipa sareptana*) сообществе. ОПП 25-30%.

Самец прыткой ящерицы, *Lacerta agilis* (Linnaeus, 1758) с длиной тела 6 см, вместе с хвостом 14 см был отмечен нами в 4 км южнее от п. Сайхин. Судя по поведению это был агрессивный взрослый самец, ему не удалось сбегать и спрятаться в норке, поэтому ящерица начинала пугать нас - шипя, раскрыв пасть, бросалась навстречу. В пределах своего обширного ареала прыткая ящерица заселяет самые разнообразные биотопы, однако предпочитает места с достаточным увлажнением и обильной травянистой и кустарниковой растительностью. На сопредельной территории вид немногочисленен и встречается вдоль автомобильных грунтовых дорог, лиманов и балок.

Также в самом поселке Сайхин у лимана Унгусун был отмечен обыкновенный уж *Natrix natrix* (Linnaeus, 1758). Обыкновенный уж – наиболее широко распространенный и многочисленный вид семейства Colubridae, обитающий в Западно-Казахстанской области. Обыкновенный уж встречается недалеко от водоемов, где ловит свою основную добычу – бесхвостых земноводных, однако может быть встречен и на большом удалении от водоемов в местах обитания зеленой жабы.

Распространение и биотопическое распределение ужа в условиях исследуемого региона неравномерно и приурочено главным образом к увлажненным участкам интразональных ландшафтов; животные избегают открытых сухих пространств.

Обычными местообитаниями этого вида на исследуемой территории являются берега водоемов и склоны понижений овражно-балочных систем. Территория, примыкающая с юга к озеру Хаки, занята многочисленными лиманами, падьями и другими понижениями рельефа, заполненными солончаками и ориентированными в южном и юго-восточном направлениях [14]. В озерную котловину Хаки впадают речки Горькая и Кордонсала, имеется система балок Кызылжыра и лиманы Далбын, Унгусун, Шунгай и др.

На территории горы Малое Богдо и в его окрестностях, обыкновенный уж, как и прыткая ящерица не был отмечен.

Восточная степная гадюка, или гадюка Ренара, *Vipera renardi* (Christoph, 1861) – единственная ядовитая змея на территории Западно-Казахстанской области. На территории горы Малое Богдо и его окрестностях гадюка не была отмечена, хотя она довольно часто встречается в некоторых более северных районах от горы Малое Богдо на территории Бокейординского района ЗКО. Возможной причиной его отсутствия на исследованной территории может быть то, что каспийский полоз может поедать ядовитых змей, к их укусам он нечувствителен.

Вид внесен в Красную книгу МСОП (категория VU A1c+2c), Приложение к Красной книге Российской Федерации, в Красные книги некоторых субъектов РФ [15]. Восточная степная гадюка в Казахстане – обычный, многочисленный вид, не охраняется. В 2018 году нами отмечено концентрация степной гадюки в окрестностях населенного пункта Сайхин, при этом большое количество особей степной гадюки погибают на автомобильных дорогах (рис. 8).

В результате весенних полевых исследований 2018 года на территории Бокейординского районов ЗКО нами были встречены 5 восточных степных гадюк (табл. 1)

Рисунок 8 – Восточная степная гадюка *Vipera renardi*

Таблица 1 – Регистрация встреч восточной степной гадюки *V. renardi* в окрестностях поселка Сайхин Бокейординского района ЗКО в 2018 году

Дата	Места находок	L. corp, мм.	L. cd., мм	L. corp. / L. cd.
01.05.2018	в 10 км южнее п.Сайхин	460	40	11,5
01.05.2018	в 8 км южнее п.Сайхин	360	20?	«—»
01.05.2018	в 5 км южнее п.Сайхин	360	50	7,2
01.05.2018	в 4 км южнее п.Сайхин	270	50	5,4

Восточная степная гадюка и прыткая ящерица были отмечены в растительных сообществах, испытывающих воздействие выпаса, в травостое преобладали эфемероид *Poa bulbosa*, однолетники *Ceratocarpus arenarius*, *Bassia sedoides*, *Petrosimonia oppositifolia*. Отмечалось преобладание однолетниково-житняковых (*Agropyron desertorum*, *Poa bulbosa*, *Descurainia sophia*) и однолетниковых (*Ceratocarpus arenarius*, *Lepidium perfoliatum*, *Lepidium ruderales*, *Alyssum turkestanicum*, *Petrosimonia oppositifolia*).

Выводы. Таким образом, герпетофауна района горы Малое Богдо в настоящее время достоверно включает четыре вида. Это – зеленая жаба, разноцветная ящурка, каспийский полоз и узорчатый полоз. Можно заметить, что распространение каспийского полоза, по данным видовой очерка из Красной книги Казахстана, не охватывает данный район [16; 17]. Каспийский полоз под названием «желтобрюхий полоз *Coluber caspius*» занесен в новый Перечень редких и находящихся под угрозой исчезновения видов животных Казахстана [18]. В окрестностях поселка Сайхин Бокейординского района Западно-Казахстанской области отмечено обитание зеленой жабы, степной гадюки, обыкновенного ужа и прыткой ящерицы.

Территория, прилегающая к горе Малое Богдо, несомненно, является ключевым (особо важным) местом обитания для целого ряда редких видов рептилий на границе их ареала и уже поэтому представляет особую ценность в плане сохранения биологического разнообразия этой группы животных. Очевидно, что герпетологические исследования в этом интереснейшем уголке природы должны быть продолжены и могут принести очень интересные результаты.

Вблизи горы Малое Богдо расположено месторождение полезных ископаемых «Жаман-Тау». По результатам поисковых работ, проведённых в 1993 г., на месторождении «Жаман-Тау» выявлены перспективные участки с запасами песчаника, гипса, известняка и валунно-галечные (щебёночные) отложения, пригодные для строительных работ в ориентировочном объёме 2,7 млн. куб.м. Ведется подготовка к их освоению. Гору Малое Богдо раньше арендовали российские военные, сейчас они покидают эту территорию. Ландшафты Малобогдинского солянокупольного района представляют собой одну из ключевых ландшафтных и биологических территорий Прикаспийской низменности. Поэтому очень актуально обоснование создания особо охраняемой природной территории (ООПТ) «Гора Малое Богдо» [19]. Такая ООПТ будет способствовать сохранению не только карстовых форм рельефа территории, но и редких видов растений и животных, в частности, каспийского полоза.

Литература:

1. Ахмеденов К.М. Ландшафты Малобогдинского соляного купола как ландшафтная и биологическая ключевая территория // Вестник Казахстанской национальной академии естественных наук. – 2017. – № 3–4. – С. 120–127.
2. Кесслер К.Ф. Заметки о ящерицах и змеях, собранных И.Б. Ауэрбахом на горе Большой Богдо, во время путешествия 1854 года, составлена К.Ф. Кесслером в Киеве, в 1858 году // Записки Импер. Рус. Географ. Об-ва по общей географии. – 1871. – Т. IV. – С. 69-75.
3. Никольский А.М. Фауна России и сопредельных стран: Пресмыкающиеся (Reptilia). – Т. 2. Ophidia. – Петроград, 1916. – 350 с.
4. Щербак Н.Н., Токарь А.А., Кириленко И.В. Каталог коллекций Зоологического музея ННПМ НАН Украины. Гекконовые ящерицы (Reptilia: Sauria: Gekkonidae). – Киев: Зоомузей ННПМ НАН Украины, 1997. – 46 с.
5. Дуйсебаева Т.Н., Чирикова М.А., Зима Ю.А., Белялов, О.В., Коваленко А.В. Новые данные о распространении амфибий и рептилий в Казахстане: обзор по первому десятилетию XXI века // Герпетологические исследования в Казахстане и сопредельных странах: Сб. науч. статей. – Алматы: АСБК – СОПК, 2010. – С. 84-99.
6. Сараев Ф.А., Пестов М.В. К кадастру рептилий Северного и Северо-Восточного Прикаспия // Герпетологические исследования в Казахстане и сопредельных странах: Сб. науч. статей. – Алматы: АСБК – СОПК, 2010. – С. 174-193.
7. Дебело П.В., Чибилёв А.А. Амфибии и рептилии Урало-Каспийского региона / Сер.: Природное разнообразие Урало-Каспийского региона. Т. III. – Екатеринбург: РИО УрО РАН, 2013. – 400 с.
8. Боркин Л.Я., Ганнибал Б.К., Голубев А.В. Дорогами Петра Симона Палласа (по западу Казахстана). – СПб. – Уральск: «Евразийский союз учёных», 2014. – 312 с.
9. Боркин Л.Я., Литвинчук С.Н. Герпетологические исследования на западе Казахстана: П.С. Паллас и современность // Природа западного Казахстана и Пётр Симон Паллас (полевые исследования 2012 года). – СПб.: Европейский Дом, 2015. – С. 53-79.
10. Ахмеденов К.М., Бакиев А.Г., Горелов Р.А., Калмыкова О.Г. К герпетофауне района горы Малое Богдо // Изв. Самар. НЦ РАН. – 2017. – Т. 19. – № 5. – С. 134–139.
11. Ахмеденов К.М., Бакиев А.Г., Горелов Р.А., Калмыкова О.Г., Клёнина А.А. Герпетофауна гор Большое и Малое Богдо, их окрестностей: история изучения, современный состав и перспективы сохранения // Охрана природы и региональное развитие: гармония и конфликты (к Году экологии в России): материалы междунар.

научно-практ. конф. и школы-семинара молодых ученых-степеноведов «Геоэкологические проблемы степных регионов», 01-05 октября 2017 года. Т. I.: сб. науч. трудов. – Оренбург: Институт степи УрО РАН, 2017. – С. 113-117.

12. Банников А.Г., Даревский И.С., Ищенко В.Г., Рустамов А.К., Щербак Н.Н. Определитель земноводных и пресмыкающихся фауны СССР. – М.: Просвещение, 1977. – 414 с.

13. Индер – перспективный геопарк Приуралья дневник междунар. науч.-позн. экспед (6-15 июня 2018 года), провед. в рамках прогр. «Рухани жаңғыру» и посвящ. 55-лет. Зап.-Казахст. аграрно-техн. ун-та им. Жангир хана / Под ред. К.М. Ахмеденова. – Уральск: Зап.-Казахст. аграр.-техн. ун-т им. Жангир хана, 2018. – 118 с.

14. Турикешев Г.Т.-Г., Тургумбаев А.А. Структурные особенности современного рельефа и вопросы палеогеоморфологии хвалынского времени Прикаспийской впадины: монография – Уральск: РИЦ ЗКГУ им.М.Утемисова, 2016. – 188 с.

15. Дунаев Е.А., Орлова В.Ф. Земноводные и пресмыкающиеся России. Атлас-определитель. – М.: Фитон+, 2012. – 320 с.

16. Брушко З.К., Зима Ю.А. Желтобрюхий полоз // Красная книга Республики Казахстан. Т. 1: Животные, ч. 1: Позвоночные. Изд. 4. – Алматы: Нур-Принт, 2008. – С. 78–79.

17. Брушко З.К. Желтобрюхий полоз // Красная книга Казахстана. Т. 1: Животные, ч. 1: Позвоночные. – Алматы: Конжик, 1996. – С. 86-87.

18. Об утверждении Перечней редких и находящихся под угрозой исчезновения видов животных и растений. Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 октября 2006 года № 1034. – <http://ru.government.kz/docs/p061034~2.htm> Дата обращения: 28.08.2018 г.

19. Ахмеденов К.М., Петрищев В.П., Норейка С.Ю., Рамазанов С.К. Перспективы создания особо охраняемой природной территории «Гора Малое Богдо» // Вопросы географии и геоэкологии. – 2017. – № 3. – С. 3–18

**Ахмеденов К.М., Абуова Р.С., Назарова Г.А.
КІШІ БОГДО ТАУЫ МЕН ОНЫҢ МАҢАЙЫНЫҢ
ГЕРПЕТОФАУНАСЫНА ҚОСЫМША**

2017-2018 жж. жүргізілген зерттеу нәтижелері бойынша Кіші Богдо таулы аймағының герпетофаунасы төрт түрден тұрады: жасыл құрбақа, әртүрлі түсті кесіртке, Каспий абжыланы және өрнекті абжылан. Жасыл құрбақа, өрнекті абжылан және әртүрлі түсті кесіртке мұнда бұрын байқалмаған, Каспий абжыланы Қазақстанның Қызыл кітабына енгізілген. Батыс Қазақстан облысы, Бөкейорда ауданы Сайхын кентінің маңайында жасыл құрбақа, дала сұр жыланы, кәдімгі сары бас жылан мен секіргіш кесірткенің мекендейтіні байқалды. Өңірдегі кенсіз пайдалы қазбаларды игерумен байланысты «Кіші Богдо тауы» ерекше қорғалатын табиғи аумағын құру негіздемесі маңызды.

Тірек сөздер: қосмекенділер, бауырымен жорғалаушылар, Кіші Богдо тауы, жасыл құрбақа, әртүрлі түсті кесіртке, Каспий абжыланы, өрнекті абжылан, Қазақстанның Қызыл кітабы, ерекше қорғалатын табиғи аумақ.

**Akhmedenov K.M., Abuova R.S., Nazarova G.A.
THE ADDITIONS TO HERPETOFAUNA OF THE MALOE BOGDO
MOUNTAIN AND ITS VICINITIES**

Studies conducted in 2017-2018 show that the herpetofauna of the area of the mountain Maloe Bogdo includes four species: green toad, steppe runner, Caspian whip snake, steppe rat snake. The green toad, steppe rat snake and steppe runner haven't

been noted here earlier, the Caspian whip snake is introduced into Red Data Book of Kazakhstan. Dwelling of a green toad, steppe viper, grass snake and a sand lizard is noted in the neighborhood of the settlement Saykhin of the Bokeyorda district of the West Kazakhstan region. It is relevant to justify the creation of a specially protected natural area named "the mountain Maloe Bogdo" with regard to non-metallic minerals development in the district.

Keywords: amphibians, reptiles, the mountain Maloe Bogdo, green toad, steppe runner, Caspian whip snake, steppe viper, Red Data Book of Kazakhstan, specially protected natural area.

УДК 595.762.12 (574)

Бидашко Ф.Г. – кандидат биологических наук,
Уральская противочумная станция

E-mail: paleobeetle@mail.ru

Сараев Ф.А. – зоолог, Атырауская противочумная станция

E-mail: fac_2@rambler.ru

ЭКОЛОГО-ФАУНИСТИЧЕСКИЙ ОБЗОР ЖУЖЕЛИЦ (COLEOPTERA, CARABIDAE) СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ПРЕДУСТЮРЬЯ

Аннотация. В работе приводятся результаты исследования жуужелиц Северо-Западного Предустюрья. Приводится список 137 видов этих насекомых. Указывается на необходимость продолжения исследований в этом направлении.

Ключевые слова: Жуужелицы, экология, фаунистика, Предустюрье.

В известной нам литературе мы не нашли сведений по жуужелицам Северо-Западного Предустюрья, и предлагаемая работа имеет своей целью восполнить этот пробел. Представленные данные могут иметь определенный интерес для энтомологов, занимающихся фаунистикой, зоо- и палеогеографией (в частности), а также палеоклиматологией.

Исследованная территория относится к подзоне северных пустынь. Климат сухой, континентальный. Годовая сумма осадков варьирует от 150 до 200 мм с преобладанием в холодные и прохладные месяцы. Среднеиюльская температура воздуха близка к 26° С, а среднеянварская – (-12° С) [1].

Растительный покров складывается из биюргуновых ассоциаций на глинистых плакорах, и белопольных сообществ на грунтах суглинистого и супесчаного состава. В Прикаспийских Каракумах доминируют белопольно-злаковые сообщества на закрепленных песках. На Приморской равнине заметно превалирование солянковых ассоциаций.

На юго-востоке особо выделяются останцовые массивы Устюрта – Жильтау и Коленкелы. На столовидных равнинах останцов распространены полынно-биюргуновые и боялычевые сообщества на глинисто-щебнистом субстрате. Для чинков (обрывов) характерно наличие сухих денудированных склонов с солянковой растительностью и места с родниками, вода которых формирует на различных террасовых уровнях озерца и болотца, заросшие тростником, рогозом, осоками и другой мезо- и гидрофильной растительностью. Древесно-кустарниковая растительность представлена ветлой, боярышником устюртским, жимолостью, саксаулом, тамарисками, таволгой, курчавками и селитрянкой.

В период сбора насекомых важным элементом строения территории являлись артезианские водоемы. Берега их были покрыты солянковой растительностью у артезианов с сильно минерализованной водой и тростником, осоками и рогозом у артезианов с пресной и слабосоленой водой.

Интересным образованием являются родники-джалы, на которых образовались достаточно мощные торфянистые болота, заросшие тростником. Они отмечены нами по берегам солончака Жаман-Есекжал.

Территорию пересекает р. Эмба с небольшой поймой, значительно выбитой скотиной, с зарослями тамариска и незакрепленными песками. В низовьях Эмба образовала систему озер.

Материал и методы исследований. Сборы проведены в 1978-1984 гг. Жужелиц собирали на свет, при помощи раскопок, сачком на растительности, под различными укрытиями и с помощью почвенных ловушек. В качестве почвенных ловушек использовали как 0,5 л. стеклянные банки, так и 350-мл жестяные банки из под консервов с 4% формалином, на который наслаивали вазелиновое масло, что предотвращало выползание из банок мелких жуков и испарение формалина. Большинство определений верифицировано в ЗИН РАН (г. Санкт-Петербург) О.Л. Крыжановским, которому авторы очень благодарны.

Точки сбора жужелиц: 1. Кульсары; 2. Молкат (Кульсары 50° 20 км); 3. Брлик (Кульсары 50° 24 км); 4. Аккызтогай (Кульсары 61° 34 км); 5. Жаманкумак (Кульсары 70° 25 км); 6. Уялы (Кульсары 77° 65 км); 7. Жаман-Есекджал (Кульсары 80° 60 км); 8. Казбек (Кульсары 86° 86 км); 9. Саркаска (Кульсары 102° 103 км); 10. Тайлан (Кульсары 105° 130 км); 11. Жильтау (Кульсары 115° 130 км); 12. Деукара (Кульсары 115° 150 км); 13. Тасастау (Кульсары 115° 180 км); 14. Ушкан (Кульсары 140° 56 км); 15. Кумшете (Кульсары 142° 74 км); 16. Тугоракчан (Кульсары 117° 120 км); 17. Конуркудук (Кульсары 150° 60 км); 18. Карачунгул (Кульсары 175° км); 19. Караша (Кульсары 270° 30 км); 20. Айранкуль (Кульсары 270° 20 км); 21. Саркулан (Кульсары 360° 56 км); 22. Толтургуз (Кульсары 140° 60 км); 23. Каратон . 24. Атанак (Каратон 180° 30 км); 25. Кияк (Каратон 30° 40 км); 26. Шолькара (Кульсары 126° 110 км); 27. Соршырпы (Кульсары 100° 90 км); 29. Кыргынтюбе (89° 63 км) 30. Р. Кайнар (стоянка); 31. Казбек (83° 84 км) левый берег Эмбы 32. Уйтас (83° 84 км) правый берег Эмбы 33. Жубанмола (50° 87 км); 34. Иманкара (35° 68 км); 35. Косорпа (146° 78 км).

Семейство жужелицы (Carabidae):

1. *Salomera littoralis conjunctaepustulata* Dokht. Долина Эмбы: Молкат, 24.06.80, Кульсары, 14.05.82, Уялы, 18.05.83; Предустюртье: Тайлан, 15.05.78; Открытые берега водоемов. Обычен.

2. *Cylinde ragermanica* L. Прикаспийские Каракумы: Конуркудук, 19.06.82, берег солончака, на свет.

3. *C. Inscripta* Zubk. Долина Эмбы: Кульсары, 10.06.78, на свет; Прикаспийские Каракумы: Конуркудук, 19.06.82, берег солончака.

4. *Cephalota chiloleuca* F.-W. Прикаспийские Каракумы: Конуркудук, 19.06.82, берег солончака, на свет;

5. *C. elegans* F.-W. Прикаспийские Каракумы: Конуркудук, 19.06.82, берег солончака, на свет;

6. *Cicindela maritima* Latr. Долина Эмбы: 6.05.82, песчаный берег.

7. *C. lacteola* Pall. Приэмбинская равнина: Байменмола, 3.06.84; Долина Эмбы: Брлик, 15.05.81, 15.05.84; Заэмбинская равнина: Кыргынтюбе, 3.10.81, в почве; Прикаспийские Каракумы: Конуркудук, 19.06.83, бугристые пески; Предустюртье: Тайлан, 12.05.80, белополынно-биюргуновое супесчаная равнина. Обычен.

8. *C. decempustulata* Men. Предустюртье: Жильтау, 16.05.80, 24.05.87, южный чинк, у родника в злаковом разнотравье. Редок.
9. *Omophron limbatum* F. Долина Эмбы: Казбек, Уялы, Брлик, Аккызтогай. На песчаных берегах у уреза воды. Обычен.
10. *C. auro-punctatum dzungaricum* Gebl. Приэмбинская равнина: Соркулан, 20.07.78, сухой лиман с солянковой растительностью; Кайнар, 26.07.78; Долина Эмбы: Кульсары, 14.05.82, на свет, Казбек, 27.04.84, Караша, 8.12.83, раскопки в навозной куче; Приморская равнина: Атанак, 23.05.84; Заэмбинская равнина: Ушкан, 24.04.83, берег артезианского водоема. Предустюртье: Жанасу, 1.06.89, Даукара, 2.06.81, 21.05-3.06.82, 5-10.06.83, на берегу пруда, Жильтау, 24.05.87, у родника.
11. *C. imbricatum deserticola* Sem. Заэмбинская равнина: Тугаракчан, 3.06.79, берег артезианского водоема с тростниками, редок.
12. *C. reitteri* Roe. Предустюртье: Жильтау, 13.05.78, 16.05.80, 15.05.82, на чинке в злаковом разнотравье,
13. *C. panderi* F.-W. Долина Эмбы: Уйтас, 22.04.84, участок с белопопынно-биюргуновой растительностью.
14. *Carabus clathratus* L. Заэмбинская равнина: Жаман-Есекжал, 24.04.84, родниковое болото; Кумшете, 12.05.84, 16, 19.05.86, берег артезиана; Предустюртье: Тайлан, 20.05.81, 15.05.82, берег артезианского водоема.
15. *Elaphrus uliginosus* F. Заэмбинская равнина: Жаман-Есекжал, 24.04-15.05.84, родниковое болото.
16. *E. girarius* L. Предустюртье: Тайлан, 8-19.05.81, 8.05.82.
17. *Siagona eugroaea* Dej. Заэмбинская равнина: Тугаракчан, 7.06.86, склон впадины; Предустюртье: Жильтау, Сев. Устюрт. В местах сбора не редок.
18. *Scarites bucida* Pall. Прикаспийские Каракумы: Коныркудук, 8-22.04.82, Карашунгыл, 5.05.84. Слабо закрепленные пески. Обычен; Заэмбинская равнина: Кумшете, 14.05.86, у входа в нору большой песчанки; Предустюртье: Соршырпы, 3.06.80, у входа в нору большой песчанки.
19. *S. salinus* Dej. Заэмбинская равнина: Кумшете 15, 20.06.86, у входа в нору большой песчанки; Предустюртье: Соршырпы 3.06.80, 3.06.83, берег артезиана. Даукара, 25.05-10.06.82, берег пруда.
20. *S. terricola* Bon. Долина Эмбы: Бахтияртогай, 17.06.84, Айранкуль, 11.06.82, Брлик, 6.05.85. Прикаспийские Каракумы: Коныркудук, 3.06.86. Повсеместно по берегам солончаков. Часто.
21. *Clivina upsilon* Dej. Повсеместно у воды и по берегам солончаков. Часто.
22. *Dyschirius chaldeus* Eg. Долина Эмбы: Кульсары 1.07.78, 5.07.84, на свет, Аккызтогай, 23.04.84; Предустюртье: Тайлан, 20.05.81, 13.05.84, берег артезиана.
23. *D. luticola* Chd. Заэмбинская равнина: Жаман-Есекжал, 26.04.-15.05.84, родниковое болото; Прикаспийские Каракумы: Коныркудук, 14.04.82, берег артезиана.
25. *D. gracilis* Heer Долина Эмбы: Казбек, 20.05.83; Предустюртье: Даукара, 6-10.06.83.
26. *D. salinus* Schaum. Берег Каспия: Жилая Коса, 23.09.78; Долина Эмбы: Брлик, 14-18.04.84, Кульсары, 5.07.81, на свет; Прикаспийские Каракумы: Коныркудук, 29.05.86, на свет; Предустюртье: Тайлан, 13.05.84, берег артезиана.
27. *D. caspius* Putz. Долина Эмбы: Брлик, 18.04.84, Аккызтогай, 23.04.84.
28. *D. pusillus* Dej. Долина Эмбы: Кульсары, 5.07.81, Брлик, 17.04.84.
29. *D. heresheimeri* Wagn. Долина Эмбы: Брлик, 17.04.84.

30. *Brosus semistriatus* Dej. Долина Эмбы: Молкат, 10.05.81, 18.07.80, Брлик, 13-16.05.84, у входа в нору большой песчанки; Заэбинская равнина: Жаман-Есекжал, 24.04.84, родниковое болото; Предустюрте: Соршырпы, 19.09.80, в норе большой песчанки, Жильтау, 10.05.81, Даукара, 30.05.-3.06.82, берег пруда.
31. *T. turkestanicus* Csiki. Долина Эмбы: Брлик, 15.06.88, в норе большой песчанки, единично.
32. *Bembidion varium* Ol. Повсеместно. У воды. Часто.
33. *B. aspericolle* Germ. Заэбинская равнина: Жаман-Есекжал, 6.05.81, родниковое болото.
34. *B. persicum* Men. Приэбинская равнина: Кайнар, 24.05.82, у воды; Долина Эмбы: Брлик, 15.06.88, в норе большой песчанки.
35. *B. ustum* Quens. Предустюрте: Даукара, 25.05.82, берег артезиана.
36. *B. axillare* Motsch. Повсеместно. У воды. Часто.
37. *B. latiplaga* Chd. Повсеместно. У воды. Часто.
38. *B. quadripustulatum* Serv. Повсеместно. У воды. Часто.
39. *Cardioderus chloroticus* F.-W. Прикаспийские Каракумы: Коньркудук, 19.06.82.
40. *Pogonus luridipennis* Germ. Повсеместно. У воды. Часто.
41. *P. iridipennis* Nic. Прикаспийские Каракумы: Коньркудук, 29.05.86, на свет; Заэбинская равнина: Тугаракчан, 5.06.79, берег артезиана.
42. *P. punctulatus* Dej. Повсеместно. У воды. Часто.
43. *P. transfuga* Chd. Повсеместно. На галофитных лугах. Часто.
44. *P. micans* Chd. Заэбинская равнина: Тугаракчан, 12.06.82, берег артезиана.
45. *Pogonistes angustus* Gebl. Долина Эмбы: Кульсары, 17.07.81, на свет; Прикаспийские Каракумы: Коньркудук, 19.06.82, бер. влажного солончака, на свет.
46. *P. rufoaeneus* Dej. Прикаспийские Каракумы: Коньркудук, 19.06.82, бер. влажного солончака, на свет.
47. *Poecilus punctulatus* Schall. Прикаспийские Каракумы: Толтыртуз, 20.06.81; Предустюрте: Тайлан, 20.05.82, берег артезиана.
48. *P. subcoeruleus* Quens. Предустюрте: Даукара, 26.05.82, берег пруда.
49. *P. cupreus* L. Повсеместно. У воды. Часто.
50. *P. crenuliger* Chd. Предустюрте: Даукара, 21.05-1.06.82, 5-10.06.83, берег пруда.
51. *P. lissoderus* Chd. Заэбинская равнина: Тугаракчан, 13.06.78, глинисто-бюргуновья равнина.
52. *P. nitens* Chd. Повсеместно. У воды. Часто.
53. *Pterostichus vernalis* Pz. Повсеместно. У воды. Часто.
54. *P. inaequalis* Marsch. Долина Эмбы: Казбек, 26.05.78, в детрите на берегу; Предустюрте: Соршырпы, 21-24.05.82, Даукара 20.05.82.
55. *P. taksonyis* Csiki. Предустюрте: Тайлан, 9-17.05.82, берег артезиана.
56. *P. gracilis* Dej. Предустюрте: Тайлан, 17.05.82, берег артезиана, Даукара, 5-10.05.82, берег пруда.
57. *Agonum viridicupreum* Gz. Повсеместно. У воды. Часто.
58. *A. extensum* Men. Повсеместно. У воды. Часто.
59. *A. lugens* Duft. Долина Эмбы: Уялы, 15.05.83; Заэбинская равнина: Жаман-Есекжал, 28.04.84, родниковое болото; Предустюрте: Тайлан, 3.06.83, берег артезиана.
60. *A. thoreyi* Dej. Предустюрте: Даукара 5-10.06.83, берег пруда.

61. *Calathus ambiguus* Pk. Прикаспийские Каракумы: Коньркудук, 14.05.81, берег артезиана.
62. *Taphoxenus gigas* F.-W. Повсеместно. Обычный вид в норах грызунов.
63. *T. rufitarsis* F.-W. Повсеместно. Обычен под укрытиями и в норах грызунов.
64. *Amara tricuspidata* Dej. Заэмбаинская равнина: Жаман-Есекжал, 7, 9.05.80.
65. *A. similata* Gyll. Предустюрть: Тайлан, 8.05.82, берег артезиана.
66. *A. aenea* Deg. Долина Эмбы: Караша, 9.06.82, Брлик, 18.04.84; Предустюрть: Соршырпы, 3.05.83, берег артезиана, Тайлан, 8.05.82, берег артезиана.
67. *A. bifrons* Gyll. Долина Эмбы: Казбек, 27.03.84; Заэмбаинская равнина: Жаманкумак, 29.03.84. В сухих биотопах на супесях.
68. *A. saxicola* Zimm. Предустюрть: Тайлан, 15.05.80, берег артезиана.
69. *A. chaudierei* Schaum. Предустюрть: Жильтау, 15.05.78.
70. *A. equestris* Duft. Предустюрть: Соршырпы, 3.06.83, берег артезиана.
71. *A. parvicollis* Gebel. Долина Эмбы: Караша, 25.10.80; Прикаспийские Каракумы: Коньркудук, 20.04.82, галофитный луг; Приморская равнина: Каратон, 28.10.82.
72. *A. diaphana* Tschitsch. Прикаспийские Каракумы: Коньркудук, 20.10.82, в норе большой песчанки; Приморская равнина: Каратон, 28.10.83.
73. *Harpalodema ruthena* Tschitsch. Долина Эмбы: Казбек, 22.05.83; Прикаспийские Каракумы: Коньркудук, 14.04.81, галофитный луг, 20.04.81, в стожке травы на колонии большой песчанки.
74. *H. ahngeriana* Tschitsch. Приморская равнина: Каратон, 24.04.82, у входа в нору большой песчанки.
75. *Curtonotus convexiuscula* Marsch. Долина Эмбы: Брлик, 14.04.83, берег; Предустюрть: Даукара, 30.05.82, берег пруда.
76. *C. armeniacus* Motsch. Приморская равнина: Атанак, 28.10.83, галофитный луг; Прикаспийские Каракумы: Коньркудук, 7.10.83, галофитный луг; Предустюрть: Жильтау, 24.05.87, у родника.
77. *Anisodactylus rosciloides pseudoaeneus* Dej. Повсеместно. Галофил. Обычен.
78. *A. binotatus* F. Заэмбаинская равнина: Жаман-Есекжал, 28.04.-15.05.84, родниковое болото.
79. *Stenolophus proximus* Dej. Долина Эмбы: Караша, 29.07.81, на свет.
80. *S. mixtus* Hbst. Предустюрть: Даукара, 5-10.06.83, берег пруда.
81. *S. discophorus* F.-W. Долина Эмбы: Брлик, 14-20.04.84, берег реки.
82. *Idiomelasmorio* Men. Предустюрть: Даукара, 21-24.05.82, берег пруда.
83. *Acupalpus meridianus* L. Повсеместно. Обычен.
84. *A. flaviceps* Motsch. Приэмбаинская равнина: Кайнар, 24.05.82; Предустюрть: Тайлан, 15.05.80, берег артезиана.
85. *A. elegans* Dej. Долина Эмбы: Кульсары, 5.07.81, на свет, Брлик, 11.05.84, у воды под растениями; Предустюрть: Даукара, 25.05.82, берег артезиана.
86. *A. maculatus* Schaum. Прикаспийские Каракумы: Коньркудук, 24.04.83, берег артезиана; Предустюрть: Тайлан, 23.05.82.
87. *D. discicollis* Dej. Долина Эмбы: Кульсары, 5.07.81, на свет; Прикаспийские Каракумы: Коньркудук, 20.04.82, галофитный луг; Предустюрть: Даукара, 20.05.83, берег пруда.
88. *Orponus azureus* F. Приэмбаинская равнина: Жубанмола, 18.04.84, под высохшим коровьим навозом; Предустюрть: Жильтау, 11.05.82, в опаде ветлы.

89. *O. cribricollis* Dej. Долина Эмбы: Молкат, 13.04.78, берег реки; Заэмбинская равнина: Кыргынтюбе, 6.05.82; Предустюртье: Тайлан, 8.05.82.
90. *H. griseus* Pz. Долина Эмбы: Кульсары, 5.07.81, 4.03.84, на свет.
91. *H. calathoides* Motsch. Долина Эмбы: Казбек, 26.04.78, берег реки; Предустюртье: Сарыкаска, 3.06.84, берег артезиана, Даукара 21.05.83.
92. *H. servus* Duft. Долина Эмбы: Кульсары, 5.07.81, на свет; Предустюртье: Сарыкаска, 3.08.83, берег артезиана.
93. *H. amplicollis* Men. Повсеместно. Обычен.
94. *H. pulvinatus lubricus* Rtt. Долина Эмбы: Уялы, 15.05.83, берег реки; Прикаспийские Каракумы: Коныркудук, 23.04.83; Заэмбинская равнина: Тугаракчан, 13.06.78, глинисто-биюргуновое равнина; Предустюртье: Шолькара, 13.06.78, Тасастау, 28.05.81.
95. *H. rugmaeus* Dej. Предустюртье: Тайлан, 8.05.82, Сарыкаска, 3.06.83, берег артезиана.
96. *H. serripes* Quens. Долина Эмбы: Молкат, 13.04.78, 31.07.80, в норе большой песчанки, Уялы, 15.05.83, берег реки; Предустюртье: Тайлан, 31.05.83.
97. *H. distinguendus* Duft. Повсюду. Обычен.
98. *H. dispar splendens* Gebl. Прикаспийские Каракумы: Коныркудук, 14.-24.04.82, галофитный луг; Заэмбинская равнина: Ушкан, 24.04.83.
99. *H. froelichi* Sturm. Долина Эмбы: Кульсары, 5.07.81, на свет; Заэмбинская равнина: Ушкан, 23.04.83; Предустюртье: Сарыкаска, 3.06.83.
100. *H. circumpunctatus* Dej. Повсеместно. Обычен.
101. *H. terrestris* Motsch. Повсеместно. Обычен.
102. *H. oblitus* Dej. Долина Эмбы: Брлик, 14.04.83.
103. *Microderes brachypus* Stev. Повсеместно. Обычный вид.
104. *M. undulatus* Gebl. Повсеместно. На супесчаных увалах, поросших белой полынью.
105. *Liochirus cycloderus* Sols. Предустюртье: Жильтау, 11.05.82, в листовом опаде ветлы.
106. *Acinopus striolatus* Zubk. Приэмбинская равнина: Иманкара, 22.05.84; Жубанмола, 18.04.84 под высохшим коровьим навозом. Долина Эмбы: Брлик, 15.04.84, у воды, Аккызтогай, 25.04.84; Прикаспийские Каракумы: Коныркудук, 19.06.82, галофитный луг, 5.05.84, бугристые пески, 21.06.86, в норе большой песчанки; Заэмбинская равнина: Ушкан, 23.04.83, берег артезиана, Жаманкумак, 22.04.84, белополынный на супесях Кыргынтюбе, 26.04.83, на супесях; Предустюртье: Даукара, 20.05.82.
107. *Daptus vittatus* F.-W. Повсеместно. Во влажных засоленных биотопах. Обычен.
108. *D. pictus* F.-W. Прикаспийские Каракумы: Коныркудук, 29.05.86, на свет.
109. *Dixus eremita* Dej. Повсеместно. Обычен.
110. *Chlaenius steveni* Quens. Повсеместно, У воды. Часто.
111. *C. spoliatus* Rossi. Повсеместно. У воды. Часто.
112. *C. inderiensis* Motsch. Повсеместно. У воды. Часто.
113. *C. vestitus* Pk. Предустюртье: Жильтау, 15.05.84, на чинке.
114. *C. nigricornis* F. Предустюртье: Тайлан, 10.05.81, 9.05.82, берег артезиана.
115. *C. terminatus* Dej. Долина Эмбы: Кульсары, 14, 28.05.82, на свет.
116. *Oodes helopioides* F. Заэмбинская равнина: Жаман-Есекжал, 28.04-15.05.84, родниковое болото.
117. *Badister bullatus* Schrank. Предустюртье: Тайлан, 8.05.82, берег артезиана.

118. *Corsyra fusula* F.-W. Приэмбинская равнина: Таскудук, 9.10.84, Кайнар, 10.10.84; Предустюртье: Сарыкасса, 3.06.83, берег артезиана, Тасастау, 2.06.82, в балке под камнями.

119. *Lebia menetriesi* Ball. Приэмбинская равнина: Шолтокайма, 28.05.84, Иманкара, 22.05.84; Долина Эмбы: Кульсары, 30.10.86; Прикаспийские Каракумы: Коньркудук, 21.05.79, на крестовнике; Предустюртье: Тайлан, 12.05.79, на свет, Жильтау, 10.05.79, луг, Даукара, 23.10.86, Тасастау, 24.05.87.

120. *Microlestes plagiatus* Duft. Приэмбинская равнина: Иманкара, 22.05.84; Долина Эмбы: Кульсары, 28.03.81, 5.07.81, 14.05.82, на свет, Айранкуль, 7.04.81; Предустюртье: Даукара, 14.06.79.

121. *M. minutulus* Gz. Приэмбинская равнина: Иманкара, 22.05.84; Прикаспийские Каракумы: Коньркудук, 30.05.86, в норе большой песчанки.

122. *Metablus paracentesis* Motsch. Долина Эмбы: Казбек, 20.05.83.

123. *Agatus cingulatus* Gebl. Прикаспийские Каракумы: Коньркудук, 14.04.80, под сухим коровьим навозом, 26.05.86, 21.06.86- в норе большой песчанки, Косорпа, 14.09.86, под коровьим навозом; Заэмбинская равнина: Кумшете, 26.10.86; Предустюртье: Даукара, 23.05.87, Жильтау, 18.05.80, злаковая растительность.

124. *Merizomena tricolor* Gebl. Предустюртье: Даукара, 9.06.79, разнотравье, 23.05.87, склон балки.

125. *C. decora* F.-W. Повсеместно. Обычен.

126. *C. simplex* Zoubk. Предустюртье: находки ограничены линией Жильтау - Коленкелы. Обычен.

127. *C. picta* Pall. Повсеместно. Обычен.

128. *C. lateralis* F.-W. Заэмбинская равнина: Жаманкумак, 29.03.84, белопольно- биюргуновое равнина.

129. *C. lineatus* Quens. Долина Эмбы: Казбек, 29.07 и 28.09.81, в норе большой песчанки; Бахтияртогай, 14-17.06.84. Предустюртье: Тасастау, 2.06.82, под камнями.

130. *C. andreae* Men. Долина Эмбы: Казбек, 28.09.81, в норе большой песчанки, Брлик, 5.05.85.

131. *C. variolosa* F. Приэмбинская равнина: Калатмола, 10.06.84.

132. *Platytarus faminii* Dej. Предустюртье: Даукара, 30.05.82, 5-10.05.83, берег пруда.

133. *Polistichus connexus* Fourcr. Повсеместно. Гигрогалофил. Обычен.

134. *Brachinus brevicollis* Motsch. Повсеместно. У воды. Часто.

135. *B. hamatus* F.-W. Повсеместно. У воды. Галофил. Часто.

136. *B. bipustulatus* Quens. Долина Эмбы: Брлик, 14.04.83, под детритом у уреза воды.

137. *Mastax thermarum* Stev. Заэмбинская равнина: Жаман-Есекжал, 28.04-15.05.84, родниковое болото.

Представленный список видов жуужелиц не полный. Вероятнее всего, он будет пополнен за счет родов *Dischirius*, *Bembidion*, *Acupalpus*, *Amara*, *Harpalus*, *Orphonis*, *Cymindis*.

Достаточно большую часть видов составляют трансзоны (40%). Немного выше доля пустынно-степных и пустынно-лесостепных видов (44.3%). Меньшую долю составляют собственно пустынные виды (12.1%). При этом следует заметить, что большая часть видов этой группы более широко распространена южнее, в Туранской провинции, а в исследованном районе проходит северная граница их ареалов, фиксируя одновременно границу между Туранской и Прикаспийской провинциями, подтверждая выводы О.Л. Крыжановского [2].

Фауна жужелиц существенно обогащена за счет азональных и интразональных биотопов, причем азональными являются биотопы антропогенного происхождения (артезианские водоемы и пруды). К этой же группе можно отнести и солончаки. Интразональные биотопы, пригодные для обитания многих жужелиц, расположены в пойме р. Эмба. К зональным относятся биоценозы глинистых, супесчаных и песчаных равнин. В этих ценозах жужелицы немногочисленны.

К сожалению, плохо изучена фауна жужелиц молодой приморской равнины, что могло бы дать ключ к пониманию путей формирования фауны в целом.

Литература:

1. Доскач А.Г. *Природное районирование Прикаспийской полупустыни.* – М., 1979. – 143 с.
2. Крыжановский О.Л. *Состав и происхождение наземной фауны Средней Азии.* – М.-Л., 1965. – 419 с.

Бидашко Ф.Г., Сараев Ф.А.

СОЛТҮСТІК БАТЫС ҮСТІРТ АЛДЫ БАРЫЛДАҚ ҚОҢЫЗДАРЫНА (COLEOPTERA, CARABIDAE)

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ-ФАУНИСТИКАЛЫҚ ШОЛУ

Бұл жұмыста Солтүстік Батыс Үстірт алдының барылдақ қоңыздарына жүргізілген зерттеу нәтижелері берілген. Аталмыш жәндіктердің 137 түрінен тұратын тізімі келтірілген. Осы бағытта зерттеу жұмыстарын жалғастыру қажеттілігі айтылады.

Тірек сөздер: барылдақ қоңыздар, экология, фаунистика, Үстірт алды

Bidashko F.G., Sarayev F.A.

ECOLOGICAL AND FAUNISTICS REVIEW OF GROUND BEETLES (COLEOPTERA, CARABIDAE) OF NORTHWEST PREDUSTYURTYE

In this work are given results of a research of ground beetles of Northwest Predustyrte. Here is provided the list of 137 species of these insects. It is indicated the need of continuation of researches for this direction.

Keywords: Ground beetles, ecology, faunistics, Predustyrtye.

УДК 581.5 (574)

Кайсағалиева Г.С. – кандидат биологических наук,
ЗКГУ им. М.Утемисова

Фартушина М.М. – кандидат биологических наук, профессор,
ЗКГУ им. М.Утемисова
E-mail: gusm_@mail.ru

ДИНАМИКА ЗАПАСА ЭНЕРГИИ РАСТИТЕЛЬНЫХ СООБЩЕСТВ СУХИХ СТЕПЕЙ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА

Аннотация. В статье представлены данные по определению аккумулированной энергии в основных растительных сообществах сухих степей Западного региона Казахстана с учетом степени антропогенного пресса и климатических данных по годам. Дана характеристика каждого участка исследования, в зависимости от степени техногенной нагрузки. Исследования

проводились в двух наиболее типичных для сухих степей растительных сообществах.

Ключевые слова: техногенная нагрузка, динамика запаса энергии, фитомасса, калорийность, трансекта, биологический круговорот.

Многолетние исследования промзоны Карачаганакского нефтегазоконденсатного месторождения (КНГКМ) и прилегающих территории предоставляют возможность проанализировать влияние углеродов (УВ) на функционирование, как природных экосистем, так и природно-технических экосистем. Нами проведены научные работы по определению аккумулированной энергии в основных компонентах экосистем: почвы, растений, животных, а также разности в расходе энергии на почвообразование с различной техногенной нагрузкой и термодинамической характеристикой минеральной части почвы (энтропия, энергия по Гиббсу) с учетом степени антропогенного пресса. Для проведения перечисленных работ заложены участки исследования – трансекты.

При закладке трансект были выбраны участки с одинаковым положением по рельефу, степени увлажнения по видам почв и их состоянию, и особое внимание уделено флористическому составу фитоценозов и покрытию почвы растительностью [1]. Трансекты с сильной и очень сильной техногенной нагрузкой расположены в центре выбросов промышленных объектов КНГКМ вдоль направления господствующих ветров. Три участка находятся между ГП-3 и ГП-2, где летом участки подверглись техногенным потокам ГП-2, а зимой – ГП-3, две трансекты находятся рядом (0,5 км) одна с ГП-3, а другой – с ГП-2. В каждой трансекте закладывали по 3-7 учетных площадок. Остановимся на характеристике трансект.

1. Контроль – фоновая техногенная нагрузка – естественные экосистемы (на расстоянии от КНГКМ 7-27 км). Трансекта № 1 (координаты: N 5120201, E 015305534).

2. Трансекты № 2, где малая техногенная нагрузка на природно-технических геосистемах (на расстоянии от КНГКМ примерно 5-3 км) (координаты: N 5115352, E 05306905).

3. Трансекты № 3 со средней техногенной нагрузкой на природно-технических геосистемах (на расстоянии от КНГКМ 3-1 км) (координаты: N 5118054, E 05316583).

4. Трансекты № 4 с сильной техногенной нагрузкой на природно-технических геосистемах (на расстоянии от промышленных объектов КНГКМ 0,3-1 км) (координаты: N 5117251, E 05321454).

5. Трансекты № 5 с очень сильной техногенной нагрузкой на природно-технических геосистемах, непосредственно возле промышленных объектов КНГКМ, где почти уничтожена естественная растительность и нарушены или перерывы почвы (координаты: N 5117281, E 05319276).

В настоящее время углеводороды (УВ) играют доминирующую роль в мировой энергосырьевом балансе. Их добыча и потребление с каждым годом увеличивается. Вместе с тем экологические исследования при поисках, разведке и эксплуатацией месторождений нефти и газа не отличаются высокой эффективностью, планованностью и регулярностью [2]. К числу наименее разработанных направлений научных изысканий относятся изучение особенностей механизма функционирования природных экосистем и природно-технических геосистем (нарушенных природных экосистем), подверженных разной степени воздействия техногенных потоков вещества.

Известно, что при эксплуатации залежей нефти и газа неблагоприятные воздействия на ландшафты, по существу, неизбежны.

Утечка углеводородов и других сопутствующих газов приводят к широкомасштабным, часто необратимым трансформациям природных структур во всех средах испытывающих техногенную нагрузку (атмосфера, почвы, воды – поверхностные и подземные), которые насыщаются агрессивными и биологически опасными компонентами природных флюидов (сероводородом, полициклическими и ароматическими) УВ, распространение которых отрицательно сказывается на жизнедеятельность живых организмов. Кроме того попадая в зону интенсивного водо-газообмена, агрессивного газа, легко вступают в различные химические реакции, продукты которых могут также обладать миграционной активностью и токсичностью. Поэтому постоянный контроль за состоянием основных компонентов экосистем, в т.ч. почвы, растений и животных необходим. И следует отметить, что весьма опасны эколого-геохимические последствия долговременных техногенных воздействий на природную среду, которые проявляются не столь наглядно и динамично, однако не становятся от этого менее опасными.

На территории промзоны КНГКМ примерно 2500 га почвы находятся в перерыве состоянии и около 10500 га с нарушенным почвенным покровом. Поэтому необходимо уделить пристальное внимание разработке на биогеоценотической основе биоэкологических принципов рекультивации перерывных и нарушенных почв в степных экосистемах [3].

Совершенно отсутствуют данные о характере трансформации свойств и режимов функционирования, техноземов, а особенно плодородного слоя почвы (ПСП) его плотности, структуры, изменению содержания гумуса и вообще данные о динамике основных агрохимических и агрофизических режимов техноземов.

Энергия солнца, аккумулированная в растительной массе, в гумусе почв, вовлекается в грандиозный по масштабу и значимости биологический круговорот веществ и энергии. Сложный процесс обмена веществ и энергии в системе почва – растительный покров является одним из центральных объектов исследования в биоэнергетике [4].

Для определения количества аккумулированной энергии в каждом растительном сообществе изучали калорийность структурных единиц фитомассы: надземной (G) и подземной (R) частей, ветоши (D) и подстилки (L), подземного опада (V). Многолетние исследования теплотворной способности частей фитомассы ассоциаций (1985-2016 г.г.) показали, что колебания калорийности по годам в пределах одной фенофазы незначительны (в пределах ошибки экспериментального определения).

Максимальную теплотворную способность имеет надземная фитомасса (G) затем ее многолетняя часть (G^1) и ещё меньшую подземная фитомасса (R).

В средние годы в фазы вегетации, бутонизации и цветения белопопынно-типчаковой ассоциации калорийность подстилки (L) и ветоши (D) несколько превышала калорийность подземной части биомассы [5]. В остальных ассоциациях во все годы исследований калорийность подстилки (L) наименьшая по сравнению с другими частями биомассы. Следует отметить, что во все годы исследований калорийность подстилки в белопопынно-типчаковой ассоциации выше по сравнению с другими ассоциациями, минимальная калорийность подстилки ковыльно-типчаковой ассоциации. На наш взгляд повышенная калорийность подстилки белопопынно-типчаковой ассоциации (трансекта 2) связана с наличием в ней большого количества веточек и листьев кохии простертой и полыни Лерха, фитомасса этих видов отличается повышенной калорийностью (однолетняя часть фитомассы кохии простертой имеет теплотворную способность 4404,0 кал/г, а многолетняя – 4315 кал/г, полыни

Лерха соответственно – 4391 кал/г и 4250 кал/г). Калорийность разных частей растений и сообществ варьирует от 2260 до 4660 кал/г. Надземные органы более калорийны, чем подземные, по-видимому, за счет большого содержания азотистых соединений в надземных частях растений, аналогичные результаты были получены в работе (Ovington, Heitscamp, 1960) для лесных сообществ.

Динамика запаса энергии отдельных блоков, как в пределах вегетационного периода, так и в многолетнем разрезе по характеру повторяет динамику запаса фитомассы [6]. Наибольшее количество энергии аккумулируется во влажные годы с высоким значением гидрофактора (Hf от 98 до 110) в живых органах (R + G) в ковыльно-типчаковой ассоциации – $122,27 \cdot 10^9$ кал/га, а в камфоросмово-чернопыльной – наименьшее количество - $19,17 \cdot 10^9$ кал/га (табл. 1).

Таблица 1 – Динамика калорийности фитомассы ковыльно-типчакового сообщества Трансекта № 1

Климатические годы	Структурная единица фитомассы	Май	Июнь	Июль	Август	Сентябрь-октябрь
Средние	G	4132	4140	4138	4150	4102
	G ¹	4600	4640	4569	4560	4660
	D	3004	3048	2980	3068	3540
	L	2865	2789	2886	2900	2888
	R	3449	3450	3499	3500	3468
	V	2857	2750	2639	2720	2440
Влажные	G	4110	4136	4140	4138	3960
	G ¹	4600	4540	4670	4604	4706
	D	2070	3047	2974	3004	2980
	L	2710	2700	2890	3005	3022
	R	3476	3480	3500	3489	3470
	V	2945	2905	2888	2984	2890
Сухие	G	4211	4234	4239	4268	3960
	G ¹	4568	4570	4470	4500	4532
	D	2990	3089	3134	2999	3004
	L	2610	2690	2800	3060	3120
	R	3470	3470	3480	3470	3460
	V	2042	2373	2200	195	2840

За год количество энергии, аккумулированной надземными органами ковыльно-типчаковой ассоциации составляет $28,32 \cdot 10^9$ кал/га энергии. Очень энергоемкая подземная часть растительных сообществ. Уже в мае в живых корнях ковыльно-типчаковой ассоциации аккумулировалось $13,49 \cdot 10^9$ кал/га, а в июне интенсивность энергопродукционного процесса возрастает, и количество энергии, запасенное в этом месяце, превышает таковое за май на $29,12 \cdot 10^9$ кал/га. Затем интенсивность энергопродукционного процесса падает, в августе накопление энергии в подземных органах прекращается [7]. Всего за год в живых корнях (R) накопилось $77 \cdot 10^9$ кал/га энергии. В подстилке, ветоши и мертвых корнях прирост энергии пропорционален скорости отмирания надземной и подземной фитомассы и поступления ветоши в подстилку. Освобождение энергии и поступление ее в почву, как в надземной, так и в подземной сфере наиболее интенсивно проходит в осенне-зимний период. Всего за год в экосистему поступает энергии с приростом надземных и подземных органов 105

* 10^9 кал/га, а поступает в почвенный раствор при минерализации подстилки и мертвых корней $71,93 * 10^9$ кал/га, т.е. в ассоциации приход энергии превышает ее расход на $33,4 * 10^9$ кал/га.

Во влажные годы максимальная прибавка энергии в надземной фитомассе приходится на июль, а в подземной – на май и июнь. Увеличение количества энергии в годичном приросте во влажные годы составило $76,61 * 10^9$ кал/га, а расход за счет минерализации – $80,42 * 10^9$ кал/га, т.е. баланс энергии, оказался отрицательным с разницей $3,81 * 10^9$ кал/га. Видим, что баланс энергии переменный, что определяется гидротермическими характеристиками года. Особенно это проявилось в сухие годы, когда годичный прирост энергии (ЭРГ) в надземной части превысил ее максимальный запас (ЭGmax) на $3,45 * 10^9$ кал/га.

Общая сумма аккумулированной энергии за год (в приросте надземной и подземной части) составляет $81,73 * 10^9$ кал/га, основная ее часть (76,35%) сосредотачивается в почве. При минерализации подстилки и мертвых корней израсходовано $51,79 * 10^9$ кал/га энергии. В засушливых условиях минерализация мортмассы идет с меньшей интенсивностью, и приход превышает ее расход на $30 * 10^9$ кал/га.

Таким образом, в экстремальных условиях проявляется способность растительного сообщества не только выжить, но и аккумулировать большее количество энергии. Степень обновления во влажные годы в подземной сфере равна 0,44 (отношение энергии годичного прироста к максимальному запасу), а в сухие годы – 0,57. Как показывают результаты опытов, обновление энергии в сообществе интенсивнее происходит в экстремальных условиях [8].

Интенсивность энергопродукционного процесса в белопопынно-типчаковой ассоциации (табл. 2) несколько ниже по сравнению с ковыльно-типчаковой. Здесь за год в надземной сфере аккумулируется $14,03 * 10^9$ кал/га энергии в однолетних органах и $0,45 * 10^9$ кал/га – в многолетних, что в сумме составляет $14,48 * 10^9$ кал/га. Годичная аккумуляция энергии ЭРГ превысила максимальный запас ее в 1,49 раза. Максимум накопления энергии отмечен в июне ($7,7 * 10^9$ кал/га). В подземной сфере аккумулируется за год всего $26,68 * 10^9$ кал/га энергии. Максимальный прирост отмечен в мае, несколько меньший в июне. Затем интенсивность процесса затухает или аккумуляция энергии совсем прекращается.

Суммарное количество энергии в годичном приросте (ЭРГ+ ЭПР) составила $44,16 * 10^9$ кал/га*год. Освободившаяся энергия при минерализации подстилки и мертвых корней (ЭМ+ЭW) в сумме составила $40,67 * 10^9$ кал/га, т.е. в нормальные по увлажнению годы в живых корнях сообществ аккумулируется энергии больше, чем освобождается на $3,49 * 10^9$ кал/га*год. Отношение аккумулированной энергии в подземных органах к запасу энергии в надземном приросте составляет 2,1, т.е. 67,2% от общего количества энергии прироста.

В влажные годы максимальное количество прироста энергии приходится на июнь в надземных органах, а в подземных – на май и июнь. Всего аккумулируется энергии с годичным приростом $47,1 * 10^9$ кал/га, а освобождается при минерализации $52,76 * 10^9$ кал/га, т.е. расход энергии превысил приход на $5,66 * 10^9$ кал/га. В сухие годы общий прирост энергии составил $46,08 * 10^9$ кал/га*год, а расход – $41,12 * 10^9$ кал/га. Приход превышает расход на $4,96 * 10^9$ кал/га. Степень обновления энергии подземных органов в эти годы равна 0,41, что составляет 41,1% от общего запаса в корнях. Степень обновления во влажные годы составила 0,4 или 40%, а в средние 0,39 (39%). Как видим, в экстремальных условиях степень обновления энергии увеличивается в подземных органах.

Таблица 2 – Динамика калорийности фитомассы белопопынно-типчакового сообщества Трансекта № 2

Климатические годы	Структурная единица фитомассы	Май	Июнь	Июль	Август	Сентябрь-октябрь
Средние	G	4206	4260	4283	4350	4394
	G ¹	4110	4160	4180	4186	4192
	D	3440	3490	3490	3490	3490
	L	3500	3498	3487	3460	3409
	R	3350	3380	3365	3460	3467
	V	2920	2540	2740	2760	2660
Влажные	G	4189	4200	4289	4390	4400
	G ¹	4090	4100	4166	4150	4180
	D	2991	3168	3200	3260	3300
	L	3001	3188	3198	3200	3270
	R	3360	3400	3403	3440	3500
	V	2880	2740	2800	2800	2680
Сухие	G	4190	4220	4230	4198	4170
	G ¹	4000	4064	4100	4110	4100
	D	3000	3110	3154	3190	3400
	L	3240	3100	3100	3184	3380
	R	3350	3350	3380	3400	3420
	V	2780	2540	2569	2340	2440

Типчаково-белопопынная ассоциация тоже характеризуется интенсивным процессом накопления и расходования энергии. За один средний год в надземной сфере аккумулируется $10,54 \cdot 10^9$ кал/га, а в подземной – $22,0 \cdot 10^9$ кал/га, что составляет в сумме $32,54 \cdot 10^9$ кал/га*год. Годичная аккумуляция энергии в надземной сфере превысила максимальный ее запас на $1,86 \cdot 10^9$ кал/га. Максимум накопления энергии в надземной части приходится на июнь, а в подземной на май и июнь. Освобождается энергия при минерализации подстилки и мертвых корней $21,42 \cdot 10^9$ кал/га*год. Приход превысил расход на $11,12 \cdot 10^9$ кал/га*год.

Отношение аккумулированной энергии в подземных органах к энергии в надземном приросте составило 2,09, или 67,6% от общего запаса энергии в приросте. Во влажные годы суммарный приход энергии составил $42,58 \cdot 10^9$ кал/га*год, а расход – $31,3 \cdot 10^9$ кал/га*год. Степень обновления энергии подземных органов в средние годы равна – 0,42; в влажные – 0,48; а в сухие – 0,49. Таким образом, и в этом сообществе в экстремальных сообществах обмен энергии в подземной сфере идет более интенсивно.

Интенсивность энергопродукционного процесса в камфоросово-чернопопынной ассоциации и горькопопынной ассоциациях идет достаточно активно. Здесь в средние климатические годы в надземной фитомассе аккумулируется $12,77 \cdot 10^9$ кал/га*год, а в подземной – $21,38 \cdot 10^9$ кал/га*год, что составило в сумме $34,15 \cdot 10^9$ кал/га в год. Количество энергии, запасенное за год в надземной сфере превышает ее максимальный запас (ЭРГ/ЭGmax) в 1,12 раза. Освободилось энергии при минерализации подстилки и мертвых корней $36,74 \cdot 10^9$ кал/га*год. Расход энергии в средний год превысил ее приход на $2,59 \cdot 10^9$ кал/га*год. Во влажные годы за один год в среднем приход энергии составил $48,24 \cdot 10^9$ кал/га, а расход $52,07 \cdot 10^9$ кал/га*год, т.е. наблюдается отрицательный баланс энергии $3,83 \cdot 10^9$ кал/га*год.

В сухие годы за один год баланс энергии также отрицательный. Прирост энергии за один год составляет $20,26 \cdot 10^9$ кал/га, а расход $24,65 \cdot 10^9$ кал/га. По-видимому, повышенный расход энергии связан с быстрой минерализацией тонких корешков в щелочной среде почвенного раствора. Степень обновления энергии в подземных органах в среднем составляет ($\Sigma PR/\Sigma R + \Sigma V$) 0,38 – 0,40. Значительное количество энергии фитомассы поступает при минерализации подстилки и мертвых корней в почву, а часть их подвергаются процессу гумификации и переходят в гумус.

Литература:

1. Ляпунов А.А. Методы изучения биологического круговорота в разных природных зонах. – М.: Мысль, 1978. – 72 с.
2. Титлянова А.А. Биологический круговорот азота и зольных элементов в травяных биогеоценозах. – Новосибирск: Наука, 1979. – 141 с.
3. Parton W.J., Singh J.S., Coleman D.C. A model of production and turnover of roots in shortgrass prairie. – J. Appl. Ecol., 1978. – 175 p.
4. Торнли Т.Г. Математические модели в физиологии растений – Киев: Наукова думка, 1981. – 158 с.
5. Hunt R., Stribley D.P., Read D.T. Root/shoot equilibria in Cranberry (*Vaccinium macrocarpon* Ait). – Ann. Bot., 1975. – 183 p.
6. Troughton A. Relationship between the root and shoot systems of grasses // In.: The belowground ecosystems: a synthesis of plant associated processes. – Range Sci. Dep. Sci. Ser. No. 26. Colorado State Univ., Fort Collins, 1977. – 192c.
7. Turner T.W. Studies of the mechanism of the physiological effects of certain mineral salts in altering the ratio of top growth in seed plants. – Amer. J. Bot., 1972. – 186 p.
8. Фартушина М.М. Экологическая оценка состояния экосистем Западно-Казахстанской области // «Экология и степное природопользование»: сборник научных трудов, посвященный 90-летию со дня образования Уральской опытной станции и 100-летию со дня рождения Башмакова Н.И. – Уральск, 2005. – С. 31-55.

Қайсағалиева Г.С., Фартушина М.М.

БАТЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚҰРҒАҚ ДАЛАЛАРЫНДАҒЫ ӨСІМДІК ҚАУЫМДАСТЫҚТАРЫНЫҢ ЭНЕРГИЯ ҚОРЫНЫҢ ДИНАМИКАСЫ

Мақалада антропогендік пресстелу және климаттық ақпараттардың дәрежесін ескере отырып, Қазақстанның Батыс аймағындағы құрғақ жазықтықтағы негізгі өсімдік қауымдастықтарында жинақталған энергияны анықтау туралы мәліметтер келтірілген. Техногенді күш дәрежесіне байланысты, әр бір зерттеу үлескісіне сипаттама берілген. Зерттеулер, құрғақ далаға тән, екі өсімдік қауымдастығында өткізілді.

Тірек сөздер: техногенді жүктеме, энергетикалық қор динамикасы, фитомасса, калориялық құрамы, трансект, биологиялық айналым.

Kaisagaliyeva G.S., Fartushina M.M.

DYNAMICS OF ENERGY RESERVES OF VEGETABLE COMMUNITIES OF DRY STEPS OF THE WESTERN KAZAKHSTAN

Abstract. The article presents the data on the determination of accumulated energy in the main plant communities of the dry steppes in the western region of Kazakhstan, taking into account the degree of anthropogenic press and climate data arranged by the years. A characteristic of each study area, depending on the degree of anthropogenic load is given. Studies were conducted in two of the most typical plant communities.

Keywords: man-caused load, energy reserve dynamics, phytomass, caloric content, transect, biological cycle. In the article the following terms were given.

УДК 595.775:599+598.2

Танитовский В.А. – зоолог, Уральская противочумная станция,

E-mail: pchum@mail.ru

Майканов Н.С. – кандидат медицинских наук,

Уральская противочумная станция,

E-mail: pchum@mail.ru

МАТЕРИАЛЫ ПО ФАУНЕ БЛОХ (*SIPHONAPTERA*) ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. Приводится перечень 65 видов блох, обнаруженных за период 1920-2017гг. включительно, на различных теплокровных животных, обитающих в Западно-Казахстанской области и их убежищах. Указываются основные прокормители этих эктопаразитов, встречи на других животных, распространение по территории области, а также (при наличии данных) средние индексы обилия блох на основных хозяевах.

Ключевые слова: блохи, видовой состав, распространение, численность, прокормители, индекс обилия, очаг чумы.

Среди насекомых блохи (отряд *Siphonaptera*) занимают особое место и представляют одну из наиболее значимых групп эктопаразитов теплокровных позвоночных (млекопитающих и птиц). Подобно другим кровососущим членистоногим, они являются биологическими переносчиками различных возбудителей болезней человека и животных. Важным аспектом медицинского и ветеринарного значения блох, является их роль в поддержании природных очагов зооантропонозных и зоонозных инфекций. Они способны передавать различные болезнетворные микроорганизмы, включая многие бактерии, риккетсии, вирусы, простейших, из которых в эпидемическом плане первостепенное значение имеет чума. При этом для чумного микроба блохи являются единственными естественными переносчиками. Знание видового состава блох, их распространения и численности является важной составляющей противоэпидемической готовности противочумной службы к возможным осложнениям в очагах этой инфекции. За длительный период существования Уральской противочумной станции (УПЧС), ее специалистами собран значительный материал по блохам, обитающих на территории Западно-Казахстанской области (ЗКО). Ежегодно около 50 тысяч этих эктопаразитов, снятых с различных теплокровных животных, исследуются лабораториями УПЧС на чуму и другие особо опасные инфекции. Большая часть насекомых определяется паразитологами до вида. Это позволяет иметь представление об их фаунистическом составе и распространении на рассматриваемой территории.

В данном сообщении приводится перечень в систематическом порядке 65 видов блох, обнаруженных на различных теплокровных животных (около 50 видов) и их убежищах на территории ЗКО с 20-х годов прошлого столетия по 2017 год включительно. Указываются основные прокормители этих эктопаразитов, встречи на других животных, распространение по территории области, а так же (при наличии данных) средние индексы обилия блох на основных хозяевах. Систематическое деление отряда блох дается по Иоффу [1].

По приуроченности к прокормителям, обусловленной специализацией к определенному кругу хозяев, всех блох можно разделить на пять основных групп, со следующим количеством видов паразитов в них: паразиты птиц – 6 видов, насекомоядных млекопитающих – 7 видов, грызунов – 42 вида, хищных млекопитающих – 9 видов, копытных – 1 вид.

В прилагаемой таблице №1 представлена информация по распределению блох разных видов в различных ландшафтно-климатических зонах области и их экспертная оценка численности. В то же время в ней опускаются соответствующие сведения для некоторых видов блох, по которым отсутствует достаточно информации.

Таблица 1 – Видовой состав и обилие блох теплокровных животных Западно-Казахстанской области (1920-2017 гг.)

№	Виды блох	Волго-Уральское междуречье - степь	Волго-Уральские пески	Пойма р. Урал (правобережная)	Пойма р. Урал (левобережная)	Урало-Уильское междуречье
1	2	3	4	5	6	7
1	<i>Pulex irritans</i>	●	●	●	●	●
2	<i>Echidnophaga oschanini</i>	-	-	-	+	+
3	<i>Echidnophaga popovi</i>	+	+	+	+	+
4	<i>Echidnophaga gallinacea</i>	+	+	+	+	+
5	<i>Ctenocephalides canis</i>	■	■	■	■	■
6	<i>Ctenocephalides felis</i>	■	■	■	■	■
7	<i>Ctenocephalides caprae</i>	●	+	●	●	●
8	<i>Xenopsylla magdalinae</i>	●	+	+	+	●
9	<i>Xenopsylla conformis</i>	-	●	+	+	+
10	<i>Xenopsylla skrjabini</i>	-	-	-	●	■
11	<i>Coptopsylla lamellifer</i>	-	●	-	-	+
12	<i>Chaetopsylla trichosa</i>	+	+	+	+	+
13	<i>Chaetopsylla globiceps</i>	+	+	+	+	+
14	<i>Chaetopsylla korobkovi</i>	+	+	+	+	+
15	<i>Paraceras flabellum</i>	+	+	+	+	+
16	<i>Paraceras melis</i>	+	+	+	+	+
17	<i>Oropsylla silantiewi</i>	+	-	-	-	-
18	<i>Oropsylla ilovaikii</i>	+	●	●	●	●
19	<i>Nosopsyllus mokrzeckyi</i>	■	●	■	■	●
20	<i>Nosopsyllus consimilis</i>	■	+	+	+	-
21	<i>Nosopsyllus fasciatus</i>	+	-	+	+	+
22	<i>Nosopsyllus laeviceps</i>	●	■	■	■	●
23	<i>Citellophilus tesquorum</i>	■	+	+	+	■
24	<i>Amalareus penicilliger</i>	-	-	+	+	-
25	<i>Megabothris walkeri</i>	-	-	+	+	-
26	<i>Megabothris turbidus</i>	-	-	+	+	-
27	<i>Ceratophyllus borealis</i>	+	?	?	?	?
28	<i>Ceratophyllus styx</i>	●	+	●	●	+
29	<i>Ceratophyllus gallinaegallinae</i>	+	?	?	?	?
30	<i>Ceratophyllus gallinae tribulis</i>	+	?	?	?	?
31	<i>Ceratophyllus fringillae</i>	+	?	?	?	?
32	<i>Frontopsylla semura</i>	■	+	+	+	■
33	<i>Frontopsylla frontalis</i>	●	●	+	+	●

34	<i>Frontopsylla elata</i>	-	-	-	+	+
35	<i>Ophthalmopsylla volgensis</i>	●	+	+	+	●
36	<i>Ophthalmopsylla kasakiensis</i>	+	+	+	+	+
37	<i>Mesopsylla hebes</i>	+	+	+	+	●
38	<i>Mesopsylla lenis</i>	+	+	+	+	+
39	<i>Mesopsylla tuschkan</i>	+	+	+	+	+
40	<i>Leptopsylla segnis</i>	+	+	+	+	+
41	<i>Leptopsylla taschenbergi</i>	-	-	+	+	-
42	<i>Leptopsylla bidentata</i>	-	-	+	+	-
43	<i>Amphipsylla rossica</i>	●	●	●	●	●
44	<i>Amphipsylla prima</i>	+	+	+	+	+
45	<i>Amphipsylla schelkovnicovi</i>	+	+	+	+	+
46	<i>Amphipsylla kalabukhovi</i>	+	+	+	+	+
47	<i>Ctenophthalmus wagneri</i>	+	-	■	■	+
48	<i>Ctenophthalmus pollex</i>	+	●	+	+	+
49	<i>Ctenophthalmus breviatus</i>	●	●	●	●	●
50	<i>Ctenophthalmus dolichus</i>	-	+	-	+	+
51	<i>Ctenophthalmus uralospalacis</i>	-	-	-	-	+
52	<i>Ctenophthalmus orientalis</i>	+	-	+	+	+
53	<i>Ctenophthalmus secundus</i>	+	+	-	-	+
54	<i>Doratopsylla birulai</i>	-	-	+	+	+
55	<i>Rhadinopsylla cedestis</i>	-	+	-	+	+
56	<i>Rhadinopsylla bivirgis</i>	-	+	-	+	+
57	<i>Rhadinopsylla ukrainica</i>	-	-	-	+	+
58	<i>Neopsylla setosa</i>	■	+	+	+	■
59	<i>Hystrihopsylla talpae</i>	+	-	+	+	+
60	<i>Stenoponia ivanovi</i>	+	-	+	+	+
61	<i>Ischnopsyllus hexactenus</i>	+	+	+	+	+
62	<i>Ischnopsyllus obscurus</i>	+	+	+	+	+
63	<i>Ischnopsyllus intermedius</i>	+	+	+	+	?
64	<i>Ischnopsyllus penropolitanus</i>	+	+	+	+	+
65	<i>Palaeopsylla soricis starki</i>	-	-	-	+	+

■ – вид обычен, ● – вид малочисленен, + - вид редок, - - вид отсутствует.

1. *Pulex irritans* L., 1758. Блоха хищных млекопитающих и человека. Распространена повсеместно по области. Сборы *P. irritans* осуществлены с волков, лисиц, корсаков, барсуков, енотовидных собак, куных, зайцев-русаков, мышевидных грызунов, а так же с собак, домашних кошек и из жилищ человека. В природе эти блохи чаще встречается на хищных млекопитающих семейства *Canidae*: волк, лиса, корсак. На этих животных индексы обилия эктопаразитов колеблются от нескольких десятков до сотни и выше. По нашим данным с одного волка, с которого снято в сумме 110 блох, 82 паразита (75,0%) были представлены *P. Irritans*[2]. Из 528 блох обнаруженных на четырех лисицах, 510 оказались *P. irritans*(97,0% от общего количества)[3]. Средний индекс обилия (ин. об.) блох этого вида составил 128. Наиболее высокие показатели зараженности жилья человека паразитами наблюдаются в Оленты-Уильском междуречье (в Срымском и Каратобинском районах). Там около 60,0% населенных пунктов заражены этими паразитами. Средний индекс обилия блох на 100 м² колеблется от 1,5 до 10,0 и иногда выше при 50,0 - 60,0% зараженности объектов. Способна передавать микробы чумы.

2. *Echidnophaga oschanini* Wagn., 1929. Паразит большой песчанки. Малочисленна. Встречается в теплое время года в очесах большой и краснохвостой песчанок. Является «стационарным» эктопаразитом, надолго прикрепляясь к коже хозяина. Встречается в местах обитания большой песчанки – в южной части Урало-Уильского междуречья. Индексы обилия блох на грызунах обычно не превышают 0,05[4; 5].

3. *Echidnophaga popovi* Ioff et Arg., 1934. Встречается редко. Предпочитает паразитировать на хищных млекопитающих, так как основная часть блохвстречена в сборах эктопаразитов с лисиц, корсаков, барсуков. Единичные экземпляры насекомых сняты с желтых сусликов и добыты из нор степного хорька. Распространена по всей территории области.

4. *Echidnophaga gallinacean* Westwood, 1875. Редкая блоха. Основной хозяин – ушастый еж. Встречается на юге области – Бокеординском, Жангалинском, Акжайкском и Каратобинском районах.

5. *Ctenocephalides canis* Curt., 1826. Блохасобаки. Широко распространенный синантропный вид. Обычна на собаках, на которой, в благоприятные годы, обилие паразитов может достигать до сотни особей, при 95,0% доминирования. Часто встречается в жилье человека, занимая третье место по численности среди синантропных блох. Средний индекс обилия паразитов на 100 м² колеблется от 0,1 до 5,0. Более многочисленна в северной части области. Встречи этих блох не редки на диких хищных млекопитающих. Блохи собраны с волков (инд. об. – 12,0, при инд. доминирования – 11,0%), лисиц (инд. об. – 5,0; индекс домин. – 0,3%), корсаков, зайцев-русаков [3].

6. *Ctenocephalides felis* Bouche, 1835. Блохадомашнейкошки. Обычна в жилье человека. Распространена повсеместно. *C. felis* встречается на кошках (средний индекс обилия составляет 10-30 имаго, при 99,0% доминирования) и в жилищах человека, где по частоте встреч и количеству превосходит *C. canis*. Средний индекс обилия на 100м² жилья колеблется от 0,2 до 10,0 при 20,0% зараженности объектов. Отмечено нападение блох на собак и крупный рогатый скот. В природе немногочисленна. Встречи этих паразитов были зарегистрированы на лисицах, хорьках, домовых мышах, в гнездах малого суслика.

7. *Ctenocephalides caprae* Ioff., 1953. Паразиткоз. Впервые обнаружена на территории ЗКО в 2006 году в Акжайкском районе. Собрана с коз и добыта на клеевые листы, установленные в загонах для мелкого рогатого скота. На юге и в центральной части области обычна. Выборочный сбор блох с коз показал их значительную зараженность – от нескольких десятков до сотни паразитов на одном животном. По данным учета клеевыми листами (в поселке Сарман - юг Акжайкского района) индекс обилия блох на 100м² площади кошары составил 130 имаго. Пик численности приходится на период с середины лета по сентябрь[6]. Наблюдаются подъемы и спады численности блох по годам. На севере области блоха пока не обнаружена. Эти блохи могут быть потенциальными переносчиками *Brucella melitensis*, *B. abortus*.

8. *Xenopsylla magdalinae* Ioff., 1935. Паразит обыкновенной слепушонки, с которой сделаны основные сборы. Встречается по всей территории области. Весьма малочисленна и встречается редко. Средний индекс обилия блох на слепушонке не превышает 0,01. Кроме этого, единичные экземпляры эктопаразитов собраны с малых сусликов и из их нор, с гребенщиковых песчанок и хомячков Эверсманна.

9. *Xenopsylla conformis* Wagn., 1903. Распространена в Волго-Уральских песках и других местах, где присутствуют песчаные почвы. Численность блох возрастает с севера на юг. Паразитирование отмечено на млекопитающих 10-ти

видов. Основными хозяевами являются полуденная и гребенщикова песчанки. Спорадически встречается в пойме р. Урал и других местах, где обитают гребенщикова, полуденная и большая песчанка. Имеются сборы из нор и гнезд этих грызунов. Средний индекс обилия блох на песчанках обычно не превышают 0,05 при 3,0% доминирования. В последние годы, в связи с потеплением климата, наблюдается тенденция на увеличение численность блох этого вида. В период эпизоотий чумы активно участвует в распространении микробов среди грызунов.

10. *Xenopsylla skrjabini* Ioff, 1927. Паразит большой песчанки. Многочисленна в местах обитания этого грызуна. Средний индекс обилия блох на одном зверьке составляет 10 – 12 имаго, при 95,0% доминирования. На отдельных песчанках максимальный показатель иногда достигает 100 паразитов и выше. Встречена на многих млекопитающих (около 20 видов) контактирующих с норами песчанок. В последние годы, в связи с естественной депрессией численности большой песчанки и проведением ежегодных масштабных мероприятий по дезинсекции нор этих грызунов, численность блох существенно снизилась. Однако она способна в благоприятные годы быстро восстанавливать численность. В поселениях больших песчанок является основным переносчиком чумы[4; 5].

11. *Coptopsylla lamellifer dubinini* Ioff, 1950. Осенне-зимняя блоха песчанок. Чаще встречается в норах и гнездах грызунов, чем в их шерсти. Распространена преимущественно в Волго-Уральских песках, хотя встречается в пойме р. Урал и других местах, где обитают гребенщикова, полуденная и большая песчанка. Блохи активны поздней осенью и зимой. В некоторые годы бывает многочисленна. Средний индекс обилия эктопаразитов в шерсти грызунов составляет около 0,5. Отмечена на мохноногом тушканчике, сером хомячке и других грызунах.

12. *Chaetopsylla trichosa* Koh., 1903. Паразит барсука. Встречается редко. Единичные экземпляры этих блох собраны с барсука, лисицы, енотовидной собаки и зайца-русака. Распространена по всей территории области.

13. *Chaetopsylla globiceps* Tasch., 1880. Блоха лисицы. Распространена повсеместно. Немногочисленна. Встречается более часто, чем предыдущий вид, и многочисленнее, особенно в пойме Урала. Имеются сборы с волков (инд. об. – 4,0; инд. дом. – 3,6%), лисиц (инд. об. – 1,0; инд. дом. – 0,6%), корсаков, хорьков, ласок и зайцев-русаков.

14. *Chaetopsylla korobkovi* Tifl. et Kolpakova, 1936. Паразит лисиц. Редкий вид. Распространена по всей области. В 2008 году одна блоха снята с лисицы, сбитой машиной на автострате Уральск – Атырау (Акжайыкский район).

15. *Paraceras flabellum* Wagn., 1916. Блоха барсука. Малочисленный вид. В 2001 году впервые на территории области на левобережье реки Урал (Срымский район) четыре блохи этого вида сняты с двух лисиц (индекс обилия – 2,0). Позже – в 2008 и 2009 годах два эктопаразита были счесаны с волка (левобережная часть Акжайыкского района) и с лисицы (правобережная часть того же района). Средний индекс доминирования *P. flabellum*, среди собранных с этих млекопитающих паразитов, составил 3,0%[7]. Предположительно распространена по всей области.

16. *Paraceras melis* Curt., 1832. Блоха барсука. Редкий вид. Имеются немногочисленные сборы блох с барсука и лисицы.

17. *Oropsylla silantiewi* Wagn., 1898. Блохасурков. В настоящее время отмечена в северной части области Волго-Уральского междуречья (Теректинский и Зеленовский районы), где есть остаточные поселения степного сурка – байбака. Немногочисленна, как и ее основной хозяин - сурок. На других животных эта блоха не обнаружена.

18. *Oropsylla ilovaiskii* Wagn. etloff, 1926. Паразит желтого суслика. Широко распространенный вид. Кроме желтого, встречается на большом и малом сусликах, а так же иногда на гребенщиковой и полуденной песчанках и в их норах. Зарегистрированы единичные находки на хомячке Эверсмanna, большом тушканчике, степном хорьке, барсуке. Средний индекс обилия блох на желтом суслике обычно составляет 3,0 – 5,0 имаго, при 70,0% доминирования.

19. *Nosopsyllus mokrzeckyi* Wagn., 1916. Широко распространенный вид. Является паразитом домово́й мыши. Но встречается практически на всех мышевидных грызунах, включая водяных полевок, хомяков. Кроме этого, единично отмечена на полуденных и гребенщико́вых песчанках, на малых сусликах и в их норах, на тушканчиках, различных землеройках, степных хорьках, лисицах и в жилищах человека. Средний индекс обилия *N. mokrzeckyi* на домово́й мыши составляет 0,3, при 97,0% доминирования.

20. *Nosopsyllus consimilis* Wagn., 1898. Паразит полевок и других мышевидных грызунов. Немногочисленна. Распространена в северной части области, главным образом, в пойме Урала, где нами собрана с лесных мышей, обыкновенных, рыжих и водяных полевок, обыкновенных хомяков. Единично отмечена на степном хорьке и обыкновенной бурозубке, а также на малом суслике и в его гнездах. Средний индекс обилия блох на полевках составляет 0,06 при индексе доминирования равном 10,0%.

21. *Nosopsyllus fasciatus* Bosc., 1801. Блохасеройкрысы. Редкий вид. 1 самка и 2 самца блох этого вида сняты с серых крыс, отловленных в г.Уральске в середине 50-х годов прошлого века[8].

22. *Nosopsyllus laeviceps* Wagn., 1908. Многочисленна. Основными хозяевами являются гребенщико́вая и полуденная песчанки. В небольших количествах встречается на большой песчанке. Широко распространена на всей песчаной территории области, а так же в пойме р. Урал, полупустынных и пустынных районах, где обитают гребенщико́вая и большая песчанки. Индексы обилия блох на гребенщико́вой песчанке в среднем составляют 4-5 имаго при 95,0% доминирования. Встречена на 21 виде животных: малом и желтом сусликах, различных тушканчиках, мышевидных грызунах, хомячках, зайцах, мелких хищниках (куньих), домашних кошках и др. В Волго-Уральских песках является основным переносчиком чумы. По данным УПЧС, в период эпизоотий, в этом очаге около 80,0% культур чумы от эктопаразитов выделяется от *N. laeviceps*.

23. *Citellophilus tesguorum transvolgensis* Ioff, 1936. Основным хозяином блох является малый суслик. Многочисленный и широко распространенный вид. Встречается на всей территории области. Наибольшая численность взрослых насекомых наблюдается в июне. В это время средний индекс обилия блох на одном суслике составляет 1,5-2,0 при 80,0% доминирования. Паразитирование отмечено на 20 видах животных. Кроме малого суслика, обычны сборы блох с больших и желтых сусликов, гребенщико́вых и полуденных песчанок, тушканчиков, мышевидных грызунов, хомяков, водяных полевок, пищух, мелких хищников (степной хорь) и из их нор. Единичные находки отмечены так же на лисицах, землеройках, в норах ласточек, жилище человека. Блоха этого вида является активным переносчиком чумы. Во время эпизоотий, среди переносчиков, не менее 80,0% культур этой инфекции выделяются от блох *C. tesguorum*.

24. *Amalaraeus penicilliger* Gr., 1852. Паразит лесных полевок и других мышевидных грызунов. В пределах области встречается в северной части поймы р. Урал. Редкий вид. Чаще ее можно обнаружить на рыжих полевках. Единичные сборы произведены с водяных полевок, лесных мышей, хомяков, бурозубок, а

также с малых сусликов. В последние годы наметилась тенденция снижения численности этих насекомых.

25. *Megabothris walker* Roths., 1902. Малочисленный вид. Обитает, главным образом, в северной части поймы реки Урал и реже в прилегающих участках полупустыни. Более многочисленна на водяной полевке (средний инд. об. – 0,04) и в ее гнездах. Имеются сборы с обыкновенных полевков, лесных мышей, серых крыс (из открытых биотопов поймы), хомяков, малых сусликов, хорьков и бурозубок. В последнее время наблюдается снижение численности этого вида.

26. *Megabothris turbidus* Roths., 1909. Паразит лесных мышей и полевков. Отмечена только в северной части поймы Урала. Малочисленна, но встречается чаще, чем *M. walkeri*. Сборы сделаны с водяных полевков и из их гнезд, с рыжих и обыкновенных полевков, лесных и домовых мышей, хомяков, больших сусликов и мелких хищников (степной хорь). Средний индекс обилия блох составляет: на водяной полевке - 1,4, на рыжей полевке – 0,4, на лесной мыши – 0,04. При этом индекс доминирования варьирует в пределах 17,0 - 42,0%.

27. *Ceratophyllus borealis* Roths., 1907. Птичья блоха. Единственный экземпляр (самка) добыт из наземного гнезда неизвестной птицы в степи - 0,5 км южнее пос. Кушум Зеленовского района в мае 1960 года [8].

28. *Ceratophyllus styx* Roths., 1900. Блоха береговой ласточки. Имеются сборы с ласточек и их нор из различных районов области (Жангалинского, Акжайкского). На своем хозяине и в его убежищах – вид обычен. Встречается на всей территории области.

29. *Ceratophyllus gallinae gallinae* Sch., 1803. Птичьяблоха. Сбор осуществлен Водяницким В. А. в 1962 году с обыкновенного скворца в Чапаевском районе (в настоящее время – Акжайкский) [8].

30. *Ceratophyllus gallinae tribulis* Jord., 1926. Птичьяблоха. Единственный сбор произведен Федосенко А.К.(один самец) с малой мухоловки в октябре 1958 года в Фурмановском районе (в настоящее время – Казталовский) [8].

31. *Ceratophyllus fringillae* Walk., 1856. Птичьяблоха. Сбор произведен Федосенко А.К.(две самки) в июне 1958 года из гнезда скворца обыкновенного в Фурмановском районе (ныне Казталовский) [8].

32. *Frontopsylla semura* Wagn.et Ioff, 1926. Блоха малого суслика. Относительно других видов блох этого грызуна немногочисленна. Встречается на территории области повсеместно. Наибольшая активность приходится на ранневесенний период (март, апрель). Средний индекс обилия составляет 0,6 при 15,0% доминирования. В отдельные годы численность блох может существенно возрастать. Кроме сусликов встречена на многих видах животных (19 видов): тушканчиках, песчанках, мышевидных грызунах, водяных полевках, пищухах, хорьках, ласках и их убежищах.

33. *Frontopsylla frontalis alatau* Fed., 1946. Паразиткаменки-плясуны. Широко распространен в регионе, хотя и немногочислен. Чаще встречается на юге области, особенно в песках. Ежегодно весной (март – апрель) эти блохи счесываются с мигрирующих каменок-плясуний, а так же добываются из нор грызунов (желтого и малого сусликов, гребенщиковой и большой песчанок), используемых птицами для устройства своих гнезд. Средний индекс обилия блох на каменках составляет 2,7 при 69,0% встречаемости. Максимально с одной птицы было снято 54 паразита. В норах каменок-плясуний численность блох в среднем насчитывает около 200 особей.

34. *Frontopsylla elata* J. et R., 1915. Паразит полевков и других мышевидных грызунов. Очень редкий вид. До настоящего времени добыто всего два экземпляра блох этого вида. На территории области впервые обнаружена в июле

2007 года - одна самка счесана с 24 лесных мышей (индекс обилия – 0,04), добытых возле поселка Константиновка Чингирлауского района. Вторым экземпляром снят с группового очеса 12 малых сусликов (инд. об. – 0,08) в июне 2012 г. возле точки Кузентай Срымского района, расположенного 150 км. западнее от места первой находки[9].

35. *Ophthalmopsylla volgensis* Wagn. et Ioff, 1926. Блоха тушканчиков. Гнездовой паразит. Распространена по всей территории области. Встречается чаще в полупустынно-степных ландшафтах, чем в песках. Немногочисленна. Имеются сборы с различных видов тушканчиков, малых сусликов, гребенщиковых и полуденных песчанок и из их нор, с пищух, хомячков Эверсмана, водяных полевок и домовых мышей. Средний индекс обилия блох на тушканчиках обычно не превышает 0,03.

36. *Ophthalmopsylla kasakiensis* Ioff, 1927. Паразит мохноногого тушканчика. Обитает в Волго-Уральских песках. Малочисленна и встречается реже, чем предыдущий вид. Кроме мохноногого тушканчика и их убежищ, сборы блох имеются с гребенщиковых и полуденных песчанок, малых сусликов и из их нор, а так же с серых хомячков и домовых мышей. Средний индекс обилия блох на тушканчике составляет 0,01.

37. *Mesopsylla hebes* J. et R., 1915. Блоха тушканчиков. Широко распространена на всей территории области. Чаще встречается на большом тушканчике. Средний индекс обилия равен 1,0. Наши сборы осуществлены так же с малых и мохноногих тушканчиков, тарбаганчиков, малых и желтых сусликов, гребенщиковых и полуденных песчанок и из их нор, хомячков, лесных мышей, слепушонок, хорьков, ласок и др. (всего – 20 видов). Известны находки блох на кошках и в жилье человека.

38. *Mesopsylla lenis* J. et R., 1915. Паразит тушканчиков. Блоха распространена в основном в южных районах области. Малочисленна и редка. Имеются сборы с различных видов млекопитающих: малых, мохноногих и больших тушканчиков, емуранчиков, малых сусликов и из их нор, хомячков Эверсмана, степных пеструшек и из нор гребенщиковых и полуденных песчанок. Средний индекс обилия блох на тушканчиках составляет 0,2.

39. *Mesopsylla tuschkan* Wagn. et Ioff, 1926. Блоха тушканчиков. Так же малочисленна, как и предыдущий вид. Имеются сборы с малых, больших, толстохвостых и мохноногих тушканчиков, тарбаганчиков, емуранчиков, гребенщиковых песчанок, малых сусликов и из их убежищ, хомячков, мышевидных грызунов, водяных полевок, хорьков, лисиц. Средний индекс обилия блох на тушканчике равен 0,3.

40. *Leptopsylla segnis* Schon., 1811. Паразит домовых мышей. Широко распространена, хотя и малочисленна. Сборы сделаны с домовых мышей (средний инд. об. – 0,03; инд. дом. – 9,0%), лесной мыши, рыжей, обыкновенной и водяной полевки, хомячков, малого суслика, большой песчанки, бурузубок, степного хорька. Нередко добывается в населенных пунктах.

41. *Leptopsylla taschenbergi* Wagn., 1808. Блоха лесных мышевидных грызунов. Малочисленна. Встречается на севере области в пойменных стациях р. Урал. Паразитирование отмечено на пяти видах грызунов. Большая часть блох снята с рыжей полевки (73,0% сборов), при этом средний индекс обилия составляет 0,05 при 5,0% доминирования. В меньших количествах встречена на лесной и домовой мышках, обыкновенной полевке и обыкновенной бурузубке.

42. *Leptopsylla bidentata* Kol., 1890. Паразит лесных полевок и других мелких лесных зверьков. В области обитает в северной части поймы Урала. Малочисленна, хотя встречается чаще, чем *L. taschenbergi*. Наибольшая активность приурочена к осенне-зимнему периоду. Имеются сборы с рыжих,

обыкновенных и водяных полевков, полевков-экономок, лесных мышей и землероек. Предпочитает паразитировать на рыжей и обыкновенной полевке (70,0% сборов). Средний индекс обилия блох на этих грызунах составляет 0,03 при индексе доминирования равном 3,0%.

43. *Amphipsylla rossica* Wagn., 1912. Блоха обыкновенной полевки, но часто встречается на других мелких животных и в их убежищах. Широко распространена по всей области. Обычна, хотя и не многочисленна. Сборы сделаны с различных видов теплокровных животных: полевков, сусликов, песчанок, тушканчиков, мышей, зайцев, пищух, хомяков, землероек и наземных хищников. Средний индекс обилия блох на основном прокормителе равен 0,3, при 60,0% доминирования.

44. *Amphipsylla prima* Wagn., 1929. Паразит степной пеструшки и других полевков. Встречается на всей территории области, но чаще - в песчаных районах Волго-Уральского междуречья. Малочисленна и редка. Имеются сборы с пеструшек, обыкновенных и общественных полевков и их гнезд, серых хомячков, гребенчиковых песчанок и их нор, малых и желтых сусликов, мохноногих тушканчиков, ласок. Единичные находки блох этого вида отмечены на пищухах и лисицах. Средний индекс обилия на пеструшках и других полевках составляет 0,02.

45. *Amphipsylla schelkovnicovi* Wagn., 1908. Паразит серого хомячка. Встречается, в основном, в тех же районах, что и предыдущий вид. Также малочисленна и редка. Имеются сборы с серых хомячков и хомячка Эверсмanna, степных пеструшек, домовых мышей, малых песчанок и их гнезд. Средний индекс обилия блох на сером хомячке равен 0,1.

46. *Amphipsylla kalabukhovi* Ioff et Tifl., 1939. Блоха хомячка Эверсмanna. Встречается редко. Сборы произведены с хомячков Эверсмanna и серых хомячков, из нор гребенчиковых и полуденных песчанок и одна находка - с зайца русака. Средний индекс обилия блох на хомячках составляет 0,05.

47. *Ctenophthalmus wagneri* Tifl., 1927. Является паразитом полевков (обыкновенная, рыжая, водяная). Встречается, главным образом, в северной части поймы р. Урал и в прилегающих пойменных участках ее притоков (Чеган, Деркул и др.). В этих местах она наиболее многочисленна - индекс доминирования среди всей фауны *Siphonaptera* составляет 50,0%. Круг хозяев широк - 17 видов. Кроме полевков, *Ct. wagneri* встречается на лесной, желтогорлой и домовый мышах, мышше-малютке, степной мышовке, обыкновенном хомяке, серой крысе, различных видах землероек, малом суслике, степном хорьке и др. Средний индекс блох на обыкновенной полевке равен 0,3, на рыжей полевке - 0,5, на водяной полевке - 1,8. В поймах других степных рек, не связанных с Уралом (Малый и Большой Узени, Кушум, Оленты, Калдыгайты), встречается редко.

48. *Ctenophthalmus pollex* Wagn et Ioff, 1926. Приурочена, в основном, к песчаным районам области (Волго-Уральские пески и др.). Поликсенный вид - паразитирует на многих видах грызунов и других млекопитающих, обитающих в песках (гребенчиковая и полуденная песчанки, желтый суслик, серый хомячок и др.). Чаще встречается в убежищах грызунов, чем в их шерсти. Немногочисленна. Средний индекс обилия блох на грызунах составляет 0,1.

49. *Ctenophthalmus brevatus* Wagn et Ioff, 1926. Блоха широко распространена в полупустынной и степной частях области. Ареал ее на юге соприкасается с ареалом предыдущего вида. Считается блохой малого суслика, хотя паразитирует на многих видах млекопитающих: гребенчиковой песчанке, водяной, обыкновенной и общественной полевках, лесной, домовый мышах, малой белозубке и др. (около 20 видов). В отдельные годы (обычно влажные) бывает многочисленной. Средний индекс обилия блох на малом суслике равен 0,1.

50. *Ctenophthalmus dolichus* Rohs., 1913. Блоха песчанок. Редкий вид. Чаще паразитирует на гребенщиковой песчанке в Волго-Уральских песках, реже – в полупустынных и пустынных районах области, в пределах распространения гребенщиковой, большой и краснохвостой песчанок. Средний индекс обилия на грызунах равен 0,04.

51. *Ctenophthalmus uralospalacis* Tifl. et Ussov, 1939. Специфический паразит гигантского слепыша. Малочисленен. Встречается на левобережье р. Урал в пределах ареала этого грызуна (Оленты-Уильское междуречье - Срымский и Каратобинский районы). Средний индекс обилия блох на зверьках составляет 2,0 – 3,0 при 95,0% доминировании.

52. *Ctenophthalmus orientalis* Wagn., 1898. Блоха различных видов мышевидных грызунов. Очень редкий вид. Основной ареал находится на севере области и связан с пойменными станциями р. Урал и его притоков. Имеет широкий круг хозяев (поликсенный вид). Встречается на обыкновенных полевках, лесных мышах, обыкновенном хомяке, хомячке Эверсмана, пищухах и др. В последние годы численность этих паразитов значительно сократилась и практически перестала встречаться в очесах грызунов.

53. *Ctenophthalmus secundus* Wagn., 1916. Паразит общественной полевки. В середине 20-го века была редка. Но в последние годы, в связи с ростом численности и расширением ареала общественной полевки, численность блох возросла. В настоящее время она стала обычной на западе области – Жанибекском, Бокейордынском и Казталовском районах. Кроме общественной полевки, *C. secundus* встречается на обыкновенной полевке, домовой и лесной мышах, малой белозубке. Индекс обилия блох на грызунах варьирует от 0,01 до 0,6.

54. *Doratomyssa birulai* Ioff, 1927. Блоха землероек. Очень редкий вид. Встречается исключительно на севере области в пойме Урала и его притоков. Немногочисленные сборы блох осуществлены с обыкновенных и малых бурозубок, рыжей полевки добытых в осенний период. Средний индекс обилия эктопаразитов на землеройках составляет 0,01.

55. *Rhadinopsylla cedestis* Roths., 1913. Зимний паразит песчанок. Встречается очень редко. Отмечена в песчаной зоне Волго-Уральского междуречья, а так же в местах обитания большой песчанки (пустынная часть территории Урало-Уильского междуречья). Единичные сборы блох произведены с гребенщикowych, полуденных песчанок, больших песчанок и их убежищ, с серых хомячков, мохноногих тушканчиков, домовых мышей, из гнезд степных пеструшек, с ласок. Средний индекс обилия блох на гребенщиковой песчанке равен 0,05, на большой песчанке – 0,02.

56. *Rhadinopsylla bivirgis* Roths., 1913. Зимний паразит песчанок. Редка и малочисленна. Распространено там же, где и предыдущий вид. Имеются единичные находки с гребенщикowych и полуденных песчанок, с домовых мышей и обыкновенных полевков. В последнее десятилетие в Волго-Уральских песках практически не встречается. В то же время стала чаще попадаться в очесах большой и гребенщиковой песчанок в местах их совместного обитания (пустынная часть территории Урало-Уильского междуречья).

57. *Rhadinopsylla ukrainica* Ioff, 1940. Блоха песчанок. Редкий вид. Встречается на юге области - в местах совместного обитания большой, краснохвостой и гребенщиковой песчанок (пустынная часть территории Урало-Уильского междуречья). Единичные сборы блох произведены с больших, краснохвостых и гребенщикowych песчанок, а так же с общественных полевков. Средний индекс обилия эктопаразитов на грызунах не превышает 0,01.

58. *Neopsylla setosa* Wagn., 1898. Блоха сусликов. Широко распространена и многочисленна. Основными прокормителями являются малый, большой и

желтый суслики. Более высокая численность блох приходится на весенний период – апрель, май. В это время свыше половины всех блох, паразитирующих на малом суслике (64,0%) составляет этот вид. Средний индекс обилия паразитов на этом грызуне равен 3,0. Нередки встречи на других грызунах: песчанках, тушканчиках, мышевидных грызунах, на хомяках, водяных полевках, землеройках, хорьках и в их убежищах (около 15 видов). Единичные находки блох этого вида отмечены в норах чеканов и жилищах человека.

59. *Hystrihopsylla talpae* Curt., 1826. Паразит полевков и других мышевидных грызунов. Малочисленный и редкий вид. Встречается на севере области, в пойменных стациях реки Урал и его притоков. Небольшие сборы этих блох произведены с водяных и обыкновенных полевков, хомяков, лесных и домовых мышей, обыкновенной бурозубки и белозубки малой. Кроме этого, единичные находки паразитов известны с гребенщиковых песчанок и обыкновенных полевков из Срымского района. Средний индекс обилия блох на обыкновенной и рыжей полевках равен 0,01, при 1,0% доминирования.

60. *Stenoponia ivanovi* Ioff et Tifl., 1933. Зимний паразит полевков. Малочисленна и редка. Встречается в основном в северной части области. Имеются единичные сборы с гребенщиковых песчанок, серых хомячков и обыкновенных полевков - из Жаныбекского и Казталовского районов (Волго-Уральское междуречье), а так же с обыкновенных полевков и лесных мышей - из Срымского района (Урало-Уильское междуречье).

61. *Ischnopsyllus hexactenus* Kol., 1857. Блоха летучих мышей, преимущественно ушана. Впервые обнаружена на территории области в середине 50-х годов прошлого века [8]. В 2007 году две блохи этого вида (самец и самка) сняты с поздних кожанов, добытых в точке Агалык Каратобинского района. Индекс обилия эктопаразитов на летучих мышах составил 0,3 при 14,0% доминирования[10].

62. *Ischnopsyllus obscurus* Wagn., 1898. Паразит летучих мышей. Чаше встречается на кожаных. По литературным данным блоха отмечена в 20-х годах прошлого века в Жангалинском районе на кожане двуцветном [8].

63. *Ischnopsyllus intermedius* Roths., 1898. Блохалетучихмышей. Как и предыдущий вид, предпочитает паразитировать на кожаных, в частности на позднем кожане. Единственный экземпляр (одна самка) снят в 50-х годах 20-го века с позднего кожанана из пос. Калмыково (в настоящее время п. Тайпак) [8].

64. *Ischnopsyllus penropolitanus* Wagn., 1898. Блохалетучихмышей. Впервые на территории ЗКО в 2007 году блохи этого вида (9 экземпляров) сняты с поздних кожанов, добытых в точке Агалык Каратобинского района. Средний индекс обилия эктопаразитов на летучих мышах был равен 1,2 при 64,0% доминирования[10].

65. *Palaeopsylla soricis starki* Wagn. 1930. Блохаземлероек. Очень редкий вид. На территории Западно-Казахстанской области впервые добыта в 2001 г. в левобережной пойме р. Урал (Чингирлауский район – северо-восточная часть ЗКО). Единичные сборы блох осуществлены с лесной мыши, с рыжей и обыкновенной полевков, бурозубки обыкновенной[11].

Настоящий список блох теплокровных животных Западно-Казахстанской области не является окончательным. Надо полагать, что со временем он пополнится новыми видами, так как слабо изучена паразитофауна птиц, летучих мышей, крупных млекопитающих. Кроме этого, общее потепление климата, меняет условиями существования животных способствует вселению млекопитающих и птиц из других областей Казахстана и приграничных территорий Российской Федерации. Наблюдается и обратный процесс – сокращение численности некоторых животных (малого суслика, водяной

полевки, серой крысы), а так же отдельных видов блох, в частности мышевидных грызунов (*A. penicilliger*, *M. walkeri*, *S. Ivanovi* и др.).

Литература:

1. Иоффи И.Г., Микулин М. А., Скалон О. И. *Определитель блох Средней Азии и Казахстана*. – М., Медицина, 1965. – 370 с.
2. Абирова И.М., Майканов Н.С., Шалменов М.Ш., Поскребышева А.Н. Роль волков (*Canis lupus* L., 1758) в эпизоотологии и эпидемиологии природно-очаговых инфекций и гельминтозов в Западно-Казахстанской области // *Наука и образование*. – Уральск, 2010. – № 2 (19). – С. 111–114.
3. Майканов Н.С., Шамарова Г.М., Нургожина А.К. Эктопаразиты хищных млекопитающих (*Carnifora*) и их эпизоотическое значение // *Материалы республ. науч.- практ. конференции*. – Орал, 2009. – С. 193 – 198.
4. Майканов Н.С. Фауна эктопаразитов млекопитающих в Зауральском степном очаге чумы // *Карантинные и зоонозные инфекции в Казахстане*. – 2009. – Выпуск 19-20. – С. 58-64.
5. Танитовский В.А., Бидашко Ф.Г., Гражданов А.К. Видовой состав и сезонная динамика численности блох большой песчанки в Северо-Западной части ареала этого грызуна // *Карантинные и зоонозные инфекции в Казахстане*. – 2002. – Вып. 6. – С. 94–97.
6. Танитовский В.А., Майканов Н.С., Гражданов А.К. и др. Обнаружение блохи *Stenopsylla decaenae* (Wagn., 1953) в Западно-Казахстанской области // *Материалы регион. научно-практ. конф. «Экологические проблемы и биоразнообразие Западного Казахстана»*. – Уральск, 2007. – С. 136 – 139.
7. Кдырсинова Г.Г., Танитовский В.А., Кдырсинов Б.Г. и др. О находке блохи *Paracerasflabellum* Wagn., 1916 в Западно-Казахстанской области // *Мат. научно-практ. конф. «Образование и наука в современных условиях развития Казахстана: опыт, проблемы и перспективы»*, посвященной 70-летию Западно-Казахстанского университета. – Уральск, 2002. – С. 295–296.
8. Милунова В.П., Бараева Г.М., Белкина Н.Б., Корчевская В.А. Блохи грызунов и некоторых других животных Уральской области // *Материалы юбилейной конференции Уральской противочумной станции 1914 – 1964 годы*. – Уральск, 1964. – С. 294–299.
9. Кдырсинова Г.Г., Танитовский В.А., Майканов Н.С., Кдырсинов Б.Г. Блохи *Frontopsylla laeta* – новый вид фауны Западно-Казахстанской области // *Карантинные и зоонозные инфекции в Казахстане*. – 2013. – Вып. 2 (28). – С. 72–73.
10. Майканов Н.С., Оспанов Б.К., Зинченко Ю.К. и др. Рукокрылые (*Chiroptera*) в Казахстане в связи с их эпидемическим значением // *Степи северной Азии. – 5-й международный симпозиум*. – Т. 1. – Оренбург, 2009. – С. 449–453.
11. Даулетова С.Б., Пак М.В., Танитовский В.А. и др. О находке блохи *Palaeopsylla soricis-starki* Wagn., 1930 в Западно-Казахстанской области // *Вторая Межгос. научно-практ. конф. по взаимодействию государств – участников СНГ в области санитарной охраны территорий*. – Алматы, 2001. – С. 119.

Танитовский В.А., Майканов Н.С.

**БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ БҮРГЕЛЕРІ ФАУНАСЫ
(SIPHONAPTERA) БОЙЫНША МАТЕРИАЛДАР**

Бұл хабарламада, Батыс Қазақстан облысының әртүрлі жануарлары мен олардың паналарында, өткен ғасырдың жиырмамыншы жылдарынан бастап 2013 жылды қоса алғанда табылған бүргелердің 65 түрінің тізімі берілген. Осы эктопаразиттердің негізгі асыраушылары, басқа жануарларда кездесуі, облыс

территориясында таралуы, сонымен қатар (мәліметтер болса) негізгі иелеріндегі бүргелер молдығының орташа индекстері көрсетіледі.

Тірек сөздер: бүргелер, түрлік құрам, таралу, сан, асыраушы, молдық индексі, оба ошағы.

Tanitovsky V.A., Majkanov N.S.

**MATERIALS ON THE FLEAS FAUNA (*SIPHONAPTERA*) OF THE
WEST KAZAKHSTAN OBLAST**

Annotation: Here is provided the list of 65 flea speacies discovered during 1920-2017 inclusive on various warm-blooded animals living in the West Kazakhstan oblast and their shelters. Also discussed main and additional hosts of these ectoparasite, the distribution across the territory of the oblast, and also (in the presence of data) average indexes of abundance of fleas on the main owners.

Keywords: fleas, specific structure, distribution, number, host, index of abundance, plague center.

**ЖЕР ТУРАЛЫ ҒЫЛЫМДАР
НАУКИ О ЗЕМЛЕ
SCIENCES ABOUT THE EARTH**

УДК 502.5 (204)

Чибилёв А.А. – доктор географических наук, профессор,
академик Российской академии наук,
Институт степи Уральского отделения Российской академии наук
Сивохиц Ж.Т. – кандидат географических наук, доцент,
Институт степи Уральского отделения Российской академии наук
Щербакова Е.А. – магистрант Оренбургского государственного
университета (г.Оренбург, Россия)
E-mail: orensteppe@mail.ru

**СУДЬБА РЕЧНЫХ СИСТЕМ В 21 ВЕКЕ: МЕЖДУНАРОДНЫЙ
ОПЫТ УПРАВЛЕНИЯ И ФЕНОМЕН РЕКИ УРАЛ**

***Аннотация.** В статье проводится краткий обзор ключевых эколого-гидрологических проблем в трансграничном бассейне р.Урал. Проанализированы основные противоречия межгосударственного взаимодействия в вопросах совместного использования водных ресурсов. Разработаны базовые предложения по сохранению экосистемы трансграничного бассейна р.Урал. Отмечается необходимость создания единой системы природопользования от истока до устья р.Урал.*

***Ключевые слова:** бассейн Урала, экосистема, структура водопотребления, водное хозяйство, популяции осетровых.*

Речные системы мира, наряду с морским побережьем – являются одним из важнейших пространственных факторов формирования высокоразвитых цивилизаций. Реки на протяжении многих тысячелетий остаются важнейшими природными объектами, необходимыми для оптимальной жизнедеятельности человека, в связи с этим они подвергаются значительной, а очень часто катастрофической антропогенной деградации, если не сказать уничтожению.

Как показывает мировая практика, современные сценарии экологического развития речных систем мира во многом зависят от эффективности программ, реализуемых государствами-водопользователями. Так, примером позитивного сценария экологического развития является река Рейн в Западной Европе. В данном регионе, начиная с 1987 года, после крупнейшей в Европе аварии на химическом заводе компании «Сандоз», успешно реализована программа «Программа действий – Рейн» («Лосось – 2000»), направленная на восстановление популяции ценных рыб, которые «вернулись» в реку. Начиная с 2000 года также успешно реализуется «Программа действий – Рейн – 2020», направленная на восстановление рекреационного потенциала реки[1].

К сожалению, примеров восстановления экосистем крупных речных бассейнов подобных Рейну – единицы, а примеров развития катастрофических эколого-гидрологических ситуаций – множество. Так, одна из крупнейших речных систем мира – река Янцзы превратилась в зону экологического бедствия. В среднем и нижнем течении реки Янцзы расположено 17 тысяч больших и

малых городов; многочисленные химические предприятия; пять крупнейших металлургических и сталелитейных комплексов и более 7 нефтеперерабатывающих заводов. С учетом этого, китайскими учеными подсчитано, что ежегодно в воды Янцзы сбрасывается более 300 тысяч тонн промышленных отходов. Кроме того, ежегодные паводки выносят в реку миллионы тонн прибрежного и донного ила.

В Китае реализуется масштабная государственная программа по переброске части стока крупных рек. В течение 48 лет (с 2002 по 2050 годы) бассейны четырех крупнейших китайских рек будут объединены тремя грандиозными каналами: Восточным, Центральным и Западным, что позволит существенно увеличить полноводность северокитайских водоемов, ликвидировать риск их пересыхания и обеспечить ресурсами водохранилища вблизи крупнейших городов севера страны – Пекина и Тяньцзиня. После окончания строительства четыре основные реки Китая будут связаны между собой. Как и другие крупные китайские проекты, проект переброски рек привел к ряду экологических проблем, в основном связанных с потерей древних исторических сооружений, переселением людей и разрушением пастбищ. Кроме того, планы по дальнейшей индустриализации вдоль каналов активизируют процессы загрязнения воды.

Одной из самых загрязненных рек России является река Волга – крупнейшая река Европы по водности и длине. В настоящее время в бассейне Волги сосредоточено около 45 % промышленного и примерно 50 % сельскохозяйственного производства России. Из 100 городов страны с наиболее загрязненной атмосферой 65 расположены в бассейне Волги. Объем загрязненных стоков, сбрасываемых в бассейны регионы, составляет 38 % от общероссийского. Экологическая ситуация осложняется еще и тем, что после строительства водохранилищ на Волге резко изменился естественный режим реки и экология водоемов. В настоящее время сложилась критическая экологическая ситуация на плесах волжских водохранилищ у Саратова, Самары, Казани и в других местах. Это давно не Волга – восемь плотин волжского каскада гидроэлектростанций превратили её в череду стоячих озер-водохранилищ, навсегда нарушив привычный ход реки.

Особую актуальность приобретает опыт управления водными ресурсами в пределах трансграничных речных бассейнов. Необходимость поиска стратегий международного сотрудничества в трансграничных речных бассейнах связана с тем, что они занимают около 45 % территории суши, в пределах которой проживает около 40 % населения мира и сосредоточено более 60 % мирового речного стока[2] (таблица 1)

Таблица1 – Распределение международных речных бассейнов по континентам мира [3]

Континент	Регистр 1978 г.	Корректировка 1999 г.	Примеры
Африка	57	60	рр. Нил, Нигер, Конго
Азия	40	53	рр. Инд, Ганг, Амур, Тигр, Ефрат
Европа	48	71	рр. Рейн, Дунай, Днепр, Тахо
Северная Америка	33	39	рр. Колумбия, Рио-Гранде
Южная Америка	36	38	рр. Амазонка, Парана и др.
Всего	214	261	

К настоящему времени речных бассейнов данной категории насчитывается 261, из них почти половина (124) в Европе и Азии, в регионах характеризующихся значительными темпами экономического развития, высокой численностью и плотностью населения и разнообразными природно-климатическими условиями. Проблемы водопользования в пределах трансграничных речных бассейнов стали актуальными в конце 19 – начале 20 столетия, по мере увеличения забора воды на хозяйственно-бытовые нужды и глобальными процессами перераспределения влаги. Наиболее острые конфликты трансграничного водопользования возникают в регионах с недостаточной водообеспеченностью, обусловленной природно-климатическими, геополитическими или социально-экономическими факторами.

Проблемы устойчивого водопользования актуальны и для трансграничного бассейна р. Урал, который располагается в сфере водохозяйственных интересов Российской Федерации и Республики Казахстан (рисунок 1).

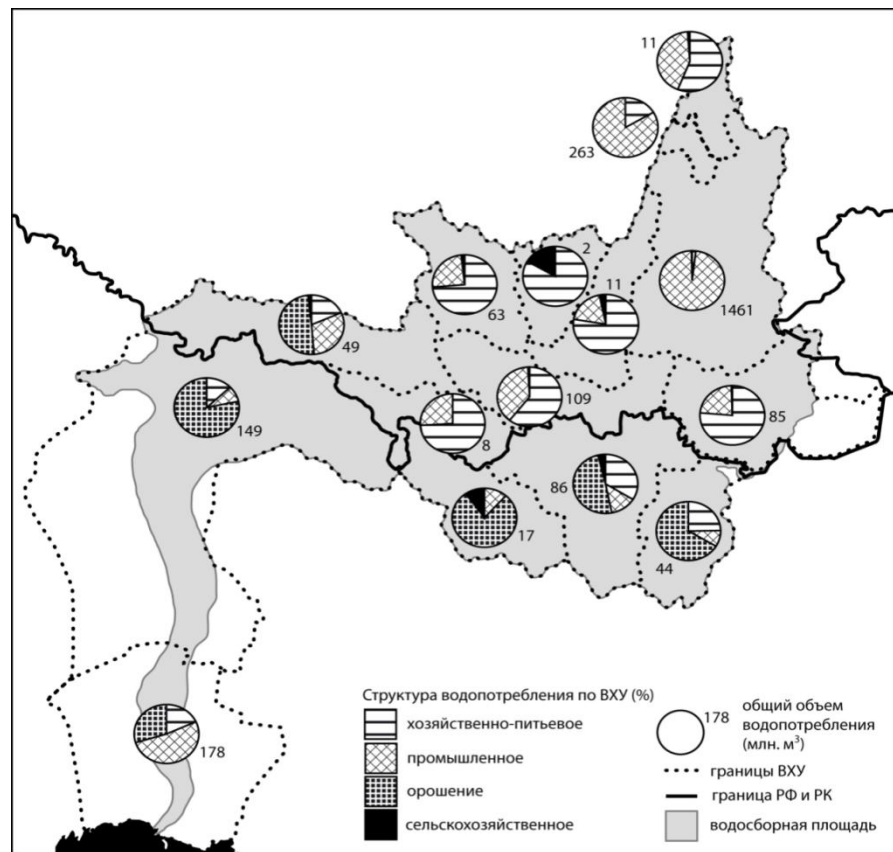

Рисунок 1 – Современная структура водопотребления в трансграничном бассейне р. Урал

Зона наиболее активного водосбора р. Урал располагается в верхней лесостепной части бассейна, в пределах Российской Федерации. На территории Республики Казахстан, ниже устья р. Барбастау, река не принимает ни одного притока и теряет на транзитном участке через прикаспийские полупустыни в различные по водности годы до 20% годового стока. Кроме этого, реки бассейна характеризуются значительной межгодовой амплитудой показателей стока - в

многоводный год, общий сток р. Урал может многократно превышать сток маловодного года. Отмеченная выше пространственно-временная специфика речного стока в сочетании с интенсивной хозяйственной деятельностью значительно осложняют водохозяйственную обстановку в трансграничном бассейне р. Урал, в связи с чем в регионах возникает проблема гарантированного водообеспечения населения и хозяйства, особенно в маловодные годы[4]. Так, для российских водохозяйственных участков верхнего течения (г. Верхнеуральск) нагрузка на водные ресурсы в среднем составляет 6,2%, а в маловодные годы увеличивается до 22%.[5]. В пределах водохозяйственных участков нижнего течения (с. Кушум) коэффициент использования водных ресурсов приближается к 20%, а в маловодный период увеличивается до 42%[5].

С учетом современной структуры водопотребления приоритетными проблемами устойчивого водопользования в трансграничном бассейне р. Урал относятся:

1. Строительство новых плотин и регулирование стока в верхнем и среднем течении.
2. Разработка Оренбургского и Карачаганакского газоконденсатных месторождений нанесла значительный экологический ущерб экосистеме среднего течения реки Урал. Ситуация усугубляется отсутствием компенсационных природоохранных мероприятий, предусмотренные проектами освоения данных месторождений.
3. Интенсивное освоение Чинаревского в Западно-Казахстанской области и Сладковско-Заречного в Оренбургской области нефтегазовых месторождений несет угрозу уникальным экосистемам среднего течения реки Урал, в частности уже привели к загрязнению крупнейшего месторождения аллювиальных подземных вод.
4. Стихийное водопотребление и водоотведение на орошаемых землях в нижнем течении, крупнотоннажное судоходство в дельте реки делают бессмысленными все природо- и водоохранные мероприятия в верхнем и среднем течении реки.

Кроме того, необходимо уточнить, что водохозяйственная обстановка в нижнем течении трансграничного бассейна осложняется отсутствием крупных альтернативных источников водообеспечения и соответственно Западно-Казахстанская и Атырауская области зависят от переданных объемов стока р. Урал из российской части. С целью обеспечения рационального использования и охраны водных ресурсов в 1996 г. Российско-Казахстанской комиссией по трансграничным водам был утвержден «Протокол о совместном использовании и охране трансграничных водных объектов, координации водохозяйственной деятельности в бассейне р. Урал». В связи со значительным изменением естественного стока рек рассматриваемого бассейна в современных условиях данным Протоколом регламентируются объемы передаваемого стока трансграничными реками в пограничных створах.

Вместе с тем, несмотря на ряд многочисленных эколого-гидрологических проблем, р. Урал остается единственной незарегулированной рекой на южном склоне Европы в среднем и нижнем течении, что позволило сохранить потенциал для естественного воспроизводства осетровых рыб[6].

Учитывая уникальность реки Урал на фоне других рек Евразии и его феномен осетровой реки, нами предложены *12 заповедей сохранения экосистемы бассейна реки Урал*:

1. Бассейн р. Урал - единая экосистема, единый живой организм от истоков всех его притоков до устья и приуральского взморья. Он должен изучаться и управляться как единое целое профессионально с учётом

исторического опыта. Необходимо поднять статус реки как природного символа регионов России и Казахстана и особо охраняемой территории.

2. Важнейшей особенностью реки Урал является изменчивость речного стока, как в течение года, так и многолетнем режиме. В экстремальные годы жители бассейна обречены на маловодье и необходимо соизмерять свои потребности в воде с имеющимися ресурсами.

3. Долины и поймы рек – главное богатство бассейна, в среднем и, особенно, в нижнем течении реки – в полупустыне и пустыне – это единственное место благоприятное для жизни человека. Все природопользователи, особенно нефтяники и газовики, аграрии, строители должны учитывать, что пойма рек наиболее уязвимая и наиболее экологически ответственная зона бассейна.

4. Дно, русло, берега самые уязвимые элементы речной экосистемы, – любое их разрушение, особенно дноуглубительными работами, ведет к гибели реки как природного тела. Нельзя превращать реку в канаву по пропуску стока.

5. Любое водохранилище на реке – это своеобразный тромб животворной водоносной системы. Необходимо воздержаться от строительства новых гидроузлов, а существующие – максимально подчинить поддержанию оптимального водного режима, особенно, в летнюю и зимнюю межени. Существующие водохранилища нуждаются в постоянном мониторинге, представляют собой отложенную экологическую угрозу, которую придется предотвращать в обозримом будущем.

6. Весеннее половодье на Урале и его притоках является единственным универсальным фактором очистки русла от илистых наносов, удаления древесных завалов, сохранения пойменных озер, лесов и лугов – самых продуктивных угодий степной и пустынной зон Прикаспия.

7. Высокое половодье – уникальная и высокозначимая особенность реки, оно проходит в известных и прогнозируемых масштабах. Все катастрофические для населения и хозяйства последствия паводков являются результатом неразумной деятельности человека. С паводками следует не бороться, а грамотно планировать размещение инфраструктуры с учетом рельефа и условий пропуска стока.

8. По своим экологическим параметрам река Урал несудоходная. Развитие судоходства на р.Урал экономически не выгодно, а его развитие, в том числе в устье реки, приведет к непоправимым экологическим последствиям.

9. Реки трансграничного бассейна в пределах и вблизи городов и сел должны стать образцами высокой культуры природопользования, важнейшими элементами ландшафтного планирования с признаками устойчиво развивающейся речной цивилизации.

10. Бассейн Урала – местонахождение уникального природного и историко-культурного наследия народов, государственных и административных образований многовековой истории. Необходимо возродить государственную и ведомственную службу по охране водных и биологических ресурсов, как это было в 19 – начале 20 веков, когда каждая станица имела уполномоченного смотрителя «войсковых вод»

11. Для спасения экосистемы бассейна р. Урал нужны не миллиарды рублей и тенге, а особый природоохранный статус наиболее ценных участков: истоков рек, заповедных зон, природных парков и особый статус реки в соответствии с законодательством Российской Федерации и Республики Казахстана.

12. Главным индикатором экологического состояния бассейна р. Урал является существование уникальной популяции осетровых. Восстановление и сохранение урало-каспийской популяции осетровых является конечной целью любой «Схемы комплексного использования и охраны водных ресурсов бассейна».

Обобщая вышесказанное, отметим, что ответственность за главный водоем Урало-Каспийского региона практически в равной степени несут все природопользователи и водопользователи от истока до устья. В настоящее время большая часть законодательных и нормативно-правовых документов России и Казахстана ориентирована на решение проблем развития приграничных территорий и на обеспечение их межгосударственного взаимодействия. Основные причины, снижающие эффективность институционального сотрудничества в трансграничном бассейне р. Урал - отсутствие в реализуемых программах бассейнового принципа; фрагментированность управленческих технологий; несогласованность региональных интересов; декларированный характер межгосударственных и межрегиональных соглашений и др.

Важнейшим итогом регулярных межгосударственных обсуждений проблем трансграничного водопользования в бассейне р. Урал стало подписание 4 октября 2016 г. в г. Астана Соглашения между правительствами РФ и РК по сохранению экосистемы бассейна трансграничной р. Урал (таблица 2).

Таблица 2– Поиск путей межгосударственного взаимодействия в трансграничном бассейне р. Урал

Соглашение между РК и РФ о совместной охране и рациональном использовании трансграничных вод реки Урал (проект, 2009 год)	Соглашение между Правительством РФ и Правительством РК по сохранению экосистемы бассейна трансграничной реки Урал (04.10.2016 г.)
- согласованные доли (лимиты) водопотребления	
- порядок арбитража споров и конфликтов	
- совместные меры по водосбережению и охране вод от загрязнения	- подготовка совместных действий и планов мероприятий по улучшению экосистемы бассейна и предотвращению трансграничного загрязнения р.Урал
- совместное выполнение научно-исследовательских программ	- содействие сотрудничеству научно-исследовательских организаций в области сохранения экосистемы бассейна
- порядок контроля количества и качества вод на пограничных створах	
- проведение совместного регионального мониторинга трансграничных вод	
- информирование о планируемых водохозяйственных мероприятиях и чрезвычайных ситуациях	- информирование в соответствии с законодательством государств общественности о мерах по сохранению экосистемы бассейна трансграничной р.Урал

В принципе, активизация российско-казахстанского сотрудничества в рамках данного соглашения могла бы стать новым этапом институционального сотрудничества и разработки межгосударственной концепции устойчивого водопользования в трансграничном бассейне на долговременную перспективу. К

сожалению, в настоящее время приходится констатировать факт неудовлетворительной реализации основных положений данного Соглашения и прежде всего, отсутствуют конкретные шаги исполнительной власти в Казахстане и России.

Несомненно, что одним из ключевых направлений в трансграничном бассейне р. Урал является работа с общественностью. Еще в советский период большое внимание со стороны общественности уделялось охране и рациональному использованию водных ресурсов бассейна р. Урал. Результатом данной заинтересованности стало создание в 1977 г. общественного Межреспубликанского комитета по р. Урал (1977-1994 гг.), основной целью которого было привлечение общественности для координации научной и практической деятельности и усиление их внимания к проблемам оптимизации природопользования. В настоящее время по линии общественной инициативы в Оренбургской и Западно-Казахстанской областях утверждены Дни Урала.

Таким образом, для эффективного межгосударственного взаимодействия необходимо создать единую систему природопользования, либо будем должны признать, что успешная реализация положений межправительственного Соглашения практически невозможна.

Литература:

1. UNECE. – <http://www.unece.org> Дата обращения: 13.08.2018 г.
2. Wolf A.T., Stahl K., Macomber M.F. Conflict and cooperation within international river basins: the importance of institutional capacity // *Water Resources Update*. – 2003. – 125. – P. 31-40.
3. *Международные речные бассейны мира*. – <http://www.cawater-info.net/twinbasin/summary.htm> Дата обращения: 13.08.2018 г.
4. Сивохип Ж.Т., Павлейчик В.М., Чибилёв А.А., Падалко Ю.А. Проблемы устойчивого водопользования в трансграничном бассейне р. Урал // *Водные ресурсы*. – 2017. – Т. 44. – № 4. – С. 504-516.
5. Бабкин В.И., Балонишникова Ж.А. Водный баланс, водные ресурсы и использование вод в крупнейших речных бассейнах России // *Вопросы географии*. – 2018. – № 146. – С. 298-313.
6. Чибилёв А.А. Бассейн Урала: история, география, экология. – Екатеринбург: УрО РАН, 2008. – 312 с.

Чибилёв А.А., Сивохип Ж.Т., Щербакова Е.А.

21 ҒАСЫРДАҒЫ ӨЗЕН ЖҮЙЕСІНІҢ ТАҒДЫРЫ: БАСҚАРУДЫҢ ХАЛЫҚЫРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ ЖӘНЕ ОРАЛ ӨЗЕНІНІҢ ФЕНОМЕНІ

Мақалада Орал өзені трансшекаралық бассейнінің басты экологиялық және гидрологиялық мәселелеріне қысқаша шолу жасалынады. Су ресурстарын бірлесе қолдану туралы мемлекетаралық өзара әрекеттестіктің негізгі қарама-қайшылықтарына сарап жасалынған. Орал өзені трансшекаралық бассейнінің экожүйесін сақтау бойынша бастапқы ұсыныстар жасалынған. Орал өзенінің бастауынан сағасына дейінгі табиғат пайдалануда біріккен жүйені құру қажеттілігі айқындалады.

Тірек сөздер: Орал бассейні, экожүйе, су тұтыну құрылымы, су шаруашылығы, бекіре популяциясы.

Chibilev A.A., Sivokhip Zh.T., Scherbakova E.A.

THE FATE OF RIVER SYSTEMS IN THE 21ST CENTURY: INTERNATIONAL EXPERIENCE OF MANAGEMENT AND PHENOMENON OF URAL RIVER

The article provides a brief overview of key ecological and hydrological problems in the transboundary basin of the Ural River. There is analyzed the main the main contradictions of interstate cooperation in the issues of joint use of water resources. There have been developed basic proposals for the conservation of the

ecosystem of the transboundary basin of the Ural River. There is a need to create a unified system of nature management from the source to the mouth of the Ural River.

Keywords: Ural river basin, ecosystem, structure of water consumption, water management, population of acipenseridae.

Работа выполнена в рамках плана НИР Института степи Уральского отделения Российской академии наук № ГР АААА-А17-117012610022-5.

УДК 556.182 (574.1)

Ахмеденов К.М. – кандидат географических наук,
ассоциированный профессор,

ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: kazhmurat78@imail.ru

Назарова Г.А. – магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: nazarovagulzira96@gmail.com

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ ТРАНСГРАНИЧНЫХ РЕК ЖАЙЫК-КАСПИЙСКОГО БАСЕЙНА

Аннотация. В статье приведены гидрохимические результаты исследования трансграничных рек Жайык-Каспийского бассейна. Проанализированы посезонные результаты. Приведено сопоставление фактически наблюдавшихся показателей состава и свойств вод рассмотренных водотоков с ПДК.

Дана оценка изменения гидрохимического режима трансграничных водотоков, обусловленных трансграничным переносом антропогенного загрязнения с вышележащих водосборных территорий. Выявлено стабильное загрязнение водотоков, по многим параметрам превышающее ПДК для открытых водоемов.

Ключевые слова: трансграничные реки, гидрохимия, загрязняющие вещества, предельно-допустимая концентрация, экологический мониторинг.

Введение. Совместное использование трансграничных рек Казахстана и России предполагает поиск компромиссов в решении многих сложных проблем, что отвечает интересам государств и способствует налаживанию конструктивного диалога в рациональном потреблении, охране и управлении водными ресурсами [1]. Одним из проблемных вопросов является урегулирование спорных ситуаций между Казахстаном и Россией по использованию общих водотоков Жайыка, Караозен и Сарыозен (Большого и Малого Узеней), Кигаш, протекающих по территории, испытывающей острый дефицит в воде. Эти трансграничные реки после были поделены на казахстанскую и российскую части, что противоречит естественному состоянию единой экосистемы рек, но имеет принципиальное значение в отношениях между государствами, заинтересованными в «большой воде» для развития своей экономики.

В Жайык-Каспийском водохозяйственном бассейне выделяются три трансграничных речных бассейна – это бассейн реки Жайык, бассейн Камыш-Самарских озер (реки Караозен и Сарыозен) и Волжский бассейн (реки Кигаш и Шора (Шароновка)). В административном отношении это Оренбургская,

Саратовская, Астраханская области РФ и Западно-Казахстанская, Актыбинская и Атырауская области РК.

Значительная часть водных запасов местных водотоков, включая трансграничные реки Жайык (Урал), Караозен и Сарыозен (Большой и Малый Узени), Кигаш используется на цели сельскохозяйственного производства, обводнение территорий, поддержание эколого-мелиоративного состояния региона и заполнение местных водоемов. Однако, наблюдаемое в последние десятилетия нарушение природно-климатического режима, в том числе гидрологического режима водотоков и гидрогеологических режимов подземных вод в условиях современного антропогенного воздействия, создает серьезную угрозу не только дальнейшему развитию сельскохозяйственного производства, но и экологическому равновесию природной среды в целом регионе.

Назрела необходимость разработки межгосударственных программ по управлению природопользованием в бассейне р. Жайык, Волжском бассейне и бассейне Камыш-Самарских озер. Воды рек интенсивно используются на орошение, промышленное и питьевое водоснабжение. Кроме того, водные объекты бассейна являются рыбохозяйственными водоемами. Вместе с водами в реки поступает большое количество взвеси, биогенных элементов, тяжелых металлов, а также загрязняющих веществ антропогенного происхождения. В этой связи, при совместных межгосударственных переговорах по трансграничным рекам, должно придаваться должное внимание качеству и степени загрязненности трансграничных вод [2].

Материалы и методы исследования. Целью работы является определение изменения гидрологического режима реки Жайык и малых трансграничных рек Караозен, Сарыозен, Кигаш, химического состава вод, преобладающих органоминеральных загрязнений и характера их изменения по течению реки Жайык. В ходе работ авторы обобщили материалы собственных наблюдений [3; 4; 5; 6], а также использовали литературные источники [7; 8; 9; 10; 11; 12; 13]. Объекты исследования – реки Жайык, Шаган, Елек, Караозен, Сарыозен, Кигаш (рис.1).

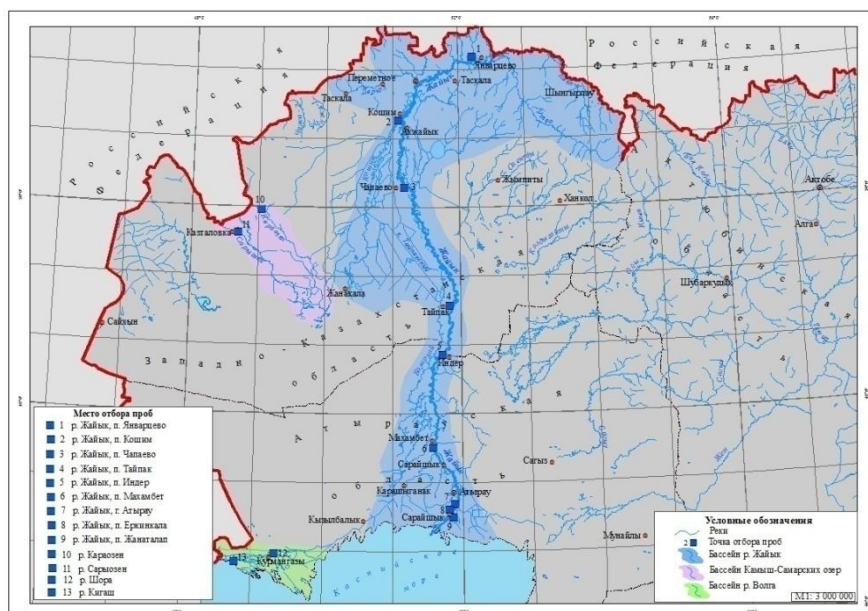

Рисунок 1 – Схема расположения станций отбора проб

Сбор материала проведен в 2015-17 гг. на территории Западно-Казахстанской и Атырауской областей во все сезоны года. Осуществлены маршрутные автомобильные обследования. Отбор проб проводился согласно ГОСТ 17.1.5.04-81 «Охрана природы. Гидросфера. Приборы и устройства для отбора, первичной обработки и хранения проб природных вод. Общие технические условия». Отбор проб осуществлялся с глубины 0,3–0,5 м в количестве 1 л в полиэтиленовые бутылки для анализа ионного состава и 1 л в бутылки из темного стекла для определения содержания нефтепродуктов.

Анализ результатов гидрохимического анализа воды рек Жайык, Караозен, Сарыозен за 2015-2017 годы позволяет отметить некоторые особенности их физико-химического состава и характера загрязнения. Гидрохимическое опробование указанных водотоков производилось в период паводка (апрель-май), летней межени (июль-август) и осенней межени (октябрь). Измерение pH проводили на цифровых иономерх И-160М и Seven Easy pH Metler Toledo, согласно ГОСТ 26449.1-85; содержание сухого остатка определяли весовым методом; содержание тяжелых металлов определяли по соответствующим методикам выполнения измерений на атомно-абсорбционном спектрометре с пламенной атомизацией Varian AA-140, жесткость и катионно-анионный состав определяли по ГОСТ 26449.1-85. Определения азота аммонийного, нитритов, нитратов проводились спектрофотометрическим методом на приборе Varian, Cary-50.

За нормативные значения для питьевой воды приняты значения по санитарным правилам «Санитарно-эпидемиологические требования к водоемким объектам, местам водозабора для хозяйственно-питьевых целей, хозяйственно-питьевому водоснабжению и местам культурно-бытового водопользования и безопасности водных объектов» (утверждены приказом Министра национальной экономики Республики Казахстан 16 марта 2015 года № 209). За нормативные значения для воды рыбохозяйственных водоемов приняты значения по Перечню рыбохозяйственных нормативов: предельно допустимых концентраций (ПДК) и ориентировочно безопасных уровней воздействия (ОБУВ) вредных веществ для воды водных объектов, имеющих рыбохозяйственное значение (утверждены приказом Госкомитета РФ по рыболовству от 28 апреля 1999 года №96). Картосхема выполнена с применением ГИС-технологии в среде «ArcGIS».

Результаты и их обсуждение. Река Жайык — третья по длине река Европы (общая протяженность 2428 км, из них 1084 км — на территории Казахстана) с площадью бассейна (включая бессточные районы) около 380 тыс. км² [7].

Формирование стока реки Жайык на территории Казахстана проходит в области недостаточного увлажнения с ярко выраженным континентальным климатом, где годовой сток на 80-90 % определяется талым стоком за период половодья. Поэтому между годовым и весенним стоком существует тесная связь. Дождевой сток мал, но осеннее увлажнение почвы колеблется от года к году в очень широких пределах (от 5-10 до 7080 мм) [14].

По многолетним данным, начиная с 1991 года наблюдается системно-позатупное уменьшение среднегодового стока реки Урал по сравнению со средним многолетним (равным 12,3 км³/год) (табл.1):

- к 1995 году — в среднем до 9,5 км³/год, или на 23 %;
- к 2001 году — в среднем до 7,25 км³/год, или на 41 %;
- к 2006 году — в среднем до 10,9 км³/год, или на 11 %;
- к 2011 году — в среднем до 6,55 км³/год, или на 47 %.
- к 2016 году — в среднем до 6,68 км³/год, или на 46 %.

В период с 2001 по 2005 гг. наметилось некоторое увеличение среднегодового расхода и объема годового стока, составивших в среднем за 5 лет соответственно 346 м³/с и 10,9 км³/год. Объяснение этому Р.М.Курмангалиев [10; 11] видел в смещении пути Атлантических циклонов (и зоны увлажнения) к северу, в область формирования речного стока (Среднее Предуралье, Башкирия), в связи с усилением солнечной активности и соответствующей многолетней цикличности климатического режима.

В целом гидроэкологическая ситуация в Урало–Каспийском бассейне становится все более напряженной. Особую тревогу вызывает речное маловодье, наступившее с 2006 года, когда среднегодовой объем стока в реке Урал снизился до 5,30-5,14 км³/год, или на 57-58 % ниже среднемноголетнего (табл. 1).

Таблица 1 – Гидрологические показатели стока реки Урал по гидропосту «Кушум» (по данным филиала РГП на ПХВ «Казгидромет» по Западно-Казахстанской области

Периоды стока, годы	Среднегодовой уровень, см	Среднегодовой расход, м ³ /с	Среднегодовой объем стока, км ³ /год
Среднегодовой до 1995г.	181	302	9,5
Среднегодовой за 1995-2000 гг.	166	250	7,25
Среднегодовой за 2001-2005 гг.	217	346	10,9
2006	118	163	5,14
2007	220	307	9,68
2008	170	327	7,49
2009	129	167	5,27
2010	129	165	5,20
Средний за 5 лет	153,2	225,8	6,55
2011	162	203	6,4
2012	142	182	5,75
2013	-	-	7,89
2014	-	-	8,94
2015	125	141	4,45
Средний за 5 лет	143	175,3	6,68

Анализ стока за последние десятилетия указывает на значительное его уменьшение по сравнению со средним многолетним. Период с 2006 года по 2012 характеризуется наименьшими значениями объема годового стока. С 2013 наблюдается увеличение годового объема стока, но в 2015 году годового объем стока составил всего 4,45 км³/год. Наряду с природными факторами, обуславливающими уменьшение стока реки Урал, значительную роль играют и антропогенные факторы. Зарегулированность речного стока в верхней части бассейна и значительный забор воды на различные нужды являются основными причинами снижения объемов годового стока в нижнем течении.

Но в целом прогнозы ученых по ресурсам речного стока оптимистичны. Прогноз ресурсов речного стока [14] показал, что в целом, по Жайык-Каспийскому бассейну в среднем ожидается увеличение стока на 5-7 %, на отдельных участках возможно увеличение стока до 10-15%.

Загрязняющие вещества, поступающие в окружающую среду на суверенной территории государства, в результате процессов переноса могут пересекать национальные границы и загрязнять территории других государств. Источниками поступления этих загрязняющих веществ в окружающую среду являются выбросы их в атмосферу, сбросы в поверхностные воды суши (реки, озера), в морские воды в пределах национальной акватории (свалки и захоронения на суше). В ряде районов Казахстана проблема трансграничного переноса загрязняющих веществ носит локальный, но в то же время весьма острый, характер. Это связано с непосредственной близостью к пограничным территориям отдельных предприятий, выбрасывающих значительные количества загрязняющих веществ. Такие предприятия могут находиться как в Казахстане, так и в соседних странах.

Нами проведены исследования состава воды некоторых трансграничных рек (Жайык, Шаган, Елек, Кигаши, Шароновка), попадающих на территорию Республики Казахстан с территории Российской Федерации. Результаты гидрохимического исследования представлены в таблице 2.

Как можно видеть из таблицы 2, в водах исследованных рек наблюдается некоторое превышение предельно допустимых концентраций элементов, нормируемых как для питьевых, так и для рыбохозяйственных водоемов. Динамика посезонного изменения превышений представлена на рисунке 2.

Как видно из рисунка 2, в весенний период наблюдается превышение ПДК мутности во всех исследованных реках. Это, возможно, связано с загрязнением воды в паводковый период. В летний период картина меняется: мутность рек приходит в норму, сохраняется загрязнение только реки Елек. В осенний период во всех исследованных реках превышения ПДК мутности не наблюдается. Аналогичная картина наблюдается с показателем перманганатной окисляемости, что также связано с окончанием паводка.

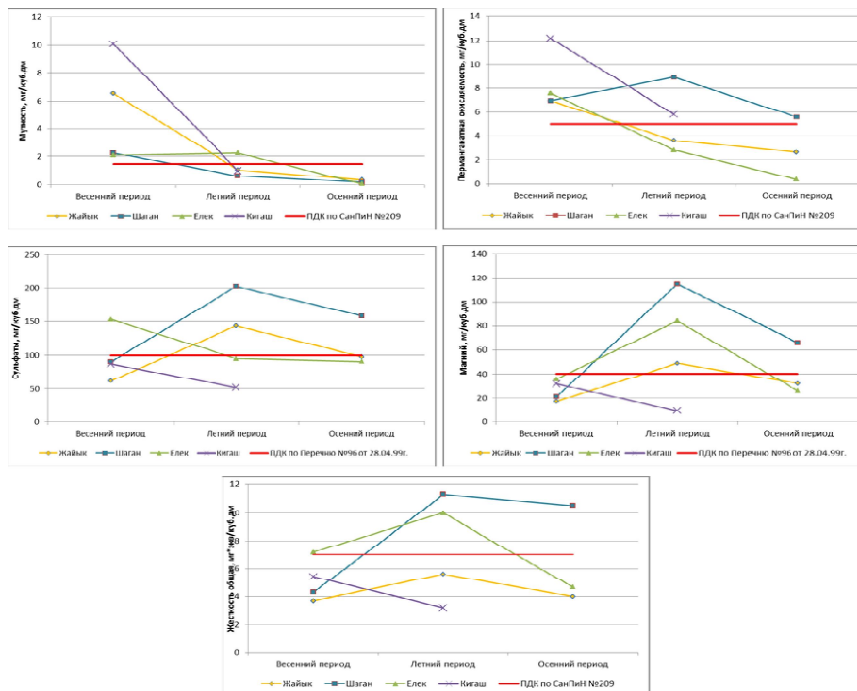

Рисунок 2 – Посезонная динамика превышений ПДК веществ в трансграничных реках за 2016 год

Таблица 2 – Результаты гидрохимического исследования трансграничных рек

Место отбора проб	pH	Мутность, мг/л	Cl ⁻ мг/л	SO ₄ ²⁻ мг/л	NO ₂ ⁻ мг/л	NO ₃ ⁻ мг/л	NH ₄ ⁺ мг/л	Ca ²⁺ мг/л	Mg ²⁺ мг/л	Na ⁺ K ⁺ мг/л	Бор (В) мг/л	пPO ₄ ³⁻ мг/л	Общ. жесткость, мг- экв/л	Сухой остаток, мг/л	Перм. кис-ть, мг/л	Общ. минер. мг/л
Весенний отбор																
р. Жайык п. Январцево	7,54	6,55	38,0	62,0	0,061	7,18	0,4	46,0	17,0	33,0	н.о.	-**	3,70	324	6,96	282
р. Шаган	7,63	2,26	50,0	90,0	0,005	н.о.	н.о.	52,0	21,0	28,0	н.о.	-**	4,30	348	6,96	311
р. Елек	7,86	2,09	198,0	153,0	н.о.	0,20	0,9	84,0	36,0	151,0	0,001	0,12	7,20	808	7,60	775
р. Кигаш	8,05	10,1	32,0	87,0	н.о.	3,42	1,6	56,0	32,0	3,0	н.о.	-	5,4	332	12,2	299
Летний отбор																
р. Жайык, п. Январцево	8,25	1,044	122,0	144,0	0,032	0,10	0,1	30,0	49,0	122,0	н.о.	н.о.	5,60	572	3,6	603
р. Шаган	7,65	0,64	113,0	203,0	0,016	н.о.	0,1	35,0	115,0	н.о.	н.о.	н.о.	11,30	686	8,9	547
р. Елек	7,97	2,26	278,0	95,0	0,004	н.о.	0,3	60,0	84,0	92,0	н.о.	н.о.	10,00	714	2,8	737
р. Шароновка	7,94	3,48	28,0	283,0	0,015	н.о.	0,1	50,0	9,0	138,0	н.о.	н.о.	3,25	556	8,5	586
р. Кигаш	8,21	0,99	26,0	52,0	0,139	н.о.	0,4	49,0	9,0	20,0	н.о.	н.о.	3,20	213	5,8	225
Осенний отбор																
р. Жайык	7,94	0,35	117,0	97,5	н.о.	н.о.	н.о.	26,0	32,4	125,0	н.о.	н.о.	4,00	572	2,64	523
р. Шаган	7,12	0,17	250,0	158,0	н.о.	н.о.	н.о.	100,0	66,0	134,0	н.о.	н.о.	10,5	960	5,60	891
р. Елек (ЗКО)	7,63	0,06	176,7	90,5	н.о.	н.о.	н.о.	60,0	26,0	148,0	н.о.	н.о.	4,64	550	0,40	609
ПДК по СанПиН № 209	6-9	1,5	350	500	3,3	45,0	2,0	не норм.	не норм.	не норм.	0,5	3,5	7,0	1000	5,0	не норм.
Перечень рыб. хоз. нормативов №96 от 28.04.99г.	6,5-8,5	не норм.	300	100	0,08	40	0,5	180	40	120 для Na ⁺ 50 для K ⁺	0,5	не норм.	не норм.	не норм. м.	не норм. м.	не норм.

В реках наблюдается неодинаковая динамика изменения содержания сульфатов. Так, в водах рек Жайык и Шаган в весенний период превышения не наблюдалось, однако, оно обнаруживается уже в летний период. Река Шаган сохраняет высокую концентрацию сульфатов в осенний период, в то время, как в воде реки Жайык они в пределы нормы. Реки Елек и Кигаш наоборот, от весеннего до летнего периода снижают концентрацию сульфатов, и она не превышает нормы как в летний, так и в осенний период.

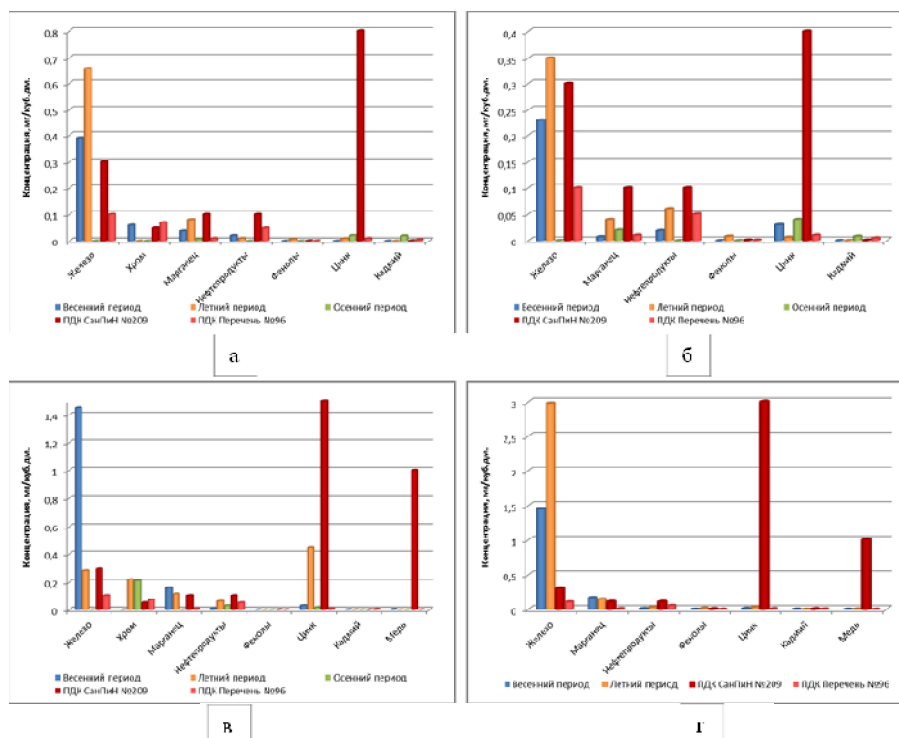
Содержание магния также изменяется посезонно: в осенний период превышений не обнаруживается, пиковая концентрация достигается в летний период с последующим спадом в осенний. Аналогичная картина наблюдается и с показателем общей жесткости

Характеристика загрязняющих веществ трансграничных рек приведена в таблице 3.

Таблица 3 – Результаты анализа загрязняющих веществ трансграничных рек

Место отбора проб	Cu, мг/л	Zn, мг/л	Pb, мг/л	Cd, мг/л	Fe, мг/л	Cr, мг/л	Mn, мг/л	Нефте-продукты мг/л	Фенолы мг/л
весенний отбор									
р. Жайык, п. Январцево	н.о.*	н.о.	н.о.	н.о.	0,39	0,06	0,04	0,02	0,0001
р. Шаган	н.о.	0,030	н.о.	н.о.	0,23	н.о.	0,007	0,02	0,0002
р. Елек, ЗКО	0,004	0,030	н.о.	н.о.	0,51	0,14	0,43	0,01	0,0011
р. Кигаш	н.о.	0,013	н.о.	0,002	1,45	н.о.	0,16	0,01	0,0002
летний отбор									
р. Жайык, п. Январцево	н.о.	0,009	н.о.	н.о.	0,66	н.о.	0,08	0,01	0,007
р. Шаган	н.о.	0,006	н.о.	н.о.	0,35	н.о.	0,04	0,06	0,008
р. Елек (ЗКО)	н.о.	0,045	н.о.	0,001	0,28	0,22	0,11	0,06	н.о.
р. Шароновка	0,003	0,017	н.о.	0,001	0,68	н.о.	0,17	0,03	н.о.
р. Кигаш	0,005	0,030	н.о.	н.о.	2,98	н.о.	0,14	0,03	0,015
осенний отбор									
р. Жайык, п. Январцево	н.о.	0,020	н.о.	0,019	н.о.	н.о.	0,008	н.о.	н.о.
р. Шаган	н.о.	0,040	н.о.	0,008	н.о.	н.о.	0,021	н.о.	н.о.
р. Елек (ЗКО)	н.о.	0,018	н.о.	н.о.	н.о.	0,21	н.о.	0,03	0,0004
СанПиН №209	1,0	5,0	0,03	0,001	0,3	0,05	0,1	0,1	0,001
Перечень рыб. хоз. нормативов №96 от 28.04.99г.	0,001	0,01	0,006	0,005	0,1	0,07	0,01	0,05	0,001

Как можно видеть из таблицы 3, наиболее часто в исследованных трансграничных реках встречаются загрязнения цинком, железом и марганцем, которые сохраняются от сезона к сезону. Загрязнения цинком, медью и кадмием встречаются редко либо не встречаются вовсе. Загрязнения фенолами и нефтепродуктами также встречаются редко. Графически результаты исследования представлены на рисунке 3.

а – Жайык, б – Шаган, в – Елек, г – Кигаш
Рисунок 3 – Состав загрязняющих веществ трансграничных рек

Анализ содержания тяжелых металлов показывает, что в воде р. Караозен содержания хрома превышает до 16 ПДК, в воде р. Сарыозен превышает до 23 ПДК. Кадмий и железо отсутствуют. Остальные тяжелые металлы, нефтепродукты и фенолы не превышают допустимых значений.

В настоящее время на границе между Казахстаном и Россией отсутствуют гидропосты, определяющие расход стока воды, что затрудняет определение объем поступающей воды с верховья реки Кигаш. Однако, по имеющимся данным, среднемноголетний объем стока составляет 13 млрд.м³, а в 2009 году составил в порядке 9 – 10 млрд.м³ или 70%. Аналогичная ситуация сложилась и в 2010 году.

Качество воды протоки Шароновка и рукава Кигаш (бассейн реки Волга) характеризуется как «нормативно чистая». По данным РГП «Казгидромет» за 2015 год качество воды в реке Кигаш, оценивается как «нормативно чистая», в 2016 году индекс загрязненности воды рукава Кигаш (р. Волга) - с.Котьявка составил 0,71, что соответствует 2 классу качества - вода «чистая». Превышений ПДК не отмечалось. По нашим наблюдениям в весенний период 2016 г. вода р. Кигаш характеризуется водородным показателем 8,05. Превышения ПДК по катионно-анионному составу не обнаружено. Имеется превышение допустимого значения мутности до 6,73 ПДК, перманганатной окисляемости до 2,44 ПДК.

Обнаружено превышение предельно допустимых концентраций железа, кадмия, марганца. Летом вода р. Кигаш характеризуется водородным показателем 8,21. Согласно нормативам для питьевых вод по катионно - анионному составу превышений не обнаружено. Имеется превышение допустимого значения перманганатной окисляемости до 1,16 ПДК. Обнаружено превышение предельно допустимой концентрации железа до 9,9 ПДК, марганца до 1,4 ПДК и фенола до 15,0 ПДК. Согласно нормативам для питьевых вод обнаружено превышение предельно допустимой концентрации нитритов до 1,7 ПДК, меди до 5,0 ПДК, цинка до 3,0 ПДК, железа до 29,8 ПДК, марганца до 14,0 ПДК, фенолов до 15,0 ПДК.

По данным РГП «Казгидромет» за 2015 год индекс загрязненности воды протока Шароновка (р. Волга) - с.Ганюшкино составил 0,7, что соответствует 2 классу качества - вода «чистая». Превышений ПДК не отмечалось. По нашим наблюдениям в 2016 г. вода р. Шора (Шароновка) характеризуется водородным показателем 7,94. Согласно нормативам для питьевых вод по катионно - анионному составу превышений не обнаружено. Имеется превышение допустимого значения перманганатной окисляемости до 1,7 ПДК, значения общей мутности до 2,3 ПДК. Обнаружено превышение предельно допустимой концентрации железа до 2,3 ПДК, марганца до 1,7 ПДК. Согласно нормативам для рыбохозяйственных водоемов обнаружено превышение предельно допустимой концентрации сульфатов до 2,8 ПДК, меди до 3,0 ПДК, цинка до 1,7 ПДК, железа до 6,8 ПДК, марганца до 17,0 ПДК.

Заключение. Главная проблема наблюдаемых изменений гидроэкологической ситуации в Жайык–Каспийском бассейне включает в себя:

- нарушение гидрологического режима трансграничных водотоков, выражающееся в сокращении среднегодового стока реки Жайык и полном зарегулировании на территории РФ естественного стока по рекам Караозен и Сарыозен;

- техногенное минерально–органическое загрязнение трансграничных водотоков с превышением по многим показателям кондиционных требований для хозяйственно–питьевых вод и рыбохозяйственных водоемов;

- трансграничные реки, попадающие на территорию Республики Казахстан, имеют превышение предельно допустимых концентраций по таким показателям, как мутность, жесткость, окисляемость, содержание сульфатов и магния;

- уровень загрязнения не постоянен: по большинству показателей наблюдается пик превышений в летний период с последующим спадом в осенний период, однако, уровень загрязнения сохраняется выше линии ПДК, за исключением мутности, которая с прекращением паводкового периода приходит в норму;

- исследованные реки загрязнены тяжелыми металлами, при этом в весенний период выделяется загрязнение ионами железа;

- на выявленный уровень загрязнений на территории Республики Казахстан практически не оказывает влияния антропогенный фактор, так как точки отбора проб находятся выше по течению от крупных населенных пунктов с промышленными производствами.

- экологическую проблему сохранения природных экосистем р. Жайык, его притоков и бессточных рек Караозен и Сарыозен;

- проблему сохранения уникальных экосистем в дельте р. Жайык и в низовьях рек Караозен и Сарыозен (Камыш-Самарские разливы и др.).

Все выявленные экологические, водохозяйственные и водоохранные проблемы можно разделить на проблемы региональные, относящиеся ко всему бассейну, и проблемы локальные, имеющиеся в конкретных областях, входящих

в данный бассейн. Для решения каждой из указанных проблем разрабатывается конкретный состав мероприятий, рекомендуемых к осуществлению на межгосударственном, правительственном и областном уровнях.

В рамках межгосударственного сотрудничества при распределении водных ресурсов трансграничных рек необходимо предусмотреть создание системы межгосударственного обмена данными, функциональное назначение которой состоит, прежде всего, в том, чтобы обеспечить процедуры согласования управления трансграничным водным объектом полной и актуальной информацией.

При решении вопроса рационального взаимовыгодного использования ресурсов трансграничных рек стороны должны руководствоваться принципами, которые изложены в Конвенции по охране и использованию трансграничных водотоков и международных озер, подписанной в Хельсинки и другие международные соглашения по защите трансграничных вод.

Литература:

1. Медеу А.Р., Амиргалиев Н.А., Давлеткалиев С.К., Сергалиев Н.Х., Ахмеденов К.М. Оценка состояния водных ресурсов трансграничных рек Урало-Каспийского бассейна // *Охрана природы и региональное развитие: гармония и конфликты (к Году экологии в России): материалы международной научно-практической конференции и школы-семинара молодых ученых-степеведов «Геоэкологические проблемы степных регионов», 01-05 октября 2017 года. Т. I.: сб. науч. трудов. – Оренбург: Институт степи УрО РАН, 2017. – С.32-45*
2. Амиргалиев Н.А. О состоянии научных исследований в РК в области водной токсикологии // *Вестник Казахской национальной академии естественных наук. – №4. – 2013. – С. 109-113.*
3. Сергалиев Н.Х., Ахмеденов К.М., Онаев М.К., Абишева С.Х., Гаврилина И.И. Химико-экологическая оценка состояния рек Западно-Казахстанской области // *Малые реки Казахстанско-Оренбургского трансграничного региона: Сборник научных статей. – Уральск: РИЦ ЗКГУ им.М.Утемисова, 2015. – С.153-161.*
4. Сергалиев Н.Х., Ахмеденов К.М., Абишева С. Х., Гаврилина И.И., Бауединова Г. К. Исследование содержания тяжелых металлов в воде рек Атырауской области // *Вопросы географии и геоэкологии. – №1. – 2016. – С.51-56.*
5. Сергалиев Н.Х., Ахмеденов К.М., Абишева С.Х., Гаврилина И.И. Анализ данных по гидрохимическим и токсикологическим показателям реки Жайык Западно-Казахстанской и Атырауской областей // *Водные ресурсы Центральной Азии и их использование: мат-лы междунар. научно-практ. конф., посвященной проведению итогов объявленного ООН десятилетия «Вода для жизни». – Алматы, 2016. – С. 418-423.*
6. Сергалиев Н.Х., Ахмеденов К.М., Абишева С.Х., Гаврилина И.И. Экологическое состояние рек Западно-Казахстанской области // *Экология и промышленность Казахстана. – №4 (52). – 2016. – С. 16-19.*
7. Сивохин Ж.Т., Чибилёв А.А. Эколого-гидрологические проблемы трансграничного бассейна реки Урал и перспективы институционального сотрудничества // *География и природные ресурсы. – 2014. – № 1. – С. 36–44.*
8. Давлеткалиев С.К. Влияние хозяйственной деятельности на годовой сток основных рек Жайык-Каспийского бассейна // *Вопросы географии и геоэкологии. – 2011. – №1. – С. 4-11.*
9. Куанов Б.О. Современное состояние Урало-Каспийского гидрографического бассейна, задачи по улучшению использования и охрана водного фонда // *Информационный бюллетень. Современные проблемы Урало-Каспийского бассейна. – Атырау, 2007. – С. 6–31.*

10. Курмангалиев Р. М. О механизме гетерогенности климата Центральной Азии // Вода в биосферных процессах. – Уральск, 2001. – С. 8-29.
11. Курмангалиев Р.М. Формирование и изменение климатического режима Северо-Западной Азии (Западный Казахстан). – Уральск, 2010. – 85 с.
12. Курмангалиев Р.М. Экологические проблемы трансграничного водотока реки Урал и пути их решения // Ғылым және білім (Наука и образование). – 2008. – №3. – С. 91-97.
13. Селезнева А.В., Рахуба А.В., Беспалова К.В., Селезнев В.А. Оценка состояния и использования водных ресурсов рек Большая Узень и Малая Узень // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2016. – Т. 18. – №5. – С. 102-111.
14. Давлетгалиев С. К. Медеу Н.Н. Сценарные прогнозы ресурсов речного стока Жайык-Каспийского водохозяйственного бассейна по отдельным участкам // Journal of Geography and Environmental Management. – 2017. – S. 1. – V. 45. – N. 2. – P. 28-39. – <<http://bulletin-geography.kaznu.kz/index.php/1-geo/article/view/379>>. Дата обращения: 03.09.2018 г.

Ахмеденов К.М., Назарова Г.А.
ЖАЙЫҚ-КАСПИЙ БАССЕЙНІ ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ ӨЗЕНДЕРІ
СУ ҚОРЛАРЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Мақалада Жайық-Каспий бассейні трансшекаралық өзендерін зерттеудің гидрохимиялық нәтижелері келтірілген. Маусымдық нәтижелер талданған. Қарастырылған ағын сулардың шекті рұқсат етілген концентрацияларымен бірге судың құрамы мен қасиеттерінің нақты байқалған көрсеткіштерімен салыстыру келтірілді.

Жоғары жақтағы су ағызу аумақтарының антропогендік ластануының трансшекаралық ауысымен шартталған, трансшекаралық ағын сулардың гидрохимиялық режиміндегі өзгерісіне баға берілді. тасымалдаудың су қоймаларының аудандарынан бағалауына Ашық су қоймаларының шекті рұқсат етілген концентрациядан көптеген параметрлерінен асып түсетін ағын сулардың тұрақты ластануы анықталды.

Тірек сөздер: трансшекаралық өзендер, гидрохимия, ластанушы заттар, шекті рұқсат етілген концентрация, экологиялық мониторинг.

Akhmedenov K.M., Nazarova G.A.
THE CURRENT STATE OF WATER RESOURCES OF THE
TRANSBOUNDARY RIVERS OF ZHAIYK-CASPIAN BASIN

The article demonstrates the hydrochemical results of the study of the transboundary rivers of Zhaiyk-Caspian basin. Seasonal results are analysed. Comparison of actually observed indicators of composition and properties of waters of the considered water currents with MPC is given.

An assessment of change of the hydrochemical mode of transboundary watercourses, caused by transboundary transfer of anthropogenic pollution from overlying water-collecting territories is given. The stable pollution of watercourses which in many parameters exceeds the MPC for open reservoirs is revealed.

Keywords: transboundary rivers, hydrochemistry, pollutants, maximum permissible concentration, environmental monitoring.

УДК 574.22

Кенжегалиев А. – доктор технических наук, профессор,
академик Международной академии наук
экологии и безопасности жизнедеятельности,

Атырауский университет нефти и газ

E-mail: akimgali_k@mail.ru

Кулбатыров Д.К. – магистр,

Атырауский университет нефти и газ

E-mail: dkkd@mail.ru

СОСТОЯНИЕ ЗАГРЯЗНЕНИЯ РЕКИ УРАЛ В НИЖНЕМ ТЕЧЕНИИ

Аннотация. В статье приводятся результаты исследований состояния загрязнения реки Урал в нижнем течении биогенными элементами, нефтепродуктами, фенолам и тяжелыми металлами. Выявлено, что река Урал в нижнем течении загрязнена нитритами, нефтепродуктами и фенолом в пределах одного ПДК. Наблюдается высокое содержание меди в пределах до 20 ПДК, свинца до 1,5 ПДК и шестивалентного хрома в пределах одного ПДК.

Ключевые слова: загрязнения, биогенные элементы, нефтепродукты, фенолы, тяжелые металлы.

Введение. Начиная с 90-х гг. XX столетия на постсоветском пространстве произошли масштабные геополитические и социально-экономические изменения, которые повлияли на развитие очагов эколого-географической напряженности, в том числе и в пределах трансграничных бассейнов. Бассейн р. Урал расположен в приграничных областях России и Казахстана, и последствия межгосударственного раздела реки проявляются в регионе достаточно остро. В связи с этим назрела необходимость разработки межгосударственных программ по управлению природопользованием в бассейне р. Урал. В последние годы на различных уровнях активно обсуждаются вопросы совместного урегулирования водно-экологических проблем, однако конкретных решений по этому вопросу до сих пор не принято. Для урегулирования данного вопроса в первую очередь требуется провести идентификацию проблем, связанных с региональными различиями водохозяйственной деятельности в пределах бассейна. Следует учесть, что в ходе осуществления водохозяйственной деятельности в трансграничных речных бассейнах возникают конфликты интересов, связанных с потребительским водопользованием, регулированием стока, сбросом сточных вод и загрязнением органическими и опасными веществами, интенсивным выловом биологических ресурсов и др. [1, с. 36].

В связи с обострением эколого-гидрологических проблем в мире, вопросы устойчивого обеспечения водными ресурсами многих государств рассматриваются в контексте проблем национальной и региональной безопасности. В тоже время, кроме обострения водохозяйственной обстановки, в настоящее время к актуальным проблемам относятся вопросы гидроэкологической безопасности. Следует отметить, что реализация требований гидроэкологической безопасности при любых видах воздействия на водные объекты должна обеспечивать безопасность населения, водных объектов и возможность экономически эффективного водопользования. В результате геополитических трансформаций на постсоветском пространстве, ряд речных бассейнов получили статус «трансграничных», т.е. рек, часть бассейна которых находится в пределах территории двух и большего числа стран. Так, примером трансграничного водотока в российско-казахстанском регионе является р. Урал

и, начиная с 90-х гг. в пределах бассейна произошли ключевые изменения, как в структуре водопользования, так и в управлении водными ресурсами [2, с. 78].

Урало-Каспийский бассейн – важнейший рыбохозяйственный водоем Казахстана, имеющий важное значение в воспроизводстве проходных, полупроходных, морских рыб и является ведущим по добыче ценных промысловых видов рыб. Рыбное хозяйство бассейна развивается под влиянием сложного взаимодействия природных и антропогенных факторов [3, с. 12].

Урал – третья по длине река Европы с площадью бассейна (включая бессточные районы) около 380 тыс. км² (рис. 1).

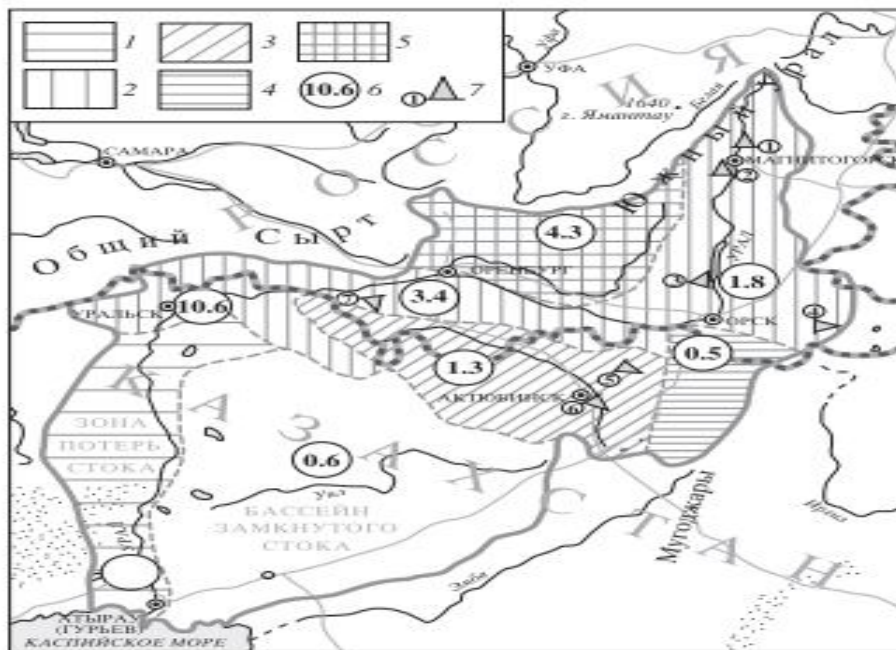

Рисунок 1 – Распределение водосборов в бассейне р.Урал (1-Урал (нижнем течении); 2-Урал (верхнее и среднее течение); 3-Илек; 4-Орь; 5-Сакмара; 6-объем стока, км³; 7-водохранилища)

Для нее характерны резкие колебания стока – до 20 раз среднегодового стока и до 1300 раз расхода воды в течение года. Весь поверхностный сток реки формируется в верхней и средней частях бассейна на территории России. В пределах Казахстана ниже г. Уральска река не принимает ни одного притока, теряя на пути к Каспийскому морю около 20% своего суммарного стока. Важно добавить, что Урал – единственная на южном склоне Европы крупная река с незарегулированным средним и нижним течением. Отмеченные эколого-гидрологические особенности р. Урал определяют сложную геоэкологическую обстановку в пределах Урало-Каспийского трансграничного бассейна, особенно в период весеннего половодья. Важнейшим фактором развития экологических проблем в пределах трансграничного бассейна р. Урал является интенсивное хозяйственное освоение региона. Промышленное водопотребление в пределах речного бассейна проявляет себя как мощный фактор, определяющий безвозвратные потери стока, а промышленное водоотведение – как опаснейший источник загрязнения.

Анализ динамики забора воды из природных водных объектов в бассейне р. Урал в период 1970–2000 гг., проведенный по архивным источникам Главного управления комплексного использования водных ресурсов Минводхоза [3], показал стабильный рост этого показателя в 1970–1980 годы, а в середине 1980-х годов показатели водопотребления резко возросли за счет введения в эксплуатацию Ириклинской ГРЭС. После 1990 г. объем водозабора в российской части сократился с 2.9 до 2.0 км³, а в казахстанской – с 1.7 до 0.9 км³. При этом существенно различаются структуры водопотребления. На территории российской части бассейна основная часть водных ресурсов используется на производственные нужды (металлургический комплекс, газодобыча и переработка, химическая промышленность, энергетика) – около 85%, остальная – на хозяйственно-питьевые нужды (12%) и 2% – на орошение земель. В пределах Казахстана те же 85% используются на регулярное и лиманное орошение (44%) и прудовое рыбное хозяйство (41%), и только 7% – на производственные, а 8% – на хозяйственно-питьевые нужды.

Зарегулирование стока рек наряду с браконьерством часто является фактором, определяющим истощение водно-биологических ресурсов. Урал – единственная река в мире, предназначенная в средней и нижней части течения исключительно для рыболовства. Река Урал остается, в силу своей незарегулированности в нижнем течении, основной нерестовой рекой для осетровых Каспийского моря. В нижнем течении ведутся их промышленный отлов и разведение. Также предустьевое пространство, где смешивается вода Урала и моря и где соленость ее невелика, является основной кормовой базой многочисленных частиковых. Успешность нереста осетровых при нормальном гидрологическом режиме обеспечивалась в среднем течении Урала, а также в низовьях Илека за счет высокого половодья от 3.5 до 8.0 м над меженным уровнем в течение 10–25 дней при температуре воды до 8 до 12 °С. Это оптимальные температуры воды для нереста белуги, осетра и шипа [4, с. 95].

Природный химический состав воды в бассейне Урала испытывает существенное изменение под влиянием хозяйственной деятельности. Основная часть водных ресурсов российской части бассейна используется на производственные нужды (около 85%); на хозяйственно-питьевые нужды (12%) и на орошение земель (2%). В пределах казахстанской части бассейна 44% объема водозабора используется на регулярное и лиманное орошение, 41% – на прудовое рыбное хозяйство, и только 7% – на производственные и 8% – на хозяйственно-питьевые нужды. Ухудшение качества поверхностных вод в бассейне Урала обусловлено, главным образом, организованными сбросами сточных вод с предприятий металлургического комплекса, газодобычи, химической промышленности, энергетике; с городских очистных сооружений; ливневым стоком с поверхности водосборов не канализованных населенных пунктов и сельскохозяйственных объектов. Наиболее сложная водохозяйственная обстановка в Российской и Казахской части бассейна Урала возникает в период аварийного поступления в реку и ее притоки загрязняющих веществ, особенно в период минимального стока воды.

В последнее десятилетие характерными загрязняющими веществами воды р. Урал и ее притоков стали соединения тяжелых металлов (медь, цинк, железо, хром шестивалентный), марганец, азот аммонийный, нитратный и нитритный, сульфаты, нефтепродукты, органические вещества по БПК₅ и ХПК. Оценка загрязненности речной воды в пределах российской части бассейна в замыкающих створах водохозяйственных участков (от истока до границы с Республикой Казахстан) проведена путем нормирования среднегодового

содержания химических веществ в речной воде на величину их рыбохозяйственных ПДК за 2008-2009 гг. с учетом данных СКИОВО [5, с. 348].

Незарегулированность реки Урал в своих нижнем и среднем течениях, большая площадь нерестовых угодий создают при благоприятных гидрологических и термических режимах реки оптимальные условия для захода и нереста рыб, в то время как имеются и специфические особенности, обусловленные как географическим расположением района, так и своеобразным ведением рыбного хозяйства.

Протяжённость Урала составляет 2428 километров, из которых 1082 километра приходится на территорию Казахстана – Западно-Казахстанскую и Атыраускую области.

На самом деле Урал не просто река, а целая экосистема и обмеление тянет за собой ряд очень серьёзных экологических проблем: не заливаются поймы реки, пересыхают многочисленные озёра, подпитывающие Урал в засушливое время года, гибнет рыба, снижается уровень грунтовых вод.

По данным Института степи уральского отделения Российской академии наук, в бассейне Урала насчитывается около 18 крупных водохранилищ. К самым полноводным относятся Ириклинское водохранилище площадью 260 квадратных километров и объёмом годового стока 3260 миллионов кубометров. Следующее по величине – Верхнеуральское, площадью 75 квадратных километров и годовым объёмом 601 кубических метров. Затем идёт Магнитогорское - 33 квадратных километра и 189 миллионов кубометров воды. Все они находятся на территории России - в Оренбургской и Челябинской областях.

«Кроме крупных водохранилищ объёмом более 10 млн. м³ и около 80 гидроузлов с капитальными сооружениями, в трансграничном бассейне Урала в пределах Российской Федерации и Республики Казахстан построено более 3100 земляных плотин на малых реках, которые задерживают в многоводный год до 40-50%, а в маловодный год до 85% весеннего стока. Многие из гидротехнических сооружений относятся к беспроектным, что увеличивает вероятность развития региональных экологических угроз в пределах бассейна реки Урал», - пишет в своей работе «Трансграничные аспекты регулирования стока в бассейне реки Урал» старший научный сотрудник Института степи Жанна Сивохина.

Директор Института степи, доктор географических наук Александр Чибилёв более тридцати лет изучающий бассейн Урала на всём его протяжении говорит, что строительство плотин влечёт для реки серьёзные последствия.

«Во время строительства любой плотины одно место выигрывает, а другое обязательно страдает», - говорит Александр Чибилёв. Например, мы в Оренбурге испытываем недостаток воды, потому что в Башкирии, где находятся верховья наших рек, считают, что вода должна там задерживаться. И у нас пересыхает приток Урала река Сакмара, которая при слиянии в полтора раза больше самого Урала».

По мнению [6] в казахстанскую часть Урало-Каспийского бассейна поступает по р. Урал, ниже устья р. Илек (п. Жарсуат), смешанная по составу гидрокарбонатно-хлоридно-сульфатная кальциево-магниевая вода. Ниже по течению, на удалении 180 км (п. Январцево), ее состав изменяется на гидрокарбонатно-сульфатный магниевый-кальциевый. Далее по течению, ниже устья р. Шаган (п. Кушум), паводковая вода практически сохраняет свой состав, являясь гидрокарбонатно-сульфатной кальциево-магниевой. И только у границы с Атырауской областью (п. Индер) состав воды становится гидрокарбонатным кальциево-натриевым.

На химический состав воды в реке Урал значительное влияние оказывают его крупные притоки Илек и Шаган. По реке Илек поступает несколько более минерализованная (до 0,6 г/дм³) и более жесткая (6,2 мг-экв/л) вода аномального хлоридно-гидрокарбонатно-сульфатного кальциево-натриево-магниевого состава.

При низком положении паводкового уровня 2009 года (407 см) отмечался более широкий спектр и высокие концентрации органоминеральных загрязнений. Наряду с повышенным содержанием отдельных минеральных загрязнений (например, фтор – до 1,7 ПДК, бор до 3,4 ПДК) в водах часто присутствуют микроэлементы тяжелых металлов (цинк, свинец, хром, марганец, алюминий и т.д.), но в концентрациях ниже предельно- допустимых (для анализа взяты критерии ПДК для хозяйственно-питьевой воды). Для рыбохозяйственных водоемов для большинства микроэлементов ставятся более жесткие требования по ПДК. Из органических примесей часто встречаются нитраты, нитриты, аммоний, нефтепродукты и метанол, но в концентрациях также ниже предельно допустимых.

Сделана попытка найти наиболее стабильно присутствующие загрязняющие элементы в водах трансграничных водотоков за период исследования с 2009 по 2011 годы. При этом анализ и осреднение величин проводился в отдельности по сезонам года. Характер и степень минерально-органического загрязнения трансграничных рек в паводковый период показал, что содержание шести микрокомпонентов превышало допустимые концентрации для хозяйственно-питьевых вод и рыбохозяйственных водоемов в различные периоды исследований.

В нижнем течении исследования проводятся службой Казгидромета, Атырауским филиалом рыбохозяйственных институтов, а также учеными Атырауского государственного университета имени Х.Досмухамбетова, которые зафиксировали превышение ПДК в 3 раза в точке «конец г. Уральска» р. Урал и 1 раз – на станции «Университет» по нефтепродуктам [7].

Методы и объект исследования. Объектом исследования является вода с поверхности 0,5 м реки Урал из двух точек по сезонам в районе железнодорожного моста начала городской территории и конце городской территории в районе нефтебазы.

Отбор проб производились по ГОСТу 4979-49 стеклянным пробоотборником емкостью 1,0 л. фиксирование не проводились, так как сразу отправлялись в аккредитованную лабораторию центра национальной экспертизы по Атырауской области.

Биогенные элементы определялись по ГОСТу - 4192-82 и ГОСТ - 18826-73. Нефтепродукты – ПНД Ф 14.1:2:4.128-98, фенолы ПНД Ф 14.1:2:4.128-02. Медь и свинец по СТ РК ГОСТ Р 52180-2010, хром трех и шести валентные по ГОСТу 26449.1-85.

Результаты и обсуждения. Результаты анализов занесены в таблицах 1, 2, 3.

Таблица 1 – Загрязнения воды биогенными элементами, мг/л

Загрязняющие вещества	ПДК	Район железнодорожного моста				Район нефтебазы			
		зима	весна	лето	осень	зима	весна	лето	осень
Аммиак	0,4	0,14	0,11	0,288	0,19	0,10	0,12	0,30	0,062
Нитрат	9,1	3,32	0,97	1,99	0,514	2,43	1,1	2,03	0,86
Нитриты	0,02	0,019	0,019	0,015	0,02	0,038	0,038	0,02	0,06

Из данной таблицы видно, что в пробах воды все определяемые ингредиенты присутствуют. Если содержание аммиака и нитрата во все времена исследования оказалось ниже уровня ПДК, то концентрация нитрита в районе железнодорожного моста в пределах ПДК, а в районе нефтебазы оказалась выше допустимой нормы.

Таблица 2 – Загрязнение воды нефтепродуктам и фенолам, мг/л

Загрязняющие вещества	ПДК	Район железнодорожного моста				Район нефтебазы			
		зима	весна	лето	осень	зима	весна	лето	осень
Нефтепродукты	0,05	0,06	0,0177	0,0014	0,024	0,05	0,02	0,003	0,003
Фенолы	0,001	0,005	0,0002	отсутс	0	0,005	0,0002	отсутс	0

Концентрация нефтепродуктов и фенола в зимний период как в районе железнодорожного моста так и нефтебазы на уровне допустимой нормы, а в остальные времена года ниже уровня ПДК.

Таблица 3 – Загрязнения воды тяжелыми металлами, мг/л

Загрязняющие вещества	ПДК	Район железнодорожного моста				Район нефтебазы			
		зима	весна	лето	осень	зима	весна	лето	осень
Медь	0,001	0,0192	0,0062	0,009	0,0046	0,0193	0,0058	0,016	0,0050
Свинец	0,006	0,009	0,00018	0,008	0,0007	0,0088	0,0002	0,009	0,0006
Хром 3-х валентный	0,007	0,001	-	-	0,025	0,001	-	-	0,035
Хром 6-ти валентный	0,02	0,003	0,02	0,022	0,002	0,005	0,007	0,025	0,015

Содержание меди во всех сезонах года превышало ПДК от 5-ти до 20 раз, свинец в зимний период обнаружен на уровне 1,5 допустимой нормы. А 6-ти валентный хром на уровне одного ПДК обнаружен в районе железнодорожного моста.

Из анализа имеющихся данных и по результатам исследований можно сделать следующий вывод: река Урал в нижнем течении загрязнена нитритами, нефтепродуктами и фенолом в пределах одного ПДК. Наблюдается высокое содержание меди в пределах до 20 ПДК, свинца до 1,5 ПДК и шестивалентного хрома в пределах одного ПДК.

Литература:

1. Сивохин Ж.Т., Чибилёв А.А. Эколого-гидрологические проблемы трансграничного бассейна реки Урал и перспективы институционального сотрудничества // География и природные ресурсы. – 2014. – № 1. – С. 36-44.
2. Сивохин Ж.Т. Устойчивое водопользование как фактор гидроэкологической безопасности в трансграничном бассейне р. Урал // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2016. – № 7 (195). – С. 78-84.

3. Амиргалиев Н.А. К эколого-токсикологической оценке Урало-Каспийского бассейна // Тезис I Международной научно-практической конференции «Проблемы сохранения экосистемы Каспия в условиях освоения нефтегазовых месторождений». – Астрахань, 2005. – С. 12-16.

4. Винокуров Ю.И., Чибилёв А.А., Краснаярова Б.А., Павлейчик В.М., Платонова С.Г., Сивохин Ж.Т. Региональные экологические проблемы в трансграничных бассейнах рек Урал и Иртыш// Известия РАН. Серия географическая. – 2010. – № 3. – С. 95–104.

5. Заславская М.Б., Пахомова О.М., Фролова Н.Л. Качество вод в бассейне р. Урал как одна из системных проблем трансграничного водопользования между Россией и Казахстаном. Степи Северной Евразии // Материалы VII международного симпозиума. – Оренбург: ПД «Димур», 2015. – С. 348-351.

6. Онаев М.К. Гидрохимический состав и техногенное загрязнение реки Урал // Ғылым және білім. – 2010. – № 3. – С. 235-238.

7. Тулемисова Г.Б., Абдинов Р.Ш., Кабдрахимова Г.Ж., Жанетов Т.Б. Экологическое состояние реки Урал // Вестник КазНУ. Серия химическая. – 2017. – №2(85). – С. 19-24.

Кенжегалиев Ә., Кулбатыров Д.К.

ЖАЙЫҚ ӨЗЕНІНІҢ ТӨМЕНГІ АҒЫСЫНДАҒЫ ЛАСТАНУ ЖАҒДАЙЫ

Мақалада Жайық өзенінің төменгі ағысының биогендік элементтермен, мұнай өнімдері, фенолдар және ауыр металлдармен ластану жағдайы келтірілген. Жайық өзенінің төменгі ағысында нитраттармен, мұнай өнімдерімен және фенолмен бір ШПК шегінде ластанғаны анықталған. Мыстың 20 ШПК ға дейін жоғары деңгейді ластанғаны анықталса, қорғасынмен 1,5 ШПК ға дейін, алты валенттік хлормен бір ШПК ға дейін ластанғаны байқалған.

Тірек сөздер: ластану, биогендік элементтер, мұнай өнімдері, фенолдар, ауыр металдар.

Kenzhegaliyev A., Kulbatyrov D.K.

THE STATE OF POLLUTION OF THE URAL RIVER IN THE LOWER CURRENT

In this article gives the results of a study of the state of Ural pollution in the lower reaches of biogenic elements, oil products, phenols and heavy metals. It was revealed that the Ural river in the lower reaches is polluted with nitrites, oil products and phenol within one MPC. There is a high content of copper within 20 MPC, lead up to 1.5 MPC and hexavalent chromium within one MPC.

Keywords: pollution, biogenic elements, oil products, phenols, heavy metals.

**ҚЫСҚАША ҒЫЛЫМИ ХАБАРЛАМАЛАР /
КРАТКИЕ НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ /
SHORT SCIENTIFIC MESSAGES**

БИОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯ / БИОЛОГИЯ И ЭКОЛОГИЯ

ӘОЖ 599.323.43 (574)

Габбасов А.А.,

зоолог, Орал обаға қарсы күрес станциясы

E-mail: pchum@mail.ru

**БАТЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОҢТҮСТІК БӨЛІГІНДЕГІ ОНДАТР ТҮРАЛЫ
ҚЫСҚАША ХАБАРЛАМА**

Ондатра – тоқалтис тұқымына жататын ірі көлемді, суға бейімделген тышқан. Негізі ондатра өсімдікпен қоректенетін кеміргіш, бірақ кейбір жағдайларда әсіресе қыс, көктем мезгілдерде судың қатып мұз деңгейі қалындаған уақытында, уақ балық немесе бақалармен де қоректенеді. Біздің жақта ондатрдың – *Ondatra zibethicus* L., түрі кездеседі [1].

Ондатр Қазақстанның батысында 1953 жылдары акклиматизацияланып, Батыс облысының оңтүстік беткейіндегі өзен көлдерде тамтым-тамтым саны көп болмағанмен кездесіп тұрады. Жаңақала обаға қарсы күрес бөлімшесінің атқарылған көктем-күзгі маусымдық жұмыстарының көрсеткіштеріне сүйене отырып, ондатр тышқанының Жаңақала (Кіші және Үлкен, Кушум, Мұқыр өзендері), Жәнібек (Ащыөзек өзені), Бөкейорда (Мұратсай көлі) аудандарының өзен-көлдерінде кездесетіні анықталды. Осы аудандардың жалпы жер көлемі 52,8 шаршы шақырымды құрайды. Климаты континентальды, қысы аязды, жазы орташа ыстық көп жағдайларда құрғақ, шөлейтті аймаққа жатады. Қаңтар айының орташа температурасы -12-14°C, шілде 24-25°C. Жауын-шашынның орташа жылдық мөлшері 250-300 мм.

Ондатр санының аз болғандығынан арнайы есептеу немесе тексеру жұмыстары жүргізілген жоқ, бірақ су тоқалтисінің су жағалауындағы есебін жүргізу барысында қақпандарға анда санда ондатыр да тұсіп тұрды. 2011-2015 жылдардағы Кіші Өзен бойынан түскен ондатрдың саны су жағалауынан 1 шақырымға шаққанда 0,36 құрады. Ал көршілес Тайпақ суландырылған арнасында 1 шақ.- 0,5. Жалпы өңір бойыша ондатрдың саны орташа есеппен 1 шақырымға 0,1-0,5 құрайды. Орал ОҚКС зоолог мамандарының бақылаған, көрген деректеріне жүгінсек, ондатр өңіріміздің көптеген суларында кездеседі екен. Көктем мезгілінде су қоймаларынан су жіберіліп өзен-көлдердің деңгейі көтерілген кезде ондатрдың су жағалауындағы елді-мекендердің қора, сарайларына кіріп кететін мезгілдері де болған. Ондатр өзіне қолайлы су қоймаларыда, өзеннің тіктеу жағалауынан азығы мол қамыс қоғалы жерлерден бұрандата тік ін қазады, ал қыр беткейіндегі батпақты көлдерде үйшік салады (1 сурет).

Кей жылдары біздің өңірдің ыстық климатына байланысты жазғы қуаңшылықтың салдарынан өзен-көлдер кеуіп ондатр санының күрт азайуына әкеп соғады. Бұл жылдары көптеген сулардың деңгейі төмендеп жағалаулар

кеуіп індері ашылып иесізденіп қалады. Сондықтан өзен-көлдер жағалауын мекендейтін осы аңдардың тығыздығы әрдайым төмен болып келеді.

2015 жылдың 20 сәуірінде БҚО Жаңақала ауданының Кіші Өзенінің жағалауындағы Плантация нүктесінен координаты: 1543910031, Lat N 49°09.300 Lon E 49°35.492 (Жаңақазан ауылынан 375°-25 шақ) үш ондатр ауланып зерттелді. Зерттеу барысында ауланған үш ондатрдың 2 еркек 1 ұрғашы болып, ал салмағы мен көлемі 31,0 см және 1200 гр., 31,5 см және 1220 гр., 910 гр. және 30 см құрады [2].

Сурет 1 – Кіші Өзен бойындағы ондатрдың үйшігі 2017 жыл көктем

Ондатрдың терісі әдемі, жүні мамық болған соң өндірісте ерекше маңызды орын алады. Оның терісінен неше түрлі қысқы бас киімдер мен жылы тондар тігеді. Бұл жануардың біздің өңірде, санының аз болғандығынан оны аулап терісін өңдеу кәсібі қолға алынбаған.

Тұжырым. Батыс Қазақстанның оңтүстік бөлігінің климаты континентальды, қысы аязды, жазы орташа ыстық көп жағдайларда құрғақ, шөлейтті аймаққа жатады. Ондатр санының аз болғандығынан арнайы есептеу немесе тексеру жұмыстары жүргізілген жоқ. Өңірдің ыстығына байланысты жазғы қуаңшылықтың салдарынан өзен-көлдер кеуіп ондатр санының күрт азайуына әкеп соғады. Терісі бағалы болғанменен оны өңдеу кәсібі қолға алынбаған.

Әдебиеттер:

1. *Млекопитающие Казахстана. Том 1, часть 3. – Алма-Ата, 1963. – 324 с.*
2. *Габбасов А.А., Майканов Н.С., Нуржанов Ф.Х., Ахмеденов К.М. и др. Исследование ондатры (Ondatra zibethica) на зараженность маритами описторха (Opisthorchis felineus) на западе Казахстана // Карантинные и зоонозные инфекции в Казахстане. – 2016. – Выпуск 2. – С. 67-69.*

ҒЫЛЫМИ ӨМІР НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ ACADEMIC LIFE

ОБЛАСТНАЯ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ «ИВАНОВСКИЕ ЧТЕНИЯ-2018»

27 сентября 2018 года в Западно-Казахстанском государственном университете имени М.Утемисова прошла традиционная областная научно-практическая конференция «Ивановские чтения -2018». Областная научно-практическая конференция «Ивановские чтения – 2018», посвященная 113-летию со дня рождения почетного члена Всесоюзного Географического Общества, доктора биологических наук, профессора Всеволода Вячеславовича Иванова.

На конференции были заслушаны доклады по трем основным направлениям: Биологическое разнообразие флоры и фауны Северного Прикаспия; Природное, историко-культурное наследие ЗКО; Современные методические аспекты преподавания естественных дисциплин.

В работе конференции приняли участие профессорско-преподавательский состав университета, магистранты, студенты, учителя школ Западно-Казахстанской области, представители экологических объединений и эколого-биологического центра ЗКО.

На пленарной заседании выступили с докладом: Дарбаева Т.Е., д.б.н., профессор, Альжанова Б.С., к.с/х.н., доцент, Дарбекқызы Д., магистр – «Характеристика объектов природно-заповедного фонда, предложенная д.б.н., профессором В.В.Ивановым и их преобразование и модернизация в современном мире»; Чекалин С.Г. к.с/х.н., доцент, Кайсағалиева Г.С., к.б.н., доцент – «Восстановление и рациональное использование нарушенных экосистем»; Хусаинов Е. Н., представитель экологических объединений ЗКО – «Рухани жаңғыру» идеясы – өңіріміздің экологиялық ахуалын сақтаудағы басты шарты» и Саденова М.Е., педагог дополнительного образования эколого-биологического центра ЗКО – «Бөлме өсімдіктерін экология пәнімен байланыстыра отырып, оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру жолдары».

Конференция закончилась 28 сентября 2018 г. выездным семинаром «Байрачные и пойменные дубравы» по маршруту «Уральск – урочище Амангельди – Джамбул – Уральск».

Оргкомитет

МАЗМУНЫ **СОДЕРЖАНИЕ** **CONTENTS**

ПЕДАГОГИКА-ПЕДАГОГИКА-PEDAGOGICS

Калкеева К.Р., Атаева Г.Н. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ДИАГНОСТИЧЕСКОГО ИНСТРУМЕНТАРИЯ В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ ЦЕЛОСТНОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА.....	3
Ахметов М.Г., Нуржанов А.И. ПОЛИТЕХНИКАЛЫҚ КОЛЛЕДЖ ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КРЕАТИВТІ ОЙЛАУЫН ДИАГНОСТИКАЛАУ ЖӘНЕ ДАМУ ЖОЛДАРЫ.....	9
Измуханбетова С.С., Жумағалиева Д.Ш. ИССЛЕДОВАНИЕ УРОВНЯ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ УЧИТЕЛЕЙ.....	17
Медешова А.Б., Джумагазиева А.К. ФИЗИКА САБАҒЫНДА АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУ.....	25
Туребаева К.Ж., Саутенкова М.Ю., Кусаметова Г.К. ТЕХНОЛОГИЯ ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ.....	31
Nurgaliyeva S.A., Tulekova G.M., Khaimuldina A.Yu. TO THE ISSUE OF ORGANIZATION OF STUDENTS' INDIVIDUAL WORK..	39
Құрманалина Ш.Х., Даулетова А.Т. ҮШ ТІЛДІ МЕҢГЕРГЕН БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	45
Бронский Е.В., Лебедева В.И., Семёнова М.В., Антихович Ж.С. СОСТОЯНИЕ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ МАЛЬЧИКОВ 5-9 КЛАССОВ Г. ПАВЛОДАРА.....	55
Мендалиева Д.К., Мұхамбетжанова Ж.Қ. ҚОҒАМДЫҚ-ГУМАНИТАРЛЫҚ БАҒЫТТАҒЫ МЕКТЕПТЕРДЕГІ БІЛІМ АЛУШЫЛАРҒА ХИМИЯ ПӘНІН ЖЕКЕ ТҰЛҒАҒА БАҒЫТТАП ОҚЫТУ.....	62
Жұмабекова Ф.Н. «ӨЗІН-ӨЗІ ТАҢУ» ПӘНІН ЖОО-ДА ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢАША БАҒЫТТАРЫ.....	68
Серғалиев Н.Х., Тлепов А.С., Нагиева А.Г., Жиенғалиев А.Т. ИЗУЧЕНИЕ СОВРЕМЕННОЙ МЕТОДИКИ ИЗМЕРЕНИЙ ЭМИССИИ ДИОКСИДА УГЛЕРОДА ПОЧВ В УЧБНОМ ПРОЦЕССЕ.....	75
Байташева Г.У., Мусина А.С., Шарипбаева А.М. ОБСӨЖ, СӨЖ САБАҚТАРЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ҰТЫМДЫЛЫҒЫ.....	81
Мулдағалиев В.С., Нургазиева М.К. МЕТОДЫ РЕШЕНИЯ ОЛИМПИАДНЫХ ЗАДАЧ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СИСТЕМ СЧИСЛЕНИЯ И СВОЙСТВ ДЕЛИМОСТИ.....	88
Сариев Б.Т., Кулбаев Р.М., Жанғалиев А.А., Джунусов А.М., Габдрахманов Д.М. ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫ ДАЙЫНДАУДЫҢ ОҚУ ҮРДІСІН ЖЕТІЛДІРУ.....	95
Кузьмичева А.Е., Хасанова Р.К. ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ, ГРАВИТАЦИЯ В СОДЕРЖАНИИ ОБУЧЕНИЯ ФИЗИКИ.....	101
Кайсағалиева Г.С., Саттыкlicheva А.К. ОБЛЫСТЫҚ ДАРЫНДЫ БАЛАЛАРҒА АРНАЛҒАН МАМАНДАНДЫРЫЛҒАН МЕКТЕП- ИНТЕРНАТЫНДА БИОЛОГИЯДАН БЕЙІНДІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	110

Куанбаева Б.У. MACROMEDIA FLASH ОРТАСЫНДА ФИЗИКАЛЫҚ ЗЕРТХАНАЛАРДЫ КОМПЬЮТЕРЛІК МОДЕЛДЕУ ӘДІСТЕМЕСІ.....	117
Сдикова Г.Ж., Хайруллина М.Ш. РОЛЬ ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ В СТАНОВЛЕНИИ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ ОБУЧАЮЩИХСЯ ПО ХИМИИ.....	127
Досыбекова Ш.К., Байдыбекова Е.И., Досыбеков А.К. ОҚУШЫНЫҢ ЖЕКЕ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНЕ СӘЙКЕС ОҚУ ҚАБІЛЕТІН ДАМУ.....	133
Нургазиева М.К., Уланов Б.В. ПРИМЕНЕНИЕ ГРАФИЧЕСКИХ ОРГАНИЗАТОРОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКЕ.....	140
Нурушева Т.И., Кадыргалиева С.И. ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ НОВЫМ ТЕХНОЛОГИЯМ ЧТЕНИЯ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ.....	147
Наушина С.Б. ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧИТЕЛЯ В УСЛОВИЯХ ОБНОВЛЕНИЯ СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ.....	153
<u>ФИЛОЛОГИЯ-ФИЛОЛОГИЯ-PHILOLOGY</u>	
Мәдібаева Қ.Қ., Мүлік Д. САҒУАН ШАЙМЕРДЕНОВ ПОВЕСТЕРІНДЕГІ СЫРШЫЛДЫҚ.....	160
Сұлтанғалиева Р.Б., Бектұрғанова Ж.М. ЖИІЛІК СӨЗДІК ЖӘНЕ ОНЫ ТІЛ ҮЙРЕТУ ӘДІСТЕМЕСІНДЕ ҚОЛДАНУ..	167
Мамыров А., Шортанбаев Ш. ҚАЙРАТ ЖҰМАҒАЛИЕВ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМ.....	174
Чечетко М.В., Тюляпова Г.Д. ЮДЖИН О'НИЛ И МАКСИМ ГОРЬКИЙ: АМЕРИКАНСКАЯ И РУССКАЯ ДРАМА НАЧАЛА XX ВЕКА.....	181
Отарова А.Н., Қамарова Н.С. М.ӘБДІХАЛЫҚОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ӨНДІРІС ТАҚЫРЫБЫ.....	188
Дальбергенова Л.Е. ЭВИДЕНЦИЯ И ЭПИСТЕМИЧЕСКАЯ МОДАЛЬНОСТЬ В АРГУМЕНТАТИВНОМ ДИСКУРСЕ (НА ПРИМЕРЕ КАЗАХСКОГО, РУССКОГО И НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКОВ).....	195
Бекбосынова А.Х., Нургазина Б.Х. «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНДЕГІ ТЕҢЕУ МЕН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	202
Умарова Г.С., Бактығалиева Ж.А. АРЕСТ КАК СЮЖЕТНЫЙ МОТИВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ А.СОЛЖЕНИЦЫНА И С.СЕЙФУЛЛИНА (СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ).....	209
Муминов С.О. СВОЕОБРАЗИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ АНТРОПОЛОГИИ В РОМАНЕ А.БЕЛОГО «ПЕТЕРБУРГ».....	224
Глеубердина Г.Т. ХАЛЫҚ АҚЫНЫ КӨКЕН ШӘКЕЕВ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ САРЫНДАР.....	231
Мамыров А., Татаханова А. ІЛИЯСТАНУДАҒЫ ҚАЖЫМ ЖҰМАЛИЕВТІҢ ПАЙЫМДАРЫ.....	238

Chechetko M.V., Kamakhaeva A.U. INVERSION AND PERIPHRASIS IN BYRON'S WORK "CORSAIR".....	245
Қамарова Н.С. ПСИХОЛОГИЗМ – ӘР ЖАНРҒА ТӘН ҚҰБЫЛЫС.....	252
<u>ТАРИХ- ИСТОРИЯ-HISTORY</u>	
Рысбеков Т.З., Ғани Е.М. АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҚ МАМАНДАРЫН ДАЯРЛАУ ЖӘНЕ ОРНАЛАСТЫРУ XX – ҒАСЫРДЫҢ 60–80 ЖЫЛДАРЫНДА.....	259
Наурызбаева Ә.К. XVII-XVIII ғғ. ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ТЕРРИТОРИЯСЫ МЕН ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ТАРИХЫ.....	267
Байбұлсинова А.С., Сертаева Г. АЛАШОРДА ҚАЙРАТКЕРІ, С.ДАТҰЛЫ ҰРПАҒЫ САЛЫҚ ОМАРОВ.....	274
<u>БИОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯ - БИОЛОГИЯ И ЭКОЛОГИЯ –</u> <u>BIOLOGY AND ECOLOGY</u>	
Ахмеденов К.М., Абуова Р.С., Назарова Г.А. ДОПОЛНЕНИЯ К ГЕРПЕТОФАУНЕ ГОРЫ МАЛОЕ БОГДО И ЕГО ОКРЕСТНОСТЕЙ.....	285
Бидашко Ф.Г., Сараев Ф.А. ЭКОЛОГО-ФАУНИСТИЧЕСКИЙ ОБЗОР ЖУЖЕЛИЦ (COLEOPTERA, CARABIDAE) СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ПРЕДУСТЮРЬЯ.....	296
Кайсағалиева Г.С., Фартушина М.М. ДИНАМИКА ЗАПАСА ЭНЕРГИИ РАСТИТЕЛЬНЫХ СООБЩЕСТВ СУХИХ СТЕПЕЙ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА	303
Танитовский В.А., Майканов Н.С. МАТЕРИАЛЫ ПО ФАУНЕ БЛОХ (SIPHONAPTERA) ЗАПАДНО- КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	310
<u>ЖЕР ТУРАЛЫ ҒЫЛЫМДАР - НАУКИ О ЗЕМЛЕ –</u> <u>SCIENCES ABOUT THE EARTH</u>	
Чибилёв А.А., Сивохин Ж.Т., Щербакова Е.А. СУДЬБА РЕЧНЫХ СИСТЕМ В 21 ВЕКЕ: МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ УПРАВЛЕНИЯ И ФЕНОМЕН РЕКИ УРАЛ.....	323
Ахмеденов К.М., Назарова Г.А. СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ ТРАНСГРАНИЧНЫХ РЕК ЖАЙЫК-КАСПИЙСКОГО БАССЕЙНА.....	330
Кенжеғалиев А., Кулбатыров Д.К. СОСТОЯНИЕ ЗАГРЯЗНЕНИЯ РЕКИ УРАЛ В НИЖНЕМ ТЕЧЕНИИ.....	341
<u>ҚЫСҚАША ҒЫЛЫМИ ХАБАРЛАМАЛАР</u> <u>КРАТКИЕ НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ</u>	
Габбасов А.А. БАТЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОҢТҮСТІК БӨЛІГІНДЕ ОНДАТҒЫ ТУРАЛЫ ҚЫСҚАША ХАБАРЛАМА.....	351
ҒЫЛЫМИ ӨМІР/ НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ/ ACADEMIC LIFE.....	353

АВТОРЛАР ҮШІН МӘЛІМЕТ МАҚАЛАНЫҢ ДАЙЫНДАЛУ ТӘРТІБІ

«БҚМУ хабаршысы» жинағына жариялауға білім мәселелеріне қатысты ғылыми және ғылыми-әдістемелік жұмыстар гуманитарлық, жаратылыстану, экономикалық, өнертану, техникалық ғылымдар, сонымен бірге университеттің құрылымдық бөлімшелерінің қызметі, аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуының мәселелері мазмұнын құрайтын қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде мақалалар қабылдайды.

Журналға бағытталған мақала (компьютерлік мәтін көлемі 12 беттен аспайтын) USB-жинағышы, CD-R дискімен (мәтіннің қолжазба түрінде, 1,0 интервалымен, 10 шрифтсінен кем емес, және бір данасы А4 формат қағазында) берілуі керек.

Суреттегі берілген барлық әріп және сандық белгілер ең басты және сурет астындағы мәтінде түсіндірілуі қажет. Қолжазбадағы суреттері бар беттері мен мәтін беттері нөмірленген болуы керек. Мәтін мұқият тексерілген және редакцияланған болуы қажет. Сканерленген мәтіндер, грамматикалық және техникалық қателері бар мақалалар жинаққа енгізілмейді.

«БҚМУ хабаршысы» ғылыми журналына дайындық кезінде материалдарды жариялауға автор туралы мәлімет көрсетілуі қажет (аты-жөні (толық), ғылыми атағы, дәрежесі, лауазымы, жұмыс орны, мекенжайы, тел.), ӘОЖ нөмірі, ішкі және сыртқы рецензиясы (жариялауға ұсынылған ғылыми жұмыстың ғылым кандидаты және докторларының сын-пікірлері болуы керек), түйіндеме (мемлекеттік тілде жарияланатын мақалаға - орыс немесе ағылшын тілінде, басқа тілде жарияланатын мақалаға - мемлекеттік, орыс немесе ағылшын тілінде), жариялауға төленген түбіртек міндетті түрде болуы қажет.

Мақаланы жариялауға эксперттік комиссия бекіткен ғылыми-техникалық Кеңестің эксперттік тұжырымдамасы болуы керек.

Материалдар белгіленген тәртіп бойынша сай келмесе, жариялауға қабылданбайды. Қолжазбалар редакция көзқарасын білдірмейді және авторларға кері қайтарылмайды.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Для публикации в «Вестнике ЗКГУ» принимаются статьи на казахском, русском, английском языках, содержащие результаты научных и научно-методических работ в области гуманитарных, естественных, экономических, искусствоведческих, технических наук, посвященных проблемам образования, а также материалы, отражающие деятельность различных структурных подразделений университета, вопросы социально-экономического развития региона.

Статья (объемом не более 12 страниц компьютерного текста), направляемая в журнал, представляется на дисках CD-R, USB-накопитель (с обязательной распечаткой текста, шрифтом не менее 10, 1,0 интервалом и графики на бумаге в одном экземпляре на формате А4).

Все буквенные и цифровые обозначения, приведенные на рисунках, необходимо пояснить в основном или подрисуночном тексте. Страницы рукописи должны быть пронумерованы, включая листы с рисунками. Текст должен быть тщательным образом выверен и отредактирован. Сканированные тексты с грамматическими и техническими ошибками не будут включены в сборник.

При подготовке материалов к опубликованию в научном сборнике «Вестник ЗКГУ» обязательным условием является представление сведений об авторе (ф.и.о. (полностью), ученая степень, звание, должность, место работы, адрес, тел.), номер УДК, внутренней и внешней рецензии (публикуемые в издании научные работы должны быть рецензируемы кандидатами наук и докторами), резюме (статьи, публикуемой на государственном языке, должно быть на русском и английском языках, статьи, публикуемой на других языках – на государственном, русском и английском языках), наличие квитанции оплаты за публикацию.

Решение о возможности опубликования статьи подтверждается экспертной комиссией научно-технического Совета актом экспертного заключения.

Материалы, не соответствующие данным требованиям, к публикации не принимаются. Рукописи не рецензируются и не возвращаются авторам.

АВТОРЛАРДЫҢ ТҮПНҰСҚАСЫНАН БАСЫП ШЫҒАРЫЛДЫ

ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

Редакторы-Редактор:

Р.Р. Кужалиева

**Материалдарды
компьютерде беттеген:
Верстка и изготовление
оригинал-макета:**

Е.Е.Панова,
Г.К. Кубегенова,
Ж.З. Есимғалиева

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан
мемлекеттік университеті, 2018.
090000, Орал, Достық даңғылы, 162.

Басуға 28.09.2018ж. қол қойылды.
Көлемі 44,9.т. Таралымы 150 дана.
Тапсырыс № 4.

Подписано в печать 28.09.2018 г.
Объем 44,9 п.л. Тираж 150 экз.
Заказ № 4.

Западно-Казахстанский государственный
университет им. М.Утемисова, 2018.
090000, Уральск, пр. Достык, 162.